ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XIX

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XIX

BEOGRAD
1980

YU IFFN 0584—9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XIX

БЕОГРАД
1980

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Републичке заједнице науке Србије.

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СРС, број 413—138/73-02 од 15 II 1973. године, ова књига ослобођена је плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: Београдски издавачко-графички завод, Београд

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института, XIX, 1980.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XIX, 1980.

МАРТИН ГАБРИЧЕВИЋ

ΟΓΚΙΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ

Касноантички суд из Антиохије којег је први описао L. Borchardt, а метролошку и хисторијску анализу дао O. Viedebantt, и до данас привлачи пажњу стручњака, с обзиром да је и надаље остао отворен проблем који он представља у метролошком, а по нашем мишљењу, и функционалном погледу.[1] Укратко ради се о следећем:

Бронзани суд цилиндричног облика, којег је Borchardt видео и описао код једног антиквара у Александрији 1924, купљен је 1948. год. на лицитацији у Лондону од W. F. Oakeshott-а који га поново објављује са фотографијом (T 1).[2] Запремина суда до врха према Borchardt-у је 955,65 cm^3 а према Oakeshott-у 960 cm^3, а до најгорње кружне спољне црте, која се налази 11 mm испод врха, 873 cm^3. Суд је датиран на основу имена комеса Вадиле и сматра се да се ради о једном Готу у служби неког источно-римског цара највероватније почетком 6. в. (Viedebantt o. c. 159). Oakeshott сматра вероватнијом половину 6. века (o. c. 156). Суд носи у кругу, оивичено не сасвим правилним хоризонталним линијама, следећи натпис (T. 2):

ΕΙΤΑΛΙΚΟϹ ΤΗϹ ΔΕϹΠΟΤΙΑϹ ΤΟΥ ΚΟΜΗΤΟϹ ΟΥΑΔΙΛΑ
ΑΠΟ ΚΕΛΕΥϹΕΩϹ ΤΟΥ ΑΡΧΩΝΤΟϹ ΕΓΡΑΨΑ ΚΑΙ ΕΞΑ
ΓΙΑϹΜΕΝΟΝ ΞΕϹΤΙΝ ΑΠΟ ΟΝΟΜΑΤΟϹ ΕΟΡΤΑΣΙΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΝ ΟΝΚΙΩΝ ΙΚΟϹΙ ΤΕϹΑΡΩΝ ϹΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ

diversa lectio:

2—3, Borchardt: καὶ ἐξαγίασ[α] μόνον ξεστίν, претпостављајући да се ради о погрешној графији.

2—3 E. Hiller v. Gaertringens у писму Viedebantt-у ἔγραψα κατεξαγιασμένον ξεστίν у смислу perexactum, при чему је само ι промењено у τ.

1. *L. Borchardt O. Viedebantt*. Ein spätrömisches Messgefäss, Arch. Anzeige 38—39 (1923—24) 153—164.

2 *W. F. Oakeshott*, The Borchardt Measure, Journal of Hellenic Studies, LXXXIII (1963), 154—156.

3 У даљем излагању држаћемо се запремине коју је дао Oakeshott. Остале мере према *F. Hultsch*, Griechische und römische Metrologie, Berlin 1882.

Овом решењу и Viedebantt даје предност (Borchardt, Viedebantt, o. c. 156).[4]

Као што се види из натписа, ради се о суду који је, по заповести комеса Вадиле, баждарен и садржавао 24 војничке унције непознате садржине. Проблем којег је уочио Viedebantt је двојаке природе. Прво, војничка унција се овде по први и једини пут помиње као метролошки појам. Друго, сам превод текста у 2. и 3. реду, посебно значења ἀπὸ ὀνόματος ἑορτασίου.

Да би одредио тежину војничке унције Viedebantt је оправдано претпоставио према облику суда да је суд служио за мерење зрнате хране, највероватније пшенице. Viedebantt узима у обзир две количине тј. суд пуњен до врха и 11 mm испод врха, да би дао предност првој запремини. Полазећи од познатог Плинијевог текста (NH XVIII, 61, 63), у којем се даје тежина пшенице разне провенијенције у римском модију, и претпоставке да је суд пуњен афричком пшеницом до врха, унција би износила 32,38 gr. Viedebantt наводи као могућност да се радило о некој епихорској мери чија је унција износила 32,380 gr., што поткрепљује једним утегом из Антиохије којег је раније објавио (cf. o. c. 162). На крају опрезно закључује да се ради о 24 римске или друге унције лакше или теже пшенице.

Што се тиче превода ἀπὸ ὀνόματος ἑορτασίου, Borchardt преводи „einen xestes mit seinem offiziellen Namen", a E. Hiller v. Gaertringens „cuius sollemne nomen", што преузима и Viedebantt објашњавајући да је у римском праву sollemnitas означавала ону свечану радњу која је пратила формално примењивање правних прописа. Према томе преводи „ein xestion das rechtlich-förmlich gesprochen richtig ist". Помиње узгред као могућност да се ради о мери која се употребљава за свечане прилике и имала могућност двоструког пуњења (11 mm испод врха и до врха), али се категорички ограђује од тога, при чему не наводи разлоге. H. Chantraine сматра да се не може говорити о тежини унције коју наводи Viedebantt обзиром да није позната висина пуњења суда, а назив ἀπὸ ὀνόματος ἑορτασίου може да значи да је баждарено у логору, што као могућност помиње и Viedebantt. Склон је мишљењу да се ради о римској унцији која је имала већу тежину.[5] Oakeshott се не упушта у метролошку анализу, него на основу једног пасуса из Прокопија о догађајима око Велизарове експедиције у С. Африку 533. год. покушава објаснити назив војничке унције.

R. P. Duncan-Jones, након што је на основу метролошких извора, по нашем мишљењу, убедљиво показао да је однос италског секстарија према војничком 1 : 1,5, покушава да и помоћу суда из Антиохије докаже горњи однос. Будући да запремина суда не одговара стварној запремини војничког секстарија, Duncan-Jones покушава да докаже да је запремина била мерена на основу уља (али признаје да је суд служио за мерење пшенице) као и познатим пасусом из Епифанија да је италски секстариј

[4] Склони смо прихватити Borchardt-ово читање обзиром да иза ἔγραψα нужно би требао да дође други предикат, посебно јер се ради о глаголу који означава централну радњу.

[5] *H. Chantraine*, RE IX A, s. v. uncia, col. 625, 635.

садржавао 22 унце, а војнички „више или мање" 24. На крају претпостављa и постојање алтернативног односа 1 : 1,3/8 (равна мера) и 1 : 1,5 (купаста мера).[6]

E. Schilbach говорећи о односу бизантиских и античких мера за сухе плодове такође се позива на суд из Антиохије, при чему као његову запремину узима искључиво ону од 11 mm испод врха, т. j. 0,87345 l, што би одговарало 2 либре пшенице и било 20. део modius castrensis-a који је имао 40 тешких либри или 32 александријско-италска секстарија. Сматра да је суд у ствари sextarius castrensis. При томе Schilbach, међу осталим, полази од дискутабилне претпоставке да је castrensis имао двоструку количину од италског.[7]

Сматрали смо потребним да у најкраћим пртама изнесемо стање проблема. Очигледна су разна мишљења и приступи његовом решавању.[8]

Након Borchardt-a и Viedebantt-a каснији истраживачи нису се бавили проблемом карактера суда и тиме у вези евентуалне ревизије превода натписа, као ни проблемом висине пуњења. Сви су преузели Viedebantt-ово тумачење израза ἀπὸ ὀνόματος ἑορτασίου, а као базу за метролошку анализу узимали или обе могућности (Viedebantt) или 11 mm испод врха (Schilbach), или сматрали да није позната висина (Chantraine), или опет пуњење до врха (Duncan-Jones).

Обзиром да смо уверени да је одређивање стварне функције суда и тачно одређивање висине пуњења од пресудног значаја за доношење било каквих закључака метролошке природе, у овом чланку мислимо се у првом реду позабавити са ова два аспекта проблема. Сматрамо корисним да укажемо на неке нове моменте које ранији аутори или нису запазили, или су их, по нашем мишљењу, погрешно тумачили.

1. Покушавајући да допринесемо разјашњењу појма војничке унције пришли смо у првом реду анализи самог натписа. Према натпису јасно се види да је суд баждарило неко субордонирано лице по наредби комеса Вадиле и да је била задовољена правна форма и гарантована тачна мера што се у натпису изричито и наводи у два наврата (ἐξαγίασα или κατεξαγιασμένον и δίκαιον). Viedebantt-ов превод ἀπὸ ὀνόματος ἑορτασίου са „rechtlich-förmlich gesagt richtig ist" сматрамо да не одговара стварном смислу и то из следећих разлога: Solemnitas у римском праву означава свечану форму правне радње и не може служити као атрибут уз неки предмет који је објекат те радње. То видимо из чињенице да се у свим правним актима sollemniter употребљава као прилог што означава свечану форму правног акта и може се односити на разне правне радње. Тако напр. у Cod. Just. имамо sollemniter vendere[9], sollemniter postulare,[10]

[6] *R. P. Duncan-Jones*, The Size of Modius Castrensis, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Band 21, Heft 1, (1976), 53—62.

[7] *Erich Schilbach*, Byzantinische Metrologie, München 1970, 108—111.

[8] С тим у вези занимљиво је цитирати Viedebantt-ову напомену (о. с. 155, n. 2): „In welchem Ausmasse der neues Xestes die metrologische Forschung noch befruchten wird, lässt sich im voraus nicht sagen, dass er es tun wird, ist gewiss."

[9] Diocl. C 8.27.9.

[10] Gord. C. 2. 37. 2.

sollemniter agere,[11] sollemniter persequi.[12] При томе ствар која је продата, тражена и сл. није постала sollemnis него је правни акт објављен sollemniter тј. у свечаној и одговарајућој правној форми.

Дајући речи ἑορτάσιος правни смисао Viedebantt је логично био присиљен да преводи врло описно што је само по себи неуобичајено за текстове оваквог карактера. Да се у натпису не мисли на sollemnitas у правном смислу говорила би и чињеница да су се при баждарењу судова употребљавале устаљене правне формулације као: exactum ad . . . , mensurae exactae, δίκαιον (као у нашем случају), чиме је означена тачност и да је обављена прописана правна радња. Натпис јасно садржи изјаву Италика да је по заповести свога господара баждарио суд тачно на 24 унције. Према томе његова изјава, као оног који је извршио баждарење, заповест Вадиле да се то изврши, као и уобичајени израз за баждарење ἐξαγίασα и δίκαιον за тачност мере, сасвим довољно означавају правну радњу и одговарају правним прописима. Вадила, очигледно Гот и вођа групе федерата, није могао имати правне компетенције и изван војних јединица којима је био на челу, посебно у тако осетљивом подручју као што је контрола мера.[13] Према томе баждарење суда било је намењено за интерне потребе једне војне групације, а не за шиpу или општу употребу, те и због тога, уз већ пренаглашену тачност, израз sollemnis у правном смислу који — да још једном напоменемо — за овакву врсту

---

[11] Diocl. C 7. 14. 11

[12] Diocl. C 8. 44. 15

[13] Осим метролошког чини нам се да натпис има и шири значај. Полазећи, наиме од чињенице да се ради о Готу који је био на челу једне војне формације, највероватније федерата, анализа натписа доприноси донекле и јаснијем сагледавању улоге и статуса федерата у VI в. унутар византијске државе. Тачније, да ли су федерати били плаћеници и приватне јединице под вођством својих заповедника као што тврди Ц. Беньамин елаборирајући ранију Момзенову тезу (RE, 6/12, s. v. foederati, col. 2817 sqq.) или су били саставни део византијске војске под директном контролом централне власти и под командом архоната које је именовао цар (cf. детаљније *J. Maspero*, Φοιδερᾶτοι et Στρατιῶται dans l'armée byzantine au VIe siècle, Byzant. Zeitschrift XXI (1912) 97—109).

Да се ради о федератима може се закључити из чињенице да комес и архонт Вадила је Гот, а његов подређени Италикос, судећи по имену, највероватније је пореклом из западног дела царства. То индицира да се не ради о хомогеној етничкој групи, него вероватно о варварима разних нација, не искључујући ни римске грађане који су вероватно обављали неке дужности за које је било потребно посебно знање, као нпр. баждарење суда и стављање натписа у нашем случају (cf. *Maspero*, o. c. 97—99 за места из Олимпиодора и Прокопија којим поткрепљује тезу да су федерати представљали у V и VI в. мешавину нација).

Мислимо да је важно нагласити да Вадила има титулу комес и архонт, звања јасно дефинисана у византијској хијерархији и која имају пуну важност кад их додељује централна власт, односно цар (cf. Prokopius, Bell. Goth. III, 31 из којег се види именовање архонта код федерата). Сматрамо да истицање ових звања у натпису говори у прилог томе да их је Вадила легално добио, а тиме, разумљиво, преузео и обавезе у односу на централну власт. Чињеница да је заповедио да се баждари суд, при чему су употребљени стандардни правни изрази, говори о лицу које је усвојило византијске правне норме и о времену када је асимилација варвара у царству већ била поодмакла.

Натпис би дакле говорио у прилог тези коју је бранио J. Масперо да су федерати у VI в. били саставни део византијске војске и под директном управом централне власти. Cf. *J. B. Bury*, History of the Later Roman Empire I, London 1923, 76 sq.; *A. H. M. Jones*, The Later Roman Empire, II, Oxford 1964, 663 sq. *J. L. Teall*, The Barbarians in Justinian's Armies, Speculum 40 (1965) 294—322.

правне радње никад се није употребљавао, био би овде у најмању руку необичан и сувишан.

Обзиром да запремина суда не одговара ни једној досада познатој мери, посебно ни једном секстарију, очигледно је да се ради о посебној врсти суда што, по нашем мишљењу, јасно произлази из самог натписа. Мислимо да све што смо напред изнели говори да „ἀπὸ ὀνόματος ἑορτασίου" треба превести „cuius nomen festivus" — чије је име празнични.

Према томе превод натписа требало би да гласи:

„(Ја) Италикос од деспотства комеса Вадиле по заповести архонта исписао сам и баждарио xestes који се зове празнични тачно на 24 војничке унције."

Значи ради се о мери која је у свечаним приликама служила за повећано следовање војницима. Сасвим је разумљиво да је писац текста нагласио да се овај xestes зове ἑορτάσιος да би га се разликовало од александријско-италског и castrensis или неког локалног који би били у општој употреби и служили за свакодневне прилике. Његова празнична функција произлази већ и из самог контекста натписа који је опширнији, са наглашеном тачношћу и именом заповедника, што није без значаја обзиром да се ради о повећаном следовању.[14]

Основна погрешна претпоставка код свих који су се раније бавили овим проблемом лежи у томе што су суд схватили као стандардну меру, односно као sextarius castrensis, а не као меру за ванредне прилике која, према томе, има и посебну запремину коју разумљиво не срећемо код познатих стандардних мера. Међутим, она има правилан однос према стандардним мерама, као што ће се видети даље у нашем прилогу. Друга погрешна претпоставка, по нашем мишљењу, је погрешно интерпретирање познатог Епифанијевог пасуса да „италски секстариј садржи 22 унције, а војнички 24 више или мање"[15]. По нашем мишљењу Епифанијев текст је разумљив кад се 22 унције односе на уље, а 24 на пшеницу, што смо мислимо и показали, ослањајући се на археолошке доказе.[16]

2. Сви који су раније писали о суду слажу се да је служио за мерење пшенице, што је уосталом видљиво и из облика суда. Међутим, то није случај, као што смо већ поменули, и кад се говори о висини пуњења. Сматрамо да је то питање, обзиром на његов очигледни значај, потребно нешто детаљније размотрити.

Сматрамо у првом реду потребним да нагласимо да у суду не постоји изнутра никаква црта и да није могуће пунити суд до неке невидљиве црте. Посебно то би било у очитој супротности са наглашеном тачношћу. Пошто неки аутори инсистирају на спољној најгорњој кружној црти (Schilbach), тврдимо да она нема никакав метролошки значај. Кругови око суда само уоквирују натпис и, уосталом, неразмерно су

---

[14] Наглашено инсистирање на тачности мере може се довести у везу са ситуацијама као она коју Прокопије помиње кад је дошло до побуне (cf. *Oakeshott*, o. c.).

[15] Не располажемо Епифанијевим текстом. Цитирано према *H. Chaintrain*, RE IX A, col. 2115 и 2126.

[16] Cf. *M. Gabričević*, A contribution to the Roman Metrology, Archeologia Yugoslavica, *XV*$_1$ (1974) 42—44.

подељени, за што имамо бројне аналогије. Њихова једина функција је да би се постигла уједначеност редова и слова, посебно кад се ради о округлом суду.[17]

У нашем случају цилиндричног суда само са спољним линијама, које сасвим очигледно немају метролошку функцију, заиста је неразумљиво како се може претпоставити да би се тачно мерила нека количина кроз метални непрозирни суд и због чега би се изабрао тако непрактичан и непрецизан начин за мерење пшенице.[18]

Једини начин да се обезбеди тачност мерења — а у овом случају обзиром да се ради о војсци то је морала бити првенствена брига — је пуњење до врха и заравнавање, што је уосталом пракса код многих народа, чак и до најновијег времена.[19]

3. Ако прихватимо да је суд служио за изванредне прилике и да је био пуњен пшеницом до врха у том случају имамо чвршћу основу за метролошку анализу. Уједно то говори против оних тумачења која полазе од 11 mm испод врха суда (Schilbach) или да је била непозната количина пуњења (Chantraine).

У првом реду, чини нам се да није без одређене важности чињеница да се у натпису број војничких унција (24) наводи не бројчано (што је уобичајено) него словима. То нас наводи на претпоставку да се још једном хтела нагласити на недвосмислени начин тачна количина пуњења. Уједно да се ради о броју који се није односио на једну стандардну метролошку јединицу (ако се радило нпр. о једној или двије стандардне мере било је једноставније тако и написати).

Једна могућност је да се ради о две либре, или неке друге епихорске мере, и једном одређеном броју унција и да је то био разлог да је тежина садржине суда тако назначена. Уједно, обзиром да је редовито следовање садржавало један опште познати број унција пшенице, овим се хтело нагласити да суд садржи већу количину него је то иначе био случај, што је, уосталом, наглашено и карактером суда.

Да се мислило на sextarius castrensis суд би нормално имао запремину од cca 820 cm_3, или ако је био двоструки од италског 1094 cm^3.

---

[17] Уп. фотографије у нашем наведеном раду.

[18] Schilbach такође сматра да се једноставно може довести у везу суд из Антиохије са податком Ананије Сиракеноса да је sextarius castrensis садржавао 20 унција, а италски 24 с тим што је италски се односио на вино и воду и треба га схватити као 2 лаке римске либре, а логорски на јечам што, кад се узме у обзир специфична тежина јечма и пшенице као 6 : 5, значи да је sextarius castrensis садржавао 24 унције или 2 тешке либре пшенице (о. с. 110).

У оваквом тумачењу има више противречности. Прво 24 унције не могу бити 2 лаке римске либре обзиром да се лака либра делила децималним системом, а затим ако 20 унција јечма значи 24 унције пшенице (афричке) то би захтевало суд од cca 0,820 l. и односило би се према италском (0,5436) као 1,5 : 1 и према томе не би sextarius castrensis био двострука мера италског што Schilbach тврди на истој страници наведеног дела.

С обзиром да је немогуће да је sextarius castrensis био мањи од италског, Ананијев податак пре би се могао схватити да је мислио на унције посебне тежине тј. војничке. Италски sextarius од 24 унције може се односити једино на уље у којем случају му је запремина већа од стандардног (cf. *M. Gabričević* o. c. 43).

[19] Cf. Jugoslovenska enciklopedija VI, 74 s. v. Mere (S. Vilfan).

Према томе све нас наводи на закључак да се ради о посебној мери тј. о војничкој унцији која је имала посебну тежину и суду који је служио за изванредне прилике. Претпоставка да је тако названа јер је била баждарена у логору (Viedebantt o. c. 163, n. 3, Chantraine o. c. 635) тешко се може прихватити, јер аналогијом долазимо до закључка да уколико метролошка јединица има посебни атрибут, скоро по правилу се ради и о друкчијој метролошкој вредности, што је посебно случај на Блиском и Средњем Истоку одакле потиче и наш суд (cf. Hultsch o. c. registar s. v. Mine, Sextarius и др.).

Треба претпоставити да је суд био пуњен александријском или афричком пшеницом што је значило да је у првом случају суд садржавао cca 750 gr., а у другом cca 783 gr. пшенице. Према томе војничка унција може само да има вредност 31,25 gr. (александријска пшеница) или 32,65 gr. (афричка пшеница). Унција од 32,65 gr. уједно је и идеални десети део римске тешке либре, што показује да ова вредност није случајна него да је била у одређеном правилном односу на стандардне мере у Царству. Однос према класичним римским мерама показује и сама запремина суда који садржи и sextarius castrensis (cca 0,820 l) плус 1 quartarius (0,1368 једнако 0,957,3 l). Значи да еу стандардној мери додати 1 quartarius и одговарајућа количина пшенице као додатак на редовно следовање ради чега је и назван ἑορτάσιος.

Обзиром да децимални систем код тешке римске либре нигде није потврђен — сматрамо да се ради о једној посебној мери, можда аналогној некој локалној мини непознатог броја унција или пак тежини која је имала правилан однос према стандардној либри или највероватније према некој већој мери која је служила за мерење жита (центенарију или неком локалном медимносу и сл.). Може се исто тако претпоставити и постојање посебне војничке либре од 13 војничких унција у којем случају би војничка либра износила 391,80 gr. или нешто испод те тежине ако претпоставимо пшеницу из Александрије (374 gr.).

Да је војска имала посебне мере за тежину, аналогно секстариусу, може нам послужити као доказ и чињеница да досад пронађени баждарени тегови који се не уклапају у познате системе, или пак имају правилан однос према локалним мерама, су баш они који су баждарени у логору. Тако тег нађен у Рушћуку и баждарен од легата I италске легије износи 545,8 gr. (Hultsch o. c. 673 повезује са бабилонским статером). Тег од 21 унције из Антиохије баждарен од трибуна непознате војне јединице, а којег је објавио Viedebantt износи 340 gr. при чему унција износи 32,380 gr. што одговара и у нашем случају (o. c. 162).[20]

Међу очуваним теговима од једне унције налазимо и један број оних чија тежина је знатно већа од стандардне римске унције (27,288 gr) и износи од 32,77 до 43,07 gr (Cf. Chantrain, o. c. col. 629) што се не може објаснити случајношћу и свакако говори о унцијама посебне тежине које је могла садржавати нека епихорска или војничка мера.

4. Обзиром да је количина пшенице садржана у суду била намењена само за изузетне прилике то нам потврђује да је редовно следовање

---

[20] Cf. *M. Gabričević* o. c., *Duncan-Jones* o. c., *Chantraine* o. c., 2126—2128.

било испод те количине, што представља још један доказ да је sextarius castrensis (стандардна војничка мера) био испод те количине и према томе није се односио према италском као 2 : 1, као што опћенито сматрамо у науци, него као 1,5 : 1, на што смо указали и у нашем ранијем раду. Овај однос разумљиво има и modius castrensis у односу на италски.

Није потребно посебно наглашавати од коликог је значаја одређивање стварног односа војничког и италског модиуса за правилније разумевање Диоклецијановог едикта и тиме у вези економских односа у касној антици.[21] У томе првенствено видимо и евентуални значај нашег прилога.

Martin Gabričević

ΟΓΚΙΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ

Das spätantike Bronzegefäss aus Antiochia mit der Inschrift, dessen erste metrologische Analyse. O. Viedebant gab, zieht noch heute die Aufmerksamkeit der Fachleute auf sich, mit Rücksicht darauf, dass das Problem, welches es in metrologischer, und der Meinung des Verfassers nach, auch in funktioneller Hinsicht darstellt, auch weiterhin offen blieb. Der Rauminhalt des Gefässes beträgt 960 cm^3 und bis zur obersten äusseren Kreislinie, 11 mm unterhalb des Randes, 873 cm^3. Das von Viedebant erblickte Problem ist zweifacher Natur. Erstens wird die militärische Unze hier zum ersten und einzigen Mal als metrologischer Begriff erwähnt und, zweitens, hat die Übersetzung des Textes in der zweiten und dritten Reihe, eine besondere Bedeutung ἀπὸ ὀνόματος ἑορτασίου.

In der richtigen Annahme, dass das Gefäss zum Abwiegen der Kornfrüchte, höchstwahrscheinlich des Weizens diente und vom bekannten Text des Plinius ausgehend, schliesst Viedebant, nach einer allseitigen Analyse, dass es sich um 24 römische Unzen oder eine andere Unzenart handelte, deren Gewicht 32,380 gr war.

Was den Ausdruck ἀπὸ ὀνόματος ἑορτασίου angeht, hält Viedebant, dass es sich auf sollemnitas bezieht, welche im römischen Recht jene feierliche Handlung bezeichnete, die die Anwendung von Rechtsvorschriften begleitet. Er übersetzt diesen Passus umschreibend „ein xestion, das, rechtlich-formlich gesprochen, richtig ist". Die späteren Autoren haben diese Übersetzung als richtig aufgenommen. Als Grundlage für die metrologische Analyse wurden entweder beide Einfüllungsmöglichkeiten (Viedebantt) oder 11 mm unterhalb des Randes (Schilbach) genommen, oder aber hielten sie, dass die Einfüllungshöhe unbekannt war (Chantraine) oder dass das Gefäss bis zum Rand gefüllt wurde (Duncan-Jones). Der Verfasser gibt einen kritischen Rückblick auf die Stellungen einzelner Autoren und nimmt die Analyse der Inschrift selbst vor.

---

[21] У Едикту су наиме цене за 34 више или мање основне намирнице дате у односу на modius castrensis. При томе је од посебне важности пшеница која фигурира на првом месту, Cf. *S. Laufer*, Diokletians Preisedikt, Berlin 1971, 1, 1—34 и напомене са исцрпном литературом.

Sollemnitas bezeichnete die feierliche Form der Rechtshandlung und kann nicht als Attribut zum Objekt dieser Handlung dienen. Er führt Beispiele aus Cod. Iust. an — sollemniter vendere, sollemniter postulare, sollemniter agere, sollemniter persequi — was bedeutet, dass der Rechtsakt in feierlicher und entsprechender Rechtsform ausgeführt worden ist. Dass ἑορτάσιος in diesem Fall keinen Rechtsinn hat, spricht auch die Tatsache, dass zur Eichung die üblichen Rechtsformulierungen, wie: exactum ad . . . , mensurae exactae, δίκαιον (wie in diesem Fall), gebraucht wurden, was die Rechtsnormen vollkommen befriedigt.

Mit Rücksicht darauf, dass der Rauminhalt des Gefässes keinem bekannten Standardmass entspricht, besonders nicht dem sextarius, handelt es sich offensichtlich um ein Gefäss mit besonderer Bestimmung, was, der Meinung des Verfassers nach, aus der Inschrift selbst hervorgeht, in welcher ἀπὸ ὀνόματος ἑορτασίου mit „cuius nomen festivus" — dessen Name festlich ist — übersetzt werden soll. Es handelt sich um ein Gefäss, womit den Soldaten die Weizenration in besonderen, feierlichen Angelegenheiten abgewogen wurde. Demgemäss enthält das Gefäss kein Standardmass (wie es die früheren Autoren auffassten) bzw. sextarius castrensis. Der Rauminhalt des Gefässes, aber, hat ein regelmässiges Verhältnis zu den klassichen Massen, denn es enthält 1 sextarius castrensis+1 quartarius (0,820+0,1368=0,957,3). Der Verfasser schliesst die Möglichkeit aus, dass das Gefäss 11 mm unterhalb des Randes, d. h. bis zur obersten äusseren Kreislinie eingefüllt wurde. Er weist darauf hin, dass die Linien unregelmässig horizontal sind und dass sie ausschliesslich zur Erreichung der Angleichung von Reihen und Buchstaben in der Inschrift dienten, sowie auf die Tatsache dass es unmöglich ist, eine Menge durch das undurchsichtige Gefäss ohne irgendwelche Bezeichnung im dessen Inneren genau abzuwiegen. Am Ende wäre dies im Gegensatz zur überbetonten Genauigkeit des Masses in der Inschrift.

Wenn man die Richtigkeit der Übersetzung und die Tatsache annimmt, dass das Gefäss bis zum Rand mit Weizen gefüllt wurde, dann konnte die Soldatenunze, die in der Inschrift erwähnt wird, nur das Gewicht von 32,65 (afrikanischer Weizen) oder 31,25 (alexandrinischer Weizen) haben, was in beiden Fällen auch ein Zehntel der römischen schweren Pfund darstellt. Die Annahme, dass die Armee, wenigstens in der Spätantike, auch besondere Schweremasse haben konte, findet die Bestätigung in den bisher im Lager entdeckten geeichten Gewichten, sowie in einzelnen Unzen, deren Gewicht bedeutend grösser ist als jenes der römischen,.

Die regelmässige Ration der Soldaten war jedenfalls unter der Menge, welche das Gefäss enthielt, was noch ein Beweis ist, dass sich der sextarius castrensis zum römischen nicht wie 2:1 verhielt, sondern wie 1,5:1, worauf der Verfasser in einer früheren Arbeit hingewiesen hat. Mit Rücksicht darauf, dass das selbe Verhältnis auch für modius castrensis galt, ist diese Tatsache von grosser Bedeutung für das richtigere Verständnis des Ediktes von Diokletian, und damit auch der wirtschaftlichen Verhältnisse in der Spätantike.

Die Inschrift hat, der Meinung des Verfassers nach, auch eine weitgehendere Bedeutung, da sie zugunsten der J. Masperos These spricht, dass die foederati im VI. Jh. ein Bestandteil des byzantinischen Heeres waren und unter unmittelbarer Verwaltung der Zentralbehörde standen (cf. Anm. 13).

Бронзани суд за мерење из Антиохије (према Oakeshott-у)

Натпис на суду за мерење из Антиохије (према Oakeshott-у)

Зборник радова Византолошког института. XIX, 1980.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XIX, 1980.

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

СЕВЕРНИ ИЛИРИК У VI ВЕКУ

Током VI века Византијско Царство суочавало се на подручју Балкана са збивањима која се морају сматрати једном од изузетно значајних прекретница у историји читавог медитеранског базена. Завршни, словенски и аварско-словенски таласи Велике сеобе народа преливали су се тада великом снагом преко северних граница Царства, повлачећи се често без дубљих непосредних последица, али увек остављајући довољно јасне трагове који су представљали путоказе даљим насртајима. Тако је VI век огласио долазак нових времена. Јер, док је претходно столеће, упркос готово судбоносним налетима Германа и Хуна, још увек познавало византијски (римски) Балкан са његовом границом на Дунаву, столеће које је уследило епоси првих великих продора Словена и Авара донело је потпуну промену етничке и политичке структуре Балканског полуострва. У međувремену, позорница одсудних догаћаја са посебно далекосежним последицама био је средишњи део Полуострва, односно северне провинције префектуре Илирик.

Као што је познато, префектура Илирик обухватала је области које гравитирају према уздужној оси Балканског полуострва, од Дунава на северу, преко сливова Мораве и Вардара, до Албаније и Грчке на југу, укључујући и острво Крит.[1] На том простору сучељавали су се, у границама Римског Царства, хеленски и латински свет, прелазећи понегде неосетно један у други, али ипак са више-мање јасно повученом језичком границом: од Љеша, преко мирдитских планина, Дебра и северне Македоније (између Стобија и Скупија), преко области између Ниша и Софије (остављајући Ниш и Ремезијану у латинској, а Пауталију и Сердику у грчкој сфери) на планину Балкан и даље ка Црном мору на ушће Дунава.[2] Важност овог сучељавања била је пре VI века подвучена тиме што су линије политичких подела Римског Царства повлачене не много уда-

[1] Географски, појам Илирика може у изворима бити релативно неодређен, али је у административним погледу врло одређен, иако је био изложен променама. Cf. *Lemerle*, Invasions et migrations 266 n. 1.

[2] Уп. *Јиречек*, Историја Срба I, 22; *Kovačević*, Sloveni 63 (= Slaves 144); *П. Ивић*, Српски народ и његов језик, Београд, 1971, 24. Изгледа да је нарочито јака концентрација романског елемента постојала уз латинско-грчку границу, односно у троуглу Скопље-Софија-Ниш. Cf. *Тъпкова-Заимова*, Нашествия 74.

љеним (у размерама Империје посматрано) правцем — отприлике сливом реке Дрине. После VI века, када се споменуте језичке и политичке границе распадају са насељавањем Словена почетком наредног столећа, сучељавање хеленског и латинског света добило је нове облике, али је граница између двеју цивилизација остала везана за средишње делове Балканског полуострва. До овог преокрета, неколико векова непрекидно је растао значај географског и стратегијског положаја споменутих области.

Неки од најважнијих сувоземних путева Римског Царства, управо они који су представљали спој између његове западне и источне половине, протезали су се у целини или делимично наведеним подручјем или ка њему. Први такав пут пратио је долину Дунава, други је текао правцем Paetovio — Sirmium — Singidunum — Viminacium — Naissus — Serdica — Philippopolis — Adrianopolis — Константинопољ и његова је важност нарочито порасла од IV века, када је постао и најважнији пут читавог Балканског полуострва.[3] Чувена Via Egnatia, најпознатији балкански пут у класичној епоси Царства, изгубивши доста од своје важности, ипак остаје и у ово доба један од значајних праваца: Dyrrachium — Thessalonica — Amphipolis — Philippi — Neapolis (Кавала) — Akontisma — Traianopolis — Константинопољ.[4] Најзад, три пута, чији је значај непрекидно растао, протезала су се готово паралелно у правцу север-југ: један је ишао долином Мораве и Вардара, као најважнија веза између Дунава и Јегејског мора, други од Софије долином Стримона, а трећи је пратио долину Месте.[5]

Важност наведеног положаја била је током Сеобе народа вишеструко повећана. Варварска племена која у Панонији избијају на римске границе, нашла су управо у централним областима Балкана мост за продор ка унутрашњости Царства и богатим обалама Средоземља. Но, и у случајевима кад њихово кретање није било усмерено од севера ка југу, него попречним правцима, као рецимо код Гота, споменуте области задржавале су улогу привременог станишта и споне између полазне и одредишне тачке у сеоби ових племена.

Сви побројани чиниоци несумњиво су утицали да у позноримско доба средишни делови Балканског полуострва постану једно од неуралгичних чворишта Римске Империје. Истовремено, управо је ту, у северном Илирику, током прва три века наше ере, за разлику од многих других области Царства, остварен значајан економски напредак (рударство, земљорадња, виноградарство) и, пред крај тог раздобља, основано неколико царских резиденција чији су домаћини неретко потицали из околних области.[6] Обезбеђивање овог простора поставило се пред крај IV века као акутан проблем, јер управне реформе Диоклецијана и Константина Великог, које су иначе преобразиле читав државни апарат, овде нису успоставиле специфичне организационе облике који би омогућили повећану концентрацију војних ресурса. Шта више, управо на месту где је таква концентрација била веома потребна, образована је у Константи-

[3–4] Cf. *Lemerle*, Philippes 69, 71 sq.; *idem*, Invasions et migrations 274 sq. Уп. и *Ферјанчић*, Сирмијум 33 сл.

[5] Cf. *Lemerle*, Philippes 73 sq.; *idem*, Invasions et migrations 276.

[6] Cf. *M. Rostovtzeff*, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Leipzig 1930, I, 196 sq.; *Mirković*, Sirmium 6, 44 sq.

ново време граница између Италијанске и Источне префектуре, што је само могло да води нежељеној подели компетенција центара — Рима и Цариграда — удаљених од те граничне линије. Постојање Сирмијума, као једне од повремених царских престоница у IV веку, није могло битно да ублажи проблем.[7] Стога је релативно брзо, такође крајем IV века, дошло до стварања четврте и последње префектуре — Илирика — као неке врсте спојне карике између западне и источне половине Царства.[8]

* * *

Префектура Илирик (Praefectura praetorio per Illyricum) простирала се на северу до Дунава, односно дела његовог тока између ушћа Саве и ушћа Вита, који је истовремено представљао границу Царства према варварском свету. На западу се Илирик граничио са Италијанском префектуром на Сави, Дрини и линији која је, текући нешто западније од горњег тока Дрине, избијала на Которски залив. На истоку се граница према Источној префектури протезала у луку, благо закривљеном ка западу, негде од ушћа реке Вит у Дунав, преко тзв. Трајанових врата (кланац Succi југоисточно од Софије), до ушћа Месте у Јегејско море.[9] Територија префектуре била је грубом оријентационом линијом Драч—Скопље—Софија (Драч је остао јужно, а Скопље и Софија северно од ове граничне линије) подељена на две дијецезе: Дакију, на северу, са провинцијама Moesia Superior, Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea, Dardania, Praevalitana и дијецезу Македонију, на југу, са провинцијама Macaedonia, Epirus Nova, Epirus Vetus, Thessalia, Achaia i Creta.[9a] У изнетој констелацији префектуре, под северним Илириком могу се сматрати не само области у саставу дијецезе Дакије, него и северни део дијецезе Македоније, који је гравитирао ка граду Стоби и где је током V века образована провинција Macaedonia Secunda.[9b]

Стратегијски разлози оснивања префектуре Илирик уочљиви су већ у прве две деценије њеног постојања. Не само да тада у ширем под-

---

[7] О Сирмијуму као царском граду (sedes imperii) у III и IV в. уп. *Ферјанчић*, Сирмијум 34—37; *Mirković*, Sirmium 33 sq.

[8] Стварање префектуре била је непосредна последица распада некадашње дијецезе Илирик на истоимену префектуру и дијецезу (западни) Илирик у саставу Италијанске префектуре. Иако релативно брзо, настајање префектуре Илирик (379—395) није текло једноставно, па су се на овом питању развиле бројне контроверзе у науци, мада је још *Stein*, Untersuchungen 351 sq., 354 sq. утврдио да је одлучан потез у стварању префектуре извршен 395. године. За резиме дискусија о овом питању (са упутама на старију литературу) в. *Lemerle*, Invasions et migrations 265—273; *Čapek*, De influxu 1 sq. (лит.: p. 2, n. 4); *Popović*, Le dernier évêque 104 sq. У новије време, *Mirković*, Sirmium 41 sq. одлучно је изнела став о повременом заснивању префектуре Илирик током друге половине IV в.

[9] Наведене граничне тачке нису спорне, па упућујем само на: *П. Мутафчиев*, Старият друм през „Траянови врата", Спом. БАН 56 (1937) 22—29; *Lemerle*, Philippes 70, 75.

[9a-b] Cf. *Jones*, LRE III, 386 sq.; *Lemerle*, Philippes 76 sq. — *Čapek*, De influxu 2 већ у ово време види постојање две провинције Македоније, што је ситуација која је свакако настала после Notitia dignitatum. О Македонији II, као нестабилној творевини, подложној променама и у Јустинијаново време, в. *Zeiller*, Prov. danub. 164, 164 n. 1; *F. Papazoglou*, La Macédoine Salutaire et la Macédoine Seconde, Bull. de la Cl. des lettres et des sciences morales et politiques, Acad. royale de Belgique 42—3 (1956) 115—124.

ручју дунавске границе постоје уобичајени погранични одреди којима командују dux Moesiae I и dux Daciae (Ripensis?),[10] него је успостављена и посебна команда Илирика, на чијем челу се налази magister militum per Illyricum, са једном legio palatina, са 8 „покретних" (legio comitatensis) и 9 других легија (legio pseudocomitatensis), 6 одреда званих auxilia palatina и 2 посебна коњичка одреда (vexillatio comitatensis).[10a] Тиме је крајем IV века на Балканском полуострву била остварена, заједно са одредима у областима суседним префектури Илирик, упадљиво већа концентрација војних снага, него у осталим великим регионима Римског Царства. Вероватно је у то време била подигнута и већина оних утврђења, посебно на дунавском лимесу, која је Јустинијан обнављао крајем прве половине VI века, и утврђена већина балканских градова.[11]

У наведеним околностима, почетком V века могло се чинити да је будућност Балканског полуострва у оквирима Царства обезбеђена. Показало се, међутим, да предузете управне и војне мере нису донеле жељене резултате. Током V века варварска опасност развила се у главни проблем Балканског полуострва и, самим тим, византијског Илирика, посебно његовог северног дела, да би у наредном столећу добила судбоносне димензије.

Византијска граница на Дунаву попустила је, уз озбиљне последице, у више махова током V века пред налетима Хуна (средином столећа) и Острогота (друга половина столећа).[12] За више од пола века она је престала да представља озбиљну препреку варварским упадима.[12a] Тежину стања на самом илиричком лимесу показује посредно, али врло лепо, окружница Лава I из 458. године, упућена епископима поводом сабора у Халкедону, у којој нема митрополита ни из Горње Мезије, ни из Приобалне Дакије.[13] Велики Теодерихов продор око 480. године у дубину Илирика, када су разорени Стоби и Хераклеја Линкестис, заузети Драч и Салона, опустошена околина Солуна,[14] свакако је погоршао прилике у већем делу префектуре, али је лимес и даље био највише угрожен. Током V и почетком VI века из немалог броја градова на лимесу премештане су, у атмосфери опште несигурности пред варварима, мошти

---

[10] Под командом ова два војна намесника било је 4 (до 6) легија и више од 40 мањих и помоћних јединица. Cf. *Jones* LRE III, 370—71 (tab. IX), 375, 380 (tab. XV) et map IV.

[10a] Cf. *Jones*, LRE I, 609; III, 355, 364 (tab. V; за промене в. tab. VI) et map IV.

[11] Како саопштава Прокопије (De aedif. IV, 3—4, p. 116—124; уп. ВИНЈ I, 59—65), у појединим областима број обновљених тврђава био је већи од броја новоподигнутих. *Stričević*, Romejski limes 179 сматрао је ову појаву карактеристичном пре свега за дунавску границу, са њеним трима главним фазама изградње и обнове: 284 — око 376, 382 — око 440, 491—565. Cf. *V. Velkov*, La construction en Thrace à l'époque du Bas-Empire, Archaeologia 10 (1952) 124 sq.; J. Kovačević, Arheološki prilog preciziranju hronologije slovenskog naseljavanja Balkana, *Simpozijum*.., 57—58. Насупрот Стричевићу, једноставно набрајање утврда показује да је и у унутрашњости Илирика често било више обновљених, него нових објеката (Дарданија, Епир), Cf. *Waldmüller*, Slawen 67. За градове уп. *Claude*, Stadt 25.

[12] Уп. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 25; *Баришић*, Сингидунум 1 сл.; *Jones*, LRE I, 193 sq.

[12a] *Waldmüller*, Slawen 66.

[13] Cf. *Zeiller*, Prov. danub. 376; *Баришић*, Сингидунум 4.

[14] Cf. *Lemerle*, Invasions et migrations 280.

светаца-градских заштитника у удаљена, сигурнија места, чак и у Италију.[15] Вероватно није случајна коинциденција то, што се после хунског освајања Ниша 441. године прекида низ познатих епископа овога града све до 516. године.[16] То је било раздобље када су чак престали да постоје извесни делови утврђене границе на Дунаву.[17]

Сингидунум је читав један век, од Атилине инвазије 441. до Јустинијанове обнове око 540. године, био у рушевинама, а у међувремену готово двадесет година под влашћу Острогота (око 471—488), чак кратко време и под влашћу Гепида (крајем тридесетих година VI века).[18] Кроз читаву другу половину V и у првим деценијама VI века и градови Виминацијум и Aquae (код Неготина) у Приобалној Дакији били су у рушевинама.[19] Сирмијум је такође Атила разорио, највероватније 441. године,

---

[15] Cf. *Waldmüller*, Slawen 70 sq.

[16] Cf. *Zeiller*, Prov. danub. 159.

[17] Обим хунског налета најбоље одражава чињеница да су 441. пали Рацијарија, Виминацијум, Сингидунум, Маргус, Ниш, Филипопољ, Аркадиопољ. Cf. *Bury*, HLRE I, 274.

[18] За општи ток догађаја в. *Баришић*, Сингидунум 3 сл.,; *J. Калић-Мијушковић*, Београд у средњем веку, Београд 1967, 20 сл. Прокопије (De aedif. IV, 5, p. 126. 2—9) изричито тврди да је Јустинијан обновио из темеља читав град и још нема археолошких доказа за Баришићеву хипотезу да је Јустинијан, обнављајући Сингидунум, само наставио дело цара Анастасија. Чак и у Јустинијаново време нису сасвим јасне прилике у којима је град обнављан. Постојање византијске власти у Горњој Мезији почетком 535. год. (Nov. XI од априла 535, ed. *Schoell*, p. 94) и византијски продор у Срем половином исте године, уосталом врло проблематичан (о њему, без навођења извора, само *Stein*, Bas-Empire II, 309; *Баришић*, Сингидунум 5), као да упућују на закључак да је Сингидунум бар неко време пре 535. био већ у рукама Византинаца. Тако *Баришић*, Сингидунум 5, 5 н. 22. Међутим, правог доказа за овакав закључак нема. Сам Јустинијан, хвалећи се у чувеној Нов. XI да је обновио власт Царства на горњомезијском лимесу, наводи поименично неколико градова — Виминацијум, Рецидива, Литерата, посредно и Басијана —, али не и Сингидунум (Nov. XI, ed cit., p. 94. 8, 13—15). За нешто касније време, око 537. године (датум: ВИНЈ I, 33), Прокопије врло прецизно саопштава: „(Карни, Норичани, Дачани и . . .) Панонци који поред осталих места, држе Сингидунум и Сирмијум, допирући све до реке Дунава. Овим су народима почетком овога рата владали Готи с ону страну Јадрана" (BG I, 15, p. 82.20—25; превод према ВИНЈ I, 34). Реч је, нема сумње, о Гепидима. Такође према казивању Прокопија (BG III, 33, p. 443.10—12; BG III, 34, p. 446.9—448.1; Hist. arcana 18, p. 114.11—13) произашло би да управо у то време, највероватније 536. године, Гепиди задуго освајају највећи део Срема са Сирмијем. Cf. *L. Hauptmann*, Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VIe siècle, Byz. 4 (1927/28) 143 (погрешно: 539. год.); *Lemerle*, Invasions et migrations 285; *Баришић*, Сингидунум 5, 7. Чини се да се ехо наведених вести о Гепидима налази и у Прокопијевом податку о њиховом животу око Сингидунума и Сирмија (BV I, 2, p. 311.21—23). На основу реченог произлази да је тридесетих година VI в. судбина Сингидунума била промењивија и мање извесна него што се обично сматра. Могуће је да је град током те деценије, још увек у полупорушеном стању, био и у византијској власти у извесним тренуцима (уп. *Баришић*, Сингидунум 6 сл.), али је готово сигурно да је трајније припао Царству и систематски обновљен тек почетком четрдесетих година VI века. У то време, у суседству Сингидунума спомињу се само Херули који управо између 540. и 545. траже од Јустинијана да им подари краља (Procopii BG II, 15, p. 219.11—13; cf. et BG III, 33, p. 444.14—18). Овај потез Херула могао је да уследи као последица обнављања византијске власти над Сингидунумом. За другачије тумачење Прокопијевих вести о Гепидима и Херулима в. *Баришић*, Сингидунум 7 н. 29.

[19] Антички Виминацијум био је потпуно срушен у великом хунском налету 441. године, а византијски је подигнут у непосредној близини нешто пре 535. године (Prisci Fragmenta, ed. *L. Dindorf*, Hist. gr. min. I, frg. 2, p. 280.20—281.6; Procopii De aedif. IV, 5, p. 126. 11—14). Уп. ВИНЈ I, 67, 67 н. 162. За Aquae, која је до Јустинијановог

кад је префект Илирика, након сасвим кратког боравка у овом граду, био принуђен да поново премести своје седиште у Солун.[20] Неку деценију касније на територији читавог Срема била је успостављена власт Гепида.[21] Њих су на самом почетку VI века, после једног успешног похода (504), наследили Готи као господари Срема, продревши при томе и у Горњу Мезију. Византијска противофанзива из 505. године, коју је повео лично magister militum per Illyricum Савинијан, катастрофално је пропала већ на Морави, иако су биле ангажоване знатне снаге. Готи су се ипак повукли из Горње Мезије, али су уговором из 510. године задржали највећи део Срема са Сирмијумом.[22] Покушај Анастасија I да изгради противтежу Готима, насељавањем Херула у источном Срему, показао се неуспелим, јер је од нових суседа, које је требало и оружјем умиривати, било више штете него користи.[23] Нема сумње да читава Горња Мезија, почевши од времена хунске инвазије, никако није могла да добије предах који би водио опоравку.[24]

Тако у првим деценијама VI века илирички лимес делом представља фиктивну творевину, простор по коме се слободно крећу германска племена, било да се налазе у савезничком односу према Византији (као Херули из источног Срема и део Гепида из Горње Мезије) или да се појављују као самостална сила (Остроготи у Срему и главнина Гепида из Баната и Бачке.)[25] Али није искључиво гранично подручје

времена животарила полусрушена, а где је после обнове 535. основана и епископија, уп. ВИНЈ I, 70, 70 н. 178. *Waldmüller*, Slawen 72 погрешно сматра да је епископија само обновљена. Новела XI (*Schoell*, p. 94; FGHB II, 49) недвосмислено говори о стварању епископије.

[20] За повратак седишта префектуре у Солун в. Нов. XI (*Schoell*, loc. cit.; FGHB II, 48). Срем (римска Pannonia II) био је, како изгледа, између 437. и 441 у саставу префектуре Илирик, чије је седиште тада било у Сирмијуму. Cf. *Zeiller*, Prov. danub. 6 sq., 146, 373 (год. 448); *Bury*, HLRE I, 225 sq.; *Lemerle*, Philippes 82—83; *Ферјанчић*, Сирмијум 40 сл.; *Велков*, Градът 56 сл.; *Mirković*, Sirmium 43, 47 sq. (са коначним доказима, насупрот неким старијим датирањима, за 441. годину као највероватније време пада Сирмија у руке Хуна); *M. Vickers*, Sirmium or Thessaloniki? A Critical Examination of the St. Demetrius, BZ 67 (1974) 338; *Г. Теохаридис*, Σίρμιον ἢ Θεσσαλονίκη, Μακεδονικά 16 (1976) 272 sq. — *Duchesne*, Illyricum 536 n. 1 сумњао је у аутентичност податка Нов. XI о сеоби седишта префектуре. Још одлучнији у овом смислу је *Stein*, Bas-Empire I, 285; Untersuchungen 356—359. Тако и *L. Várady*, Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476), Budapest 1969, 308, 311, 500, 501 n. 766. Међутим, остаје чињеница да се између 437. и 444. год., дакле управо у критично време (437—441), прекида низ познатих солунских митрополита-папских викара, чије постојање Штајн иначе користи као доказ да седиште префектуре није напуштало Солун. У новије време, *Popović*, Le dernier évêque 103 sq. оспорио је везивање податка Нов. XI за Атилино време, указујући да је ту реч о тзв. првом хунском заузећу Сирмијума (после 379. године). Овакво решење свакако заслужује пажњу, али се чини да данас, на основу расположивог изворног материјала, још увек не може бити потврђено.

[21] *C. Diculescu*, Die Gepiden, Halle 1922, 106; *Ф. Грани*ћ, Војводина у византиско доба, Војводина I, Нови Сад 1939, 93 сл.; *Ферјанчић*, Сирмијум 41 сл.; *Mirković*, Sirmium 50.

[22] *Stein*, Untersuchungen 362 sq.; *idem*, Bas-Empire II, 145 sq., 293, 308; *Баришић*, Сингидунум 3; *Ферјанчић*, Сирмијум 42 сл.

[23] *Stein*, Bas-Empire II, 151; *Баришић*, н. д. 3 сл.; *Ферјанчић*, исто. О односима Византије и Херула в. и *Bury*, HLRE I, 300 sq.

[24] Уп. *Јиречек*, Историја I, 28, 31.

[25] В. и *Баришић*, Сингидунум 4. За општу оцену уп. и *Vasiliev*, Justin 308 sq. За индиције о почетку обнове лимеса већ крајем Анастасијеве владе (513—518) в. *В. Кондић — Љ. Зотовић*, Римска и рановизантијска утврђења на Ђердапу, Археолошко благо Ђердапа, Београд 1978, 64.

било тада на удару. Унутрашњост Илирика такође је страдала бар у два наврата. Изгледа, међутим, да је северни Илирик, изузев Горње Мезије, углавном остајао поштеђен од најопаснијих варварских провала тога времена. Јер, њихов главни носилац између 499. и 530. године била су хуно-бугарска племена, не увек јасно одређеног етничког састава, која преко лимеса на доњем Дунаву продиру у Тракију — дакле источно од Илирика.

У овим, обично брзим, коњаничким продорима видљиве су три етапе. Од 499. до 502. велики бугарски упади остају ограничени на Тракију, којој неуспешно покушавају да пруже помоћ и трупе из Илирика (499).[26] Нови талас налета кроз трачке области дошао је између 514. и 517. године, вероватно први пут уз учешће Словена и Анта,[27] и на крају прешао и границе Илирика, јер су нападачи кроз Македонију и Тесалију допрли до Термопила (517).[27a] Изгледа да је том приликом чак и северни Илирик био захваћен страхом који су дошљаци сејали свуда пред собом, јер се провинцијом Дарданијом раширила велика бежанија становништва, иако је ова област остала изван основног правца варварског кретања.[27b] Трећу етапу, од око 525. до 530. године, карактерише повећано учешће Словена и Анта у нападима који, долазећи преко доњег Дунава, погађају

---

[26] Cf. Marcell. Comitis Chron., MGH AA XI, ed. *Th. Mommsen*, Berolini 1894, 94, 95, 96, В. сада *Bury*, HLRE I, 435; *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 29, 82; *Lemerle*, Invasions et migrations 284. Опште податке о бугарским упадима почетком VI в. доноси *K. M. Setton*, The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the VII Century, Speculum 25 (1950) 506 sq. Али, *Waldmüller*, Slawen 32 sq. са разлогом оповргава повезивање ових упада са Словенима, наглашавајући да први њихови познати преласци преко доњег Дунава падају у доба Јустина I. Тракија је за ових упада била до те мере опустошена, да је Анастасијевим указом из 505. године била изузета, за разлику од Илирика, од допунског давања жита у ванредним околностима. Cf. Cod. Iust. X, 27, 2, ed. *P. Krüger*, Berolini 1906, p. 902. 11 sq. Утисак који су речене провале остављале био је врло снажан, па се пришло ужурбаном подизању Дугог зида за заштиту престонице. Cf. Chron. paschale (Bonnae), I 610.7—8; Ioannis Zonarae Epitomae hist. (Bonnae), III 144.4—7.

[27] Давнашње схватање о раном присуству мањих група Словена на Балкану, пре великог таласа њихове инвазије у VI веку, обновљено је у неколико наврата у савременој историографији: *Vasiliev*, Justin 306; *В. Георгиев*, Въпроси на българската етимология, София 1958, 67 сл.; *Брайчевский*, Расселение 123 сл.; *Tăpkova-Zaimova*, Rapports 77; *Waldmüller*, Slawen 31 sq. Сасвим је усамљено гледиште о каснијем почетку долажења Словена на Балкан—после 534 год.: *St. Runciman*, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930, 22. Чини се да словенских најамника има у византијској војсци, мада вероватно у сасвим незнатном броју, већ у V веку. Cf. *Bury*, HLRE I, 296. Међутим, данас изразито преовлађује схватање (стога ће овде изостати навођење појединих дела) да словенска племена прелазе дунавску границу у првим деценијама VI века (в. сада нап. 27a). Прокопије каже за основну масу Словена и Анта у другој четвртини VI века: „... обитавају с ону страну Дунава, недалеко од тамошње обале" (BG I, 27, p. 130.14—15; превод: ВИНЈ I, 34).

[27a] Marc. comitis Chron., o. c. 100: Getae equites, што поставља коњанички народ као носиоца напада (Бугари?). За досадашње идентификације уп. *Кулаковский*, История I, 491 сл.; *Byry*, HLRE I, 435 sq.; *Lemerle*, Invasions et migrations 284; затим дела наведена у ВИНЈ I, 46 н. 91 и *Waldmüller*, Slawen 34.

[27b] Овако тумачим изворни податак (Marc. comitis Chron., o. c. 100) који каже да је међу становницима Даданије било сразмерно мало жртава катастрофалног земљотреса из 518. год., будући да су у страху од варвара масовно напустили своја станишта пре потреса, али који не наводи ништа о некаквом пљачкању стихијом порушених насеља (наводно 24 града). Варвари су се свакако вратили путем којим су и дошли, јер су у повратку однели код Једрена велику победу над Византинцима.

у првом реду Тракију али 529/530. године захватају и неке, вероватно југоисточне, делове Илирика.[28] За северне области Илирика права опасност могла је доћи само са дунавске границе, али су тамошња германска племена и гранични одреди остроготске краљевине у читавом овом раздобљу од тридесетак година показивали мало спремности за далеке продоре ка југу. Изгледало је да време великих германских инвазија коначно постаје за Византију ствар прошлости.

Ако је и тачно да је северни Илирик почетком VI века уживао, изузев на лимесу, отприлике три деценије релативног мира, то ипак не значи да је дошло до потпуног сређивања прилика на овом пространом подручју. Ране, нанете у претходна два века великих пустошења, нису могле брзо да зацеле у сиромашној и ретко насељеној земљи. Иако се мало зна о економском, друштвеном и етничком устројству средишних делова Балканског полуострва у позноримско доба, извесно је да су ови крајеви патили од опадања становништва још пре великих готских и хунских инвазија током IV и V века.[29] Утолико су морали бити ништавнији резултати спорадичних покушаја регенерације у та два столећа војничке превласти варвара и њихових пустошећих похода, тако да до почетка VI века није могла бити повећана густина становништва, ни привреда постављена на чвршће темеље, нити спречено замирање некада снажно развијеног рударства.[30]

Појава царских војних радионица, које од Диоклецијанових и Константинових времена ничу у великом броју управо у Илирику (Naissus, Horrea Margi, Солун, Рацијарија), сведочи о напорима државе да утиче на развој посебно важних грана производње, али активност ових центара гаси се најкасније средином V века.[31] У то време већ одавно, почев од велике кризе III века, основицу економског живота чинило је сточарство, нарочито у нероманизованим илирским енклавама, док се градови не

---

[28] Прокопије са горчином извештава да „... су Илирик, читаву Тракију, односно све крајеве од Јонског залива (sc. Јадранског мора) до предграђа Цариграда, међу којима су и Хелада и подручје Херсонеса, нападали Хуни и Словени и Анти скоро сваке године откад је Јустинијан преузео власт над Ромејима" (Hist. arcana 18, p. 114.15—21; превод према: ВИНЈ I, 51 сл.). Примећено је већ да се овај податак несумњиво односи на читаво раздобље између 527. (Јустинијанов долазак на престо) и 551. године (датум настанка вести). Уп. ВИНЈ I, 52 н. 109. Не изгледа могуће да се он веже искључиво за почетак Јустинијанове владе, односно за варварске упаде између 525. и 530. године. Тадашњи упади долазе још увек преко доњег Дунава и уперени су првенствено против Тракије. Стога се и противнапад византијског војсковође Мунда, који 530. сузбија „Гете" у Илирику и „Бугаре" у Тракији у оквиру једне кампање (уп. *Grafenauer,* Nekaj vprašanj 32 sl.), свакако одвија на оним територијама Илирика и Тракије, које су се конвергентно пружале ка заједничкој граници. Мало је вероватно, међутим, да су се словенски упади овог времена осетили до Солуна, како сматра *В. Тыпкова-Заимова,* Нападения „варваров" на окрестности Солуна в первой половине VI в., Виз. Врем. 16 (1959) 3—7.

[29] Cf. *Lemerle,* Invasions et migrations 281.

[30] *М. В. Левченко,* Материалы для внутренней истории восточной римской империи V—VI вв., Виз. сборник, Москва-Ленинград 1945, 16. Посебно за рударство в. *Јиречек,* Историја I, 23 сл.

[31] Према Notitia dignitatum било је на Балканском полуострву 6 од укупно 15 оваквих радионица у источној половини Царства. Уп. *Велков,* Градът 112 сл., 119, који, међутим, износи неубедљиву хипотезу да се наведена производња оружја могла одржати све до краја VI века.

појављују као значајнији економски чинилац.[32] Досадашња проучавања епиграфског материјала показала су да од IV века у највећем делу Балкана почиње опадање занатске производње по градовима, што је значило развијање кризе која није могла бити ублажена приливом аграрног становништва у бекству пред варварима.[32a] Уз то, више градова на лимесу (нпр. Сингидунум, Виминацијум) и у унутрашњости (нпр. Ниш), разорених или теже опустошених у варварским провалама V века, није ни дочекало да буде обновљено све до Јустинијановог времена.[33] У таквим околностима, тешко да су илирички градови имали неку видљиву корист од укидања пореза на градско становништво ангажовано у производњи (hrysargiron, auri lustralis collatio), иначе врло значајног геста Анастасијеве владе, који је утро пут привредном уздизању византијског града у VI веку.[34] Катастрофални земљотрес из 518. године, који је само у провинцији Дарданији сравнио са земљом 24 насељена места, међу којима и Скопље, тешко је погодио велики део северног Илирика и свакако још више уназадио економске могућности градова на овом простору.[35]

Влада Јустина I (518—527), спутана озбиљним економским тешкоћама, није могла много да учини за поправљање општег стања у северном Илирику.[36] Колико се зна, у тим крајевима није виђен ни најмањи део енормне суме од 320.000 фунти злата, оне фамозне уштеђевине из времена цара Анастасија, која је иначе омогућила извођење многих крупних подухвата цариградске владе у првој половини VI века.[37] Нема сумње, дакле, да Јустиново доба није успело да стане на пут описаним појавама дуготрајне кризе Илирика. Пад економских могућности и државних прихода, застој и опадање градова, знаци депопулације овде се запажају јасније него на другим странама Византијског Царства.[38]

* * *

Услед описаних прилика, почетак Јустинијанове владе (527—565) надовезује се у северном Илирику на тешко наслеђе које као да није отварало повољне перспективе. Но, изузетан стратегијски значај ових делова Илирика утицао је да нови цар предузме енергичне кораке ради побољшања њиховог стања. У ствари, предузете мере имале су првенствено војнички, а затим и административно-организациони карактер.

---

[32] Cf. *Tăpkova-Zaimova*, Rapports 67; *Мано-Зиси*, Урбанизација 104 сл.; *Kovačević*, Sloveni 65 sl. (= Slaves 145 sq.); *Велков*, Градът 250 сл.; *Waldmüller*, Slawen 74.

[32a] За опадање занатства од IV—VI века в. *Велков*, Градът 120 сл. За прилив становништва у градове в. *Јиречек*, Историја I, 27.

[33] За Сингидунум в. горе, н. 18. О обнови Виминација и Ниша уп. *M. Pindić*, Retrospektiva terenskih radova na ostacima Viminaciuma i novi nalazi, Limes u Jugoslaviji I, Beograd 1961, 126 sl.; *A. Nenadović*, Raniji rimski nalasci u Nišu i njegovoj bližoj okolini, Limes u Jugoslaviji I, 165. Према Прокопију (De aedif. IV, 1, p. 106. 15—18) изгледа да су зидине Ниша пред Јустинијанову обнову биле тешко оштећене, али да живот града није био озбиљно погођен. В. сада доле, нап. 35.

[34] О овој мери в. *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963³, 54 sq.

[35] Cf. *Vasiliev*, Justin 54; *Waldmüller*, Slawen 78. В. и горе, нап. 27b. Земљотрес је, по свој прилици, имао разорне последице и за Ниш, како изгледа да произлази из резултата ископавања, које ми је љубазно саопштио археолог Мартин Габричевић.

[36] Cf. *Vasiliev*, Justin 344—354.

[37] Cf. *Vasiliev*, o. c. 375 sq.

[38] Cf. *Vasiliev*, o. c. 356—374; *Велков*, Градът 180, 208.

Већ 528. године Јустинијан је успео да Гепиде окрене против Гота, али покушај гепидског освајања Сирмијума завршио се неславно, са лошим последицама и за Византинце, јер су Готи опљачкали знатан део Горње Мезије.[39] После ове епизоде наступио је краћи период релативног мира на граници. У то време, гепидски пребег Мунд постао је 529. године magister militum per Illyricum и већ следеће године са успехом се огледао у борби против разнородне формације варварских племена, која је, продревши у Тракију, угрозила и источне области Илирика.[40] Наведени догађаји само су потврдили нужност да се неодложним мерама учврсти византијска власт у северном Илирику и на његовом лимесу.[41] О начину на који је то извршено није ништа подробније познато, али је извесно да је већ почетком тридесетих година знатан део фортификационих радова и, можда, управних послова био обављен. Искључиво брзином остваривања овог успеха може се објаснити појава чувене Јустинијанове Новеле XI већ априла 535. године.[42]

Споменута новела посвећена је у првом реду стварању архиепископије Iustiniana Prima, одређивању њене територије и њених најважнијих привилегија. Али, објашњавајући услове који су омогућили овај вишеструко значајан догађај, Јустинијан пре свега истиче да је византијска власт на дунавској граници (Илирика) чврсто успостављена обнављањем градова, од којих су поименично наведени Виминацијум, Рецидива и Литерата.[43] Приметан је изостанак Сингидунума, чијој обнови се, по свему судећи, пришло неколико година касније.[44] То би значило да почетком тридесетих година нису све некадашње главне тврђаве лимеса биле оспособљене за одбрану. С друге стране, већ тада почињу да се уочавају и први знаци изградње у унутрашњости Илирика. О томе Јустинијан, истина, у Новели XI не говори, али је довољно подсетити се да у време њеног издавања град Iustiniana Prima већ постоји, заједно са утврђењима у непосредној околини.[45]

---

39 Procopii BG I, 3, p. 17. 8—11; Jordanis Romana, MGH SS XI, 363. Датум према *Stein*, Bas-Empire II, 307. Уп. и *З. В. Удальцова*, Италия и Византия в VI в., Москва 1959, 242.

40 Уп. горе, нап. 28. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 29 сматра да је Мунд свој високи чин добио 530. године. Уп., међутим, *Баришић*, Сингидунум 5.

41 У исто време, између 530. и 533. године, Мундов колега (magister militum per Thracias) Хилвуд успешно се одупире словенском притиску на доњем Дунаву. Уп. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 33 sl.; *Lemerle*, Invasions et migrations 285.

42 Ed. *Schoell*, p. 94 (= FGHB II, 47—49). На наведене околности унеколико је скренуо пажњу већ *Кулаковский*, История II, 52. Разуме се да је извесна шира позадина издавања ове новеле морала да постоји, будући да управо 535/6. године долази до управних реформи на разним странама Царства. О њима в. *Bury*, HLRE II, 339.

43 Nov. XI, ed. cit., p. 94. 14 (= FGHB II, 48). О византијском Виминацијуму, за разлику од античког, зна се релативно мало — ВИНЈ I, 67 н. 162. За остала два града в. FGHB II, 48 н. 2 (Рецидива); ВИНЈ I, 67 n. 166 (Литерата, Ледерата).

44 V. горе, нап. 18. Изостанак Сингидунума утолико је упадљивији, што је он за Византију увек био од посебног стратегијског значаја (уп. *Баришић*, Сингидунум 13). Недостају и многи други градови, наведени у De aedif. IV, 4, p. 119.14—124.16, али њихов изостанак није у тој мери упадљив, јер се не би ни могло очекивати да Јустинијан у новели наведе све градове лимеса. С друге стране, претпостављати какав је избор могао да изврши, било би методски опасно.

45 Cf. Procopii De aedif. IV, 1, p. 104.26—106.4. Почетке великих градитељских подухвата на Балкану везују за прву деценију Јустинијанове владе *Кондић-Поповић*, Царичин Град 168.

Подизање Прве Јустинијане већ на почетку обнове старих и изградње нових иличких градова и тврђава није имало само војни значај, него је требало да симболише и новине у организацији власти префектуре Илирик. Прва Јустинијана, највероватније данашњи локалитет Царичин Град код Лебана,[46] подигнута у непосредној близини Јустинијановог родног места Тауресиона, изграђена је као велики и богат град.[46a] Прокопије тврди да су „... остали градови (sc. северног Илирика) изостајали за њим као првим градом по величини."[47] Иако су илирички градови VI века необично слабо теренски истраживани, сасвим је могуће да Царичин Град, на основу поређења са познатим градовима у другим областима Царства, својим изгледом и пространством одговара наведеном Прокопијевом податку.[48] Мање је сигурно, међутим, какве су све

---

[46] Вероватност ове идентификације много је оспоравана и брањена, тако да упућујем, пре свега, на синтезе досадашњих гледишта: *Ф. Баришић*, Досадашњи покушаји убикације града Iustiniana Prima, Зборник Фил. факултета у Београду 7/1 (1963) 127—142 (преглед писаних извора: стр. 131—133); ВИНЈ I, 55 н. 118; *Кондић-Поповић*, Царичин Град 163 сл. (преглед литературе: 167—68). Уп. и *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963³, 45; *Vlasto*, Entry 6 n. a; *Waldmüller*, Slawen 75 sq. Данас анахронистички делује гледиште које заступа *Čapek*, De influxu XV, да је Iustiniana Prima = Липљани. Код појединих аутора и у новије време се јављају извесне резерве према решењу са Цар. Градом. Cf. *Rubin*, Justinian 80, 82; *Stričević*, Romejski limes 183, који, приклањајући се у основи идентификацији Iust. Primae са Цар. Градом, главну тешкоћу да она буде потпуно сигурна види у околности што је епископска базилика саграђена после 548, дакле бар петнаест година након оснивања саме епископије. Међутим, *Кондић-Поповић*, Царичин Град 17, 30 сматрају епископску цркву врло раном грађевином читавог комплекса. *Claude*, Stadt 179, 203, 243 види у подграђу Цар. Града родно место Јустинијана, а у акропољу — оближњу тврђаву Бедеријану, што би значило да је из та два места израсла Iustiniana Prima. То је лоша интерпретација оних сличних гледишта, према којима је акропољ Царичиног Града — некадашња Бедеријана. Уп. *Кондић-Поповић*, Царичин Град 168 н. 69.

[46a] Procopii De aedif. IV, 1, p. 104.26—106.4.

[47] Ib. 105.21—23; превод према: ВИНЈ I, 56.

[48] Треба напоменути да је византијски град VI века недовољно познат и у областима ван Балкана, тако да Царичин Град може послужити и као значајан извор сазнања о градовима тог времена, као што резултати истраживања на другим странама могу објаснити многе појаве на овом локалитету. Cf. *Claude*, Stadt 6. За изглед Цар. Града в. у првом реду *Кондић-Поповић*, Царичин Град 17—158. Као новоизграђено место, Цар. Град показује врло лепо који су архитектонски и урбанистички елементи били најважнији за град VI века: општи план по изгледу војничког логора, улица са колонадом, округли трг (који преузима улогу форума), терме, акропољ са епископском црквом и управном палатом, довод воде, заштитне зидине (*Claude*, o. c. 39, 105; *Kirsten*, Stadt 18 — додаје и смањивање зидом опасаних површина као општу појаву епохе, али ово гледиште данас није прихваћено). Многи антички типови грађевина нестају (театри, амфитеатри, гимназијуми, палестре) или се преправљају у цркве и, уопште, добијају нову намену, али су неки и сачувани са првобитном функцијом (терме и, у великим центрима, хиподроми). Cf. *Claude*, o. c. 69 sq., 74 sq. као и *F. Dölger*, Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinflußte Stadt, Atti del 3° Congr. Intern. di Studi sull' Alto Medioevo, Spoleto 1959, 73—4 (= Παρασπορά, Ettal 1961, 115) В. сада и *C. Mango*, Byzantine Architecture, New York 1976, 30, 57. Како у VI веку епископ постаје прави заштитник града и главни представник његових управљача (*Claude*, Stadt 114, 121 sq.), разуме се да изградња епископских цркава и њима прилагођена структура градских акропоља постају типична појава, присутна и у Цар. Граду. Cf. *Claude*, o. c. 81, 105; *Stričević*, Romejski limes 181 sl. Што се градске површине тиче, Цар. Град са својих 7 ha опасаних зидовима, без топографских могућности за раст у ширину, са неких 3.000 становника (*Claude*, o. c. 162—64), у први мах се не чини великим поред гиганата као што су Цариград, Антиохија, Александрија, Ефес. Међутим, иако сигурнији закључци о броју становника већине градо-

промене и којих размера остварене у организацији Илирика и спроведене у живот инаугурацијом новоподигнутог града.

Велика, сасвим извесна и врло значајна новина била је оснивање нове архиепископије на коју се, као што је речено, Новела XI пре свега и односи. Десетак година независна, а затим папски викаријат, архиепископија Прва Јустинијана је од тренутка оснивања преузела јурисдикцију над многим дијецезама Солунске митрополије, односно по слову Новеле, над следећим провинцијама префектуре Илирик: Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Mysia Secunda (sic!), Dardania, Praevalitana, Macedonia Secunda, да би на крају била додата „... pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate."[49]

Као што се види, читав северни Илирик нашао се у границама нове архиепископије, и то не само територија некадашње велике дијецезе Дакије, него и знатан део Македоније, с једне, и део Срема око Басијане, с друге стране. Биле су то управо области озбиљно погођене варварским нападима V века, у којима је опстанак црквене организације често био довођен у питање, док је њен интегритет свакако био нарушен. Стога је Прва Јустинијана својом појавом обележила не само реформу постојеће црквене управе, него и успостављање те управе у многим крајевима. Ваља, међутим, истаћи да опадање и уздизање цркве у северном Илирику нису произашли искључиво из ситуације створене присуством варвара. За владавине Анастасија I (до 518) ова црква, окренута Риму у напору да обезбеди поштовање папине јурисдикције на својој територији, била је у врло лошим односима са цариградском патријаршијом, тако да је известан број њених епископа чак допао затвора. Тек под Јустином престаје ово ненормално стање, да би до коначног измирења дошло 531/32. године.[50] Неку годину касније основана је и нова архиепископија, која је ипак пуну деценију остала изван папине јурисдикције. Ингеренције њеног поглавара постављене су, углавном на рачун солунског архиепископа, врло широко: он је имао искључиво право рукополагања епископа, искључиво право суђења и вршења архијерејске власти над целокупним

ва нису могући, извесно је да просечан град VI века једва достиже 5.000 становника [*Claude*, o. c. 162—64; *Dölger*, o. c. 76 (= Παρασπορά 117)], Стога је Цар. Град у северном Илирику, извргнутом процесу депопулације, могао и својом величином да добије изглед праве метрополе. Уп. и *Mango*, o. c. 49.

[49] Nov. XI, ed. *Schoell*, p. 94.8 (= FGHB II, 47). Омашком, у тексту стоји Mysia Secunda ум. M. superior, vel prima. Cf. *Zeiller*, Prov. danub. 388; *Граниħ*, Оснивање архиепископије 127. После десетогодишње самосталности, архиепископија је стављена под папску јурисдикцију као посебан викаријат, проширен присаједињењем читаве римске Паноније (вероватно без Сирмијума), али овога пута без Македоније II (Nov. CXXXI од 18. марта 545, ed. *Schoell*, p. 655.21). Cf. *Zeiller*, Prov. danub. 388 sq.; *Граниħ*, н. д. 128 сл.; *Баришиħ*, Сингидунум 7; *Popović*, Témoins 447; *Кондић-Поповић*, Царичин Град 13, 165. (Међутим, *Duchesne*, Illyricum 535 sq. сматрао је да није било никаквог прекида у континуитету папске власти.) Тако од 545. постоје два папска викаријата у Илирику, што унеколико подсећа на стање пре VI века, када су постојале две главне митрополије — Сердика и Солун (седиште викаријата за читав Илирик). В. сада *A. Fliche — V. Martin*, Histoire de l'église depuis les origines jusqu'à nos jours, IV, Paris 1939, 537 sq.; *Čapek*, De influxu 3 sq.

[50] За нарушене односе у Цркви почетком VI века и последице по Илирик уп. *Zeiller*, Prov. danub. 382 sq.; *Кулаковский*, История I, 494—508, 516 сл., 518 сл. О томе, укључујући и предисторију, в. и *Граниħ*, н. д. 114—126.

свештенством архиепископије.[51] Тиме је био подвучен значај придаван посебном организовању споменутих области, за које је била предвиђена и реорганизација подручног центра световних власти.

Наиме, образлажући потребу оснивања архиепископије Прве Јустинијане, Новела XI као основни разлог наводи премештање седишта префектуре Илирик из Солуна на север, у „Унутрашњу" Дакију, знатно ближе дунавској граници која се поново нашла под стварном контролом Царства.[52] Очекивало би се да пресељавање префектуре и оснивање архиепископије буду синхронизовано спроведени, али је ток догађаја, по свој прилици, кренуо сасвим другим правцем. Већ сам Јустинијан у Новели не говори изричито о премештању седишта префектуре као о већ обављеној мери или текућем поступку, како то чини када је реч о архиепископији, него саопштава да је сматрао за неопходно (necessarium duximus) и решио да је потребно преместити на север врховну власт Илирика (ideo necessarium nobis visum est ipsam praefecturam ad superiores partes trahere).[52a] Иако, можда, на први поглед одвише танана и у другачијим околностима безначајна, оваква нијанса изражавања добија у светлости потоњих изворних података одређену тежину.

Тако, врло је карактеристично да готово две године после објављивања Новеле XI, у зиму 536/37. године, готски краљ Витигес у једном свом писму ословљава префекта Доминика — praefectus thessalonicensis.[53] Неку годину касније, децембра 541, издата је Новела CLIII, упућена „преславном епарху (префекту) Илирика" Илијасу, чији садржај и стилизација са великом извесношћу откривају Солун као седиште адресата.[54] Индикативан је, како изреченим тако и недореченим податком, и извештај Прокопија о Првој Јустинијани, кратко срочен у спису De aedificiis: „Беше то просто напросто град велик и многољудан и у сваком другом погледу достојан да буде метропола читаве области (sc. европских Дарданаца). Јер до толико великог значаја се успео. Поред тога, одабран је и за архиепископско седиште Илирика (τῶν 'Ιλλυρίων), пошто су остали градови изостајали за њим као првим градом по величини."[55] Изрази „метропола области европских Дарданаца" и „архиепископија Илирâ" садрже (у историјском смислу) одређену политичку симболику и подразумевају (у географском смислу) читав северни

[51] Nov. XI, ed. *Schoell*, p. 94.22—29 (= FGHB II, 48—49). *Zeiller*, Prov. danub. 389 sq. са разлогом подвлачи да се овде пре ради о подели црквене надлежности, иако је архиепископ Iust. Primae у понечему добио веће привилегије од солунског митрополита, него о доминацији новоподигнутог града над старим мегалополисом Македоније. Cf. et *Popović*, Témoins 447. Међутим, *Граниħ*, н. д. 127 сматрао је, чак, нову црквену организацију равном највећим центрима опште (католичке) „петоглаве" цркве.

[52] Nov. XI, ed. cit., p. 94.13—22 (= FGHB II, 48). Типично је за Јустинијаново схватање односа световне и духовне власти да архиепископија следи префектуру, тако да је идентично објашњење пружено и за раније пресељавање обе институције из Сирмијума у Солун. О могућим Јустинијановим црквенополитичким мотивима в. *Граниħ*, н. д. 126.

[52a] Nov. XI, ed. cit., p. 94.15, 19—20 (= FGHB II, 48).

[53] Cassiodori Variae, ed. *Th. Mommsen*, MGH AA XII, Berolini 1894, X, 35. Cf. *Stein*, Bas-Empire II, 434; *Lemerle*, Invasions et migrations 268.

[54] *Ed. Schoell*, pp. 728.13—729.16 (= FGHB II, 78—80). Cf. *Lemerle*, Invasions et migrations 268.

[55] De aedif. IV, 1, p. 105.18—23 (= FGHB II, 156). Превод према: ВИНЈ I, 56.

Илирик, али не и читаву префектуру Илирик. Следствено, они не имплицирају прелазак префекта из Солуна у новоподигнути град.[56] Упадљиво је, осим тога, да приликом набрајања утврђења северног Илирика по провинцијама или око њихових центара груписања недостаје име Прве Јустинијане, наведене из почасти само на почетку излагања, што се свакако не би десило да је град постао центар световне управе са превасходно војним карактером.[57]

Из изложеног проистиче озбиљна сумња у остварење Јустинијановог плана о премештању седишта префектуре Илирик, плана о коме, осим изражене жеље његовог аутора, не располажемо ниједним одређеним изворним податком.[58] По свој прилици, Прва Јустинијана никад није постала префектова резиденција. Чини се да ова констатација само добија на снази идентификацијом Јустинијановог новог града као данашњег локалитета Царичин Град. На локалитету се, наиме, не може препознати таква група пространих објеката, какву би свакако представљала префектова резиденција са просторијама многобројних пратећих служби.[59] Овом спознајом није умањен значај који је оснивање нове архиепископије имало за централне области Балканског полуострва, али постаје јасније да у Јустинијаново време није дошло до већих промена административног устројства Илирика. Шта више, ова префектура као да је углавном остала по страни од добро познатих Јустинијанових настојања на реформисању провинцијске управе, уочљивих у разним деловима Царства.[60]

---

[56] За Прокопијев начин изражавања уп. *Lemerle*, o. c. 268 n. 4; ВИНЈ I, 55 n. 118; *Кондић-Пойовић*, Царичин Град 165.

[57] Наведена околност тешко да се може објаснити искључиво лакуном у тексту, како је мислио *Stričević*, Romejski limes 183. Разуме се, Iust. Prima је и као архиепископски град морала бити јако утврђена и можда у овој ноторној чињеници посебан значај треба придати само томе, што се око Царичиног Града налазе остаци многих фланкирних утврђења. Уп. *Кондић-Пойовић*, Царичин Град 148—154.

[58] Одавно је изнето мишљење да је пресељење префектуре из Солуна било или краткотрајно или, чак, и неостварено. Cf. *Lemerle*, Invasions et migrations 267 sq.; слично и *Stein*, Untersuchungen 359 sq.; *idem*, Bas-Empire II, 396, а затим *Popović*. Témoins 447; *idem*, Le dernier évêque 103 n. 42 a; *Кондић-Пойовић*, Царичин Град 165, 167. За другачија схватања уп. *Zeiller*, Prov. danub. 6. sq.; *Diehl*, Justinien 128; *Bury*, HLRE II, 363 sq.; *Гранић*, Оснивање архиепископије 126; *F. Šišić*, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 172 sl.; *M. B. Левченко*, Материалы для внутренней истории восточной римской империи V—VI вв., Виз. сборник, Москва-Ленинград 1945, 17; *Баришић*, Сингидунум 6, 6 н. 25; *Rubin*, Justinian 81; *Claude*, Stadt 105, 227, 243; *Велков*, Градът 56 сл.

[59] Резултати досадашњих археолошких ископавања показују да је акропољ Цар. Града био првенствено, а вероватно и искључиво, седиште духовне власти. Уп. *Stričević*, Romejski limes 181; *Кондић-Пойовић*, Царичин Град 19—40, 166, 168 сл. О многобројним службама (scrinia) касноримских префектура в. *Jones*, LRE I, 449 sq. За постојање оваквих служби префектуре Илирик у Солуну још осамдесетих година VI века уп. Miracula S. Demetrii I, 12, *Migne* PG 116, col. 1276, No 97 (= *Lemerle*, Miracles I, 126. 2—3); I, 13, *Migne* PG, 116, col. 1292—93, No 117 (= *Lemerle* o. c. 137. 21).

[60] Општа начела ових реформи у Нов. VIII (15. IV 535), Нов. XVII (16. IV 535). Још је *Bury*, HLRE II, 339 sq. утврдио да је Јустинијан, иако није тежио потпуном преуређењу провинцијске администрације, вршио шире захвате у њеној организацији. Међутим, за префектуру Илирик нема података у овом смислу. Уп. и *Diehl*, Justinien 280, с тим што је погрешан његов закључак о присаједињењу Македоније II Дарданији. В. сада горе, нап. 49. О половичној вредности Јустинијанових мера в. *Diehl*, Justinien 291 sq.

Основне контуре административне поделе Илирика током прве половине Јустинијанове владе (до око 550) видљиве су из три извора, чији се подаци у основи подударају: Хиероклов Синекдим, Јустинијанова новела XI, Прокопијев спис De aedificiis.[61] Упоређивањем њиховог казивања произлази да префектуру Илирик у ово време чине провинције Moesia I (са центром у Виминацијуму), Dacia Ripensis (Рацијарија), Dacia Mediterranea (Сердика), Dardania (Скопље), Praevalitana (Доклеја), Macaedonia I (Солун) и Macaedonia II (Стоби), Thessalia (Лариса), Epirus Nova (Драч) и Epirus Vetus (Никопољ), Hellas одн. Achaia (Коринт), Creta (Гортина).[62] Као што се види, у питању су исте провинције које сачињавају префектуру Илирик и приликом њеног оснивања, изузев што је некадашња Македонија у међувремену подељена на две истоимене провинције.[62a] Велики успеси византијског оружја под Јустинијаном слабо су се одразили на промену споменуте структуре, јер је од свих повремено освајаних земаља у суседству Илирика у састав префектуре уведен само сремски део некадашње Паноније II, док су Далмација и Панонија Савиа, изгледа, уживале посебан статус.[63]

Према наведеним изворима, очевидно је да у префектури Илирик из доба Јустинијана више не постоје дијецезе као административне јединице које се на хијерархијској лествици позноримске државне организације налазе изнад провинција. Њихов нестанак, међутим, резултат је ранијег, предјустинијанског развоја провинцијске управе. Већ Хиероклов Синекдим, спис састављен на самом почетку Јустинијанове владе и заснован делом на подацима старијих извора, не садржи никакав спомен дијецеза, иако подробно набраја провинције како у префектури Илирик, тако и изван њене територије. Ова околност подудара се са данашњим сазнањима о опадању значаја дијецеза и њиховом одумирању током V века на разним странама Царства, првенствено у Источној префектури.[64] Стога и израз „један човек, достојан спомена, који цењену службу

---

[61] Хијероклов географски спис настао је 527/28. године, али његова топономастичка терминологија указује на често ослањање на изворе из средине V века. Cf. FGHB II, 87. То се лепо види и по увођењу Друге Паноније са Сирмијумом и Басијаном у Илирик, како је показао *Popović*, Témoins 445 sq. (уп. и *isti*, Descente 599 n. 4). Међутим, *Lemerle*, Invasions et migrations 267 са разлогом сматра да основна административна подела на провинције код Хијерокла одговара стању с почетка Јустинијанове владе. — Новела XI набраја само провинције северног Илирика, али се поклапа са одговарајућим делом Хијерокловог списа. — Прокопијево излагање у De aedif. IV, 4, 5/1, 5/10—11 указује на исту административну поделу као и два претходна текста.

[62] Cf. *Lemerle*, Invasions et migrations 267; *Popović*, Témoins 446 n. 1.

[62a] Могуће је да је Macaedonia II укинута већ између 535. и 545. год. Cf. *F. Papazoglou*, Macédoine (наслов горе, нап. 9a-b), passim; *L. Bréhier*, Les institutions de l'Empire byzantin, Paris 1970², 94 sq.

[63] За Другу Панонију в. горе, н. 61. О посебном статусу освојених остроготских области (око 538) западно од Дрине и Срема уп. *Stein*, Bas-Empire II, 801 sq.; *J. Ferluga*, L'Amministrazione Bizantina in Dalmazia, Venezia 1978, 72, док укључивање ових земаља у префектуру Илирик без аргумената бране *F. Šišić*, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 172 sl.; *Čapek*, De influxu 11.

[64] Cf. *Jones*, LRE I, 280, 374. О укидању положаја дијецезалних намесника, што је свакако завршна етапа овог процеса, расправљали су још *Diehl*, Justinien 281; *Bury*, HLRE II, 339 sq., који је истакао и посебан случај дијецезе Дакије, потчињене непосредно — без сопственог викара — префекту Илирика. Cf. *Bury*, o. c. I, 27 n. 2.

служаше у скринији званој Дачка преславних префеката Илирика“ (... τις ἀξιομνημόνευτος ἀνὴρ καὶ τὴν ἔντιμον στρατείαν τοῦ Δακικοῦ καλουμένου σκρινίου τῶν ὑπερλάμπρων ὑπάρχων Ἰλλυρικοῦ στρατευόμενος) из времена око 584. године представља титуларно-терминолошки реликт ранијег доба, па његова појава не подразумева и постојање уређене дијецезе Дакије крајем VI века.[65]

Ако прве године Јустинијанове владе нису Илирику донеле неке значајније промене управног механизма, већ само његову обнову на северу земље, извесно је да ни у друштвеној структури није тада могло доћи до неких озбиљних измена. Истина, социјални профил илиричког града VI века практично је непознат, али је упадљиво да структура становништва новоподигнутог Царичиног Града у основи одговара структури која се, према досадашњим сазнањима, може уочити на другим странама Царства.[66] Утврђен попут свих византијских градова овог времена, Царичин Град је подигнут по урбанистичком плану који дозвољава грубо идентификовање три слоја становника: моћника који живе на акропољу, трговаца и занатлија у тзв. средњем граду и сиромашних житеља (можда аграрно становништво?) у најслабије заштићеном доњем граду.[67] С друге стране, неке Јустинијанове новеле утврђују три основна слоја градског становништва у читавој држави — πρωτεύοντες (βουλευταί), κτήτορες, οἰκήτορες (δημόται) —, што дозвољава њихово поређење са наведеним категоријама становника Царичиног Града.[68] Остављајући чак по страни идентификацију овог урбаног центра као Iustiniana Prima,

---

[65] Цитат: Miracula S. Demetrii I, 12, *Migne* PG 116, col. 1276, No 97. (= *Lemerle*, Miracles, I, 126. 2—3) Превод сопствен, одваја се у важним детаљима од постојећих. Cf. ВИНЈ I, 175; Fontes Historiae Bulgaricae VI, Sofia 1960, 110; *Lemerle*, o.c. 122. Наиме, овде није реч о начелнику или заповеднику дачке скриније, како стоји у досадашњем српскохрватском преводу (за старија слична мишљења в. ВИНЈ I, 175 н. 3), већ о једном од њених функционера, у чему је бугарски превод ближи правом значењу, иако сувише дословно везује изразе στρατεία и στρατευόμενος за војну службу. Споменутог чиновника свакако треба довести у везу са чињеницом да је у ранија времена уз префекта за сваку дијецезу или велику грану управе постојало по једно посебно одељење — scrinium. Cf. *Jones*, LRE I, 449 sq. Иако крајем VI века више није било дијецеза, овај достојанственик се одржао, што за карактер византијске администрације није необична појава. Уосталом, могуће је да се, по нестанку дијецеза, задржавају scrinia одговорна за поједине провинције, па би наведену Дачку скринију можда требало посматрати у овом смислу. Како било, разне скриније префектуре Илирик свакако постоје још пред крај VI века. В. горе, нап. 59. Са наведених разлога није прихватљиво мишљење које је својевремено изнео *Stein*, Untersuchungen 361, да је дачка скринија из Miracula финансијски биро за дотичну дијецезу, а њен споменути функционер — scriniarius. Сличан развојни пут као и дијецезе, мада нешто успоренији, имала је и сама префектура Илирик, чији се управници спомињу још у VII и VIII веку, „... mais ce n'est plus alors qu'une survivance“ (*Lemerle* Philippes 83).

[66] Друштвена структура Балканског полуострва у VI веку, у градовима и изван њих, позната је само у најопштијим цртама које практично немају неку специфичну тежину. Уп. *Мано-Зиси*, Урбанизација 110; *Kovačević*, Sloveni 64 (= Slaves 144 sq.). В. и горе, нап. 48.

[67] Cf. *Claude*, Stadt 179, који, међутим, верује да су житељи доњег града били, у ствари, сељаци Тауресиона (!). Према *Кондић-Поповић*, Царичин Град 171, акропољ и горњи град подигнути су углавном тридесетих година, а зидине доњег града вероватно педесетих година VI века.

[68] Nov. VIII (535), ed. *Schoell*, p. 66.16—17; Nov. CXXVIII (545), 16, ed. *Schoell*, p. 642. 18 sq. Cf. *Claude*, Stadt 118 sq.

околност што је у питању потпуно нова творевина, град подигнут у брдовитом пределу, мало повученом од оближњих саобраћајница, на месту без претходних, римских популационих и привредних остатака,[69] али град који добија традиционалну друштвену структуру, указује на то да његови оснивачи нису били у стању да напусте устаљени начин организовања градског живота, иако су градњу започињали на нетакнутом месту. Очевидно, време за уочљивије новине још није било наступило.

Описане војне и организационе мере Јустинијанове владе из тридесетих година VI века нису донеле стварно и трајније сређивање прилика у северном Илирику. Ток догађаја је убрзо показао да није створена права брана варварском надирању, што је морао бити основни предуслов за опорављање ових истурених области Царства. Снаге није било, поготову због истовремене концентрације на италијанском ратишту, ни за супротстављање последњим изданцима германске сеобе. Од 536. године почиње раздобље пљачкашких упада номиналних византијских савезника Гепида, насељених у Срему, а донекле и њихових суседа Херула, који су највише погађали Горњу Мезију.[70] Тек савезништво са Лангобардима донело је ублажавање ове невоље неколико година касније, мада су једним дубоким продором до Драча и Лангобарди показали да могу бити непоуздани и неугодни помагачи.[71] Међутим, у истом тренутку на видику се појављује далеко озбиљнија опасност по византијски Илирик, која се већ раније надвила над суседну Тракију.

Након извесног прекида, крајем тридесетих година VI века обновљени су бугарски и словенски пљачкашки походи преко доњег Дунава, било заједнички или не, који почињу, за разлику од ранијих сличних упада, све озбиљније да погађају Илирик. До првог таласа ових напада дошло је између 538. и 540. године, при чему је делове Илирика захватио последњи (у ствари, други) међу њима, онај из 540 године.[72] Као и претходни, овај бугарски продор развијао се првенствено кроз области Тракије ка Мореузима, али су неки делови нападачких одреда продрли на југ до у Грчку, а на запад до Јонског мора. Није извесно да ли је међу њима било Словена, као што није извесно ни то, да ли су пустошењем

---

[69] О локацији Царичиног Града в. *Мано-Зиси*, Урбанизација 109; *Кондић-Поповић*, Царичин Град 11 сл.

[70] Procopii BG III, 33—34, p. 443. 10—453.3. Уп. *Баришић*, Сингидунум 5; *Mirković*, Sirmium 51 sq. О германским и хуно-бугарским федератима (socii, σύμμαχοι) овог времена као незгодним партнерима уп. *J. Maspero*, Φοιδεράτοι et στρατιῶται dans l'armée byzantine au VIe siècle, BZ 21 (1912) 97, 109; *Tâpkova-Zaimova*, Rapports 71 sq. Споменута појава уопште није ретка у рановизантијско доба. Као што је познато, упоредо са великим словенским упадима током VI века, знатан број Словена служи у византијској војсци, неки међу њима и на врло одговорним положајима. Најопширније о томе *Waldmüller*, Slawen 59—65.

[71] Procopii BG, loc. cit. Cf. *Stein*, Bas-Empire II, 528; *Баришић*, Сингидунум 5; *Mirković*, Sirmium 51 sq.

[72] Procopii BP II, 4, p. 163.8—164.16. Прокопије говори о инвазији „Хуна" које су као бугарска племена дефинисали још *P. Charanis*, The Chronicle of Monemvasia and the Slavonic Settlements in Greece, DOP 5 (1950) 161; *A. A. Vasiliev*, History of the Byzantine Empire, Madison 1952, 408. За ове велике упаде уп. *Charanis*, o.c. 160 sq.; *Setton*, Bulgars 507; *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 34 sq.; *Waldmüller*, Slawen 38 sq.— *Popović*, Descente 607 претпоставља да су у Илирику биле првенствено погођене об ласти на истоку.

— између осталог разорена су и 32 илиричка утврђења — биле погођене и области северног Илирика.[73]

Дуготрајнији и далеко опаснији по Илирик био је други велики талас бугарско-словенских и, каткад самосталних, словенских напада између 545. и 551. године.[74] Неки од њих захватали су првенствено источне, трачке делове Балканског полуострва, али се први пут може уочити премештање тежишта великих продора, посебно словенских, нешто западније, у области Илирика. Прокопије каже за поход Словена из 548. године: „... у то време војска Словена, прешавши реку Дунав, почини страшна злодела над свим Илирима све до становника Драча."[75] „Злодела" су одмах и дефинисана као пљачка и одвођење робља, све то праћено освајањем многих, слабо брањених утврђења у присуству неактивне војске „илирских архоната" од наводно 15.000 људи.[75a] Из цитиране Прокопијеве реченице и примедбе о војсци „илирских архоната" произлази да су искључиво области Илирика биле захваћене провалом једне снажне ратничке групе (στράτευμα) Словена.[75b] Следствено томе, могло би се претпоставити да је група извршила прелаз преко Дунава не на доњем току реке, него негде на границама Илирика. То би значило да су на њеном путу између Дунава и Драча првенствено страдала подручја на северу префектуре Илирик.

Начин на који је поход из 548. изведен и састав његових учесника показују упадљиве сличности са чувеним пљачкашким упадом кроз Тракију с пролећа 550. године. Тада је једна ратничка формација (στράτευμα) Словена разбила више византијских одреда из Илирика и Тракије, а успешно пљачкање трачких области крунисала освајањем града Топера на обали Јегејског мора и одвлачењем великог плена и многобројних заробљеника преко Дунава.[76] Тешко је отети се утиску да продори до Драча и Топера представљају насилно извиђање крупних размера у два правца — кроз Илирик и Тракију — пред упад изузетно великог обима,

---

[73] О учешћу Словена у нападу из 540. постоје различита мишљења, тако да ово питање, без одговарајућег изричитог податка извора, остаје у домену хипотеза. Уп. *Grafenauer*, n. d. 82; *I. Nestor*, La pénétration des Slaves dans la péninsule balkanique et la Grèce continentale, Rev. des Et. Sud-Est Europ. I/1—2 (1963) 59; *Waldmüller*, Slawen 38.

[74] О томе да се током ових напада Словени први пут појављују као самосталан чинилац изузетног значаја, мада све до 558. Бугари углавном представљају водеће језгро нападача, в. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 82 sl.

[75] Procopii BG III, 29, p. 423.3—5 (превод: ВИНЈ I, 38). Овај поход дуго је датиран у 547. или 548, ређе 549. годину. Колебају се у том погледу и данашњи аутори, иако је још у ВИНЈ I, 38 н. 67 доказано да је у питању 548. година. Премештање тежишта словенских похода од Тракије ка Илирику четрдесетих година VI века посебно подвлачи *J. W. Barker*, Justinian and the Later Roman Empire, Madison 1966, 196.

[75a] Procopii loc. cit., lin. 5—13. Величина илиричке војске, у земљи тада сиромашној војним контингентима, чини се претераном, поготову што велико освајање Италије није обављено са неким бројнијим трупама.

[75b] На закључак о превасходно ратничком саставу групе упућују Прокопијев израз војска (στράτευμα), дубина и брзина њеног продора, као и оклевање илиричких трупа да се упусте у борбу са нападачима.

[76] Procopii BG III, 38, p. 467.12—471.2 (превод и коментар: ВИНЈ I, 41—44). *В. Тыпкова-Заимова*, Нападения „варваров" на окрестности Солуни в первой половине VI в., Виз. Врем. 16 (1959) 4 ставља ове догађаје у 549. годину.

који се осетио на широком простору од Једрена до Босне и 550/51. године донео прво значајно задржавање Словена преко зиме на тлу Балкана.[77]

Према извештају Прокопија, велики упад из 550/51. године почео је тако, што „... на земљиште Ромеја провали толика маса Словена као никад пре. Прешавши реку Дунав, стигоше у околину Ниша“,[78] са намером да крену даље на југ, ка Солуну.[78a] Међутим, сазнавши да у Сердици бивакује чувени војсковођа Герман, нападачи су одустали од првобитног плана и упутили се на запад, у Далмацију.[78b] Али, кампања се тиме није завршила, јер су нова појачања омогућила образовање три посебне групе које су се разишле по читавом Полуострву, тако да се њихова активност осетила све до Дугог зида пред Цариградом.[78c] Изложени елементи Прокопијевог казивања сведоче о повезаности словенске групе која се нашла у околини Ниша, на путу од Дунава ка Солуну, са саплеменицима који су истовремено пустошили Тракију. Због ове повезаности је искључено да је „нишка група“ припадала панонским Словенима и, следствено, прешла Дунав на панонском делу његовог тока, настављајући ка југу долином Велике Мораве.[79] Извесно је, пак, да је прелаз преко Дунава извршен на граници Илирика и да су Византинци из Сердике угрозили бок нападача у њиховом кретању ка Солуну. Стога се са великом вероватноћом може закључити да су Словени дошли долином Тимока, после форсирања Дунава на плићацима испод кањона Ђердапа, како ће то у каснијим деценијама VI века више пута чинити. Могуће је да је овај правац био коришћен већ приликом спомињаног рејда из 548. године.

У сваком случају, очевидно је да су приликом великог напада из 550/551. године делови северног Илирика били изложени пустошењима. Мање је, међутим, вероватно да су Словени провели зиму управо у тим крајевима, као свом балканском мостобрану и полазишту на југ. Још мање је вероватно да су управо предели о којима је реч већ тада били изложени почецима словенског насељавања.[80] Али то не значи да је

---

[77] Procopii BG III, 40, p. 475.19—483.15 (превод и коментар: ВИНЈ I,44 —48). Датум: половина 550-почетак 551 (исто, 44). *Lemerle*, Invasions et migrations 286 сматрао је заузимање Топера делом овог великог похода. Тешко је поверовати да је поход изведен са јасним, и углавном оствареним, стратегијским циљем насељавања одређених области јужно од Дунава, како сматра *Брайчевский*, Расселение 131.

[78] BG III, 40, p. 475.22—24.

[78a] Ib., p. 476.6—8.

[78b] Ib., 476.13—477.7. Далмација је, разуме се, схваћена у њеним римским границама. — И поред изричитости Прокопијевог казивања, *Lemerle*, Invasions et migrations 286 је сматрао да су Словени и овом приликом допрли у околину Солуна.

[78c] Procopii BG III, 40, p. 481.21—483.15. Прокопијево излагање овде није довољно јасно, да би се могло оценити да ли је „нишка група“ била једна од три споменуте (тако *F. Barišić*, Proces slovenske kolonizacije Istočnog Balkana, Simpozijum . . . , 17) или је до раздвајања дошло после њеног одласка ка Далмацији. О сукцесивном смењивању праваца напада в. *Popović*, Descente 608.

[79] Тако, међутим, *Баришић*, Сингидунум 8, 8 н. 31.

[80] Данас је све већи број истраживача који сматрају да презимљавање Словена на Балкану 550/51. године и ширина тог њиховог продора чине вероватним образовање првих, спорадичних словенских насеобина на овом простору (посебно око Филипопоља, Верије, Једрена, Димотике и у Босни), иако је Дунав и даље остао не само номинална, него и фактичка граница Царства. Cf. *V. Zlatarski*, Die Besiedelung der Balkanhalbinsel durch die Slaven, Rev. int. des ét. Balk. II 4 (1936) 363; *Lemerle*, Inva-

крај готово двогодишње словенске инвазије донео смиривање ситуације у северном Илирику. Од пролећа до јесени 551. године илирички лимес су варвари два пута вешто заобишли на панонском одсеку, при чему су превоз преко Дунава обезбеђивали сремски Гепиди.[81] Најпре се појавило 12.000 Кутригура који су се одмах упутили у Тракију, овом приликом поново темељно опљачкану, а затим су стигли Словени, који су се, практично неометани од малобројних византијских трупа, задржали у Илирику, силно опустошили очевидно северни део префектуре и вратили се преко Дунава уз помоћ Гепида.[82] Тек тада је измучена земља добила, како изгледа, више од једне деценије мира, будући да следећа велика инвазија из 558/59. године, под кутригурским ханом Заберганом, није ни захватила северне области Илирика.[83]

Тако је око 551. године за северне провинције Илирика било завршено дуго раздобље учесталих хуно-бугарских и словенских инвазија, које је почело некако са Јустинијановим доласком на престо и, према познатим Прокопијевим оценама из Historia arcana, готово сваке године доносило пустошење ових или оних области Балканског полуострва.[84] Коликогод подаци Прокопија, а и понеког другог извора, каткад били претерани у навођењу размера пустошења (нпр. огромне цифре робља које варвари одводе), очевидно је да су ови походи били предузимани првенствено ради пљачке и, донекле у другом плану, добијања откупа за заробљенике.[84a] Пљачкање енормних размера могло би се схватити као важна привредна грана не само номадских степских, него и словенских племена. Тек пред крај споменутог раздобља појавило се, изгледа, код неких група Словена интересовање за земљу и сталнији боравак на ромејској територији. Изузев ове последње појаве, северни Илирик је, нарочито пред крај периода о коме је реч, доживео све описане манифестације варварског присуства. Њихови детаљи, међутим, нису познати због недовољних изворних података. Може се само прет-

---

sions et migrations 286 sq.; *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 74 sl.; *F. Barišić*, Proces slovenske kolonizacije Istočnog Balkana, Simpozijum . . . , 13 sl. , 17, 25; *J. Kovačević*, Arheologija i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti, Vojvođanski muzej 2, Novi Sad 1960, 22 sl.; *I. Čremošnik*, Die Chronologien der ältesten slawischen Funde in Bosnien und der Herzegowina, Archaeologia Iugoslavica 11 (1970) 99—100; *idem*, Die ältesten Ansiedlungen und Kultur der Slawen in Bosnien und der Herzegowina im Lichte der Untersuchungen in Mušići und Batkovići, Balcanoslavica 1 (1972) 59, 62, 63; *Popović*, Témoins 448 sq. (који указује на недовољност садашњих хронолошких и археолошких критерија); *Waldmüller*, Slawen 57 sq. Прихватање овог гледишта, међутим, не ставља обавезно *северни* Илирик у његове географске оквире.

[81] Управо гепидска помоћ сама по себи, уз неколико Прокопијевих напомена, сведочи о месту прелаза. Уп. ВИНЈ I, 49 н. 102. За датум словенског напада *Tâpkova-Zaimova*, Rapports 69 предлаже 549. год.

[82] О оба упада извештава Прокопије: BG IV, 18, p. 582.4—584.11; IV, 25, p. 623.22—624.22. Неспомињање Грчке и Тракије приликом излагања о словенском упаду, сведочи о томе да су се нападачи задржали у северним областима Илирика.

[83] После једног краћег раздобља мира, Заберганова офанзива погодила је у првом реду Тракију, а у префектури Илирик страдали су крајеви између Македоније и Термопила. Cf. *Bury*, HLRE II, 304—308; *Lemerle*, Invasions et migrations 286; *Waldmüller*, Slawen 48 sq.

[84] Procopii Hist. arcana 18, p. 114.15—115.2; 23, p. 141.19—142.1 (превод и коментар: ВИНЈ I, 51—53). V. et ib., 11, p. 76.20—77.2; 21, p. 132.24—133.19. Cf. et Iordanis Romana 388, MGH SS V, 1, p. 52; Iordanis Getica 119, MGH SS V, 1, p. 89.

[84a] В. и *Grafenauer*, Naselitveni valovi 219 sl.

постављати какве су све поремећаје животних услова овакве прилике доносиле староседелачком становништву.[85]

Ипак, кроз читаво споменуто раздобље византијска власт у северном Илирику није била озбиљно уздрмана. Градови, и то свакако мањи, падали су у руке варвара ретко и искључиво привремено. Ни за један већи град се чак ни то не би могло рећи. Како показује потоњи развој ситуације, северна граница Царства налазила се још увек на Дунаву и била је релативно добро утврђена. Такав је био и илирички део границе од Сингидунума низ Дунав. Другачија је била ситуација узводно од ушћа Саве. Симптоматично је што су Кутригури 551. године продрли уз помоћ Гепида управо на пограничном одсеку западно од Сингидунума, не би ли тако избегли форсирање утврђеног илиричког и трачког лимеса.[86] Наравно, отпорност византијске управе на северу Илирика више је зависила од карактера и обима дотадашњих провала, него од некаквих сопствених снага. За Јустинијанове владе, лимес није успевао да заустави велике инвазије. Остаје ипак чињеница да су у то време улагани посебни напори за обезбеђење северног Илирика, као уосталом и других угрожених области на Балканском полуострву.

Као што је познато, Јустинијанова заштита северне границе имала је дефанзиван карактер, с обзиром да је офанзивна политика вођена на другим, како се сматрало, важнијим правцима.[87] Стога се на подручју северног и средњег Балкана приступило обимним и дуготрајним фортификационим радовима већ после бугарско-словенских упада 538—540. године, с тим што је главна етапа овог великог подухвата била завршена

---

[85] Истраживање односа дошљака и староседелаца није донело конкретније резултате кад је реч о Илирику у VI веку. Уп. *Тъпкова-Заимова*, Нашествия 89 сл. Извесно је да је највише трпело сеоско становништво, већ и због тога што у Јустинијаново време ниједан значајнији град није пао у руке варвара. С тим у вези ваља подвући неодрживост схватања оних аутора (напр. Всемирная история III, Москва 1957, 90; *Брайчевский*, Расселение 135; *Велков*, Градът 47) који Словенима придају улогу ослободилаца потлачених у Византији и говоре о њиховој међусобној сарадњи. Против оваквих гледања: *Tăpkova-Zaimova*, Rapports 70, 72; *idem*, Нашествия 98, 101 сл.; *Waldmüller*, Slawen 244 sq. Много је вероватније да су словенски упади проузроковали поступно померање и разређивање аутохтоног становништва, што је био предуслов за насељавање новог елемента. Cf. *V. Zlatarski*, Die Besiedelung der Balkanhalbinsel durch die Slaven, Rev. int. des ét. balk. II/4 (1936) 364. Додајмо да у моменту када то насељавање започиње, или треба да започне, придошлице узимају од мизијских сељака, у условима мирних односа, половину приноса (584). *А. Дьяконов*, Известия Иоанна Ефесского и сирийских хроник о славянах VI—VII вв., Вестник Древней Истории 1 (1946) 34.

[86] Прокопије (BG IV, 18, p. 582.12—16) изричито каже да су Кутригури прешли Дунав на гепидској територији због утврђености дунавске границе. То значи да су они прво прешли у гепидски Срем, а затим, поред исто тако гепидског Сирмијума, форсирали слабо брањену Саву. Овакав правац обезбеђивао је истовремено и заобилажење илиричког лимеса, какав је постојао од Сингидунума на исток, и директан продор у Илирик на једном готово небрањеном одсеку. За све време док је Сирмијум био у рукама Гепида (535—568), изгледа да западно од Сингидунума није било лимеса вредног спомена, будући да Прокопије управо од Сингидунума отпочиње свој опис утврђене границе. Cf. Procopii De aedif. IV, 5, p. 125.27 sq.

[87] Cf. *D. Obolensky*, The Principles and Methods of Byz. Diplomacy, XIIe Congres Int. des ét. byz., Ochride 1961, Rapports II, Belgrade — Ochride 1964, 45—61.

до 554. године.[88] Био је то логичан наставак утврђивања лимеса, делом и унутрашњости Илирика (Iustiniana Prima), из тридесетих година столећа.[89] Овога пута тежиште је бачено на изградњу утврђеног залеђа лимеса, са значајнијим градовима као окосницом и ослоним тачкама.[90] Приликом спровођења такве концепције нарочито је морао доћи до изражаја изванредан стратегијски положај северног Илирика, поготову што словенски налети пред крај прве половине VI века почињу све више да захватају и ово подручје. У том смислу врло су речити подаци Прокопијевог списа De aedificiis.[91]

Говорећи о поправљеним, реконструисаним и новоподигнутим градовима и утврђењима, Прокопије пре свега обраћа пажњу, без обзира на локацију, на 11 значајнијих градова Илирика, било нових (Iustiniana Prima) или старих, у Јустинијаново време обновљених (нпр. Ниш, Сердика).[92] Затим почиње набрајање утврђених места по областима, како читавим провинцијама тако и ужим регионима: Македонија — 46 (нових или обновљених),[93] Тесалија — 7 (обновљених),[94] Дарданија — 69 (8 нових и 61 обн.),[95] област Сердике 9,[96] област Кавеца — 17 (1 н. и 16 обн.),[97] област око града испуштеног имена — 28 (5 н. и 23 обн.),[98] област града Гермене — 7 (1 н. и 6 обн.),[99] околина града Пауте — 5,[100] област Скасетане (Касете) — 5,[101] околина Ниша — 39 (32 н. и 7 обн.),[102] област Ремезијане — 30,[103] околина града Ad Aquas — 38 (1 н. и 37 обн.)[104] Све у свему, 311 утврђених места. Овим бројкама треба придодати 95 утврђења (45 нових и 50 обновљених) у провинцијама Стари и Нови

---

[88] Cf. *Bury*, HLRE II, 296 sq.; *Setton*, Bulgars 507; *Баришић*, Сингидунум 6; *Ђ. Стричевић*, Рановизантиска црква код Куршумлије, Зборник рад. Виз. инст. 2 (1953) 193; *Кондић-Поповић*, Царичин Град, 168 н. 71. Сасвим је без основа датирање почетака градње после словенског напада 550/51. године, које предлаже *Брайчевский*, Расселение 132.

[89] *Waldmüller*, Slawen 65 непосредно повезује обе етапе у јединствено раздобље градње, које почиње већ 530. године.

[90] Уп. *Stričević*, Romejski limes 177—79, који је упозорио на то, да није изграђиван некакав други, унутрашњи лимес у виду линије, него су утврђиване стратешке чворне тачке широм подручја у залеђу дунавске границе. Разуме се, и то Прокопије јасно каже (De aedif. IV, 1, p. 106.21—107.2; cf. et cap. 5—7), да је и сам дунавски лимес даље дограђиван, али је очевидно да је главни подухват представљало утврђивање унутрашњости (De aedif. IV, cap. 4—5, cap. 8—11). В. и *Diehl*, Justinien 235 sq.

[91] Цифре које ће овде бити изнете обухватају искључиво поименично познате градове и утврђења (према казивању Прокопија), било да су у питању поправљени, из основа обновљени и реконструисани или новоподигнути фортификациони комплекси. Оне су чак нешто више од цифара које је својевремено предложио *Bury*, HLRE II, 308 sq.: око 600 објеката.

[92] De aedif. IV, 1, p. 104.26—106.21.

[93] Ib., p. 118.36—119.30.

[94] Ib., p. 119.31—39.

[95] Ib., p. 119.40—120.54.

[96] Ib., p. 121.1—10.

[97] Ib., p. 121.11—29.

[98] Ib., p. 121.30—122.5.

[99] Ib., p. 122.6—14.

[100] Ib., p. 122.15—20.

[101] Ib., p. 122.21—26.

[102] Ib., p. 122.27—123.12.

[103] Ib., p. 123.13—43.

[104] Ib., p. 123.44—124.31.

Епир,[105] као и 54 града и утврђења на дунавском лимесу.[106] Тако укупна листа значајнијих фортификационих објеката префектуре Илирик досеже цифру од 460.[107] Од тог броја, на области северног Илирика и тамошњег лимеса долази преко 300 објеката.[107a] Истовремено, за читаву Тракију, односно источни део Балканског полуострва у саставу префектуре Оријент, забележено је постојање 144 утврђена места у унутрашњости,[108] као и 76 утврђења на доњодунавском лимесу[108a] — укупно 219 значајних објеката (без Дугог зида пред Цариградом).

Очевидно је из наведеног да је северни Илирик имао централно место у Јустинијановој концепцији одбране Балкана,[109] која истовремено губи обележје обичне заштите границе. За разлику од ранијих времена, сада постаје значајнија одбрана по дубини. Било је то и својеврсно признање да дунавски лимес није у стању да заустави озбиљније продоре варвара, али и покушај да се нападачима спречи слободно кретање по унутрашњости Балканског полуострва. Требало је системом фортификација заштитити у првом реду оне унутрашње области које су чиниле залеђе дунавске границе и затварале приступ провинцијама на обалама Средоземља. Зато је број утврђења и растао у правцу севера, а смањивао се у правцу југа.[110] Занимљиво је, међутим, да ни у областима са најгушћом фортификационом мрежом проценат новоподигнутих утврђења обично није био висок.[111] Као што је горњим набрајањем показано, готово свуда је број обновљених објеката био вишеструко већи. Једини изузетак представља област Ниша, где је Јустинијанова влада подигла чак 32 потпуно нова утврђења, према 7 затечених и обновљених. Ова околност најбоље показује посебну стратегијску важност подручја Ниша, према коме су уперена и где се сустичу, почев од четрдесетих година VI века, два основна правца варварских продора у Илирик — долином Мораве и долином Тимока. Али у целини узевши, велика јустинијанска градитељска активност у Илирику, за коју Прокопије има толике речи

---

105 Ib., p. 116.23—118.35.

106 Ib., IV, 5, p. 125.27—131.7.

107 Недостатак одговарајућих података за области средње и јужне Грчке вероватно сведочи о томе, да оне и нису биле укључене у описани одбрамбени систем.

107a Тачно 301 објекат може се несумњиво везати за северни Илирик, чему треба придодати још неколико са несигурном локацијом.

108 De aedif., IV, 8—11, pp. 134.8—149.23.

108a De aedif. IV, 7, p. 131.8—133.19; IV, 11, p. 147.52—148.49.— *Diehl*, Justinien 239; *Waldmüller*, Slawen 65 наводе постојање 80 тврђава на читавом дунавском лимесу, пропуштајући око 50 утврђења на трачком делу лимеса. Многа од њих, као и Дуги зид под Цариградом, запуштена су већ у доба Забергановог упада (559). Уп. Кулаковский, История II, 212, 225 сл.

109 Уп. и *Кондић-Поповић*, Царичин Град 11 сл. Једино на самој граници било је у Тракији више утврђених пунктова него у Илирику (75:54), што је разумљиво с обзиром да је у првој половини VI века трачка граница била изложенија варварским нападима од илиричке.

110 Уп. и *Stričević*, Romejski limes 179.

111 *Stričević*, n. d. 179 сматрао је да је на лимесу било више обновљених, а у унутрашњости више нових утврђења. Расположиви подаци, који су овде наведени, не пружају ослонац оваквом закључку. О начину обнављања тврђава на лимесу в. *В. Кондић-Љ. Зотовић*, Римска и рановизантијска утврђења на Ђердапу, Археолошко благо Ђердапа, Београд 1978, 64.

похвале у De aedificiis, а не куди је ни у Historia arcana, била је окренута више обнављању запуштеног, него стварању новог.[112]

Изречена констатација не би нужно морала да има пежоративан призвук, да је велики подухват утврђивања Илирика у потпуности одговорио сврси. Међутим, због начина на који је спровођен, као и због спољних чинилаца, тако није било. Пре свега, градња је започета касно и одвијала се или као последица напада којима је требало да претходи или, у најбољем случају, упоредо са њима. Многи објекти грађени су на брзину и лоше, уз употребу материјала са старих рушевина, многи су остајали недовршени и стога више-мање неупотребљиви.[113] Огромни расходи овог времена често су онемогућавали влади да обезбеди средства, па је немали број радова извођен на терет локалних власти, чије су могућности обично биле скучене.[114] Али чак и већина бољих утврђења тешко да је пружала довољно безбедности, а још мање представљала базу за извођење офанзивних акција. Јер, мегаломански ратови за успостављање некадашње величине Римског Царства ангажовали су сувише много војске да би је довољно остало макар и за дефанзивну, редутну стратегију на Балкану. Велики број утврђења остао је врло слабо запоседнут и то обично трупама недовољне вредности.[115] Не оптужује Прокопије без разлога Јустинијана да је занемарио провинцијску војску, нити Велизар претерује пишући цару (545/6) да је у Тракији и Илирику мало војске, и то војске без искуства.[116] Није стога чудновато што војници из Илирика дезертирају 554/55. године са ратишта у Италији, забринути вестима да њихову домовину неометано пустоше „Хуни".[117] У таквим околностима је одбрана градова, као што показују многобројна сведочанства, делимично а каткад и у потпуности почивала на локалном становништву.[118] Парадоксално је, међутим, да у исто време власти настоје да онемогуће стварање самозаштите којој прибегава рурално становништво.[118a]

Ипак, не би се могло рећи да је у Јустинијаново време била потцењена опасност са севера. Готово две деценије Цариград је улагао велике напоре, истина не увек континуиране, да обезбеди своје домене од напада са те стране. Што је читав тај подухват обављен половично, било је више питање недостатка средстава, него погрешне процене ситуације. Такав какав је био, јустинијански одбрамбени систем није издржао при-

---

[112] Вероватно је да се градитељска делатност у Илирику није сводила само на утврђивање, али о другим њеним видовима нема ниједног сигурног податка, као што је она Прокопијева вест (De aedif. IV, 8, p. 134.10—19) о обнављању царског друма између Региона и Цариграда. Уп. *Велков*, Градът 169.

[113] Cf. *Diehl*, Justinien 243—46; *Јиречек*, Историја I, 31 сл.

[114] Cf. *Claude*, Stadt 147 sq.; *A. Carile*, Consenso e dissenso fra propaganda e fronda nelle fonti narrative dell'età Giustinianea, L'imperatore Giustiniano — Storia e mito, Ravenna 1978, 44 sq.

[115] Cf. *Diehl*, loc. cit.; *Баришић*, Сингидунум 7; *Waldmüller*, Slawen 68 sq.

[116] Procopii Hist. arcana 24, p. 149.4—8; BG VII, 12, p. 347.1—348.5 (Велизарово писмо). О овим, и другим чињеницама у вези са војском на Балкану в. *Тъйкова-Заимова*, Нашествия 37 сл., 40 сл.

[117] Procopii BG VII, 11, p. 342.9—21.

[118] Cf. *G. I. Bratianu*, Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin, Paris-Bucarest 1936, 7, 65; *Claude*, Stadt 126 sq., 130 sq, 190 sq.

[118a] Cf. Procopii Hist. arcana 21, p. 133.10—19.

тисак Авара и Словена у годинама које су уследиле, али је ипак одиграо одређену, и то не безначајну, улогу у заштити становништва Илирика. Све док су зидови тврђава и градова, појединачно узевши, представљали непрелазну препреку за варваре, избеглице пред њиховим провалама могле су наћи прибежиште, као што показују многе привремене преградње и доградње по градовима, идентификоване на основу археолошког материјала.[119] Придошлице су у већини случајева доприносиле појачању одбране, што је неким местима вероватно продужило живот за извесно време.

Утврђивање Балкана било је, упркос свим слабостима, несумњиво велики подухват. Међутим, као што се видело већ у случају Прве Јустинијане, тај подухват није био праћен потезима који би друштвену или управну структуру у целини учинили отпорнијом према искушењима овог бурног времена. Административна организација Илирика, каква је позната с почетка Јустинијанове владе, изгледа да није доживела никакав озбиљнији реформни импулс из центра, управо као што је и одбрамбени систем био више обнављан, него изграђиван на новим основама. Почетком VII века, према Miracula Sancti Demetrii, провинцијска организација (ἐπαρχίαι) у основи била је иста као једно столеће раније: две Пановије (sic!), две Дакије, Дарданија, Мезија, Превалитана, Родопи (sic!).[120] Кад се изузме погрешно навођење обе Паноније и Родопа, преостаје комплетна структура некадашње дијецезе Дакије, односно северног Илирика, каква је позната још из предјустинијанских времена. То не значи да је та структура и функционисала на непромењен начин током читавог VI века. Тада, како је у овом раду већ показано, дијецезе увелико представљају фикцију, а у наредном столећу то постаје и сама префектура Илирик. Био је то резултат кризе једног система на заласку, кризе од које, изгледа, нису биле поштеђене ни класичне провинције Илирика.

Проучавање локалних органа управе у Илирику VI века није увек поуздано због недостатка конкретних изворних података, али је могуће уочити извесне интересантне појаве. Пре свега, стални пораст улоге епископа у провинцијалном животу није могао мимоићи Илирик. На самом почетку VI века (505. године), одлуком цара Анастасија утврђено је да брига око набавке и расподеле жита по градовима пређе у руке епископа и, заједно

---

[119] О овом питању в. *Bury*, HLRE II, 310; *Stričević*, Romejski limes 180, 180 n. 13; *M. Ćorović-Ljubinković*, Les Slaves du centre balkanique du VIe au IXe siècle, Balcanoslavica 1 (1972) 48 sq.; *J. Kovačević*, Arheologija i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti, Vojvođanski muzej 2, Novi Sad 1960, 17 sl.; *idem*, Sloveni 69 sl. (= Slaves 150); *Waldmüller*, Slawen 67. Могућност честог склањања избеглица у градове претпоставио је и *Claude*, Stadt 167. Cf. *A. Kollautz-H. Miyakawa*, Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes, I, Klagenfurt 1970, 246 sq. Наравно, до померања становништва није долазило само због варварских инвазија, него и из других разлога. Cf. *Tăpkova-Zaimova*, Rapports 75 sq.

[120] Miracula II, *Migne PG* 116, col. 1361, No 195 (= *Lemerle*, Miracles I, 227.18—228.1). Коментар: *Ф. Баришић*, Чуда Св. Димитрија Солунског као историјски извори, Београд 1953, 126—136, према коме и, иначе врло контроверзно, датирање. Још је *Lemerle*, Invasions et migrations 273 n. 1 указао на сличност наведене структуре са одговарајућим описом у Хијерокловом Синекдему. Нетачности које се у тексту јављају (укључивање обе Паноније, одавно изгубљене за Византију, и Родопе у Илирик) могу се објаснити грешкама аутора који пише о ситуацији каква у његово време више не постоји. Cf. *V. Beševliev*, Randbemerkungen über die „Miracula Sancti Demetrii", Byzantina 2 (1970) 287 sq.

са њима, једног тела састављеног од локалних земљопоседника и неколицине чиновника.[121] Тако је у неку руку створена конкуренција градским куријама, чије су компетенције већ биле угрожене како настојањима провинцијских власти да повећају свој утицај по градовима, тако и правом епископа да суди у својству пастира локалне заједнице и његог духовног заштитника (audientia episcopalis).[122] Ово преливање надлежности знатно је појачано трима Јустинијановим новелама. Првом од њих — Нов. VIII из 535. године — забрањено је намесницима провинција да постављају своје представнике по градовима.[123] Другом новелом — Нов. LXV из 538. године — потврђено је на територији Мезије право споменутог тела под руководством епископа да, уколико околности захтевају, функционише практично као градски управни орган.[124] Тешко је веровати да је ова одредба представљала специфичност једне једине провинције. Најзад, Нов. CXXVIII из 545. године поставља ствар широко: епископи добијају опште право да контролишу, најчешће уз помоћ петорице истакнутих грађана, а по потреби и преузму пореске и неке друге функције градских курија, па чак и провинцијских намесника.[125] Како је готово сваки град имао сопственог епископа, а само понегде се епископова надлежност протезала над два-три града, оваквом политиком је озваничена могућност да се, првенствено у областима са нередовним стањем, изгради епископијална власт одговорна за целокупан живот провинцијских градова.[126] Њени носиоци тако стицајем прилика постају одговорни чак и за одбрану градова и њихове ближе околине.[126а] Немогуће је изнаћи како се у оваквој ситуацији одражавају лоши односи Јустинијана

---

[121] Cod. Iust. 1, 4, 17, ed. *P. Krüger*, Berolini 1906, p. 62. Cf. *A. H. M. Jones*, The Greek City from Alexander to Justinian, Oxford 1940, 209. Према *Claude*, Stadt 107 sq. већ ова мера је довела до ишчезавања градских курија римског типа, што с разлогом оповргава *E. K. Chrysos*, Die angebliche Abschaffung der städtischen Kurien durch Kaiser Anastasios, Byzantina 3 (1971) 95—102, позивајући се на *Stein*, Bas-Empire II, 211 и *C. Capizzi*, L'imperatore Anastasio I, Roma 1969, 148 који су ову меру сматрали укидањем пореских компетенција курија.

[122] Градске курије, као својеврсни самоуправни органи, очувале су знатан део својих функција све до VI века. Codex Theodosianus и Јустинијанова легислација садрже скоро 200 закона о овим телима. Cf. *G. I. Bratianu*, Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin, Paris-Bucarest 1936, 36; *Claude*, Stadt 107. О опадању значаја курија, али и значају који имају још у V веку в. *Jones*, o.c. 148, 192—210; *idem*, LRE II, 757 sq.; *F. Dölger*, Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinflußte Stadt ... (в. нап. 48), p. 78 sq. (= Παρασπορά 120 sq.); *Велков*, Градьт 64, *Chrysos*, o.c. 102.

[123] Nov. VIII, 4, ed. *Schoell*, p. 68.31—36. О овој новели в. *Claude*, Stadt 146 sq.

[124] Nov. LXV, 1, ed. *Schoell*, p. 339.20—32. Уп. *Велков*, Градьт 70. Јустинијан је, с друге стране, покушавао да оживи рад курија, али првенствено као фискалних органа. Cf. *Claude*, Stadt 110 sq., 113 sq.

[125] Nov. CXXVIII, c. 4, ed. *Schoell*, p. 638.11—14; c. 16, p. 642.14—25; c. 17, p. 642—643; c. 23, p. 645; c. 24, p. 645—46. Cf. Cod. Iust. I, 4, 21, 31, ed. *Krüger*, p. 63, 69. Одредбе Nov. CXXVIII представљају значајно јачање политичке власти епископа у односу на одредбе Nov. LXXXVI (539), ed. *Schoell*, p. 419—423, којом је био практично стављен знак једнакости између defensores civitatis и епископа (вођење апелационог поступка). О процесу јачања епископске власти у доба Јустинијана в. и *Bury*, HLRE II, 361 sq; *Dölger*, o. c. 88 sq. (= Παρασπορά 128 sq.) са прегледом литературе.

[126] Cf. *Claude*, Stadt 154.

[126а] Уп. *Мано-Зиси*, Урбанизација 108 сл.; *Waldmüller*, Slawen 143. Крајем VI века, одбрана тако значајног града као што је Сердика налазила се у рукама црквеног прелата. Уп. *Тъпкова-Заимова*, Нашествия 79 сл.

са епископима северног Илирика, испољени нарочито на васељенском сабору из 553. године. Изгледа, ипак, да великих потреса није било, мада је пред сазивање сабора дошло до неких локалних немира.[127]

Јачање епископијалне власти на световном плану значи да нови центри моћи окупљају око себе на један полуформалан начин области које понегде почињу да преузимају улогу дотадашњих административно-територијалних јединица. Чини се да се управо у северном Илирику може запазити овакав развој. Већ према подацима Јустинијанове Новеле XI, а затим у још већој мери и Прокопијевог списа De aedificiis, појављују се области које гравитирају ка појединим епископским градовима и чије тврђаве заједно са тим градовима представљају читаву једну одбрамбену зону (Ad Aquas, Ниш, Ремезијана, итд.).[128] Упоредо са оваквим областима наводе се и „класичне" провинције, али се њихове територије међусобно не поклапају — код Прокопија на једној страни су Македонија, Тесалија, Дарданија, а на другој области око Сердике, Ниша, Ремезијане, Гермене, Пауте, Ad Aquas итд. При томе, наведене области налазе се, за разлику од провинција, на изложенијем месту, више на удару варвара. Утисак је да градови, наравно уз изграђивање нове улоге епископа, као прибежишта у несигурној земљи, заједно са подручјем које ка њима гравитира, почињу да замењују провинцијску администрацију, заосталу за захтевима времена.[129] У овоме, међутим, не треба гледати симбол плански увођених новина, него знак дубоке кризе дотадашњег управног система који ће тек у Ираклијево време (610—641) и у доба његових наследника, кроз суштинске реформе државе и друштва, бити превазиђен новим решењима.

* * *

Очевидно је да Јустинијаново завештање наследницима није отварало повољне перспективе на Балкану, а посебно у Илирику. Одбрамбени систем био је монументалан, али пун слабости; његова подлога у управи и економици показивала је сумњиве вредности.[130] Поврх свега, државне финансије биле су, уопште узевши, исцрпљене прескупим подухватима великог цара. Убрзо после његове смрти (565) на тлу Паноније

[127] Cf. *Zeiller*, Prov. danub. 401, 584 sq., 592 sq.; *Diehl*, Justinien 357, 361; *Bury*, HLRE II, 388; *Гранић*, Оснивање архиепископије 130 сл. Очевидно је Јустинијан и у Илирику, иако уз извесне тешкоће, успоставио своју апсолутну превласт над црквом, о чему шире: *A. Knecht*, Die Religionspolitik Kaiser Justinians I, Würzburg 1896, passim; *Diehl*, Justinien, 351 sq.; *H. Gelzer*, Das Verhältnis von Kirche u. Staat in Byzanz, Ausgewählte kleine Schriften, Leipzig 1907, 70 sq.; *M. Anastos*, Justinian's Despotic Control over the Church . . ., Зборник рад. Виз. института 8/2 (1964) 1—11.

[128] В. у првом реду De aedif. IV, 1, p. 105—107. О извесним разликама у генези овакних области в. *S. Dušanić*, Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, edd. *H. Temporini-W. Haase* II/6, Berlin — New York 1977, 74.

[129] Слично о улози градова *Велков*, Градът 63 сл., 68 сл. (по њему и *Stričević*, Romejski limes 180 sl.) али са доказима који нису у домену административних, него социјалних и грађанско-правних питања.

[130] За Илирик се чак не може потврдити ни оно, што је још увек било видљиво у Тракији — одржавање живе трговине. За Тракију в. *Велков*, Градът 156 сл.

појављује се нов, ратоборан сусед — Авари, чиме се тежиште варварског притиска за дуже време и још изразитије него раније пребацује на Илирик. Образује се велики аварски савез племена, са неких 50.000 коњаника у доба највеће моћи, у који улазе и Словени из Паноније и који постаје главни противник Византије на северу.[131] Отпочела је епоха аварско-словенске превласти, епоха заједничког наступања Авара и Словена преко Горње Мезије. С друге стране, северни Илирик је био угрожен и из правца Ђердапских Катаракта, одакле надиру Словени који су се проширили по данашњој Румунији. Даље на истоку, словенски преласци преко доњег Дунава нису имали непосредне везе са Илириком.

Долазак Авара у Панонију, праћен нестанком тамошњих Гепида и Лангобарда, одмах је указао на поремећен однос снага у овом подручју, иако су се Византинци исте, 567. године најзад домогли Сирмијума и тако вишеструко ојачали отворено лево крило илиричког лимеса.[132] Већ 568/9. године префект Илирика Виталијан, после неуспелог аварског напада на Сирмијум, морао је да спасава новчаним откупом Подунавље од упада Авара, чиме је почела историја византијског куповања мира од немирног суседа.[133] У целини је то била неуспела политика, а сам Виталијанов потез је донео само привремено решење, као што је привремене резултате имала и једна, иначе убедљива, победа стратега-автократора Тиберија из 570. године.[134] Убрзо, вероватно 571. године, северни Илирик је био погођен првом у низу словенских инвазија које се последњих деценија VI века смењују са аварским упадима, долазећи вероватно, као што је овде указано, из правца Ђердапских Катаракта. Посведочена искључиво новчаним налазима, ова провала позната је само по својим последицама, по тезаурисању толиких размера, да је могуће говорити о почецима дезурбанизације северног Илирика.[135] Готово истовремено, око 573/4. године, иницијатива у аварско-византијском одмеравању коначно прелази у руке Авара, што се огледа у наметању споменутог сталног данка Византији, који непрекидно расте за следеће пола века. Најзад, крајем деценије, започиње велика опсада Сирмијума (579—582), чији је пад после трогодишњих борби за Аваре значио отварање капија Балканског

---

[131] О аварско-словенском племенском савезу уп. *Lemerle*, Philippes 113 sq.; *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 91, 111 sl.; ВИНЈ II, 10 н. 7; *Waldmüller*, Slawen 239—245; *Ковачевић*, Каганат 146 сл. Присуство словенског елемента потпуно је занемарено у *A. Kollautz-H.Miyakawa*, Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes I, Klagenfurt 1970, 239 sq.

[132] О поновном преласку Сирмијума у византијске руке уп. *Ферјанчић*, Сирмијум 45; *Mirković*, Sirmium 52. Изгледа, међутим, да статус овог града у византијској управи није био сасвим одређен, будући да није улазио у оквире црквене организације Илирика. Cf. *Popović*, Le dernier évêque 106 sq.

[133] Cf. *Mirković*, Sirmium 53 sq.; *Ковачевић*, Каганат 46 сл. О нумизматичким изворима за аварски напад в. *Popović*, Descente 615. За византијске новчане субсидије и, касније, редовни данак, в. *Ковачевић*, Каганат 150 и, посебно, *Lemerle*, Invasions et migrations 279. Неке исправке датума у вези са овим данком даје *Н. В. Пигулевская*. Феофилакт Симокатта, Москва 1957, 197 н. 9.

[134] За овај сукоб в. *L. Hauptmann*, Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VIe siècle, Byzantion 4 (1927/28) 154 sq.; *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 49; *Mirković*, Sirmium 54.

[135] Cf. *Popović*, Descente 612 sq., 615.

полуострва.[136] Два-три детаља, везана за овај велики догађај, заслужују посебну пажњу због оцене ситуације у Илирику тих година.

Пред сам почетак опсаде, док је хаган још покушавао да преговорима завара Византинце како ратне припреме под Сирмијумом нису уперене против њих, настрадао је аварски посланик на повратку из Цариграда: „И десило се, док је он пролазио кроз Илирик са малим бројем Ромеја који су га пратили, да је био убијен од Словена који су пустошили земљу" (Καὶ συνέβη κατὰ τὴν Ἰλλυριῶν αὐτὸν διοδεύοντα μετὰ τῶν προπεμπόντων ὀλίγων Ῥωμαίων πρὸς τῶν κατατρεχόντων τὴν χώραν Σκλαυηνῶν ἀναιρεθῆναν).[137] Врло је вероватно да се несрећни посланик враћао из Цариграда најкраћим и најважнијим путем: Једрене — Филипопољ — Сердика — Ниш — Виминацијум и да је, према томе, живот изгубио негде на овом путу, односно управо у северном Илирику. Словене који пљачкају „земљу" и пресецају њен главни пут, свакако не треба сматрати неком безначајном дружином, па је зато могуће претпоставити да 579. године прилике у северном Илирику нису биле нарочито стабилне.

На основу реченог, поставља се питање каквим је снагама на подручју Илирика тада располагало Царство. Одговор пружа сам ток опсаде Сирмијума. У овим операцијама најзначајнија личност са византијске стране био је извесни Теогнис који је са омањом војском без успеха покушао да ослободи град опсаде, а затим уговорио његову предају хагану. Ако је Теогнис заиста био magister militum per Illyricum, као што претпостављају многи истраживачи, онда би он био последњи познати носилац овог достојанства.[138] У сваком случају, Теогнисова експедиција показује несумњив недостатак војних снага у префектури Илирик, која за три године опсаде тако значајног пункта какав је био Сирмијум, није успела да спроведе неку озбиљну контраофанзиву, иако је сам цар Тиберије настојавао на пружању сваке помоћи опсађенима.[139]

Најзад, опсада је завршена потпуном византијском капитулацијом. Заузевши Сирмијум, Авари су становнике града пустили само са по једном хаљином на себи.[140] Тиме је била наговештена она политика пљачке, о којој многи тадашњи писци говоре као о вечитом пратиоцу аварских

---

[136] О значају Сирмијума за Аваре в. *Lemerle*, Invasions et migrations 290; *J. Werner*, Die Langobarden in Pannonien, Abh. der Bayer. Ak. der Wiss., phil. — hist. Kl., N. Folge 55 (1962) 11; *A. Avenarius*, Die Awaren und die Slaven in den Miracula Sancti Demetrii, Byzantina 5 (1973) 15, који придаје претерану важност Сирмијуму као кључу аварско-словенских односа. За велику опсаду уп. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 52 sl.; *Ферјанчић*, Сирмијум 45 сл.; *Mirković*, Sirmium 54—57; *Waldmüller*, Slawen 111—121; *Ковачевић*, Каганат 49—51.

[137] Menandri Excerpta, ed. *C. de Boor*, Berlin 1903, 475.4—7 (превод према: ВИНЈ I, 94). Тешко је рећи који је то поход Словена („ради се о словенским групама које су упадале и пљачкале на византијској територији": ВИНЈ I, 94 н. 32) и да ли се може довести у везу са познатим упадом „100.000 Словена" у Тракију 578. године, забележеним код истог Менандра (ed. cit., 469.2—5).

[138] О овим догађајима и личности Теогниса в. ВИНЈ I, 96 н. 38; *Ферјанчић*, Сирмијум, 46; *Mirković*, Sirmium 55; *Waldmüller*, Slawen 117 sq.; *Ковачевић*, Каганат 50 сл.

[139] Menandri excerpta, ed. cit., p. 476.10—25.

[140] Ib., 220.6—221.11.

и аварско-словенских похода у последње две деценије VI века.[141] Наведену околност ваља имати на уму приликом проучавања ових похода и њихових последица по Илирик. Погрешно би, међутим, било веровати да је у то време владало перманентно мобилно стање, проузроковано ужасом који су пред собом ширили варвари. Јер, дешавало се да и градови на самој граници, као Сирмијум 579. и Сингидунум 584. године, буду у тренутку појаве Авара затечени неприпремљени за одбрану, због лажне сигурности коју је пружило једно претходно раздобље краткотрајног мира.[142]

Опсадом и падом Сирмијума престао је ионако кратки период активне византијско-аварске сарадње (578/79), када су Авари за рачун Цариграда привремено потиснули доњодунавске Словене и када је северни Илирик ваљда једини пут видео миран пролазак аварске коњице, негде између ушћа Саве у Дунав и Ђердапских Катаракта.[143] Престанак аварске помоћи Византији и велика опсада Сирмијума свакако су погодовали развијању словенске инвазије која је почела 581. године са доњег Дунава, трајала бар до 584. године, а вероватно и дуже, захвативши Тракију и делове Илирика, углавном оне у оквиру Македоније.[144] Део ових Словена изгледа да је боравио дуже време у околини Солуна, управног центра префектуре Илирик, будући да су Солуњани октобра 584. (или неке претходне године) „навикнутим ушима" распознавали варварске знаке и дозивање приликом напада одреда од 5.000 пробраних словенских бораца.[145]

Последице аварског заузећа Сирмијума и четворогодишњег словенског похода с почетка осамдесетих година VI века осетиле су се врло брзо

---

[141] Cf. Euagrii Hist. eccl., edd. *J. Bidez-L. Parmentier,* London 1898, 228.21—29; Theoph. Simocattae Hist., ed. *C. de Boor,* rec. *P. Wirth,* Stuttgart 1972, 47, 52—53, 54; Joannis Biclarensis Chronica, MGH AA XI/1, p. 214.30 sq.; Chronique de Michel le Syrien, éd. *J. —B. Chabot,* II, Paris 1901, 361. О разлозима ових енормних пљачкања и њиховим последицама по саме варваре и староседелачко становништво в. *Grafenauer,* Nekaj vprašanj 90, 95, 107, 109, 115; *Tăpkova-Zaimova,* Rapports 73—75; *Ковачевић,* Каганат 149. В. горе, нап. 85.

[142] Menandri Exc., ed. cit., 474.18—20; Th. Simocattae Hist., ed. cit., 46.18—47.1.

[143] Уп. *Grafenauer,* Nekaj vprašanj 50 sl. и, нарочито због хронологије, *Љ. Максимовић,* О хронологији словенских упада на византијску територију крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година VI века, Зборник рад. Виз. института 8/2 (1964) 263—271.

[144] О овој инвазији говори више извора: Menandri Exc., ed. cit. 208, 469; Ioannis Ephesii Hist. eccl. VI, 25, ed. *E. W.Brooks,* London 1936, 248; I. Bicl. Chron., ed. cit., 215—216; Euagrii Hist. eccl., ed. cit., 228; Michel le Syrien, ed. cit., 347. Најопширнији и најпрецизнији је свакако извештај Јована Ефеског. О дат. његових вести в. *Максимовић,* н. д. 268 сл. О свим варијантама превода детаљно расправља *I. Nestor,* La pénétration des Slaves dans la péninsule balkanique et la Grèce continentale, Rev. des Et. sud-est Europ. I/1—2 (1963) 50 sq., a *Grafenauer,* Nekaj vprašanj 49 sl. и Avenarius, o.c. 13 sq. о условима у којима се одвијао напад. За идентификацију Македоније, коју Јован Ефески спомиње као Тесалију, в. *Lemerle,* Philippes 114 n. 3 (са упутом на старију литературу). Према неким ауторима, упад Словена, који описује Јован Ефески, довео је њихово прво трајније насељавање Балкана. Cf. *Кулаковский,* История II, 396 сл.; *Setton,* Bulgars 510; *Grafenauer,* Naselitveni valovi 220 sl.; *Максимовић,* н. д., 270, 270 н. 31 (упута на осталу литературу).

[145] Miracula S. Demetrii, I, 12, *Migne* PG 116, col. 1280, No 102. (= Lemerle, Miracles I 126.13—128.2). О датуму и анализи овог напада в. *Ф. Баришић,* Чуда Св. Димитрија Солунског као историски извори, Београд 1953, 50—56; *Ал. Бурмов,* Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на Св. Димитър" и тяхната хронология, Из-

у читавом Илирику, све до најјужнијих копнених делова префектуре на Пелопонезу. Већ 584. године, у заједници са Словенима из Влашке, Авари су заузели неке од најзначајнијих градова илиричког лимеса — Сингидунум, Виминацијум, Аугусту и продрли до Анхијала на Црном мору.[146] После склапања краткотрајног мира, офанзива је настављена под вођством самог хагана током следеће две године (585/86), када су опустошене области Горње Мезије и Приобалне Дакије, заједно са Рацијаријом, главним градом Дакије, а затим и Тракија до Једрена.[147] Том приликом свакако су успостављени и чвршћи контакти са групама доњодунавских Словена, заосталим на византијском тлу од инвазије с почетка осамдесетих година. Уништење већег дела илиричког лимеса и сарадња Авара са Словенима изван Паноније, влашким или онима који су се донекле већ били усталили на Балкану, врло брзо је довела до удара у сам центар префектуре Илирик. Септембра 586. године велики аварско-словенски напад држао је Солун пуних седам дана на ивици пропасти и оставио за собом тешке последице по живот града.[148] Можда у наставку истог покрета који је варваре довео под Солун, нападнуте су током 586/87. године и јужне области префектуре — Хелада, па чак и удаљени Пелопонез.[149] Шта више, овај далеки поход прерастао је, нарочито на Пелопонезу, можда и у Македонији, у трајнији боравак дошљака које су у највећем проценту сачињавали Словени.[149a]

брани произведения I, София 1968, 95 (који предлаже касније време: 597—610); *B. Grafenauer*, Kronološka vprašanja selitve Južnih Slovanov ob podatkih spisa Miracula S. Demetrii, Zbornik Fil. fak. v Ljubljani 2 (1955) 36 sl. (прва деценија VII века); *Popović*, Témoins 450 sq.,; *idem*, Descente 616 (који није сигуран у извесност предложеног датовања). За задржавање Словена у северној Тесалији в. *Баришић*, н. д. 136—139.

146 Th. Simocattae Hist., ed. cit., 45.14—46.6; Theoph. Chron., ed. *C. de Boor*, Leipzig 1883, I, 253.7—11. Уп. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 55 sl.

147 Th. Simocattae Hist., ed. cit., 54.25—55.1. Уп. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 56 sl.; *Lemerle*, Invasions et migrations 290; *Велков*, Градът 74 сл.; *Popović*, Descente 617.

148 Miracula S. Demetrii I, 13—15, ed. cit., col. 1284—1324 (= *Lemerle*, Miracles I, 130—165). Превод;: ВИНЈ I, 176—184; *Lemerle*, o. c. 130—165. Коментар: *Баришић*, Чуда 57 сл.; *Бурмов*, н.д. 89 сл;. *Popović*, Témoins 451. Датум: 22—29. IX 586, према *Баришић*, н. д. 62 (додатни докази: *Grafenauer*, Kronološka vprašanja 33). Пре појаве Баришићеве књиге научници су били оштро подељени између два датирања: 586. и 597. год. Ипак, још увек има гледишта у прилог каснијој години: *P. Lemerle*, La composition et la chronologie des deux premiers livres des Miracula S. Demetrii, BZ 46 (1953) 354; *Popović*, Descente 616, 622 sq. (допушта обе могућности). О великој глади, као последици аварско-словенског напада, в. Miracula I, 8, ed. cit., col. 1252—1256. Коментар: *Баришић*, Чуда 42, 64. Међутим, V. *Tăpkova-Zaimova*, Sur quelques aspects de la colonisation slave en Macédoine et en Grèce, Etudes balk. 1 (1964) 114 сматра да већих последица није било.

149-149a Долазак и насељавање Словена на Пелопонезу третирани су у науци са врло опречним гледиштима. Чињеница је да неколико писаних извора поуздане вредности (Монемвасијска хроника, Аретина схолија, Константин Порфирогенит, Исидор Кијевски) и мноштво топонима (434 сачуваних) сведоче о словенском присуству на Пелопонезу. Cf. *P. Lemerle*, Une province byzantine, le Péloponnèse, Byzantion 21 (1951) 344; *M. Vasmer*, Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941, 317. Међутим, време доласка Словена интерпретирано је на врло различите начине. Овде су усвојена гледишта која, изгледа, представљају најбоља тумачења вести најстаријих писаних извора, у првом реду Монемвасијске хронике. Cf. *P. Charanis*, The Chronicle of Monemvasia and the Slavonic Settlements in Greece, DOP 5 (1950) 150, 165 sq.; *idem*, On the Slavic Settlement in the Peloponnesus, BZ 46 (1953) 91 sq., 96 sq., 100 sq.; *Setton*,

Нема сумње да описане околности — уништење великог дела лимеса и дубоки продор на југ, праћен почетним насељавањем Словена — имају значај за разумевање ситуације у северном Илирику. Ова констатација задржава своју важност, чак и ако реконструкција повезаности споменутих догађаја не може да буде сасвим прецизно изведена. Јер, очевидно је, без обзира на број и правце аварско-словенских похода, да је северни Илирик од 584. године, па све до почетка следеће деценије представљао пролазно подручје за инвазоре. На том подручју они се крећу све слободније, што индицира могућност да Словени у већем броју тамо први пут трајније бораве.[150] Истина, у северном Илирику нису познати словенски и аварски гробни налази, који би се могли везати за ово време, али појачано тезаурирање сведочи о угрожености или ишчезавању дотадашњег живота у многим градовима.[151] Тако налази новца упућују на то, да је судбоносна промена у историји градова наступала неједнаким темпом у различитим областима северног Илирика или суседним подручјима: Сирмијум — 582, Приобална Дакија — почетком Маврикијеве владе (од 582), Горња Мезија — око 584 (изузев у случају Сингидунума који неколико пута прелази из руке у руку), Унутрашња Дакија и Дарданија — почетком Ираклијеве владе (од 610), Превалитана — почетком осамдесетих година VI века, Епир — крајем осамдесетих година, Македонија — крајем седамдесетих година, делимично и неку годину касније.[152]

Bulgars 514 sq.; *A. Bon*, Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951, 32 sq.; *F. Barišić*, „Monemvasijska" hronika o doseljavanju Avaro-Slovena na Peloponez 587., Godišnjak N. društva BiH, I: Centar za balkanološka ispitivanja III, Sarajevo 1965, 100 sq. et passim; *isti*, Proces slovenske kolonizacije Istočnog Balkana, Simpozijum . . . , 22, 25 sl.; са извесном оградом и *Popović*, Témoins 451 sq. Последњи издавач Монемвасијске хронике (*P. Lemerle*, La chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire, REB 21, 1963, 8—11; превод са коментаром: 11—20), приписујући овом извору велику вредност, одриче без изразито убедљивих аргумената искључиво тачност почетног датума словенског доласка. Cf. *Lemerle*, o. c. 33—37 et passim. О могућности стварања првих Склавинија у ово доба на тлу Македоније, Грчке и Превалитане в. *Popović*, Descente 630 sq.

150 Cf. *Vlasto*, Entry 4 sq.; *Waldmüller*, Slawen 163, 230 sq. В. сада и оцену опште ситуације у Илирику код *Popović*, Témoins 488 sq., као и *Nestor*, o. c. 65, који одриче могућност насељавања у било ком виду пре 602. године.

151 За немогућност поузданог коришћења археолошког материјала уп. *I. Nestor*, Les elements les plus anciens de la culture materielle slave dans les Balkans, Simpozijum . . . 141, 143, 145 sq.; *Popović*, Témoins 454 sq., 457. Фибуле које, изгледа, индицирају рану словенску пенетрацију представљају у хронолошком погледу крајње несигуран ослонац. Cf. *M. Ćorović,-Ljubinković*, Les Slaves du centre balkanique du VIe au IXe siècle, Balcanoslavica 1 (1972) 47 sq. С друге стране, како је истакао *F. Barišić*, Diskusija, Simpozijum . . . , 123, код извођења закључака, заснованих на нумизматичким налазима, не треба губити из вида њихову релативну вредност, јер је славизирање „крајина" могло почети и пре стварања остава по градовима. Cf. et *A. Bon*, Le Péloponnèse byzantin jusq'en 1204, Paris 1951, 51 sq.; *Popović*, Témoins 457 sq. У светлу наведених чињеница треба посматрати и закључке о словенским предметима из VI века у Тесалији, чију присутност заступа *J. Werner*, Slawische Bronzefiguren aus Nordgriechenland, Berlin 1953, passim.

152 *J. Kovačević*, Arheološki prilog preciziranju hronologije slovenskog naseljavanja Balkana, Simpozijum . . ., 62—68, 72—76, 79—80. О појачаном тезаурирању у јужном Илирику, почев од времена око 580. године, уп. *D. M. Metcalf*, The Slavonic Threat to Greece cca. 580; Some Evidences from Athens, Hesperia 31 (1962) 134—157. За Македонију в. и *Popović*, Témoins 458 sq.

Заузимање градова у Илирику, као што је речено, воде првенствено Авари, али тиме је истовремено Словенима пружена шанса да њихово устаљивање изван градова врло брзо прерасте, преко инфилтрирања ограничених размера, у слободно коришћење остатака напуштених урбаних целина.[153] Већ на почетку деведесетих година столећа (између маја 591. и јуна 592) настају чувена писма папе Гргура I, која сведоче о постојању многих упражњених епископија Илирика (поименично је познат само Љеш), чији су држаоци избегли пред варварима.[154] Овим писмима непосредно је претходио царски декрет, упућен префекту Илирика Јовину, о томе да епископи Илирика треба да примају и материјално помажу колеге који су напустили своја седишта пред непријатељем.[155] Најзад, међу документима овог времена свакако треба споменути једну окружницу папе Гргура I из 597. године, у којој су од илиричких митрополија наведене (следећим редом): Солун, Драч, Никопољ, Коринт, Прва Јустинијана, Крит, Скадар и Лариса.[156] Споменутим митрополијама, у науци је то одавно примећено, одговарају класичне провинције Илирика: Македонија, Стари Епир, Нови Епир, Ахаја, Дарданија, Крит, Превалитана и Тесалија. Недостају Горња Мезија и обе Дакије, што довољно јасно сведочи о судбини тих области.[157]

Последња деценија VI века вероватно би означила крај античке цивилизације у северном Илирику, да није било великог Маврикијевог рата (592—602) против Словена на доњем Дунаву и против Авара у подручју око Сингидунума.[158] Био је то грчевит покушај да се заустави неумитни ток догађаја. Покушај унапред осуђен на пропаст, иако је донео неколико сјајних успеха, достојних старе славе Царства.

Маврикије је касно отпочео своју офанзиву, тек пошто се мировним уговором ослободио персијског притиска, али је свакако од раније био свестан важности илиричког ратишта, будући да је његова пажња остала до краја подељена између овог и доњодунавског простора. Кључни положај на граници Илирика имао је за обе стране Сингидунум, од 584. године у аварском поседу. Како показује неуспели аварски напад на град

---

[153] Cf. *Lemerle*, Invasions et migrations 292 sq.; *Popović*, Témoins 445; *Кондић-Поповић*, Царичин Град 183 сл.

[154] *Ph. Jaffé*, Regesta Pontificium Romanorum I, Leipzig 1885, p. 147, No 1113 (мај 591); ibid., p. 152, No 1176 (март 592); Gregorii Magni Epp., MGH, I 132 (јуни 592). О овим писмима в. и *Popović*, Le dernier évêque 94 sq. Занимљиво је да папска писма и рескрипти, упућивани епископима и агентима у Илирику, нису уопште сачувани за раздобље од готово сто година, између папе Геласија I (492—496) и Гргура I (590—604). Cf. *Čapek*, De influxu 13, 16 sq., 19—29, 30—44.

[155] *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, München-Berlin 1924, I, Nr 105, p. 13 — пре маја 591.

[156] *Jaffé*, o. c., p. 181, No 1497.

[157] Cf. *Duchesne*, Illyricum 533 sq. Разуме се, ни у најугроженијим областима не престају сви градови у исто време да егзистирају, тако да се неки одржавају и почетком VII века. Cf. *Велков*, Градът 50 сл., 195 сл.; *Popović*, Témoins 452 sq.

[158] Најпоузданију хронологију Маврикијевог ратовања, после дугогодишњих контроверзи у науци, доноси *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 65 sl. Уп. и *P. Goubert*, Les guerres sur le Danube à la fin du VIe siècle, Actes XIIe Congrès II, Beograd 1964, 115—124. За нешто другачију (596—602), такође савремену хронологију, в. *G. Labuda*, Chronologie des guerres de Byzance contre les Avares et les Slaves à la fin du VIe siècle, Byzantinoslavica XI/2 (1950) 168—70. Сажет приказ рата: *Lemerle*, Invasions et migrations 291 sq. Најподробнији приказ: *Waldmüller*, Slawen 123—163.

593. године,[159] Сингидунум је између ова два датума поново прешао у византијске руке.[159a] Чудновато је да ниједан извор не говори о овако значајном успеху. С обзиром на тадашњу ситуацију у Илирику и на читавом Балкану, тако неповољну за Царство крајем осамдесетих година, логично би било претпоставити да су Византинци повратили Сингидунум почетком деведесетих година, можда убрзо после отпочињања Маврикијеве офанзиве. Авари нису могли дуго да подносе истурени византијски бастион и, заузевши поново град 596. године, порушили су његове зидине. Способни византијски војсковођа Приск преотео је Сингидунум исте године и обновио зидине. Чињеница да је Приск допловио на поморским ратним бродовима — дромонима, а није стигао сувоземним путем до Сингидунума, како се поступало у ранијим временима, довољно јасно сведочи у каквом су стању били остаци лимеса.[160] У ствари, могуће је да никаквих остатака лимеса у том тренутку више није ни било, с обзиром да његова последња значајнија упоришта — каштели на Ђердапу — падају између августа 595. и августа 596. године.[161] Хаган је имао пуно право кад је рекао Приску под Сингидунумом: ξένος ὁ Ἴστρος ὑμῖν, τὸ ῥόθιον τούτου πολέμιον. ὅπλοις ἐκτησάμεθα τοῦτον· τῷ δόρατι τοῦτον ἐδουλωσάμεθα.[162]

Сингидунум је остао последње истурено и усамљено упориште Византинаца и ту чињеницу није могло да измени ни неколико узастопних Прискових победа над Аварима, извојеваних током 600. године у делу Баната између Виминацијума и реке Тисе.[163] Дубље у северном Илирику, византијско присуство свело се на држање неколико најзначајнијих градова, као што су били Прва Јустинијана, Ниш и Сердика. Ти центри углавном су се одржали још извесно време после Маврикијевог пада 602. године, ишчезнувши тек у таласима словенског насељавања током првих деценија VII века, али је очевидно да на прелому два столећа византијска власт у северном Илирику више није функционисала.[164]

---

[159] Th. Simocattae Hist., ed. cit., p. 226.3—12, као и недостатак нумизматичког материјала. Датум према *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 65; *Баришић*, Сингидунум 10.

[159a] Према *Баришићу*, Сингидунум 10, то се десило најкасније 592, управо због догађаја из 593. године.

[160] О догађајима из 596. говори Симоката (Hist., ed. cit., pp. 262.15 —265.5). Уп. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 61, 71; *Баришић*, н. д. 11; *Велков*, Градът 119 н. 6.

[161] Cf. *Popović*, Témoins 475—486, који овај закључак изводи на основу нумизматичког материјала. На жалост, археолошка истраживања, спроведена на Ђердапу између 1964. и 1970. године, још увек нису публикована.

[162] Th. Simocattae Hist., ed. cit., p. 263.7—9. *Popović*, Témoins 477 сматра да од тада стари дунавски лимес губи своју функцију, али на основу свега што је овде речено, овакво датирање се чини доста касним.

[163] Th. Simocattae Hist., ed. cit., pp. 286.13—289. 20 (уп. ВИНЈ I, 123 сл.). Уп. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj 73; *Баришић*, Сингидунум 12; *Ковачевић*, Каганат 59 сл. Могуће је да је након споменутих победа византијског оружја, илиричка граница бар делом била за краће време обновљена, али само до колапса из 602. године. Уп. ВИНЈ I, 125, 125 н. 86; *Popović*, Descente 626.

[164] Отворено је питање колико се дуго одржавајуиоазе византијских утврђених градова у северним пределима Балканског полуострва какав је био њихов живот. Ова тема засад је само дотакнута у науци. Уп. *Е. Э. Липшиц*, Византийское крестьянство и славянская колонизация, Византийский сборник, Москва 1945, 137 сл.; *Брайчевский*, Расселение 134.

* * *

Као што се види, историја северног Илирика у VI веку протекла је у знаку борбе са варварима. Све мере управне и војне природе, које су на овом подручју предузимане, и целокупна политика у читавом овом региону у суштини су представљали реакцију на пограничне прилике.[165] Чак и у Јустинијаново доба није се могло изаћи из ових оквира. Све су то била привремена решења која, без довољно људских и материјалних ресурса, нису могла да промене неумитни ток догађаја. Уопште узевши, током VI века Византијско Царство се налазило у више или мање израженој, али трајној и суштинској кризи која је пред крај столећа била све наглашенија. Излазак из кризе захтевао је велике жртве. У судару са народима, на чијој страни је у датом тренутку лежала историјска иницијатива, Илирик је пао као таква жртва. То је био крај античке цивилизације у земљама јужно од Саве и Дунава и увод у њихову средњовековну историју.

СКРАЋЕНИЦЕ:

Баришић, Сингидунум	*Ф. Баришић*, Византиски Сингидунум, Зборник рад. Визант. инст. 3 (1955) 1—13
Брайчевский, Расселение	*М. Ю. Брайчевский*, К истории расселения Славян на византийских землях, Виз. Врем. 19 (1961) 120—137
Bury, HLRE I—II	*J. B. Bury*, A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (395—565), I—II, London 1923
Claude, Stadt	*D. Claude*, Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert, München 1969
Čapek, De influxu	*V. Čapek*, De influxu decretalium pro Illyrico in decretum Gratiani et codicem iuris canonici, Romae 1959
Diehl, Justinien	*Ch. Diehl*, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle, Paris 1901
Duchesne, Illyricum	*L. Duchesne*, L'Illyricum ecclésiastique, BZ 1 (1892) 531—550
FGHB II	Fontes Graeci Historiae Bulgaricae, II (Fontes Historiae Bulgaricae, III), edd. *I. Dujčev, G. Cankova-Petkova, V. Tăpkova-Zaimova, L. Jončev, P. Tivčev*, Sofia 1958

---

[165] Касније, у VII веку, Византија је подржавала словенску колонизацију, налазећи у њој неопходне свеже снаге за велики преображај који започиње са Ираклијевом владом. Уп. *Г. Осшроїорски*, Утицај Словена на друштвени преображај Византије, Историски гласник 1 (1948) 12—21 (= Сабрана дела IV, 45—58); *P. Lemerle*, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance, Rev. Hist. 219 (1958) 63 sq. Међутим, у VI веку та су времена била још далеко и Царство није било спремно да на Словене протеже институцију receptio — дозволу масовног насељавања на његовом тлу —, познату из доба сеобе Германа. О томе в. *J. Kovačević*, Esquisse d'une étude sur les rapports entre la population de l'Empire et les „barbares" au IVe—VIe s., Зборник рад. Матице Српске, Нови Сад 1978, 9, 13 sq.

Ферјанчић, Сирмијум	*Б. Ферјанчић*, Сирмијум у доба Византије, Зборник Сремска Митровица, Срем. Митровица 1969
Grafenauer, Naselitveni valovi	*B. Grafenauer*, Slovanski naselitveni valovi na Balkanski polotok, Zgodovinski časopis 18 (1964) 219—227
Grafenauer, Nekaj vprašanj	*B. Grafenauer*, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, Zgodovinski časopis 4 (1950) 23—126
Гранић, Оснивање архиепископије	*Б. Гранић*, Оснивање архиепископије у граду Iustiniana Prima 535. године после Христа, Гласник Скопског Научног Друштва 1 (1925) 113—133
Јиречек, Историја Срба I	*К. Јиречек*, Историја Срба, I, Београд 1952
Jones, LRE I—III	*A. H. M. Jones*, The Later Roman Empire (284—602), I—III, Oxford 1964
Kirsten, Stadt	*E. Kirsten*, Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI. Intern. Byz. -Kongress, München 1958, V, 3
Кондић — Пoповић, Царичин Град	*В. Кондић — В. Поповић*, Царичин Град — утврђено насеље у византијском Илирику, Београд 1977
Ковачевић, Каганат	*Ј. Ковачевић*, Аварски Каганат, Београд 1977
Kovačević, Sloveni (= Slaves)	*J. Kovačević*, Sloveni i staro balkansko stanovništvo, Materijali IX, Simpozijum srednjevek. sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Prilep 1970 — Beograd 1972, 63—72 (= Les Slaves et la population dans l'Illyricum, Berichte über den II. Intern. Kongress für slaw. Archeol., Berlin 1970—1973, 143—151)
Кулаковский, История I—III	*Ю. Кулаковский*, История Византии, I-III, Киев 1912, 1913, 1915
Lemerle, Invasions et migrations	*P. Lemerle*, Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle, Rev. Hist. 211 (1954) 265—308
Lemerle, Miracles I	*P. Lemerle*, Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius, I: Le texte, Paris 1979
Lemerle, Philippes	*P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945
Мано-Зиси, Урбанизација	*Ђ. Мано-Зизи*, Поглед на питања урбанизације и урбанизма у Илирикуму, Зборник рад. Народног музеја у Београду 4 (1964) 93—113
Migne PG	*J. P. Migne*, Patrologiae cursus completus, Series graeco-latina, Paris 1857 sq.
Mirković, Sirmium	*M. Mirković*, Sirmium — its History from the I Century A. D. to 582 A.D., Sirmium 1, Beograd 1971, 5—90
Popović, Le dernier évêque	*V. Popović*, Le dernier évêque de Sirmium, Rev. des ét. augustiniennes 21 (1975) 91—110
Popović, Descente	*V. Popović*, La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avares vers la Mer Egée: le témoignage de l'archéologie, Acad. des inscr. et belles lettres, juillet--octobre 1978, 597—648
Popović, Témoins	*V. Popović*, Les témoins archéologiques des invasions Avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin, Mélanges de l'Ecole fr. de Rome, Antiquité 87/1 (1975) 445—504
Procopii, BP, BV, BG, Hist. arcana, De aedif.	Procopii Bellum Persicum, B. Vandalicum, B. Gothicum, Historia arcana, De aedificiis (Opera omnia I—IV), ed. *J. Haury*, corr. *G. Wirth*, Leipzig 1962—1964
Rubin, Justinian	*B. Rubin*, Das Zeitalter Justinians, I, Berlin 1960
Schoell (ed.)	Iustiniani Imp. Novellae, edd. *R. Schoell — G. Kroll*, Berlin 1912
Setton, Bulgars	*K. M. Setton*, The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the VII Century, Speculum 25 (1950) 502—543

Simpozijum . . .	Simpozijum — Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena (Mostar, 24—26. X. 1968), Posebna izdanja ANUBiH XII, Sarajevo 1969
Stein, Bas-Empire I—II	*E. Stein*, Histoire du Bas-Empire, I—II, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949, 1959
Stein, Untersuchungen	*E. Stein*, Untersuchungen zur spätrömischen Verwaltungsgeschichte, II: Zur Geschichte von Illyricum im V—VII Jh., Rheinisches Museum 74 (1925) 347—394
Stričević, Romejski limes	*Đ. Stričević*, Uvod u ispitivanje unutrašnjosti romejskog limesa u Iliriku, Limes u Jugoslaviji 1, Beograd 1961, 177—184
Тъпкова-Заимова, Нашествия	*В. Тъпкова-Заимова*, Нашествия и етнически промени на Балканите, София 1966
Tăpkova-Zaimova, Rapports	*V. Tăpkova-Zaimova*, Sur les rapports entre la population indigène des régions balkaniques et les „barbares" au VIe et VIIe siècle, Byzantinobulgarica I Sofia 1962, 67—78
Vasiliev, Justin	*A. A. Vasiliev*, Justin the First, Cambridge Mass. 1950
Велков, Градът	*В. Велков*, Градът в Тракия и Дакия през късната античност (V—VI в), София 1959
ВИНЈ I—II	Византиски извори за историју народа Југославије I—II, ред. *Г. Осшроіорски*, Београд 1955, 1959
Vlasto, Entry	*A. P. Vlasto*, The Entry of the Slavs into Christendom, Cambridge 1970
Waldmüller, Slawen	*L. Waldmüller*, Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrh, Amsterdam 1976
Zeiller, Prov. danub.	*J. Zeiller*, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain, Paris 1918

Ljubomir Maksimović

L'ILLYRICUM SEPTENTRIONAL AU VIe SIÈCLE

Au cours du VIe siècle le territoire de la Péninsule Balkanique était exposé aux incursions des barbares qui ont changé sa structure politique et ethnique. Dans ces événements les provinces septentrionales de la préfecture d'Illyricum occupaient une place particulièrement importante.

Fondée vers la fin du IVe siècle, la préfecture d'Illyricum s'étendait depuis la Save et le Danube jusqu'aux régions à l'extrême Sud de la Grèce, inclusivement l'île de Crète. Sa limite à l'Est était marquée par la rivière de Vit, la Porte de Trajan (Succi) et la rivière de Nestos, à l'Ouest — approximativement par le cours de la rivière de Drina. La ligne Durazzo—Skoplje—Sofia (orientation sommaire) divisait la préfecture en deux diocèses — Dacie et Macédoine. Dans cette constellation, comme appartenant à l'Illyricum

Septentrional pouvaient être considérées non seulement les régions comprises dans le diocèse de Dacie, mais aussi les parties septentrionales de la Macédoine qui gravitaient vers la ville de Stobi.

La préfecture d'Illyricum était au cours du Ve siècle l'éspace d'une concentration excessive des forces armées. Pourtant, dans ce même siècle, il s'est révélé que les mesures prises n'ont pas produit des résultats désirés. La frontière byzantine sur le Danube avait fléchi à plusieurs reprises sous les attaques des Huns et des Ostrogoths dont étaient victimes de considérables portions de l'Illyricum Septentrional, ainsi que les centres importants de Singidunum, Viminacium, Aquae et Sirmium.

Dans les premières décennies du VIe siècle, le limes illyrique était déjà en partie une fiction. Il semble, cependant, que l'Illyricum Septentrional, à l'exception de la Mésie Supérieure, restait en général exempté des incursions barbares les plus dangereuses de l'époque. Le principal acteur de ces invasions entre 499 et 530 étaient les tribus huno-bulgares qui, traversant le cours inférieur du Danube, pénétraient en premier lieu en Thrace et s'ils s'aventuraient du tout de la Thrace en Illyrique, ils le faisaient en passant par la Macédoine et la Thessalie. L'Illyricum Septentrional restait en ces moments-là à l'écart. Tout de même, la consolidation totale des conditions sur ce vaste territoire n'eut jamais lieu. Le décroissement du nombre des habitants et la restriction des possibilités économiques étaient visibles ici dès avant les grandes invasions du Ve siècle, et la situation s'était de toute façon aggravée au cours de ce siècle orageux. Ainsi, dans les premières décennies du VIe siècle, le renouveau était encore une affaire de l'avenir.

Au début même du règne de Justinien, les nouvelles incursions barbares ont confirmé la nécessité d'une régénération urgente du limes et de la protection de l'Illyricum Septentrional. On ignore les détails du procédé employé à cet effet, mais ce qui est certain, c'est qu'on n'y avait pas hésité. D'après la Novelle XI du mois d'avril 535 il résulte que l'autorité byzantine a été rétablie sur la frontière danubienne par la restauration des villes (on y a cité nommément Viminacium, Recidiva et Litterata; un peu plus tard viendra se joindre aussi Singidunum) et l'on remarque les premiers résultats importants de l'édification à l'intérieur de l'Illyricum — on avait construit Iustiniana Prima (selon toute probabilité le site actuel de Caričin Grad près de Lebane). La fondation du nouvel archevêché à Iustiniana Prima, à peine construite, dont la juridiction s'étendait sur le territoire entier de l'Illyricum Septentrional, n'a pas marqué uniquement la réforme de l'administration ecclésiastique existante, mais aussi l'établissement de cette administration dan les régions serieusement atteintes par les incursions des barbares au Ve siècle. Le caractère spécifique de son organisation soulignait l'importance que le gouvernement de Constantinople attribuait à ces provinces. En même temps, la Novelle XI prévoyait aussi le réorganisation de l'administration civile dans l'Illyricum, c.à d. le transfert du siège de la prefécture d'Illyricum de Thessalonique à Iustiniana Prima.

Pourtant, le transfert de la préfecture et la fondation de l' archevêché n'étaient pas effectués en même temps. Dans la Novelle XI on dit uniquement qu'il est nécessaire de transférer le siège de l'autorité suprême de l'Illyricum au Nord, tandis qu'on y proclame expressément et motive en détail la fondation du nouveau centre spirituel. Au cours de quelques années suivantes (536—541) les données des sources (lettre du roi des Goths, Vitigès

et Nov. CLIII) indiquent Thessalonique comme siège du préfet de l'Illyricum, et dans le fameux compte rendu de Procope, relatif à Iustiniana Prima (dans son œuvre De aedificiis), cette ville est désignée comme »métropole des régions des Dardans d'Europe«. Il y a, donc, lieu de présumer que le plan de Justinien, concernant le transfert de la résidence du préfet de Thessalonique n'a pas été réalisé. Surtout si l'on accepte l'identification de Iustiniana Prima avec le site actuel de Caričin Grad, où il'est impossible de reconnaître un groupe d'édifices qui constituerait la résidence du préfet, avec les bureaux des services concomitants.

Les circonstances citées sont de toute façon en rapport avec le fait qu'à l'époque de Justinien, l'administration de l'Illyricum n'était pas l'objet d'une réforme relativement vaste, comme c'était le cas de certaines autres parties de l'Empire. C'est que le nombre et la disposition des provinces de la préfecture d'Illyricum n'ont presque pas changé depuis l'établissement de cette préfecture jusqu'au milieu du VIe siècle. Dans cet intervalle c'est seulement l'ancienne Macédoine qui a été divisée en deux provinces homonymes, mais ce fait a eu lieu au siècle qui avait précédé la règne de Justinien. Au fond congruentes, les données des sources de l'époque de Justinien (Synekdèmos de Hiéroclès, Novelle XI, De aedificiis de Procope) témoignent d'une situation inchangée. Selon ces sources, aussi, il est évident qu'il n'y avait plus de diocèses (non seulement dans la préfecture d'Illyricum, mais aussi en dehors de son territoire), ce qui est, de son côté, le résultat de l'évolution antérieure — pré-justinienne de l'administration provinciale. La mention isolée du scrinium dace de la fin du VIe siècle ne représente, pour cette raison, qu'une survivance terminologique de l'époque antérieure. De l'autre côté, la structure sociale de l'Illyricum, comme d'ailleurs dans les autres parties de l'Empire, n'a pas, à ce qu'il semble, subi de changements visibles. Ainsi le plan urbanistique de Caričin Grad indique l'existence des couches sociales, connues dans les villes du VIe siècle et définies dans certaines novelles de Justinien.

Les mesures militaires et autres mesures prises par le gouvernement de Justinien dans les années trente du VIe siècle, n'ont apporté aucune consolidation durable des conditions dans l'Illyricum Septentrional. Vers la fin de cette même décennie et au cours de la décennie suivante eurent lieu des pénétrations sucessives des Gépides et des Hérules dans la Mésie Supérieure, une pénétration des Longobards jusqu'à Durazzo, les expéditions renouvelées des Bulgares et des Slaves du cours inférieur du Danube, dont le centre se déplaçait de plus en plus vers l'Illyricum (540, 545—551). Particulièrement dangereuses pour l'Illyricum Septentrional étaient les campagnes de 548 (lorsque l'armée slave pénétrait jusqu'à Durazzo) et de 550/51 (lorsque les Slaves ont hiverné pour la première fois sur le sol byzantin). Dans l'un et l'autre cas, les Slaves étaient venus, à ce qu'il semble, par la vallée du Timok (Timacus), après avoir forcé le Danube sur les bas-fonds au-dessous des Portes de Fer. Ainsi l'Illyricum Septentrional était le premier à être exposé aux attaques, bien qu'il soit improbable que les Slaves s'étaient arrêtés longtemps dans ces régions. Vers la fin de cette période, les barbares (Koutrigoures et ensuite aussi Slaves) découvrirent une nouvelle possibilité de pénétrer dans l'Illyricum, en contournant le limes à l'ouest de Singidunum (551). Pourtant, après cette pénétration, pendant plus d'une décennie il n'y avait pas de grandes incursions dans l'Illyricum Septentrional.

Les invasions huno-bulgares et slaves de la première moitié du règne de Justinien ont été entreprises en premier lieu pour le pillage qu'il ne faut pas considérer uniquement comme une manière de faire la guerre, mais aussi comme une importante branche de l'économie des tribus nomadiques de steppe et des tribus slaves. Les dévastations avaient pris des proportions formidables. Néanmoins, le pouvoir byzantin dans l'Illyricum Septentrional n'était pas sérieusement menacé. Les villes ne tombaient qu'exceptionnellement et rarement entre les mains des barbares et le limes continuait à représenter la frontière fortifiée de l'Empire. Pourtant, comme le limes ne parvenait pas à arrêter les grandes invasions, on faisait des efforts extraordinaires pour fortifier son arrière-pays. L'intervalle entre 540 et 554 représentait le point culminant de l'activité des constructions dans le cadre de cette politique défensive. En outre, la place centrale dans la conception de la défense des Balkans avait été accordée à l'Illyricum Septentrional. Dans cet espace il y avait plus de 300 points fortifiés, d'un total de 460 dans l'entière préfecture de l'Illyricum (Thrace — 219, sans Long mur devant Constantinople). C'était une véritable défense en profondeur, conçue en vue de suppléer aux défauts du limes et d'empêcher les envahisseurs de se mouvoir librement à l'intérieur de la Péninsule Balkanique. De l'exposé de Procope, cependant, il résulte que tout ce système était restauré plutôt que construit sur les bases nouvelles.

Le système de Justinien de la défense des Balkans ne répondit pas au but à cause du нanque des moyens, de la construction retardée et souvent mauvaise, du nombre insuffisant des soldats pour les garnisons des forteresses et de leur peu de valeur. Mais cette défense, bien qu'elle n'eût pas résisté à la pression venant du Nord, a tout de même joué un rôle important dans la protection de la population qui se réfugiait devant les barbares dans les places fortifiées. En parlant de cela, il faut mettre en relief que ces constructions n'étaient pas accompagnées de changement de la structure administrative ou sociale. Au commencement du VIIe siècle, selon les Miracula Sancti Demetrii, l'organisation administrative était au fond la même qu'un siècle auparavant. Cela ne veut pas dire qu'elle fonctionnait aussi de façon inchangée au cours du VIe siècle. Dès le début du siècle, et surtout pendant le règne de Justinien, le rôle des évêques dans la vie de la province grandissait. Ils ont reçu les pleins pouvoirs qui permettaient, en premier lieu dans les régions où la situation était irrégulière, d'édifier le pouvoir épiscopal responsable de la vie entière des villes provinciales, y compris la défense de celles-ci.

Les nouveaux centres du pouvoir rassemblent autour d'eux les régions qui ne coincidaient pas avec les unités d'administration territoriale usuelles. Il paraît que c'était précisément le cas dans l'Illyricum Septentrional (Ad Aquas, Naissus, Remesiana). Ces régions étaient concentrées sur les directions exposées aux incursions des barbares, tandis que les provinces »classiques« restaient plus profondément à l'intérieur de l'Illyricum. Ces changements n'étaient pas un symbole de la réforme du système administratif existant, mais plutôt un symptôme de sa crise qui ne sera surmontée que dans le siècle suivant.

Bientôt après la mort de Justinien, par l'apparition des Avares dans la Pannonie, le point central de la pression des barbares se rattache, d'une façon encore plus marquée qu'auparavant, à l'Illyricum. Il commence l'époque des pénétrations avares et avaro-slaves par la Mésie Supérieure, ce qui ne pouvait être empêché ni par l'établissement du pouvoir byzantin sur Sirmium

(567), ni en achetant la paix des Avares (de 568/9 et surtout depuis 573/4). Dans les années soixa nte-dixla pression avare grandit, pour culminer, vers la fin de cette décennie, dans le siège triennal de Sirmium, terminé par la transition définitive de ce nœud stratégique entre les mains des barbares (579—582). Au cours de la période citée, l'insécurité dans l'Illyricum Septentrional a été augmenté, de toute façon, aussi par la présence des Slaves que les sources mentionnent expressément.

Le cours du siège de Sirmium a montré, à plusieurs reprises, l'impuissance des forces byzantines de l'Illyricum, à déclencher une contre-offensive sérieuse. De l'autre côté, la cessation de la coopération avaro-byzantine, de courte durée, contre les Slaves, a facilité le developpement des grandes invasions slaves du commencement des années quatre-vingts du VIe siècle, qui partaient du cours inférieur du Danube, mais s'étendaient aussi sur l'Illyricum. Bien qu'on ne puisse pas probablement parler d'un état de guerre permanent, soit sur la frontière avare soit sur celle des Slaves, il s'agissait des événements qui produisaient des conséquences graves pour l'Illyricum. Quelques unes des villes les plus importantes du limes illyrique — Singidunum, Viminacium, Augusta — tombèrent en 584, au cours de deux années suivantes furent ravagées la Mésie Supérieure et la Dacie Ripuaire, et au mois de septembre 586, le siège de Thessalonique a marqué le coup au centre même de la préfecture de l'Illyricum. Les barbares apparurent bientôt aussi dans les régions méridionales éloignées de l'Illyricum, même sur le Péloponnèse. Tous ces mouvements ont eu pour résultat les premières installations importantes des Slaves dans les Balkans.

Dans les circonstances que nous venons de décrire, l'Illyricum Septentrional représentait un territoire de transition pour les envahisseurs. La thésaurisation intensifiée indique les changements fatals dans la vie des villes de ces régions, précisément dans les années quatre-vingts du VIe siècles. Au commencement des années quatre-vingt-dix, nombreuses villes étaient déjà abandonnées même par les autorités ecclésiastiques, et dans une circulaire du pape de l'année 597 font défaut les églises métropolitaines de la Mésie Supérieure et de deux Dacies. La débâcle totale du pouvoir byzantin dans l'Illyricum Septentrional était alors un fait accompli, en certains endroits ajourné uniquement par la grande guerre (592—602) de l'empereur Maurice contre les Slaves dans la région du cours inférieur du Danube et contre les Avares dans le territoire autour de Singidunum. La reconquête de Singidunum et les victoires que Priscus avait remporté dans la Pannonie méridionale, n'ont pas différé même la chute des derniers restes du limes dans la région des Portes de Fer (595/6). La situation n'était pas beaucoup plus favorable ni à l'intérieur, où seulement quelques villes les plus importantes, telles que Iustiniana Prima, Naissus et Serdica ont tenu ferme pendant quelque temps. Ce fut la fin des luttes séculaires contre les barbares, pendant lesquelles la politique byzantine entière dans l'espace de l'Illyricum Septentrional, sans ressources suffisantes à sa disposition, représentait seulement la réaction sur les conditions de la frontière.

Зборник радова Византолошког института, XIX, 1980.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XIX, 1980.

IVANKA NIKOLAJEVIĆ

IMAGES VOTIVES DE SALONE ET DE DYRRACHIUM

Dans la revue Bulletino di arheologia e storia dalmata dont la fondation, il y a cent ans (1878), à Split,* avait marqué le début de l'étude systématique du passé de la Dalmatie en premier lieu sur la base des sources archéologiques, F. Bulić a publié, en 1914, un fragment de la peinture murale sur lequel on pouvait discerner les restes de quelques figures humaines et d'une inscription latine[1]. La peinture était découverte lors des fouilles de l'amphithéâtre à Salone. Plus tard cette décoration avait attiré l'attention de plusieurs auteurs qui ont établi que la fresque, dont Bulić avait fait le premier rapport, représentait les martyrs salonitains dont les noms étaient écrits au-dessus de leurs têtes. Le fragment de l'inscription se rapportait au martyr Astérius, dont le portrait a été conservé également en partie[2]. En étudiant les vestiges d'architecture de l'amphithéâtre à Salone E. Dyggve a établi que la pièce, qu'il a nommé oratoire A, où les restes de la décoration peinte étaient découverts, était à l'origine un sanctuaire de Némésis. Après l'année 313, il fut transformé en chapelle et dédié aux martyrs salonitains qui, semble-t-il, avaient souffert leur martyr dans l'amphithéâtre même[3]. Quelques traits particuliers de cette décoration, surtout les détails de costumes et les attributs des personnages représentés (Fig. 1), avaient induit Dyggve à l'hypothèse que les figures des martyrs salonitains, représentés dans la mosaïque de l'oratoire du St.-Venantius à Rome étaient des copies des portraits de ces mêmes martyrs peints sur les murs de l'oratoire A dans l'amphithéâtre à Salone[4].

Le pape Jean IV (640—641), originaire de la Dalmatie, avait fait bâtir à Latran un oratoire d'habitude appelé St.-Venantius. Il avait, en fait, transformé en chapelle mémoriale une pièce déjà existante dans l'ensemble du

---

* Rapport présentée au cours de la célébration du Centenaire de la revue Bulletino di archeologia e storia dalmata, Split, novembre 1979.

[1] *F. Bulić*, Escavi dell'amfiteatro romano di Salona negli anni 1909-12 e 1913-14. Bulletino di arch. e storia dalm. 27 (1914) 22, Tav. XII.

[2] Recherches à Salone I, Copenhague 1928, 178.

[3] Recherches à Salone II, Copenhague 1933, 91, 108—110, 145—146. — *E. Dyggve*, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, 11.

[4] Recherches à Salone II, 110. — Voir aussi *K. Prijatelj*, Sv. Dujam i sv. Staš u likovnoj umjetnosti, Zbornik radova I Kongr. Saveza društava istor. umetn., Ohrid 1976, 25—28 et n. 3.

baptistère de Latran, il l'avait orné d'une mosaïque et dédié aux martyrs dalmates et à st. Maurus, martyr de l'Istrie, dont les reliques il avait fait transférer à Rome[5]. Sur les murs à côté de l'abside la mosaïque illustre les portraits des martyrs Paulinianus, Telius, Astérius, Anastasius, Maurus, Septimius, Antiochianus, Gaianus tandis que dans l'abside sont représentés quelques autres personnages. Selon l'interprétation de A. Grabar la mosaïque de l'abside illustre une scène schématique de l'oeuvre divine «sub speciae aeternitatis et universi», en fait une docte illustration du thème incarnation-rédemption[6]. Les acteurs de cette scène sont disposés symétriquement en deux zones. Dans la zone supérieure la figure centrale est le Christ en buste parmi les nuages. Il se trouve entre deux anges qui le vénèrent et il fait le geste de la bénédiction. La figure centrale de la zone inférieure est la Vierge entre st. Pierre et st. Paul. Du côté de st. Pierre, à gauche de la Vierge, sont représenté st. Jean Baptiste, ensuite, st. Domnius, premier évêque de Salone et un personnage non signé en habit sacerdotal tenant un livre à la main. Du côté de st. Paul, à droite de la Vierge, se trouvent st. Jean Evangéliste, ensuite st. Venantius, un évêque salonitain selon lequel l'oratoire de Jean IV est habituellement nommé[7]. Cette série de portraits de personnages qui sont tous représentés debout, termine une figure anonyme, en habit sacerdotal, sans nimbe, tenant le modèle d'un bâtiment à la main. Ce personnage est identifié comme le fondateur de l'oratoire, le pape Jean IV, tandis que son pendant à gauche de la Vierge serait son successeur, le pape Théodore[8].

La mosaïque du pape Jean IV est importante à cause de la date connue de son exécution — fin de la première moitié du VIIe siècle — mais aussi elle est interéssante à cause du thème qu'elle illustre et dont l'iconographie, comme tant d'autres illustrations de la doctrine chrétienne avait été conçue au siècle précédent. Les martyres représentés en costumes solennels, tenant les couronnes dans leurs mains par leurs attitudes et leurs gestes semblent participer à quelque événement aulique dont les illustrations peintes sont très rares[9].

L'inscription qui se trouve dans l'abside complète les données du *Liber Pontificalis* sur la vie du pape Jean IV et informe qu'il avait construit la chapelle à mosaïque faisant suite à un voeux pieux[10]. C'était, comme il est bien connu, une coutume très répandue de dédier aux saints protecteurs des objets différents en rapport avec le culte. Conformément aux possibilités matérielles des croyants, ces voeux pouvaient être monumentaux et comptueux ou bien tout à fait modestes et de petites dimensions. Cependant, l'humilité des fidèles et, aussi, les relations hiérarchiques au sein de l'église trouvaient un reflèt sur les objets votifs. Les portraits de personnes qui ac-

---

[5] *L. Duchesne*, Le Liber Pontificalis I, Paris 1955, 330.

[6] *A. Grabar*, Christian Iconography. A Study of its Origins. Princeton, N.J., 1968, 133. — *A. Grabar*, Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique II. Iconographie. Paris 1946, 59, 115—116, 293—294.

[7] *E. Dyggve*, History of Salonitan Christianity, 89 n. 10.

[8] *L. Duchesne*, op. cit. 330 n.3 était d'avis que ce personnage non signé représente le pape Hilaire (461—468) qui avait fait construire trois oratoires dans l'ensemble de Latran, mais l'opinion a prévalu qu'il s'agit du portrait de pape Théodore.

[9] *A. Grabar*, Martyrium II, 59.

[10] *L. Duchesne*, op. cit. 330 n.3.

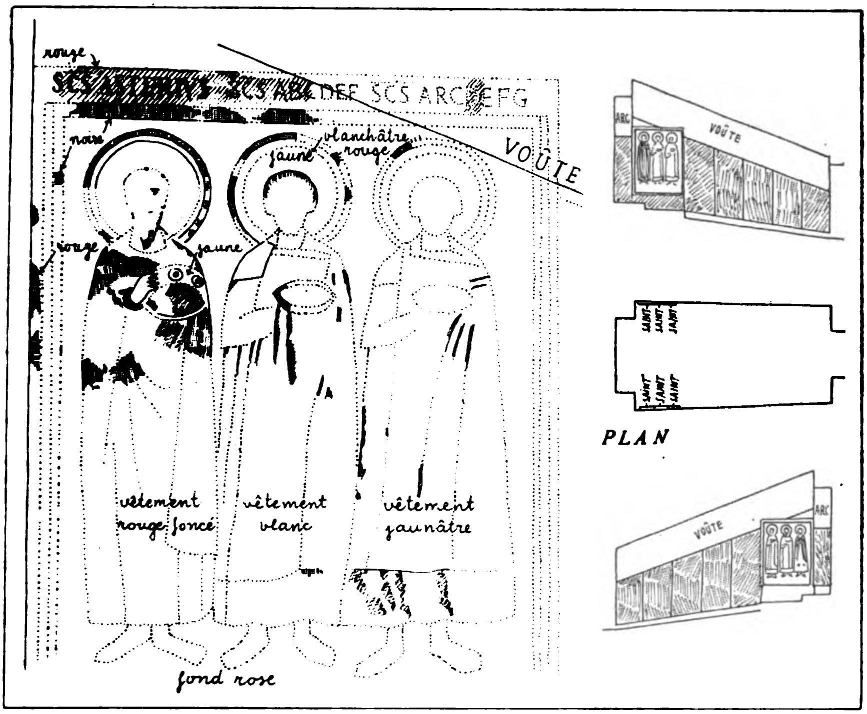

Fig. 1. — Reconstruction de l'aspect primitif de la peinture dans l'oratoire A de l'amphithéâtre à Salone (d'après E. Dyggve).

complissent un voeux se rencontrent souvent dans la peinture, mais les dimensions des donateurs, par rapport au personnages saints, varient. A partir du VIe siècle les portraits des évêques-donateurs souvent représentés dans les absides des églises qu'ils ont fait bâtir étaient presque de mêmes dimensions que les saints auxquels il faisaient le voeu. L'évêque de Rome, Jean IV, a été représenté en grandeur égale à celle de ses compatriotes — les martyrs de la Dalmatie et d'Istrie, tandis que sur les nombreuses images votives qui nous sont parvenues les personnages de moindre importance étaient représentés en dimensions réduites.

Nous ne savons pas si les fresques dans l'oratoire de Salone, copiées par le mosaïste de Rome (selon l'hypothèse de Dyggve) étaient également votives, l'endommagement qu'elles avaient subi était très grand, mais il est tout à fait probable, comme nous allons essayer de démontrer indirectement, qu'elles aussi aient appartenu à ce genre de peinture.

Sur le territoire adriatique l'amphitéâtre de Salone n'était pas le seul édifice dans lequel, après la suspension de jeux, fut aménagé un sanctuaire chrétien.

Il y a plus de dix ans que, lors des fouilles de l'amphithéâtre à Dürres, Dyrrachium antique, en Albanie, on a découvert une chapelle aussi, bâtie dans un des escaliers donnant aux sièges. On avait utilisé les murs de l'escalier

comme murs longitudinaux de la chapelle, par dessus ceux-ci on avait jeté la voûte et du côté est, vers l'arène on avait construit une fenêtre étroite à deux arcs[11]. La chapelle avaint deux entrées, l'une du côté nord, l'autre du côté sud en direction de l'ancien corridor de l'amphithéâtre, ce qui veut dire que le corridor était en usage au cours du fonctionnement de la chapelle[12]. L'intérêt principal de cette chapelle, dont le plan n'est pas encore publié, consiste en trois panneaux de mosaïque, dont deux, qui se trouvent sur le mur méridional, entre l'entrée sud et le mur ouest, sont bien conservées. Ils ont été commentés à plusieurs reprises et on a également essayé d'en déterminer la chronologie. Sur le mur occidental, pourtant, il y avait aussi un panneau de mosaïque, mais il est très peu conservé. Grâce au professeur Vojislav Đurić qui, lors d'un séjour d'études en Albanie, a photographié ces mosaïques et a eu l'amabilité de me céder les photographies et les diapositives en couleur, je vais essayer d'exposer mon interpretation de ces mosaïques.

La décoration du mur méridional a été publié et minutieusement décrite, d'après la photographie, peu de temps après la découverte — en 1968 déjà, par N. Thierry. Elle a interprété ces mosaïques comme deux images votives[13]. Dans son rapport sur les fouilles de l'amphithéâtre, publié en 1971, V. Toçi a reproduit la photographie de cette même mosaïque, ainsi que l'aspect de l'extérieur de la chapelle[14]. Toutes les mosaïques ont été ensuite commentées, en 1974, par H. Nallbani qui était à même de faire des observations très importantes au cours des travaux de conservation[15]. Enfin, à l'occasion d'un séjour d'études en Albanie A. Ducellier a prêté à ces mosaïques une attention particulière. Il a publié en 1975 ses réflexions à leur sujet[16].

Les mosaïques de la chapelle de l'amphithéâtre à Dürres sont, comme l'a justement constaté N. Thierry, votives — ainsi que la mosaïque de St.-Venantius à Rome — mais leurs donateurs, des citoyens aisés de Dyrrachium, selon une conjecture de H. Nallbani[17], ne sont pas représentés en grandeur des personnages saints, mais comme petites figures dont les portraits atteignent à peine aux genoux des principales figures de la mosaïque. La chapelle avait un caractère funéraire[18] et Nallbani présume que les donateurs des mosaïques y ont éte enterrés[19].

---

[11] *V. Toçi*, Amfiteatri i Dyrrahit. Monumentet 2 (Tirane 1971) 37—42.

[12] Dans l'amphithéâtre à Salone il y avait deux oratoires, à savoir: A et B. Dans l'oratoire A ont été découverts les restes des fresques, tandis que dans la chapelle B les traces de la décoration peinte n'ont pas été constatés. Ces deux oratoires communiquent par un corridor — cf. Recherches à Salone II, 110, fig. 72.

[13] *N. Thierry*, Une mosaique à Dyrrachium. Cahiers archéologiques 18(1968) 227—229.

[14] V. Toçi, op. cit. Tabl. 1, 1—3; cf. aussi Monuments d'architecture en Albanie, Tiranë 1973, figs. 31, 42.

[15] *H. Nallbani*, Mozaiku i kishös së amfiteatrit të Dürresit. Monumentet 7—8 (Tiranë 1974) 111—118. Les données sur les dimensions de la mosaïque ont été empruntées au rapport de cet auteur.

[16] *A. Ducellier*, Dernières découvertes sur des sites albanais du moyen age. Archeologia. Trésors des âges. No. 78 Janvier 1975, 40—45.

[17] *H. Nallbani*, op. cit. 113.

[18] *V. Toçi*, op. cit. 39.

[19] *H. Nallbani*, op. cit. 113.

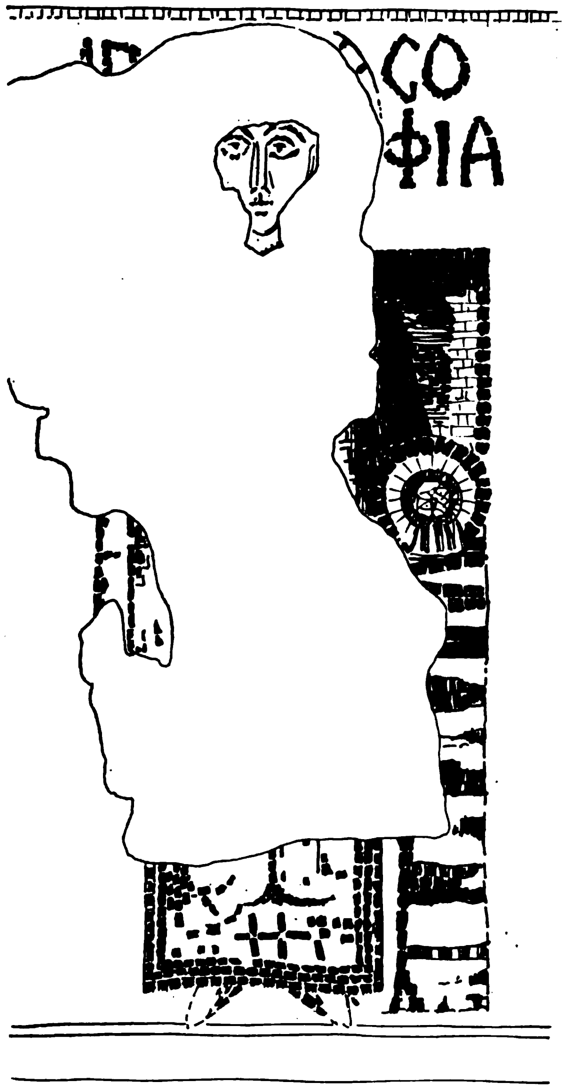

Fig. 2. — Mosaïque du mur occidental de la chapelle dans l'amphithéâtre à Dyrrachium (Dürres). Détail (dessin Dragomir Todorović).

La mosaïque sur le mur occidental de la chapelle, très endommagée, à laquelle nous prêterons d'abord attention (dimensions: 2,25 × 1,06 m) représente deux donateurs et cinq autres figures (Fig. 3).

La composition est symétrique. Le personnage central du groupe portait un constume dont la partie inférieure de la robe brune et du manteau bleu foncé se sont conservés. C'était la Vierge. Les plis du manteau qu'elle porte démontrent qu'elle était peinte en pied, le plus probablement comme Orante. A gauche et à droite de la Vierge se trouvent les anges. A l'exception de l'aile droite, entièrement disparue et des endommagements sur la partie inférieure du visage, sur l'épaule et sur le bras droit, l'ange à gauche de la Vierge est assez bien conservé. Il est vêtu en tunique blanche de tissu mou,

ceinte autour de la taille. Sa tête est entourrée d'un nimbe et il tient un bâton dans la main gauche. Malgré l'endommagement l'aile gauche peut être, tout de même, discernée. De la figure de l'ange qui se trouve à droite de la Vierge ne sont conservés que des contours du coude droit courbé et l'aile droite. Les figures aux extrémités de la mosaïque, à gauche et à droite du côtés des anges sont deux figures de femmes, fortement endomagées, en constumes richement ornés, aux nimbes autour de leurs têtes. Celle du côté droit de la Vierge est signée à gauche, à côté de la tête comme Εἰρ(ή)νη, tandis que l'autre, à l'extrémité gauche de la composition est signée, de nouveau du côté gauche de la tête, comme Σοφία (Fig. 2). Elle tient dans sa main gauche un disque orné de pierres précieuses.

Deux donateurs, mari et femme, sont représentés aux pieds de la Vierge. Du portrait de l'homme, peint du côté droit, est resté très peu, une partie de la jambe gauche et une partie du cou, tandis que de la figure de femme on voit une partie du visage, ensuite une longue robe par-dessus laquelle est jeté un manteau. Dans la partie supérieure de la mosaïque, du côté droit de l'inscription Εἰρ(ή)νη, puis entre la figure centrale et l'ange gauche quelques traces de lettres sont, aussi, visibles. Il est possible que c'étaient l'abréviation du nom de la mère du Dieu. Au-dessus de la figure désignée comme Σοφία, du côté droit il existait, à ce qu'il semble, aussi une inscription[20].

Les donateurs voyaient dans la Vierge leurs protectrice mais aussi leur représentante devant Dieu et pour cette raison ils lui ont dédié la mosaïque votive, plaçant sa figure, comme dans la chapelle du St.-Venantius, au centre de la composition. La Vierge, flanquée d'anges, a été représenté beaucoup de fois dans premier art chrétien et sous ce rapport la mosaïque de Dyrrachium ne fait qu'illustrer un schéma très répandu. Beaucoup plus rares sont les figures féminines situées aux extrémités de la composition. Elles ne représentent pas la martyre Irène ni la sainte Sophie dont les trois filles ont souffert le martyre aussi, mais des personnifications de la Paix et de la Sagesse.

Toutefois dans la figure de Sophie sur la mosaïque de Dyrrachium il y a des déviations du type iconographique décrit par L. Réau[21], mais si le relief de l'Egypte, à présent au Musée de Brooklin, représente aussi la figure de la Sagesse[22] nous y retrouvons l'aspect général et les attributs très proches de la figure de Sophie de la mosaïque conservée à Dyrrachium.

Sur le mur méridional de la chapelle se trouvent deux panneaux de grandeur inégale (dimension totale $2 \times 1{,}50$ m). La mosaïque, la plus petite représente saint Etienne le Protomartyr (Fig. 4) et à cause de ce portrait on pense que la chapelle lui était dédiée[23]. Le saint est débout, vétu d'une tunique blanche et d'un manteau blanc aux clavi de couleur pourpre. Il tient les mains relevées devant la poitrine, tournant les paumes vers le spectateur, en geste de prière, comme cette attitude vient d'être interprété par N. Thier-

---

20 A droite de la figure d' Εἰρήνη et à gauche de la figure de Σοφία on remarque certaines lignes horizontales, mais il n'est pas claire de quoi il s'agit.

21 *L. Réau*, Iconographie de l'art chrétien, III, Paris 1959, 1232 s.v. Sophie. — *C. M. Kaufmann*, Handbuch der christlichen Archäologie, Paderborn 1913, 476. — Pour la personnification de la Paix v. Reallexikon für Antike und Christentum. Lief. 59. Stuttagrt 1970, 498 sq. s.v. Friede.

22 Koptische Kunst. Christentum am Nil, Essen 1963, No. 85.

23 *V. Toçi*, op. cit. 40.

ry[24]. Le detail le plus bizarre sur le portrait sont les mains noires du saint. Cependant, selon l'information fournie par H. Nallbani, sur les cubes de la mosaïque ont été observées les traces de décomposition et d'altérations[25] et les cubes en verre, recouverts de lamelles d'or sont, à ce qu'il paraît, devenus ternes. Les mains du premier martyr, ainsi que son nimbe qui est de la même couleur n'étaient-elles pas faites de cubes d'or?

Suivant la surface oblique du mur, tout à fait de la même façon que la fresque de l'oratoire à Salone[26], le plus grand des pannaux de mosaïque sur le mur méridional est de forme irrégulière, trapézoïdale. Il présente, aussi, une composition symétrique (Fig. 5), mais avec un nombre des participants plus restreint. La figure centrale est en costume impérial. Elle porte sur la tête un haut bonnet, orné d'un diadème et de pierres précieuses. La tête est entourrée d'un nimbe doré, dont le dessein est souligné par les cubes bruns. Cette figure tient dans la main droite une croix rouge à double traverse et dans la main gauche un globe bleu clair ombré de cubes bleu foncé. Le globe est ceint d'une couronne ornée de pierres précieuses de différentes couleurs. Le fond de la composition est blanc aux ombres vertes au bas de l'image, mais derrière la figure centrale il est de couleur pourpre. Le personnage principal de la composition est flanqué de deux archanges dont les nimbes sont de couleur rose pâle et bordés de cubes brunes. Les archanges tiennent le bâton dans leurs mains gauches, tandis que les paumes des mains droites sont tournées vers le spectateur, en un geste qui désigne le témoignage[27].

Toutes les trois figures que nous venons de décrire sommairement sont représentées dans une attitude strictement frontale, mais aux pieds de la figure centrale sont représentés les donateurs qui, de même que ceux sur le mur occidental, sont peints en demi-profil, penchés vers le personnage central. Leurs mains sont couvertes de manteaux. L'homme porte une barbe courte et sur la tête, comme N. Thierry l'a justement observé, la tonsure. Il est vetu d'un manteau de couleur rose. La femme habillée en robe rouge luxueuse à motifs brodés au bas porte aussi un manteaux grisâtre avec des franges. Elle est embellie par une coiffure assez compliquée recouverte d'un voile blanc.

Deux interprétations de cette composition que la figure centrale rend, dans une certaine mesure, mystérieuse, ont été proposées par les auteurs qui ont précédement étudié la mosaïque. Elles étaient influencées par l'inscription au-dessus de la tête de l'archange de droite. L'inscription en deux lignes, composée de cubes noirs, commence par une croix et se termine par une feuille de lierre en cubes rouges. Elle est conçue en termes suivants: $\overline{\text{KE}}$ ΒΟΗΘΗϹΟΝ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ϹΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ.

Le nom de *doulos* Alexandre a confondu l'interprétation de cette mosaïque. Dès la découverte déjà Toçi a présumé que la figure centrale en costume luxieux représentait l'empereur byzantin Alexandre (912—913)[28].

---

24 *N. Thierry*, op. cit. 227.
25 *H. Nallbani*, op. cit. 111.
26 Recherches à Salone II, 109, fig. 56.
27 *A. Grabar*, Martyrium II, 154.
28 *V. Toçi*, op. cit. 40.

tandis que N. Thierry a justement observé que le nom de l'inscription se rapporte au donnateur mais, comme Alexandre s'adresse expressément au Seigneur, elle a supposé que la figure centrale représentait le Christ-roi. Elle a, toutefois, souligné qu'une figure analogue du Christ n'était pas connue[29]. Après les travaux de conservation de la mosaïque H. Nallbani a rejeté l'hypothèse que la figure centrale représentait un homme — elle ne porte ni barbe ni moustache et paraît tout à fait féminine. Aussi, H. Nallbani a souligné certaines analogies entre le vêtement porté par la donatrice de la mosaïque et le costume du personnage qui occupe la place centrale dans la composition[30].

La formule par laquelle l'inscription est exprimée est très répandue. Nous ne mentionnerons que deux exemples de Bargala, de la Macédoine orientale.

Sur un chapiteau de l'entrée tripartite du portique de l'église se trouve l'inscription: [ΧΡΙΣ]ΤΕ ΒΟΗΘΙ ΤΩ ΔΟΥΛΟΥ [ΣΟΥ] ΕΡΜΙΑ ΕΠΙCΚΟΠΩ tandis que sur une brique, découverte dans les ruines de cette même église est écrit en belles lettres capitales: ΧΡΙΣΤΕ ΒΟΗΘΗΣΟΝ ΜΟΥΣΩΝΙΟΥ[31]. Les deux exemples qu'on pourrait facilement augmenter montrent que le nom de l'inscription de Dyrrachium ne devait pas être mis en rapport onomastique avec la figure centrale de la composition et, par conséquent, comme N. Thierry et H. Nallbani par voie différente ont déjà démontré, l'identification de ce personnage avec l'empereur Alexandre doit être abandonnée.

Il se pose, donc, la question de l'interprétation de la figure centrale qui, selon les observation de H. Nallbani, présente le portrait d'une femme.

Essayons, en premier lieu, en cherchant la réponse à cette question, d'établir les traits spécifiques qui caractérisent les personnages de la mosaïque et d'en trouver quelques analogies dans la peinture ou sur la décoration des objets d'art appliquées.

Tout d'abord s'impose la comparaison de deux archanges de Dyrrachium avec les archanges Michel et Gabriel, en costumes encore plus somptueux de la mosaïque dans San Apollinare in Classe[32] ou avec les archanges sur une fresque d'une chapelle de Bavit[33]. Ces représentations datent du milieu du VIe siècle, elles proviennent donc de la même époque pendant laquelle étaient créé les portraits de donnateurs à Salonique et à Poreč qui par les attitudes et le style de la mosaïque ressemblent aux personnages de Dyrrachium ce qui était déjà souligné par N. Thierry et A. Ducellier. Ces analo-

---

29 *N. Thierry*, op. cit. 229.

30 *H. Nallbani*, op. cit. 113—114.

31 *B. Aleksova — C. Mango*, Bargala: A preliminary report. Dumbarton Oaks Papers 25/1971/268, fig. 12, 271, fig. 29. — Au fond d'un broc d'argent qui provient du du dépôt dit «Trésor d'Albanie», à présent dans le Metropolitan Museum, est incisée l'inscription dont les mots forment des monogrammes cruciformes: ΚΥΡΙΕ ΒΩΗΘΗ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΖΗΝΟΒΙΟΥ ΑΜΗΝ. — Cf. E. Cruikshank Dodd, Byzantine silver stamps. Dumbarton Oaks Studies VII, Waschington D.C. 1961, 276 No. 103.

32 *F. W. Deichmann*, Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes. Kommentar 2. Teil. Wiesbaden 1976, 245.

33 *A. Grabar*, L'âge d'or de Justinien. De la mort de Théodose à l'Islam, Paris 1966, fig. 193. — Cf. Lexicon der christlichen Ikonographie. ed. Herder 1968, s.v. Erzengel.

gies indiquent en même temps que le modèle pour la figure féminine de Dyrrachium doit être cherché parmi les oeuvres d'art du VIe siècle.

En effet cette figure rapelle, à première vue, l'ivoire illustrant le portrait d'une impératrice byzantine du Musée Bargello à Florence. Grabar a attribué ce relief à Constantine, femme de Justin II, c'est-à-dire il pense que ce portrait provient de la seconde moitié du VIe siècle[34]. Il est possible que la figure en costume impérial de la mosaïque ait été copiée d'un modèle analogue, ce qui indique le fond pourpre dont la figure se détache. En même temps ce fond semble démontrer la façon dont le portrait avait été transféré en mosaïque d'un carton ou de quelque modèle analogue à l'ivoire de Bargello. L'inscription de la mosaïque ne dépasse pas sur cette surface pourpre qui met en relief surtout la partie supérieure de la figure centrale, tandis que l'aile gauche de l'ange du côté droite est serrée contre la bordure de ce fond. De l'autre côté pourtant, l'aile de l'ange de gauche est présentée devant se fond.

Cependant malgré quelques ressemblances entre la figure de la mosaïque et celle de l'ivoire on peut noter aussi les différences assez importantes. L'impératrice de l'ivoire tient le sceptre dans sa main droite et un globe surmonté d'une croix dans sa main gauche tandis que sur la mosaïque, comme il est dit, le personnage feminin porte dans la main droite une croix à double barre transversale et dans la main gauche un globe sans croix mais ceint d'une couronne. Sur l'ivoire l'impératrice est sans nimbe et son bonnet est orné d'une épingle en forme de triangle tandis que la tête de la femme sur la mosaïque est entourée d'un nimbe dorés[35]. Elle porte un bonnet à deux cornes, très ressemblant à ceux que portent les impératrices byzantines sur les portraits du Louvre et de Latran[36]. Le costume et le bonnet du personnage centrale de la mosaïque suggèrent donc qu'elle représente aussi une impératrice mais flanquée de deux archanges[37]. Est-ce, en effet, le portrait d'une impératrice on bien s'agit-il de quelque personnification? La scène n'avait-elle pas subit, comme celle de st. Venantius, l'influence de quelque cérémonie de la cour?

Il semble que la réponse à cette question doit être cherchée, avant tout, dans la composition de la mosaïque du mur occidental de la chapelle à Dürres dont la composition représente la Vierge entourée d'anges et de personnifications de la Paix et de la Sagesse vêtues en costumes somptueux des dames de la cour et avec les nimbes autour de leurs têtes. La figure du Christ est absente de cette mosaïque, mais tous les trois personnages principaux — la Vierge, Εἰρήνη et Σοφία le remplacent.

---

[34] *A. Grabar*, L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936, 12—13. K. Wessel date l'ivoire de Bargello au commencement du VIe siecle — cf. *K. Wessel*, Wer ist der Consul auf der florentiener Kaiserinnen-Tafel? Byz. Zeitschrift 57 /1964/ 374—379.

[35] Afin d'obtenir un meilleur effet lumineux, les cubes dans le nimbe sont arrangés en lignes horizontales, comme dans le nimbe du sain Démétrios de l'arcade H à l'église du St. Démétrios à Salonique.—Cf. *R. Cormack*, The Mosaic Decoration of S. Demetrios, Thessaloniki. The Annual of the British School at Athens 64 /1969/ Pl 11a. — Les cubes dans les nimbes des archanges et du st. Etienne sur la mosaique de Dürres sont arrangés concentriquement autour des têtes des saints personnages.

[36] *R. Delbrück*, Porträts byzantinischer Kaiserinnen, Mitteilungen des kaiserl. deutsch. Arch. Inst. Röm. Abt. 28 /1913/ 310—352.

[37] *A. Grabar* a étudié les exemples où, dans l'iconographie impériale, le souverain peut-être représenté flanqué d'anges. — Cf. Cahiers arhéologiques 26 /1977/ 183—184.

Le culte de la Vierge était répendu dans une égale mesure à Rome et aussi bien à Salonique, les deux centres religieux et artistiques dont les monuments dédiés à la Vierge étaient déjà indiqués par les chercheurs précédents. N. Thierry a rapellé les images votives de Santa Maria Antiqua à Rome[38] et, récemment, R. Cormack[39] a étudié les mosaïques votives de Salonique. Sur les fresques de l'église à Rome apparaît la figure de la Vierge-Reine, un type iconographique qui, à notre avis, est aussi personifié par la figure centrale sur la mosaïque de Dürres. Ce personnage tient la croix, symbole du martyre du Christ et de sa victoire sur la terre, tandis que le globe dans la main gauche, représentant le cosmos ceint d'une couronne, illustre le pouvoir universel du Christ.

Une parallèle intéressante en faveur de l'interprétation proposée offre la décoration d'une pyxide-reliquaire en argent découverte à Grado. Sur le couvercle du reliquaire est représenté la Vierge-Reine sur le trône tenant la croix-sceptre dans la main droite (Fig. 6). Sur ses genoux elle tient le Christ qui est représenté sans nimbe, mais le nimbe de la Vierge est, par contre, décoré par le signe monogramatique du Christ[40] et se fait intéressant souligne d'avantage l'identité de la Vierge avec son Fils divin.

Les parallèles mentionnées pour les personnages de la mosaïque votive d'Alexandre datent du VIe siècle et ce serait, selon toute probabilité, aussi le temps où toutes les images votives dans la chapelle de l'amphithéâtre à Dürres ont été faites[41].

Toutes ces mosaïques appartiendraient donc à la même époque que les mosaïques votives de l'église du st. Démétrios à Salonique, qui ont, après le compte-rendu de l'étude de R. Cormack par A. Grabar, obtenu d'avantage en clarté.[42]. Très importante est l'observation de Grabar du fait, qui n'a

---

[38] *N. Thierry*, op. cit. 229.

[39] *R. Cormack*, op. cit. 17—52.

[40] *H. Buschhausen*, Die spätrömischen Metallscrinia und frühchristlichen Reliquiare I. Wiener byz. Studien IX, Wien 1971, 248—249, B 19, B Taf. 56. L'icone célébre de Santa Maria in Trastevere à Rome, appelée „La Madona della Clemenza", d'habitude datée au commencement du VIIIe siècle (cf. K. Weitzmann, The Icon, London 1978, Pl. 6) démontre la composition qui s'était formée à la base de représentations semblables à celles de la mosaïque de Dürres et du reliquaire de Grado.

[41] Outre les mosaïques, sur les murs dans le chapelle de l'amphithéâtre à Dürres, on a noté aussi les traces de fresques, mais il n'était pas possible de discerner les compositions. — Cf. *A. Ducellier*, op. cit. 40. — *V. Toçi*, op. cit. 42 a établi que l'espace de l'amphithéâtre servait de nécropole, mais aucune découverte archéologique provenant des tombes n'est pas encore publiées.—*A. Ducellier*, op. cit. 45 signale que dans les débris de la chapelle on a découvert un vase en céramique avec une bourse de soie et de nombreux pholleis, frappés à l'époque d'Alexis Ier Comnène (1081—1118).

[42] *A. Grabar*, Notes sur les mosaïques de Saint-Démétrios à Salonique. Byzantion 48/1978/64—77. — Cf. Aussi *A. Grabar*, Martyrium II, 118 sqq. — Une image votive à deux régistres, découverte dans une pièce au dessous d'un escalier monumental de l'agora romaine à Salonique, démontre dans la zone inférieure les portraits de deux donateurs qui, les maines voilées par les chlamydes, vénèrent la croix. On suppose que le petit sanctuaire où elle était peinte se trouvait sur la voie des procéssions qui partaient de l'église de St. Démétrios. Les portraits des donateurs, surtout le traitement des yeux grands ouverts ressemblent aux visages des personnages de la mosaique de Dyrrachium. — Cf. *Ch. Bakirtzis*, Παρατηρήσεις τινὲς ἐπὶ εὑρημάτων εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν ἀγορὰν τῆς Θεσσαλονίκης, 'Αρχ. 'Εφημερίς 1970 [1971] 26. *D. Pallas*, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973. Città del Vaticano—Roma 1977, 65—68, fig. 38 et 39. — Dans le catalogue de l'exposition «Byzantine Murals and Icons» Athens 1976, 27 et 57 on a suggéré que ces portraits représentent les saints Côme et Damien.

pas echappé aussi à G. Babić[43], que certains motifs des mosaïques votives dans l'église du st. Démétrios ont un sens funéraire. Grabar suppose que les images votives, aujourd'hui détruites, de la nef septentrional qui se trouvaient à proximité du tombeau du saint, faisaient allusion à la rédemption posthume des donnateurs. Or, nous savons que les mosaïques votives de Dyrrachium se trouvent aussi dans une chapelle destinée à l'encevelissement ce qui souligne d'avantage la parenté des croyances des gens de Dyrrachium et ceux de Salonique.

Comme A. Grabar avait observé les mosaïques dans l'église du st. Démétrios, où le rôle de la Vierge-Protectrice était aussi très accentué, offrent des renseignements les plus vaiiés sur les Byzantins eux-mêmes, les coutumes qui leur étaient imposées par la religion, sur leurs procédés artistiques. A ces mosaïques de Salonique se joignent, comme nous venons de voir celles de Dürres qui reflètent des aspirations identiques. Il faut se rappeler que la ville où elle ont été découvertes était le bout du pont maritime qui reliait l'Italie et les pays balkaniques et qu'elle était directement liée, par via Egnatia, à Salonique et à Constantinople[44]. Rien de plus naturel donc que les influences artistiques de Rome et de Salonique se rencontrent dans une égale mesure à Dyrrachium, car ces deux centres communiquaient directement par cette ville. Salonique était, en outre, siège du vicaire pontifical pour l'Illyricum oriental, c'est-à-dire que, jusqu'à la fondation de l' archevêché à Prima Iustiniana, l'évêque de Dyrrachium était sous la juridiction de l'archevêque de Salonique et ce fait contribue davantage à l'explication des attitudes religieuses identiques de citoyens de deux villes.

Nous avons commencé cet exposé en faisant mention d'un fragment de la fresque qui décorait la chapelle de l'amphithéatre à Salone. La métropole de la Dalmatie, ainsi que Dyrrachium dans le Nouvel Epire sont désignés comme deux points importants dans la vision des contacts artistiques

---

[43] *G. Babić*, North Chapel of the Quatrefoil Church at Ohrid and its Mosaic Floor, ZRVI 13/1971/271 sq.

[44] La frontière linguistique entre le grec et le latin suivait à peu près la via Egnatia. Les inscriptions sur les mosaiques de Dürres sont, nous l'avons vu, en langue grecque, mais à Elbasan (Σκάμπα) on a découvert l'inscription en latin mentionnant les reliques du prêtre Memilabus et de la diaconissa Dominica. — Cf. *A. Ducellier*, op. cit. 37—38. — Dans la zone du tracé de cette route, également dans la région d'Elbasan, près du Village de Vrap on a trouvé, au commencement du notre siècle, un dépot contenant 41 objets précieux dont 9 étaient en or. — Cf. *J. Strzygowski*, Altai, Iran und Völkerwanderung, vol. 5, Leipzig 1917, 3 sqq., Abb. 2—5, Taf. II. Le broc provenant de ce trésor est déja mentionné (n. 32). Très interéssante est aussi une coupe d'or, décorée au repoussée, de personnifications des villes de Constantinople, Rome, Alexandrie et de Chypre. Le dernier nom a donné lieu à la datation de l'objet dans l'intervalle de 550—650, donc approximativement à l'époque où les mosaïques dont nous avons fait enquête ont été exécutées. On considère, cependant, que le dépôt pouvait être enterré aussi vers la fin du VIe siècle, au cours des campagnes byzantines contre les Avaro-Slaves (pour ces événements v. — *V. Popović*, La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la mer Egée: Le témoignage de l'archéologie. Comptes rendus de l'Académie des inscr. & belles-lettres. Juillet-octobre 1978/ janvier 1979/ 597—648). — Voir la photographie de la coupe dans le catalogue *V.K. Ostoia*, Treasures from the Cloisters and the Metropolitan Museum of Art, Los Angeles 1970, No 23 qui démontre la personnification de Rome et non de Constantinople comme on a indiqué sur la p.56. — Cf. Wealth of the Roman World A.D. 300—700, London and Wisbech, 1977, 91 No 154; Age of Spirituality, Catalogue. New York 1979, 156. — Je remercie l'amie Kathy Murrel qui m'avait aimablement procuré les photocopies des études concernant le Trésor d'Albanie.

pendant le Bas-Empire que Dyggve supposait fleurir sur les côtes de l'Adriatique. Ces rapports culturels il avait nommé l'adrio-byzantinisme[45].

Les mosaïques de Dürres que nous venons d'examiner peuvent-elles apporter quelques lumières à la décoration de la chapelle A dans l'amphithéâtre à Salone, dont les restes Dyggve lui même avait mis en rapport avec les mosaïques de la chapelle du st. Venantius à Rome? Peuvent-elles contribuer davantage à l'éclaircissement des rapports qui interessaient Dyggve?

Il paraît que la réponse à cette question peut être affirmative.

En décrivant les fragments des fresques, découvertes dans l'oratoire de l'amphithéâtre à Salone F. Bulić avait remarqué qu'après une figure fortement endommagée «vi sono avvanzi di una figura umana, piuttosto di un fanciullo»[46]. Cette information nous permet de présumer que la décoration de la chapelle A de l'amphitéâtre à Salone, comme les mosaïques de Dyrrachium, représentaient aussi des images votives sur lesquelles les portraits des donateurs avaient été peints en dimensions réduites, c'est-à-dire qu'ils étaient plus petits que les figures principales de la composition[47]. L'image votive de Salone qui démontre les martyrs locaux précède chronologiquement la mosaïque de St. Venantius et il est tout à fait possible que le pape Jean IV, comme Dyggve avait déjà supposé, ait pu bien la connaître[48].

A juger d'après cette image votive de l'oratoire de Salone et d'après le culte que l'on vouait aux martyrs salonitains dans les basiliques des cimetières de la métropole dalmate[49], il est évident que ces martyrs étaient estimés comme protecteurs puissants et il n'y a rien d'étonnant que le pape Jean IV, originaire de Dalmatie, eut dédié précisément à ces martyrs, provenant de son pays natal, l'oratoire de Latran où son voeu, exprimé par l'iconographie et l'inscription a pu être réalisé d'une façon plus monumentale qu'à Salone et, en conformité du cérémonial aulique, d'une manière plus solenelle.

---

[45] *E. Dyggve*, History of Salonitan Christianity, 3.

[46] *F. Bulić*, op. cit. 22.

[47] Il est possible aussi qu'un enfant était représenté en donnateur comme c'est le cas à l'église de St. Démétrios.

[48] Recherches à Salone II, 110.

[49] Les traces de l'inhumation n'étaient pas observées dans l'oratoire A de l'amphithéâtre de Salone. La tombe de martyr Astérius se trouvait dans l'abside de la basilique dans la localité Kapljuč à Salone. — Cf. Recherches à Salone I, 179.

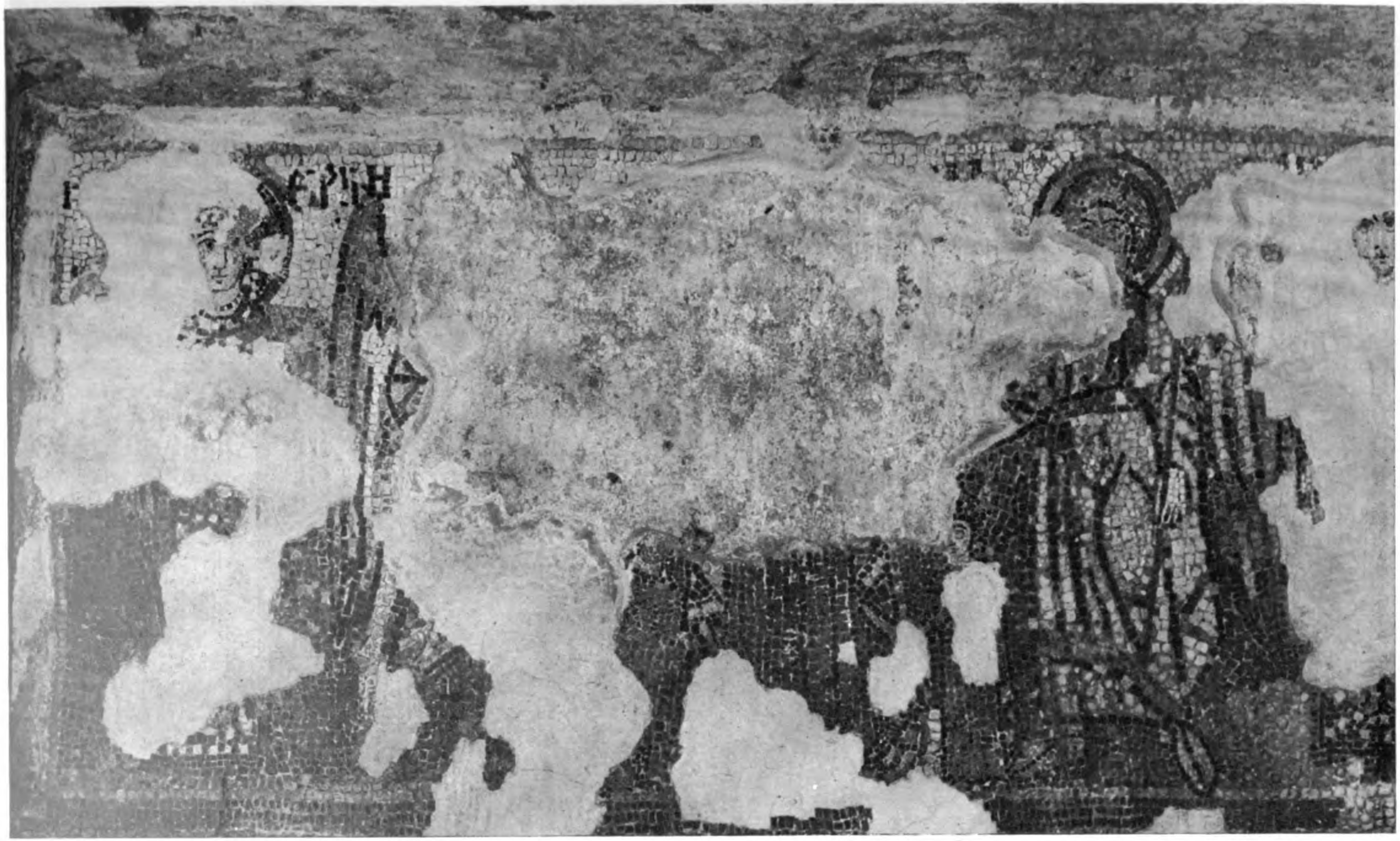

Fig. 1. — Mosaïque du mur occidental de la chapelle dans l'amphithéâtre à Dyrrachium (Dürres)

Fig. 2. — Mosaïque représentant St. Etienne dans la chapelle à Dyrrachium (Dürres)

Fig. 3. — Mosaïque votive du mur méridional de la chapelle à Dyrrachium (Dürres)

Fig. 4. — Reliquaire de Grado

Зборник радова Византолошког института, XIX, 1980.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XIX, 1980.

ANDRE GUILLOU

TRANSFORMATIONS DES STRUCTURES SOCIO-ÉCONOMIQUES DANS LE MONDE BYZANTIN DU VIe AU VIIIe SIÈCLE*

A Georges Ostrogorsky

Il faut à la fin de ce titre un point d'interrogation. C'est, en effet, l'une des questions que se posent avec moi les chercheurs de mon séminaire parisien depuis plusieurs années, dans nos travaux communs et dans quelques uns de leurs travaux personnels.

Selon mon habitude de présentation, mais elle est liée à la nature des sources, bien peu faites par leur nature à répondre aux questions que nous leur posons aujourd'hui, je vous présenterai plusieurs images de la société byzantine; elles sont classées chronologiquement. Et je vous dirai ensuite comment je vois la dynamique socio-économique qui permet, à mon avis d'en expliquer les contrastes.

De la description des évènements qui ont troublé la vie de la Syrie et de la Mésopotamie de 495 à 506, rédigée vers 518, et attribuée à un compilateur syriaque postérieur, le Pseudo-Josué le Stylite, on peut tirer une petite histoire très évocatrice de la vie de la ville d'Edesse dans une conjoncture économique de crise. Les grands propriétaires emmagasinent du grain, comme l'Etat, d'une année à l'autre, et achètent aux plus pauvres tenaillés par la faim des vaches, des moutons et des cochons contre les denrées de base que sont le blé et l'orge. La cité, une des plus belles de l'Empire, noeud de routes commerciales, mais aussi militaires, par suite de l'insécurité qui règne dans l'arrière-pays, par suite aussi de la famine, est envahie par les réfugiés de la campagne, par les pauvres aussi, spectacle fréquent dans les villes médiévales, surtout en Orient. La vie de la ville, pourtant, n'est pas arrêtée par la crise, elle s'est seulement ralentie. Dans les dernières années du Ve siècle, le gouverneur, Alexandre, pense à un plan d'urbanisation: il débarrasse, en particulier le centre, de constructions abusives, mais ne parvient pas à entreprendre la construction d'un bain public, qui sera terminé seulement dix ans plus tard par son successeur. Après quelques années, on répare les murailles, mais le manque de fer empêche que l'on puisse remettre en état

* Text de la leçon présentée le 30 octobre 1978 à l'Institut d'Etudes byzantines de Belgrade.

le système de fermeture des portes: on reconstruit l'exôteichos, les acqueducs, on achève un bain, travaux urgents, semble-t-il, mais on met en chantier un plan plus vaste de travaux publics. On est en 504—505, la crise dure, l'Etat doit concéder à la ville une exemption fiscale. Or c'est bien l'Etat qui finance directement tous les travaux publics, que l'assignataire soit le gouverneur ou le métropolite, même si les fonds proviennent toujours du contribuable. Et l'on doit observer un notable décalage entre le pouvoir économique de la ville et le niveau élevé des dépenses effectuées pour l'environnement. Ce décalage montre que la centralisation est totale, au moins au niveau que cette chronique nous permet de connaître. L'Etat est représenté à Edesse par un gouverneur général nommé par l'empereur, qui reste en poste plusieurs années, mais aussi par l'éparque qui veille à ce que soient satisfaits les besoins de l'armée et des chefs militaires qui dépendent directement de la capitale. Cette présence de l'Etat, exceptionnelle, est liée au fait qu'Edesse est proche de la frontière, mais les interlocuteurs locaux de l'Etat sont, tout de même, les collectivités responsables, les *oikoi*, les maisons, personnes morales économico-fiscales garanties par les grands propriétaires, dont le plus important est l'Eglise, dirigée par son métropolite, Mâr Peter, un syrien, le plus puissant des citoyens; il traite directement avec le souverain pour sa part de responsabilité fiscale par exemple. Les autres collectivités sont en ville les corporations et parmi elles celle des boulangers, la plus sollicitée par suite de la multiplication des bouches à nourrir; mais il y a aussi les groupes ethniques, les Juifs par exemple. Dans la campagne, ce sont les communautés rurales, qui peuvent affronter les *oikoi* et les mettre même en échec au tribunal du gouverneur. Toutes ces collectivités sont dirigées par le représentant de l'Etat: en dehors d'elles sans doute mais non hors de l'Etat, on peut ranger les *xénoi*, *peregrini*, *extranei*, non encore intégrés, pauvres gens pour certains, mais pas tous, et, peut être, les soldats. Tous sont liés aux collectivités locales et donc à l'Etat par les liens du fisc dont ils sont bénéficiaires.[1]

Dans la Vie de Théodore de Sykéon, higoumène du monastère de Sykéon près du Sangarios, en Asie Mineure, qui mourut en odeur de sainteté en 613, nous apprenons que l'évêque du diocèse, Anastasioupolis, est responsable d'un certain nombre de villages, ceux que l'on nomme dans d'autres sources, les *homodoula chôria*, c'est-à-dire non dépendants, au moins directement, de l'Etat. Il en confie la gestion, c'est-à-dire la levée de l'impôt sur ceux-ci, à un habitant de la ville, le *protiktôr* Théodose, qui pressure les paysans des villages, les *géôrgoi*, les colons. Ces *protiktôres* ne peuvent être que les *conductores* des textes latins, responsables de la levée de l'impôt sur les unités fiscales, dont ils ont la charge, les *condumae*. Théodose a souscrit un contrat avec l'évêque d'Anastasioupolis, qui lui donne le droit d'administrer les villages, c'est-à-dire d'y lever les impôts et les taxes pour une période déterminée: le contrat prévoit qu'en cas de rupture de celui-ci, la partie responsable versera à l'autre, la partie lésée, 144 *nomismata*. C'est cette somme que réclame bruyamment Théodose à Théodore d'Anastasioupolis, quand celui-ci le chasse à cause de ses exactions. L'évêché ou la métropole peut avoir, c'est le cas d'Ancyre à l'époque, plusieurs *protiktôres*. Leur fonction est dite

[1] Voir A. Guillou. *La cosidetta cronaca siriaca di Giosuè Lo Stilita*, in *La civiltà bizantina dal IV al IX secolo* (*Università degli studi di Bari. Centro di studi bizantini. Corsi di studi*, I, 1976), Bari, 1977.

épitropè, en latin *procuratio*: et l'on se rappellera que les percepteurs, auxquels est confiée la gestion des terres de l'Etat exploitées directement par celui-ci, sont nommés dans l'Occident byzantin *procuratores*. Il n'y a donc aucune ambiguité sur la fonction du *protiktôr*: c'est un agent du fisc délégué par l'évêque et salarié par son intermédiaire.[2]

La documentation latine permet de préciser le tableau. J'utilise ici la correspondance du pape Grégoire, un des grands gestionnaires de la terre de l'Empire à la fin du VIe siècle et au début du VIIe siècle. Il écrit dans une lettre à Candidus, évêque d'Orvieto: «Le porteur de la présente lettre, Calumniosus, à cause du malheur (la maladie) qu'il supporte, votre Eglise lui refuse les versements habituels (*consueta commoda*)[3]. Le sens de ces mots techniques apparaît dans une lettre adressée par le prélat à l'évêque de Messine, Félix: «*Les consuetudines*, qui sont une charge fiscale pour les Eglises, à mon avis,» dit le texte, «il convient d'y renoncer, pour que celles-ci ne soient pas contraintes de payer là (en Sicile) des sommes, qu'elles doivent plutôt s'attendre à recevoir en paiement. Il faut que tu gardes intactes les *consuetudines* des clercs et des autres et que tu leur adresses chaque année la somme habituelle. Quant à nous, «termine le pape», nous décidons que tu n'as rien à nous envoyer»[4]. Dans une situation de crise indéfinie, le pape renonce donc à recevoir une somme annuelle, il prie l'évêque de Messine d'en faire autant pour son propre compte, le dernier échelon de la hiérarchie, le clerc de la cathédrale (c'était le cas de Calumniosus) gardant simplement son dû. Rien d'obscur en ceci, si l'on admet que le clerc recevant comme traitement une rente d'office, comme tout autre fonctionnaire, doit verser chaque année un impôt qui comprend un pourcentage allant à l'administration épiscopale, un autre à l'administration romaine, sans parler d'échelons intermédiaires et de l'ultime, l'administration constantinopolitaine.

Ne s'agit-il pas de comptabilité publique?

Le 1er Juin 595, le pape Grégoire écrit à l'impératrice Constantina, la femme de l'empereur Maurice, pour lui demander d'obtenir un dégrèvement d'impôts en faveur des domaines qu'il gère en Sardaigne, en Corse et en Sicile: «Moi qui sais», lui précise-t-il, »puisqu'il faut le dire, que tout ce qui est recueilli dans ces îles m'est adressé pour les prestations de l'Italie, je suggère pourtant que, même si les prestations qui sont attribuées à l'Italie doivent être ainsi diminuées, vous arrêtiez par votre autorité les larmes des opprimés. Peut-être que toutes ces prestations profitent moins aux intérêts de notre domaine, parce qu'on les réunit en commettant quelque faute. Que les empereurs sérénissimes ordonnent donc que rien ne soit recueilli avec faute. Et je sais que, même si peu est attribué ainsi aux intérêts de l'Etat (*reipublicae utilitatibus*), de ce peu même l'Etat profitera beaucoup»[5]. Le pape apparaît donc ici comme assignataire du montant de l'impôt frappant les domaines dont il a la charge, les *patrimonia*, et affectataire d'une part de celui-ci, desti-

---

[2] *Ibidem*, p. 386—394.

[3] *Registrum epistularum*, t. I, éd. P. Ewald — L.M. Hartmann (*Mon. Germ. Epistolae*), Berlin, 1899, X—2, 11, p. 109.

[4] *Ibidem*, IX—I, 64, p. 85.

[5] *Ibidem*, XIII—5, 38, p. 324—325.

née à la gestion locale. Les grands propriétaires égyptiens ont les mêmes fonctions.[6]

Celles-ci s'étendent à bien d'autres obligations déléguées par l'Etat. Je n'en citerai que deux: l'entretien de bucellaires et celui des prisonniers. Des travaux récents de mon élève Jean Gascou nous ont, en effet, montré qu'au lieu de troupes mercenaires privées, les bucellaires constituent des corporations militaires et une armée régulière répartie sur le territoire en contingents rémunérés par les propriétaires de domaines, sous la forme d'un prélèvement sur des unités fiscales affectées à leur entretien et dépendantes de la substance de leurs *oikoi*, leurs maisons[7]. Les exemples donnés ici pour l'Egypte et le Sinaï peuvent être complétés par d'autres de l'Italie du Sud, au moment de la reconquête. On citera seulement celui de ce Toullianos responsable de domaines en Calabre, qui défendra à plusieurs reprises le sol récemment conquis par les Grecs contre les Goths et recevra le titre de *magister militum*[8]. Le propriétaire assignataire pouvait être un monastère.

Ce dernier doit aussi souvent accueillir ceux qui sont condamnés à des peines de prison plus ou moins longues. Il recevra alors la gestion des biens du prisonnier et les rentes que celui-ci en retiraient, à charge pour lui d'entretenir le prisonnier[9]. La fonction, car c'en est une, le *munus*, de monastère-prison peut donc être bénéfique; elle assure en tout cas la continuité de l'exploitation du sol. Dans cet office, comme dans les autres, le grand propriétaire laïque ou ecclésiastique fait partie de l'appareil d'Etat; il est assignataire de responsabilité publiques assises sur des domaines qui lui sont temporairement confiés. C'est un sous-traitant. On comprend, dès lors, pourquoi les archéologues ne découvrent pas dans les villes prôtobyzantines les bâtiments publics qu'ils y cherchent. Il n'y en avait pas.

Considérant comme temporairement acquise la place des grands propriétaires dans la machine de l'Etat byzantin, gestionnaire et comptable de la chose publique, encore au début du VIIe siècle, je vous propose la lecture d'un passage de la Chronique de Théophanes, connu mais mal interprété, qui nous transporte au VIIIe siècle: «Ὁ δὲ βασιλεὺς ἐμαίνετο κατὰ τοῦ πάπα καὶ τῆς ἀποστάσεως Ῥώμης καὶ Ἰταλίας, καὶ ἐξοπλίσας στόλον μέγαν ἀπέστειλε κατ' αὐτῶν Μάνην, τὸν στρατηγὸν τῶν Κιβυραιωτῶν, κεφαλὴν ποιήσας εἰς αὐτούς· ἠσχύνθη δὲ ὁ μάταιος ναυαγήσαντος τοῦ στόλου εἰς τὸ Ἀδριακὸν πέλαγος. Τότε ὁ θεομάχος ἐπὶ πλεῖον ἐκμανεὶς Ἀραβικῷ τε φρονήματι κρατυνόμενος φόρους κεφαλικοὺς τῷ τρίτῳ μέρει Σικελίας καὶ Καλαβρίας τοῦ λαοῦ ἐπέθηκεν. τὰ δὲ λεγόμενα πατριμόνια τῶν ἁγίων καὶ κορυφαίων ἀποστόλων, τῶν ἐν τῇ πρεσβυτέρᾳ Ῥώμῃ τιμωμένων, ταῖς ἐκκλησίαις ἔκπαλαι τελούμενα χρυσίου τάλαντα τρία ἥμισυ τῷ δημοσίῳ λόγῳ τελεῖσθαι προσέταξεν, ἐποπτεύειν τε καὶ ἀναγράφεσθαι τὰ τικτόμενα κελεύσας ἄρρενα βρέφη, ὡς Φαραώ ποτε τὰ τῶν Ἑβραίων· ὅπερ οὐδ' αὐτοί ποτε οἱ διδάσκαλοι αὐτοῦ Ἄραβες ἐποίησαν εἰς τοὺς κατὰ τὴν ἑώαν Χρι-

[6] Voir l'article de J. Gascou, sous-presse,

[7] J. Gascou, *L'institution des bucellaires, Bulletin de l'I.F.A.O.*, 76, 1976, p.143—156.

[8] A. Guillou, *Des collectivités rurales à la collectivité urbaine*, *B.C.H.*, 100, 1976, p. 316.

[9] Grégoire le Grand, *op. cit.*, I—1, 42, p. 67.

στιανούς«[10]. Je traduis: «L'empereur, furieux contre le pape, à cause de la défection de Rome (Grégoire III a réuni un concile qui a condamné la doctrine iconoclaste officialisée par l'édit synodal du patriarche Anastase de 730) et de l'Italie, arma une grande flotte contre elles et mit à sa tête Manès, le stratège des Kybyraiôtai; le sot se couvrit de honte car sa flotte fit naufrage dans la mer Adriatique. Encore plus exaspéré, l'ennemi de Dieu (Léon III), enflé par sa mentalité arabe, imposa le tiers du peuple de la Sicile et de la Calabre, et il ordonna que ceux que l'on appelait les *patrimonia* des saints apôtres coryphées, honorés dans l'ancienne Rome, qui versaient avant aux Eglises un impôt de trois talents et demi d'or (par an), le versâssent au fisc, et prescrivit que soit établi le recensement des nouveaux-nés mâles, tel qu'autrefois Pharaôn pour ceux des Hébreux, ce que même ses maîtres, les Arabes, n'avaient pas fait contre les Chrétiens d'Orient». Il ne s'agit pas ici de la création de nouveaux impôts, comme on le répète partout. Si je ne me suis pas trompé sur l'étendue de l'intervention des grands propriétaires, et, parmi eux, de l'Eglise, dans la perception de l'impôt, et l'expression du texte cité «qui versaient avant aux Eglises», me paraît la renforcer, on expliquera aisément le sens de la réforme opérée par Léon III: l'Etat reprend en mains l'administration des finances, en retirant la régie de l'impôt aux maisons des grands propriétaires; elle est confiée dans le thème au prôtonotaire qui dépend du chartulaire *tou sakelliou*, il fixe la répartition des charges entre les terres du «patrimoine de saint Pierre», responsable pour les deux tiers, et le reste des terres imposables pour un tiers, proportion qui devait correspondre à la superficie des domaines de l'Eglise de Rome en Sicile et en Calabre; et on peut rappeler ici que l'Eglise d'Istrie payait la moitié de l'impôt fixé pour la région, c'est-à-dire avait la régie de cette part de l'impôt.[11]

On rapprochera bien sûr cette apparente régionalisation fiscale de la décentralisation du systéme de recrutement de l'armée, que représente peut-être dans son principe la création des thèmes. Ces réformes venues de haut, si l'on s'en tient à l'impression attendue qu'en donnent à l'historien les sources constantinopolitaines pouvaient-elles être abstraites? A priori cela semble difficile bien qu'on en ait dit récemment encore[12]. Mais retournons aux sources.

Dans une lettre au recteur du patrimoine de saint Pierre en Sicile, le sous-diacre Pierre, le pape lui prescrit ceci: «Les vaches, qui, à cause de leur âge, sont stériles, comme les boeufs mâles qui semblent tout à fait inutiles, doivent être vendus de façon que au moins leur prix de vente soit de quelque intérêt. Les troupeaux de juments, qui pour nous sont tout à fait inutiles, je veux qu'ils soient tous vendus et que seulement 400 des plus jeunes soient conservés pour la reproduction, chacun des 400 *conductores* en recevant une dans chaque *condoma*, de façon que chaque année ils en versent quelque revenu; car il est insupportable que nous dépensions 60 sous pour les gardiens

---

[10] Ed. C. De Boor, t. I., Leipzig, 1883, p. 410. Voir A. Guillou, *La Sicile byzantine*, *Byzantinische Forschungen*, 5, 1977, p. 105.

[11] *Ibidem*, p. 106—107.

[12] Voir, par exemple, A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, t.I., trad. ital., Milan, 1974, p. 681.

(c'est-à-dire pour leur entretien) et que nous tirions de ces troupeaux seulement 60 deniers (c'est-à-dire rien, puisque le sou vaut environ 8.000 deniers)... Distribue donc les gardiens entre les domaines, de façon qu'en cultivant la terre, ils puissent être de quelque rapport»[13]. On se rappellera que l'armée envoyée par Justinien pour reconquérir l'Afrique vandale avait fait halte en Sicile orientale pour s'y ravitailler en vivres et en chevaux. A la fin du VIe siècle, au contraire, on liquide le diernier cheptel et on envoie à la terre le personnel affecté à sa surveillance[14]. Liquidation effective, puisque quelques années plus tard le pape se trouve embarrassé pour faire transporter à la côte vingt longues poutres des montagnes de Calabre destinées à la basilique vaticane, car son représentant local n'avait pu recourir, comme il était autrefois normal, à des associations de bouviers transporteurs[15]. Résultat, à mon avis, d'une évolution dans les formes de production, puisque la Sicile, terre à blé et terre de grand élevage, a abandonné la seconde branche de son économie rurale.

Mais il y a plus, je crois. Les papyrologues nous enseignent en effet qu'au VIe siècle le mot *mèchanè*, qui est celui de la sakièh, la noria égyptienne, une machine hydraulique dont dépend l'irrigation des terres, signifie aussi exploitation agricole ou même champ[16]. Ceci implique que chaque propriété était équipée d'une sakièh, et donc que le terre n'attendait plus la crue pour être arrosée. A la même époque ou peu après, on voit aussi se multiplier en Egypte les prises d'eau individuelles ou familiales. Ici, au moins, le mode d'exploitation familiale, du type jardinage, a remplacé l'exploitation domaniale.

Plus tardivement peut-être, la situation me paraît être la même dans l'Occident byzantin. Je prendrai là un dernier exemple qui conduit je crois, à un élément de réponse au problème de la mutation ou non dans le mode d'exploitation. Dans l'un des articles d'une longue ordonnance adressée par le pape à son recteur de Sicile, le prélat écrit, en mai 591: «Nous avons su aussi que si quelqu'un d'une *familia* de colons (la famille élargie) a commis une faute, il est puni non sur lui-même mais sur la fortune de la *familia*. A ce propos, nous décrétons que quiconque a commis une faute sera puni, comme il est juste, sur lui-même. Qu'il ne soit soumis à aucune indemnité, sauf si une somme peu importante peut être utile pour celui qui lui aura été adressé pour exécuter la sentence»[17]. La responsabilité collective de la *familia* des colons est juridiquement reconnue par l'administration rectorale, représentante du pape et donc de l'empereur en Sicile. La *familia* paie l'amende et les frais de justice. Le pape s'oppose à cette pratique: chaque individu affirme-t-il est responsable. Ce qui signifie que l'amende et les frais de justice doivent être versés par le coupable directement, entendons la famille nucléaire. Il y a très nettement volonté du pouvoir de franchir le cercle de la collectivité de base, qui s'est formée sur le domaine, pour atteindre l'individu respon-

[13] Grégoire le Grand, *op. cit.*, X—2, 38, p. 134—135.

[14] A. Guillou, art. cit., *Byzantinische Forschungen* 5, 1977, p. 124.

[15] Grégoire le Grand, *op. cit.*, II—9, 124—127, t. II, p. 125—128.

[16] A. C. Johnson — L.C. West, Byzantine Egypt: *Economic Studies* (*Princeton University Studies in Papyrology*, 6), Princeton, 1949, p. 11

[17] Grégoire le Grand, *op. cit.*, I—1, 42, p. 65

sable. L'administration locale, dans un but d'efficacité, préférait la solution habituelle, et ce n'est pas le seul exemple.

L'image me paraît transparente. Atteindre l'individu pour l'administration centrale byzantine, c'était atteindre le producteur de biens de consommation, le contribuable. Le développement de la production accompagnant la croissance démographique dans l'Empire, qui permit sa régionalisation et les éclatements politiques que l'on sait s'est accompagné d'une mutation plus ou moins lente, simultanée ou successive, selon les régions des structures de la production, par la promotion de la cellule familiale nucléaire, englobée jusque-là dans des collectivités superposées ou juxtapcsées: la famille des colons, les collèges d'administrateurs, les grandes maisons domaniales, qui cachaient le pouvoir tributaire de base au fisc.

L'Etat byzantin au VIIIe siècle prit acte de la longue transformation qui venait de s'opérer, en tout cas en Occident. Telle est l'hypothèse qui demande encore à être étayée.

Mon hypothèse n'est pas gratuite, car elle est soutenue au plan économique par trois faits, dont l'interprétation ne me paraît pas douteuse.

1) Vers la fin du VIe, début du VIIe, l'élevage des bovins et celui des chevaux largement pratiqué en Sicile jusqu'alors sur les grands domaines cesse. On rappellera la longue lettre administrative adressée par Grégoire I, à son recteur de Sicile, Pierre en juillet 592 dans laquelle il lui ordonne de liquider le cheptel de bovins et d'équidés qui ne rapporte plus, tandis qu'il lui demande plus bas de cesser de lui envoyer des chevaux en mauvais état[18]. Et l'on comparera cette information à celle qui nous est fournie par Procope, lorsqu'il raconte que l'armée envoyée en 533 par Justinien pour reconquérir l'Afrique vandale fit halte en Sicile orientale pour s'y ravitailler en vivres et en chevaux[19]. On pensera aussi à l'embarras dans lequel se trouve le pape en 599 pour transporter à la mer vingt longues poutres de Calabre destinés à la basilique vaticane faute de boeufs et de bouviers[20]. L'élevage du gros bétail n'est plus l'une des principales ressources des grands domaines siciliens au VIIe siècle.

2) Un siècle plus tard, le texte de Théophanes cité plus haut nous apprend que Léon III procède en Sicile et en Calabre à un recensement. Il s'agit, bien sûr, pour l'Etat de faire le compte de ses contribuables. Pourquoi, sinon parce que le fisc n'arrive plus à imposer une production qui s'accroît?

3) Et cette croissance de la production me paraît prouvée, en tout cas, pour l'Egypte byzantine, du début du VIe siecle à la fin du premier tiers du VIIIe siècle: la démonstration en a été faite pour la ville d'Aphroditô, si l'on admet qu'une forte et progressive augmentation de la pression fiscale doit correspondre a de réelles possibilités de réponse locale[21]. Le cas de l'Egypte ne peut être isolé, même si les courbes des ressources économiques, du leur croissance et de leur répartition, c'est-à-dire de la base de la prcduction, ont pu avoir de l'Orient à l'Occident des chronologies différentes.

---

[18] *Ibidem*, X, 2, 38, p. 134—139

[19] Voir plus haut.

[20] Voir plus haut.

[21] R. Rémondon, *P. Hamb*, 56 *et P. Lond.* 1419, *Chronique d'Egypte*, 40, 1965, p. 428.

Il y a eu mutation des structures sociales, on l'a vu, et économiques. Je ne puis en mesurer l'étendue, ni en analyser les divers facteurs. Mais celle-ci a bel et bien été ressentie par les anciens détenteurs du pouvoir, et comme une spoliation annonciatrice d'imprévisibles bouleversements. Grégoire I, dans une lettre adressée à l'empereur Maurice au mois d'août 593, s'élève contre la décision prise par l'empereur d'interdire aux soldats l'entrée au monastère avant la fin de leur temps de service; il écrit: «Et il faut bien observer qu'on leur interdit de laisser le siècle au moment même où la fin des siècles approche. Voici que l'on n'attendra plus, et le ciel embrasé, la terre en feu, les éléments ébranlés, avec les anges et les archanges, avec les trônes et les dominations, les princes et les puissances le juge terrible apparaîtra . . .»[22]. Sombre présage du pontife effrayé sans doute par des mutations dont sa classe n'est plus maîtresse. Il me paraît possible aujourd'hui d'aller jusque là, au-delà ce serait pour moi aventureux.

[22] Grégoire le Grand, *op. cit.*, XI, 3, 61, p. 221.

Зборник радова Византолошког института, XIX, 1980.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XIX, 1980.

J. F. HALDON — H. KENNEDY

THE ARAB—BYZANTINE FRONTIER IN THE EIGHTH AND NINTH CENTURIES: MILITARY ORGANISATION AND SOCIETY IN THE BORDERLANDS*

The nature of the conflict and the contacts which developed between the Muslim Caliphate and the Christian Byzantine empire after the middle of the seventh century has been the subject of many studies. The following paper will examine one aspect of these contacts which has hitherto received only scanty attention, that of the Byzantine-Arab borderlands, the society which they produced on both sides of the "frontier", and the military organisation which developed to defend their respective hinterlands.

In the first section, we will look at the Byzantine frontier districts; the following section will examine some of the chief aspects of the Muslim frontier regions in north Syria and Mesopotamia, and the course of their development during the first one hundred years of Abbasid rule.

I

A great deal has been written about the general effects of Arab raiding on the Byzantine military organisation and the Byzantine economy from the 650s to the beginning of the ninth century; and so rather than repeat what has already been said, we propose here to look at some more specific features of the period c. 700—950 A. D: which areas were most radically affected by the Muslim raiding; and how these were affected — in terms of economic and social life and the effects of a constant military presence among the population. Just as the Byzantine frontier played an important part in the life of the Abbasid state, so did the constant presence — whether warlike or peaceful — of a powerful Muslim state bordering Asia Minor play a key role in the life both of the Byzantine state and of those who dwelt in proximity to this Myslim world.[1]

It will be convenient to deal first of all with the general background, the military situation of the empire at the end of the seventh century. The

* The following is based broadly upon two papers delivered by the authors at the eleventh Spring Symposium of Byzantine Studies in Birmingham, March 1977.

[1] For a general review of cross-cultural influences between Byzantium and the Caliphate, see especially the collected papers of G. von Grunebaum, *Islam and Medieval Hellenism*: *Social and Cultural Perspectives* (London, Variorum Reprints, 1976); M. Canard, 'Les relations politiques et sociales entre Byzance et les Arabes', *Dumbarton Oaks Papers*

second half of this century was without doubt the most crucial period of readjustment for the imperial armies. The regular, large-scale attacks of a highly-motivated enemy, together with the innumerable smaller raiding- and booty-collecting expeditions, the disrupted communications and the difficulties of supply, contributed to a progressive worsening of a military situation in which a system of defence organised along quite unsuitable lines was forced to adapt itself to a totally new environment.

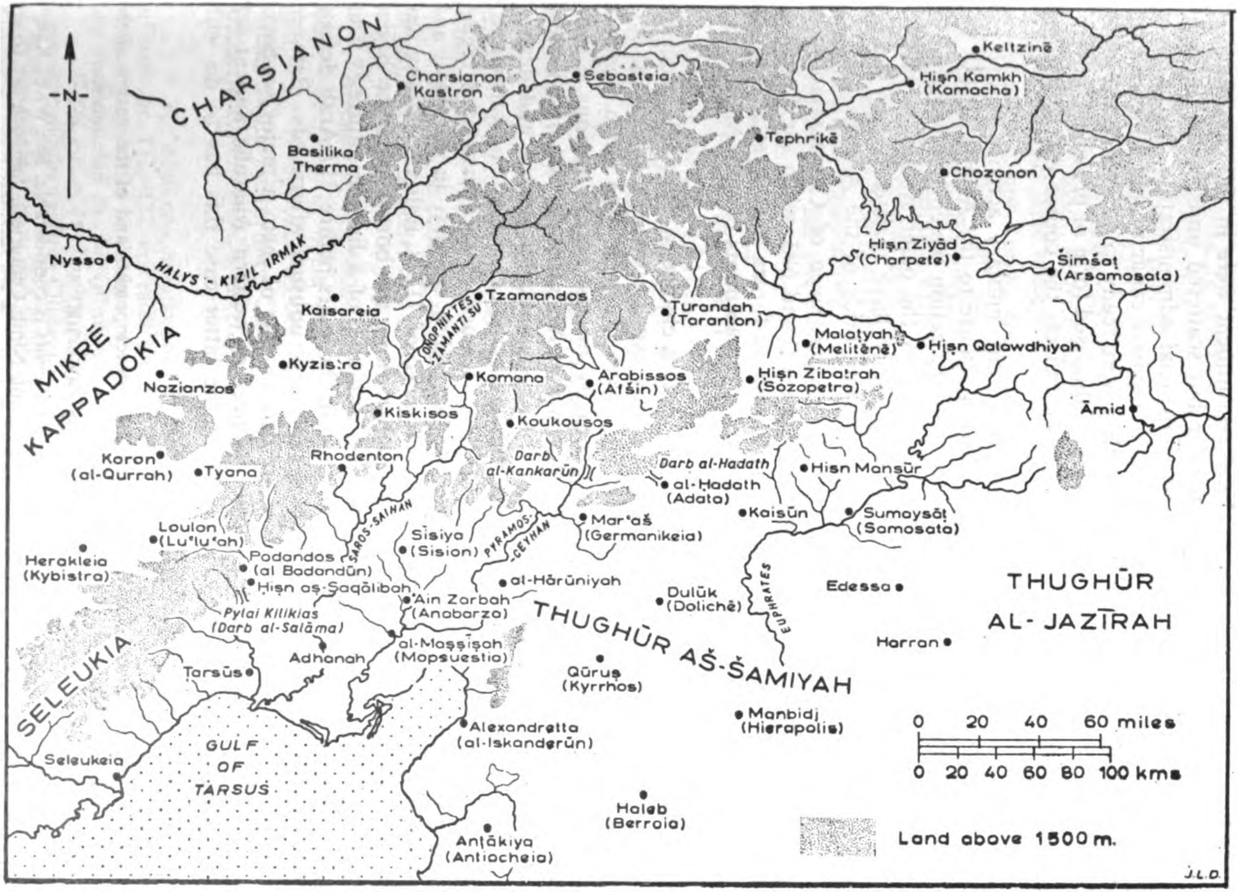
When well-organised and co-ordinated, large armies were certainly mustered and successful campaigns were undertaken.[2] But on the whole, the divisions which had once formed the armies of the *magistri militum per Armeniam* and *per Orientem* had been withdrawn to a line along the Taurus — Anti-Taurus ranges — a result of the loss of Syria and Mesopotamia and the strategic outflanking which followed from the Arab conquest of the Sassanid state — and were subsequently scattered among local strongpoints and walled towns or cities, able only slowly to unit and confront invaders as they entered imperial territory. This reflected in part a deliberate policy of avoidance, combined with a guerilla strategy aimed at preventing widespread pillaging of districts through which the enemy might pass.[3] But such a policy was to a large extent forced upon the imperial forces, which must have been considerably affected by the decline in population and by the bad communications promoted by the nature of the Arab attacks referred to already, which took the form of a more or less constant harassment of the defensive forces of the empire and the civil population. Such widely dispersed but frequent attacks overloaded by far the defensive capacity of the available forces: when cities and fortresses had been adequately garrisoned there were few troops left over for offensive operations.[4] A dispersal of the forces over

18 (1964), 35—36; *idem*, in *Cambridge Medieval History* iv, 1 (Cambridge, 1966), pp. 696—7, 735—5; H. Ahrweiler, L'Asie Mineure et les invasions arabes', *Revue Historique* 227 (1962), 1—32, esp. 13—19. More generally, D. Obolensky, 'Byzantine Frontier Zones and Cultural Exchanges', *XIV*[e] *Congrés Int. d'Études Byzantines*, Actes i, Bucharest 303—313, see 308 f. For a comment on the concept of frontier and its application in historical studies, see Th. Papadopoulos, 'The Byzantine Model in Frontier History: a Comparative Approach', in *XIV*[e] *Congrès International d'Études Byzantines*, *Actes* ii (Bucharest 1975), 415—419; H. Ahrweiler, 'La frontière et les frontières de Byzance en Orient,' *ibid.* i, 209—211, 225—6.

[2] Cf. the campaigns of Constantine IV in 679/80 (*Theophanes*, 358, [16]) and that of Justinian II in 686/7 (*Theoph.*, 364, [7-9]; Nicephorus, *Opuscula Historica* [De Boor], 36, [17]sq.).

[3] For the dispersal of the Byzantine force, see the *De Velitatione Bellica* (in *Leonis Diaconi*. .. *Historiae*, ed. Hase [CSHB] 215, [1-6], 229, [22] sq. For the policy of avoidance see R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber* (Miscellanea Byzantine Monacensia 22, München 1976), p. 92f. and my comments in *Byzantinoslavica* 39 (1978) 230f. (review of Lilie).

[4] For population decline, see P. Charanis 'The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire', *Comparative Studies in Society and History* 3/2 (The Hague, 1961), 143f; P. Lemerle, 'Esquisse pour un histoire agraire de Byzance', i, *Revue Historique* 219 (1958), 32—74, 254—84; ii, *ibid.*, 220 (1958), 42—94, see i, 63f. Certainly by the early eighth century the troops from each provincial army were scattered over the whole province, and assembled only to carry out ambushes or to harrass enemy troops on the march. Cf. *Theoph.* [De Boor], 397, [15-19], where Byzantine troops and Mardaites ambush and rout an Arab force in 717. The troops of the *stratēgos* Leo, before he became emperor, were scattered in garrisons, and in 716 were in no condition to effectively oppose the enemy. See *Theoph.*, 388f. In 726 an Arab force reached Nicaea, which was garrisoned. They failed to take the city, but suffered no opposition from the countryside. *Theoph.*, 405, [25]sq. See J. F. Haldon, 'Some Remarks on the Background to the Iconoclast Controversy', *Byzantinoslavica* 38 (1977), 161—184, esp. 171f.

The Frontier
c. 700—850 A.D.

wide areas and a reliance upon local recruitment were in the circumstances the only practical answer. Thus regular but scattered units could be maintained at little direct expense to the provincial administration, forces which were reasonably effective in their purely defensive capacity, but which needed considerable advance planning before they were ready to go over to the offensive.[5] The establishment of a military or militarised form of provincial government developed regionally for local ends, reflects the course of the changes which occurred.[6]

The picture which emerges of Byzantine military activity before the 730s is thus one of an intensely localised response to the Arab strategy. Yet it was precisely this form of localised military action which was required by the situation, and it is indeed hard to see how the older system — with its consolidated, regular forces — could possibly have registered any success against the rapid, hard-hitting and punishing raids of the Arabs.[7]

From the 660s to the end of the second siege of Constantinople in 717/8 — except for a short period between 680 and 693, when the Caliphate was hindered by internal troubles — Byzantine forces were stretched to the point of collapse, or so it would seem from the accounts of both Muslim and Byzantine historians.[8]

Within this period we should also note a change in the Arab attacking strategy after 693. The large, longdistance expeditions of Muawiya's day, which cut deep into Byzantine territory, were no longer the norm. Instead, Arab forces now concentrated very heavily on the border regions, Cilicia and Armenia IV. Lilie has recently shown that Arab strategy was based essentially on one principal at this time — to systematically weaken and destroy Byzantine border defences and open the way to the capture of Constantinople, or at least, the permanent incorporation of much of the devastated region into the Caliphate.[9] During much of the eighth century, in contrast, and partly a result of the defeat of the great siege of 717/8, military activity was marked by the establishment of a balance along the border, and the beginnings of a Byzantine counter-offensive, although of a limited nature.[10] This sets in already in the 720s, and whereas in the years before 717 Arab defeats were a rarity, they became considerably less unusual afterwards. Between 720 and 740 Arab forces suffered six defeats, one of them a major set-back. It would seem that the Byzantine defences in western Anatolia and at sea had stiffened considerably, although in the latter case this has to do with

[5] For a more detailed discussion of these developments and of the nature of the Arab attacks, see Haldon, *Some Remarks*, 166f.

[6] See the comments of Lilie, *op. cit.*, pp. 306—308.

[7] The general bibliography on these developments is considerable. See W. E. Kaegi, jr., 'Some Reconsiderations on the Themes (Seventh-Ninth Centuries), *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 16 (1967), 39—53; H. Ahrweiler, *l'Asie Mineure* (*art. cit.*, note 1 above), 1—32; and also Lilie, *loc. cit.*; Haldon, *Some Remarks, loc. cit.*, and *idem, Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c.* 550—950: *a study on the origins of the stratiōtika ktēmata*, forthcoming in the *Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 1979.

[8] See Haldon, *Some Remarks*, 169.

[9] Lilie, *op. cit.*, pp. 133, 137—9.

[10] *Ibid.*, p. 162.

increased Arab naval activity in the western Mediterranean, at the expense of the eastern regions. In addition, it is clear that raiding was directed almost entirely at the border districts of the empire and their hinterland — Cappadocia, the Byzantine part of Armenia and Isauria/Cilicia. Between 720 and 750, for example, Arab forces raided the Armeniak theme at the very least eleven times, but seem to have reached the northern, Pontic region only twice. The Opsikion district suffered only one invasion, in 727, when Nicaea was for a short time besieged. There were of course many expeditions whose target we do not know, and which may alter this picture; although later developments bear out the trend. Byzantine activity was meanwhile quite clearly directed at forming a buffer zone of almost uninhabited land, destroying captured strong-points rather than garrisoning them; while the Arab forces now began to concentrate on establishing a defensive border and protecting the territory which lay behind.[11] As Lilie remarks, Constantine V's policy of population transfer away from this area can be viewed not only as a means of strengthening the population of Thrace, but of deliberately depopulating the south-eastern border zones, tending to create a no-man's land behind which Byzantine Asia Minor was relatively safe.[12]

While large Muslim forces did strike deep into Byzantine territory — witness the raid of Hārūn al-Rashid as far as Chrysoupolis in 782 — such attacks were aimed chiefly at the collection of booty and at damaging Byzantine morale, rather than forming part of any grand general strategy, as had been the case up to 718.[13] Thus the situation reached by the middle of the eighth century was not substantially altered until the tenth, when the great reconquests under Kourkouas, the Phokades and Tzimiskes took place; and while both Arabs and Byzantines engaged in major campaigns during this "middle period" of stability, the real conflict was fought out at a much more local level, between the border lords and their forces on both sides.[14]

But before looking in greater detail at these frontier regions and their organisation, a short word on the organisation of frontier defences after Heraclius.

Already in the 640s the forces of the various *magistri militum* who had been operating in Syria and Armenia had to be withdrawn into Anatolia proper.[15] It appears indeed that Heraclius attempted to forestall further withdrawals by turning Cilicia into a sort of no-man's land after his final departure from Syria; and establishing in the mountains to the north a defensive

[11] For Arab concentration on the border regions, Lilie, pp. 138—9, and cf. his list of raids, pp. 112—122. For raids between 720 and 750 A. D., *ibid.*, pp. 143—155; and for Byzantine activities in the border regions, *ibid.*, p. 140f. See Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches* (Bruxelles, 1935), pp. 40—43.

[12] *Op. cit.*, p. 161; such a policy had already been initiated by the Byzantines during Heraclius' withdrawal from Cilicia. Cf. *La Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioch*, ed. et trad. J. B. Chabot (Paris, 1899—1905), ii, 424; *al-Balādhurī, Kitāb Futūḥ al-Buldān* (The Origins of the Islamic State), trans. P. K. Hitti (London 1916/Beirut 1966), 252; text ed. S. Munajjid, *al-Balādhuri, Futūh al-Buldān* (Cairo, 1957), 194.

[13] See the second part of this article. For Hārūn's raid, see Lilie, pp. 173—4.

[14] For Byzantine-Arab military activity in the ninth century, see A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, i (Bruxelles, 1935), esp. pp. 89f.

[15] Haldon, *Some Remarks*, 166; W. E. Kaegi, jr., 'Al-Balādhurī and the Armeniak Theme', *Byzantion* 38 (1968), 273—7; *idem*, 'The First Arab Expedition against Amorion', *Byzantine and Modern Greek Studies* 3 (1977), 19—22.

region or Cilician *Kleisoura* — so the reports of Michael the Syrian and Baladhuri would suggest.[16] Such a re-orientation of the fundamental defensive strategy of the empire in this region may well be partly responsible for later Byzantine beliefs that it was Heraclius who was responsible for setting up the original themes; but it is quite clear that this attempt to establish a firm frontier was a total failure. Throughout the 650s, but especially during the 660s and 670s, Arab armies, large and small, had little direct opposition in this area and were able to march almost at will through the Taurus and northwards into Asia Minor. The regular field armies proved quite incapable of effectively meeting the numerous raids which faced them from all sides, and the result appears to have been, in the first place, the fortifying and holding of strategically situated strong-points, both on the frontier and deeper inland. What has been referred to as a militarisation of the towns and cities of Asia Minor took place, evident in the building or re-building of defences, and in the reduction in the area occupied by individual settlements, thus facilitating defence. Towns such as Miletos, Akroinon, Pergamon, Sardis, Ankara, Kotyaion, Seleukia, Sision, Mopsuestia and many more, took on a new aspect, more like the closed and defended towns familiar from the contemporary West than the spacious hellenistic cities of the East.[17] Accompanying this change, and a result both of the inability of the old, regular field forces to adequately defend the hinterland, and of the need, already referred to, to defend towns and conserve manpower, occurred a change in overall strategy. Defense came to be based not upon the principle of meeting and turning back enemy forces — a strategy which was fundamental to the old organisation — but rather upon that of an early-warning system. Troops could no longer be easily concentrated, but were scattered widely over a province, in fortlets, villages, towns, frontier-posts and so on; and so their first duty became now to warn the population of impending attack, which could then secure itself with its livestock and other valuables in safe refuges, in hill or mountain terrain, for example.[18] Both Arab and Byzantine accounts of the first phase of attacks up to the 680s suggest that despite their frequency and

---

[16] al-Balādhurī, trans. Hitti, 252 (text, Munajjid, 194); *Michael Syr.*, ii, 422—3. See also Honigmann, *Ostgrenze*, p. 40.

[17] See E. Kirsten, 'Die byzantinische Stadt', *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress* (München, 1958), 20, 28f. Also C. Foss, 'The Fall of Sardis in 616 and the Value of Evidence', *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 24 (1975), 11—22; *idem*, *Byzantine and Turkish Sardis* (Cambridge, Mass./London, 1976) p. 257f; and most recently, *idem*, 'Late Antique and Byzantine Ankara', *Dumbarton Oaks Papers* 31 (1977), 29—87, esp. 74—5.

[18] This is apparent from Muslim rather than Byzantine accounts: cf. *Balādhuri*, 252 (Munajjid, 194); "So, when the Moslems made their raids, they found them (the forts which Heraclius dismantled in Syria) vacant. In certain cases the Greeks would make an ambush by these forts and take by surprise those of the army who were held back or cut off. Thus the leaders of the summer and winter campaigns, on entering the Greek land, would leave heavy troops in these forts until their return". Cf. *Theoph.*, 363, also 452. The strategy followed is admirably described in the treatise *De Velitatione Bellica* ascribed to Nicephorus II Phocas (see note 3 above) in which all these aspects are very clearly depicted. While conceived and compiled in the tenth century, when the situation was rather different, the treatise nevertheless accurately reflects the traditional defensive strategy of the Taurus frontier districts, a strategy which was first developed during the second half of the seventh century. See Haldon, *Some Remarks*, 171f., and especially *De Vel. Bell.*, 215, $^{7-13}$, 244, ^{8}sq., 245, ^{14}sq. etc.

size, and the damage they did to the countryside, Muslim raiding-forces only rarely succeeded in capturing cities;[19] and that the Byzantine defences came increasingly to rest upon the removal of the threatened population from the path of the invaders and the employment of the famous guerilla tactics exemplified in the tenth-century treatise ascribed to the emperor Nicephorus Phocas. This policy remained the basis of Byzantine defensive strategy until well into the tenth century, and only with the rapid expansion of the empire into formerly Muslim areas was it slowly replaced by a more aggressive approach.[20]

The foregoing, we hope, will have given the reader a general idea of the military conditions prevailing in the Byzantine border territories during the later seventh and eighth centuries, and of the nature of the local conditions which lent to those areas their particular character.

Precisely because these regions were for a period of two hundred years or more "frontier" regions, they developed specific traits, culturally, socially and economically, which are worth more detailed attention than that which has hitherto been devoted to them. It was in these areas rather than elsewhere in the militarised society of the Byzantine empire that the beginnings of the powerful military families are to be found. The border areas gave rise to a particular local feeling, expressed most vocally in the great akritic epics, which demonstrate so clearly the differences felt between the border provinces and the distant capital. In addition, the border regions show a more radical dislocation of economic and social life, a result, of course, of the intensive militarisation of these districts and the Muslim military threat. The hellenistic and Roman city and the whole socio-economic structure which it represented were drastically affected; and it will be the aim of this paper to demonstrate some facets of this complex of changes.

We will begin by defining more closely the area under consideration, the *tourma*, later *kleisourarchia*, of Mikrē Kappadokia, the *kleisourarchia* of Seleukeia, and the district of Charsianon.[21] Together, these districts stretched from the Cilician coast along behind the Taurus range to the borders

---

[19] See Lilie's remarks, p. 88, and the first list, upon which they are based, pp. 60—83.

[20] Honigmann, *Ostgrenze*, p. 93.

[21] See Honigmann, *Ostgrenze*, pp. 43—51 for a detailed regional topography; and more recently, A. Pertusi, *De Thematibus*, commentary, p. 120f. On the geography see in addition A. Philippson, *Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung* (Leiden, 1939), esp. pp. 150—158; also G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin: les églises rupestres de Cappadoce*, i (Paris, 1925), p. 1f; and for the ecclesiastical geography of the region, *ibid.*, p. li—lxiii. For the communications and roads in Cappadocia, as well as an excellent topographical survey, see now F. Hild, *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien* (Wien, 1977) (Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantii, 2 [Denkschriften der Österr. Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, 131]). Grégoire's account of travels in Cappadocia is still useful, cf. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 33 (1909), 3—169.

The *kleisoura* of lesser Kappadokia, formerly a *tourma* of the Anatolikon theme (until the early years of the ninth century) had become a theme by 863 at the latest, possibly as early as the 830s, although it was later very considerably reduced in size. See *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, ed. Gy. Moravcsik, trans. R. J. H. Jenkins

of Armenia. In Cilicia, the river Lamos constituted an approximate borderline with the lands of the Caliphate until the later ninth century, while the region between the Halys and the Taurus itself marked the original extent of lesser Cappadocia.[22] The Taurus marked also the (approximate) dividing line between Christian and Muslim territory. The ecclesiastical districts of Cappadocia I, II and III did not, of course, correspond with the boundaries of the *kleisourarchia* of lesser Cappadocia, whose extent we can define fairly accurately from the description of Constantine VII in the De Thematibus;[23] and from the accounts of Ibn Khurdādhbīh and Ibn al-Fakīh, dating from the 840s (but revised slightly in the 880s) and the year 903 respectively. Thus Ibn Khurdādhbīh refers to the border with the Arabs as being "the mountains of Tarsūs, of Adhana and of al-Massisa (Mopsouestia), and he refers to nineteeen fortresses (husūn), naming thirteen of them. Since the topography of the region has already been intensively researched by scholars such as Bury, Grégoire, Honigmann, Pertusi and most recently Hild, I will for the purposes of this paper rely on their findings in this context.[24]

The military headquarters of Cappadocia was Koron, to the north of Tyana; and we can assume also that this fortress was the administrative capital of the district, for, as a later source confirms, provincial commanders worked

---

(Washington D. C., 1967), cap. 50, [92]sq. and the commentary, p. 189. See also N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des* IXe et Xe siècles (Paris, 1972), p. 348 and note 343; and J. Ferluga, 'Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uređenja', *Zbornik Radova Viz. Inst.* 2 (1953), 61. 94, Eng. summary 95—98; see 82—3; Ahrweiler, *La frontière* (*art. cit.*, note 1 above) 217—8.

Seleukeia was a *kleisoura* from the early ninth century, and became a theme during the reign of Romanus Lecapenus, cf. Honigmann, *Ostgrenze*, pp. 42—3; Pertusi, comm. to *De Thematibus*, pp. 147—8; Oikonomides, *Préséance*, p. 350; and Ferluga, *art. cit.*, 80.

Charsianon, originally a *tourma* of the Armeniakon theme, may have become a *kleisoura* as early as 793/4. By 873 it was a theme. See Honigmann, pp. 49—51; *DAI*, cap. 50, [90] and the commentary, pp. 188—9; Ferluga, *art. cit.*, 79—80. The map demonstrates the extent of these areas. Possibly Grégoire (cited above) was correct to suggest that the districts surrounding the fortresses of Loulon, Podandos and Rodendon originally formed separate *kleisourai* (122). But there is little hard evidence to support this. Cf. Hild, *op. cit.*, pp. 55—6, 124—5.

[22] Honigmann, *Ostgrenze*, pp. 44—6.

[23] *De Thematibus*, ed. Pertusi, ii, 39—40; Ibn Khurdādhbīh, *Kitāb al-Masālik wa'l Mamālik*, in Bibliotheca Geographorum Araborum, ed. J.-M. De Goeje (8 vols., Leyden, 1885—1927), vi, 77f; text, 105f, Ibn a-Fakīh, *Description of the Land of the Byzantines*, trans. E. W. Brooks, 'Arabic Lists of Byzantine Themes', *Journal of Hellenic Studies* 21 (1901), 75. On the dates of the Arab geographers, see A. Miquel, *La géographie humaine du monde musulmane jusqua'au milieu du XIe siècle*, i (Paris, 1967), p. xxi; and ii (Paris, 1975), p. 397. For the ecclesiastical districts, see Jerphanion's summary (cited note 21 above) p. liii (after Parthey and Gelzer).

[24] In addition to the work of Honigmann and Pertusi and, more recently, Hild, see also J. B. Bury, 'Matusim's March through Cappadocia in A. D. 838', *Journal of Hellenic Studies* 29 (1909), 120f., and, of course, W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (Royal Geographical Society, Supplementary Papers, iv, London, 1890), pp. 281ff., and esp. pp. 349—356 for the Taurus passes (note Honigmann, Ostgrenze, p. 80f., for corrections to Ramsay, *loc. cit.*). See also N. Oikonomides, 'L'Organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe—XIe siècles et le taktikon de l'Escorial', *XIVe Congrès Int. des Études Byzantines*, Actes i, 285—302, see 287f. for the identity of some of these sites.

closely with the civil officials attached to their staff and placed under their partial suppervision.[25]

Two important points arise from this: first, one might expect Caesarea, the old capital and *metropolis* of Cappadocia I, to fulfil the role of admimistrative centre; or if not Caesarea, then perhaps Tyana, the second city of Cappadocia from hellenistic times down to the seventh century, and *metropolis* of Cappadocia II.[26] Second, Koron is listed not only by Constantine VII but also by both Ibn Khurdāhbīh and Ibn al-Fakīh as a fortress (hisn), along with the other named places in that region. The two points can effectively be treated as one — why were the older *metropoleis* not selected as military/administrative centres? Alternatively, what was the fate of the cities of this region.

The problem of the Byzantine city, which is to say, that of the nature of the Byzantine economy as a whole, has produced a good deal of literature. Two basic positions have developed, amounting essentially to a denial of the continued existence of an "urban economy" in Byzantium after the middle of the seventh century; and on the other hand to an assertion that this "urban economy" continued, although on a reduced basis, during the period from the seventh to the tenth century, followed by an economic recovery.[27]

Before expressing any opinion, one point should immediately be stressed: the continued physical existence and occupation of urban sites tells us little about the changes in economic and social relations which developed during the seventh century and after. The bulding of city fortifications, the disappearance of extra-mural suburbs and the reduction in size of urban settlements is only to be expected in the conditions prevailing in the seventh century.[28] That these urban settlements continued to exist in a physical form shows only that (1) part of the local population continued to regard a defended area as safer than the open countryside; (2) fortified settlements continued to act as administrative and ecclesiastical centres — which we should expect.

The hellenistic and Roman city had never been a centre of production. Commerical and industrial centres certainly existed, but they were comparatively few in number and were even then entirely dependent upon their hinterlands for their basic needs. Very few cities could exist on a non-agricultural basis, since the transport of foodstuffs overland was prohibitively

[25] For Koron, see Ibn al-Fakīh, 75: "and the seat of the *Kh*isliyug (kleisourarch) is the fortress of Kura"; and *De Them.* ii, 58—67. See also Honigmann, *Ostgrenze*, p. 45, note 8. For military-civil co-operation, see *De Vel. Bell.*, 250, 8-23.

[26] Cf. Strabo, *Geographica*, xii, 2.7.

[27] The former view has been most forcibly propounded by A. Kazhdan, 'Vizantiiskie Goroda v VII—XIv.'. *Sovietskaya Arkheologiya* (Moscow, 1960), esp. p. 261f. Opposition was expressed by G. Ostrogorsky, 'Byzantine Cities', *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959), 47—66; R. S. Lopez, 'The Role of Trade in the Economic Re-adjustment of Byzantium in the Seventh Century', *ibid.*, 69—85; E. Lipshitz, 'K Voprosu o Gorode v Vizantii v VII—IX v.', *Vizantiiskii Vremennik* 6 (1953), 113—131. See E. Frančes, 'La ville byzantine et la monnaie aux VIIe—VIIIe siècles', *Byzantinobulgarica* 2 (1966), 3—14, p. 3 and note 2 for a summary of the arguments and for a further bibliography; and most recently Kazhdan's review of Foss, *Byzantine and Turkish Sardis* (see note 17 above) in Βυζαντινά 9 (1977), 478—484.

[28] See D. Abrahamse, *Hagiographic Sources for Byzantine Cities* (University Microfilms, Ann Arbor, Michigan 1967), pp. 94—5, 100f., 136—7 and 331—346; and especially E. Kirsten, *Die byzantinische Stadt* (see note 17 above), 20f.

expensive.[29] Only state intervention could suffice in such cases — as with Constantinople, for example. Jones has very plausibly estimated that 90—95% of the tax-income of the later Roman empire was drawn from the land;[30] while of the wealthy merchants, the vast majority were to begin with landowners who could affort to invest in "risky" trading ventures.[31] Commerce was primarily for a wealthy élite, since peasants aimed essentially at self-sufficiency. The empire was in essence an agglomeration of subsistance economies. The peasant was generally forced to rely on his own resources; and for articles he could not himself produce, upon locally-produced wares which he could obtain on an exchange basis. The wealthier landowners could afford to use the surplus produced on their estates to purchase luxuries, but they were of course limited in numbers. Problems of long-distance transport alone thus meant that the provinces of the empire were for the most part economically selfsupporting.[32]

What is important in this respect is the separation of the "commercial" world from the complex circulatory economy of the state, and the transportational activity which accompanied the latter. This was itself restricted more or less to the cities, where it was related to the administrative apparatus and its bureaucratic superstructure — the civil and military officials, the army — and their needs. The transport of foodstuffs on a massive scale served their needs, was carried out by state-controlled transport and was supported by taxes extracted ultimately from the subsistance economy of the peasants.[33] Polanyi's concept of a "redistributive economy", based on a subsistance peasant agriculture of the type described by Chayanov (in which the aim of each producing group is to satisfy needs, and in which there obtains a balance between subsistance requirements and the minimisation of physical labour) describes most accurately the real nature of the late Roman and Byzantine

[29] A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian* (Oxford, 1940), pp. 259—260, 262; *idem*, *The Later Roman Empire* (Oxford, 1964), pp. 841—2, 844—7; Kirsten, *Die byz. Stadt*, 10f; D. Claude, *Die Byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert* (Byz. Archiv, 13, München, 1969), 176f. Cf. also R. Latouche, *The Birth of Western Economy* (Eng. trans., London, 1961), p. 5.

[30] For the constantinopolitan supply problem, see Jones, *LRE* p. 695f., p. 734—5; for taxation, *ibid.*, pp. 465, 770.

[31] *LRE*, pp. 770, 771—2; Jones, The Greek City, p. 265.

[32] *LRE*, pp. 712 ff., 847, 855; The Greek City, pp. 260—261; cf. also Kirsten, *Die byz. Stadt* 10 f. For the subsistance nature of the Byzantine/Roman agricultural economy, see *LRE*, pp. 840—841, 855, 810 f., 774 f., and Jones, The economic life of the Roman Empire, in P. A. Brunt, ed., *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History* (Oxford 1974), pp. 35—60); also *The Greek City*, p. 266; and M. Crawford, Money and Exchange in the Roman World, *Journal of Roman Studies* 60 (1970), 40—48, see 44. For a definition of "peasant" and "peasant economy" as employed here, see *Pesants and Peasant Societies*, ed. T. Shanin (Penguin Modern Sociology Readings, 1971), pp. 14 f. For the market-role of the towns in which the landowners lived, and to which the surplus extracted from the land consenquently flowed, see Jones, The Economic Life in the Roman Towns, *Recueuils de la Société Jean Bodin* 7 (1955) 161—162; repr. in P. A. Brunt, ed., *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History* (Oxford 1974), pp. 35—60, esp. p. 37 ff, and *idem*, The Cities of the Roman Empire, *Receuils de la Société Jean Bodin* 6 (1964), 135—173, repr. in Brunt, ed. *op. cit.*, 1—34, see 30—31; also *The Greek City*, pp. 259—260, 263, 268—269; *LRE*, p. 714; Kirsten, *Die byz. Stadt*, loc. cit., and Claude, *Die byz. Stadt im 6. Jhdt.*, 176 f.

[33] Jones *LRE*, pp. 827 f., 839—841.

economic base, given that it was founded upon the predominance of the colonate, or of communities of peasant small-holders, as opposed to slave--worked estates.[34]

Significant also is the role of the gold coinage in the machinery of the state. Coin was issued entirely to serve the purposes of this administrative state structure, to oil its own internal activities. Coins naturally gravitated towards commercial centres, but this was not the aim of their issue. They entered commerce because that already existed; but they were primarily intended to fulfill a monetary, economic role. They were a tool and a symbol of the state: transactions were to be concluded in the state's coin, but any further employment was accidental. The gold issued by the state for these purposes it also expected to receive back in the form of taxes.[35] Thus, while the coins issued were attracted to commercial centres, i. e. towns, the issue had no relation to the commercial demand, but rather to the needs of the administrative machinery of the state — centred, of course, in cities. The smaller denominations in copper and occasionally silver served the needs of local trade, the gold served the needs of the state, and in the process was drawn into the trade in luxury or highly-priced goods. In this respect Ostrogorsky's argument in relation to the Byzantine city must be re-examined, for he admits that the bronze coinage shows a dramatic falling off after the 650s and recovered only in the ninth century, whereas issues of gold show

---

[34] K. Polanyi, The Economy as Instituted Process, in *Trade and Market in the Eearly Empires*, edd. K. Polanyi, C. M. Arensburg, H. W. Pearson (Glencoe, 111, 1957), 243—270, esp. 253—4, 256; A. V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, ed. D. Thorner, B. Kerblay, R. E. F. Smith (Homewood, Ill., 1966). See on this B. Kerblay, 'Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy', in *Peasants and Peasant Economies* (*op. cit.*, note 32 above), 150—160; E. Patlagean, "Économic paysanne" et "féodalité byzantine"', *Annales E. S. C.* 30 (1975), 1371—1396, esp. 1372 f. For a methodological critique of Polanyi, see M. Godelier, *Horizon, Trajets Marxistes en Anthopologie* (Paris, 1973), p. 17 f; and S. C. Humphreys, 'History, Economics and Anthropology: the Work of Karl Polanyi', *History and Theory* 8 (1969), 165—212, esp. 183.

[35] Cf. E. Frančes, *art. cit.* (note 27 above) 12—13. Note the comment of H. Hunger, *Reich der neuen Mitte* (Graz/Wien, 1965), p. 45. See also on the role of the gold coinage M. Hendy *Coinage and Money in the Byzantine Empire* 1081—1261 (Dumbarton Oaks Studies 12, Washington, 1969), pp. 311—2; *idem*, 'Aspects of Coin Production and Fiscal Administration in the Late Roman and Early Byzantine Period', *Numismatic Chronicle* 7. ser., 12 (1972), 117—139, esp. 135—7; C. M. Cipolla, *Money, Prices and Civilisation in the Mediterranean World* (Princeton, N. J., 1956), p. 26; M. Bloch, 'Le problème de l'or au moyen age', *Annales d'Histoire Écon. et Social* 5 (1933), 1—34. These aspects of the use of a gold coinage were maintained in the successor kingdoms of western Europe, see G. Duby, *Guerriers et Paysans, VIIe—XIIe Siècle: premier essor de l'économie européenne* (Paris, 1973), p. 79 f.

The fact that the agricultural producers were expected to pay their taxes in gold implies, of course, the existence of a market sphere where agricultural produce could be exchanged for gold. But this market was itself drawn into the net of state transactions, for it was predominantly the army and the administration who bought up peasant surpluses (frequently at artificially low prices), and they in turn received their gold direct from the state. Only small amounts of gold, and that confined to élite trade, eluded this redistributive relationship. In general on this aspect, see M. Crawford, *art. cit.* (note 32), 45—6; and for the importance of taxation-policy, G. Ostrogorsky, Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages, *Cambridge Economic History of Europe*, I, (Cambridge, 1952), 205—234.

no such marked fluctuations.[36] In the light of the foregoing this surely argues against his thesis, which does not take into account the central role of the state and its needs in relation to the gold. The issue and use of a copper coinage apparently *did* decline between c. 650 and 800 A. D., which may reflect either a considerable reduction in the demand for these denominations or the failure of the government to issue enough copper to cover needs — in either case, a reduction in the number of transactions using this as a medium of exchange takes place.[37] Since it is precisely this coinage which reflects the fluctuations in small-scale, daily commercial activity, its absence reflects an absence of such money transactions. On the other hand, the fact that issues of gold were maintained, demonstrates the role of the state in regulating the distribution of surplus wealth according to its own requirements. It certainly does not reflect the "preponderant role of a money-economy" and a "developed urban economy".[38]

The question of "money" and "natural" economies is important, but cannot be adequately explored here. As Marc Bloch long ago suggested, the opposition between "natural" and "money", as well as that between "open" and "closed" economies is to a large extent a misunderstanding of the nature of the problem. The opposition "natural — money" is meaningless for the Byzantine case, for here money — coin as a medium of exchange — functioned at two quite different levels. "Money" in coined form was clearly always present where the state was concerned. But local exchange activities could be carried on quite effectively without this medium.[39] By the same token,

---

[36] For the role of the copper/bronze demoninations, see Jones, *LRE* pp. 443; also idem, Inflation under the Roman Empire, *Economic History Review* 5 (1933), 293—318, repr. in Brunt, ed., *op. cit.* (note 32 above), 187—227; Hendy, *Coinage and Money*, p. 5; Cipolia, *Money, Prices an Civilisation*, pp. 26 ff. A. Piganiol, L'Empire Chrétien (325—395) (Paris, 1947), p. 294 f. The comment of S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation* from the Eleventh through the Fifteenth Century (Berkeley-Los Sngeles-London, 1971), p. 7, to the effect that Byzantium would probably not have survived without a "money-economy" and towns where "money-economy" is to be taken in the broadest sense, seems to me uncorrect. For Ostrgorsky's position, see Byzantine Cities (*art. cit.*, note 27) 50 f.

[37] Cipolia, *op. cit.*, pp. 10—11; K. Marx, *Capital*, I (London, 1974), pp. 118—215, See R. S. Lopez, Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium, 75 and note 1. The lack of bronze coins, if not simply a reflection of their lack of intrinsic value and the choise of collectors, is certainly to be ascribed to a cut-back in the number of coins struck, as Ostrogorsky, *Byzantine Cities*, 50, suggests. But this cut-back in itself may reflect a lack of demand. See also Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection, II/1* (*Washington* 1968), pp. 6—7.

[38] *Byzantine Cities*, 65. Cf. also S. Vryonis, An Attic Hoard of Byzantine Gold Coins (668—741) from the Thomas Whittemore Collection and Numismatic Evidence for the Urban History of Byzantium, *Zbornik Radova Vizant. Inst.* 8/1 (1963), 291—300, p. 299, who follows Ostrogorsky's position. There was no marked increase in the amount of gold coined, however, as Ostrogorsky (52) thought — see Ph. Grierson, Coinage and Money in the Byzantine Empire 498 — c. 1090, in *Moneta e Scambi nell'Alto Medioevo* (Settimane di Studi del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo VIII, Spoleto, 1960).

[39] See M. Bloch, Economie-nature ou économie-argent: un pseudo-dilemme, *Annales d'Histoire Sociale* 5 (1933), 7—16 (reproduced in *idem*, Mélanges Historiques (2 vols., Paris, 1963), II, p. 868—877; sc. also the earlier work of H. Van Werwerke, Economie-nature et économie-argent une discussion, Annales d'Histoire Economique et Sociale 3 (1931), 428—435 (a review of A. Dopsch, *Naturalwirtschaft und Geledwirtschaft* in der Weltgeschichte (Wien 1930), q. v. Dopsch had also raised this problem in a critique of Max Weber's theories on the medieval "Natural economy". See A. Dopsch, "Frühmittelalterliche und spätantike

an essentially subsistence peasant economy — which is how we must define that of Byzantium — cannot be wholly "closed". Local exchange takes place between limited groups, although limited access to extra-local economic activities also exists, usually indirectly in terms of the transfer to the state (or to the landlord) of surplus produce. At the same time, landowners provide some stimulus towards the maintenance of a trade in luxury goods, but since production for sale and profit was also severely limited, neither does this signify and "open economy" in the absolute sense.[40]

Wirtschaft', in *Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Gesammelte Aufsätze von Alfons Dopsch* (Wien, 1928/Aachen, 1966), 219—234, see 220, 228); more recently, G. Luzzato, 'Economia monetaria e economia naturale in Occidente nell'alto medioevo', in *Moneta e scambi*, 15—32; E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance* (Paris, 1977), pp. 341—6; and especially C. Wickham, *Economy and Society in eighth-century northern Tuscany* (Oxford D. Phil, thesis, 1975). This problem will be examined by the same author in an article to be published in the near future. See also Polanyi, *The Economy as Instituted Process*, 262, and Duby, *Guerriers et Paysans*, pp. 62 f., and esp. 68—9, who remarks on the importance of the gift as one form of non-commercial (but nevertheless economic) socially determined exchange. See also Piganiol, *L'Empire Chrétien*, pp. 294—300, and Latouche, *Birth of Western Economy*, pp. 15—16. Further Polanyi, *art. cit.*, 256—7.

The presence of gold coins in provincial cities does not evidence a vital market economy, but rather the activities of the state — the administrative bureaucracy and the army. The fact that fines in the Farmer's Law and the Ecloga are reckoned in *nomismata* or fractions thereof does not necessarily reflect the actual use of the coins, *pace* Ostrogorsky, *Byzantine Cities*, 64. A stable gold coinage serves equally as a measure of value in which goods of different sorts can be compared and through which exchange values can be ascertained. See the general comments of Marx, *Capital*, i, pp. 97 f., 100; and *Grundrisse*, Eng. transl. M. Nicolaus (Pelican, 1973), p. 190 f. Money-values were applied in a similar way to Wergeld fines in the Germanic legal codes. See Joachim Werner, 'Fernhandel und Naturalwirtschaft im östlichen Merowingerreich nach archäologischen und numismatischen Zeugnissen', *Moneta e Scambi* (see note 38) 557; also K. Polanyi, 'The Semantics of Money-Uses', in G. Dalton, ed., *Primitive, Archaic and Modern Economies: the Esays of Karl Polanyi* (New York, 1968), 175—203; and Bloch, *Économie-nature*, 11 f.

It is important to stress the distinction between the gold and bronze coinages. The latter was a nominal money of account (cf. Hendy, *Coinage and Money*, p. 5; Jones, *LRE*, p. 444) used at a low level of transaction as a means of exchange, and depending upon the stability of the gold currency for its public acceptability. If the gold currency were debased, this would directly affect the exchange-value of the bronze or copper currency; if, on the other hand, an inflation of the nominal, bronze issues took place, caused, for example, by continued over-issuing, this would not correspondingly reduce the exchange-value of the gold coins, but would rather confuse the rates at which the bronze could be exchanged for the gold, which would in turn affect very greatly the confidence vested in the nominal coinage. See Grierson, *Coinage and Money*, 436—9. Lopez' assumption that the stability of the gold *nomisma* was based on the regular use of the copper coinage in internal trade is not borne out by the evidence (cf. Grierson, *loc. cit.*); while it also omits the important functional difference between the two coinages, which makes analogies between the role of coinage within modern industrial/commercial economic systems and medieval economies somewhat difficult.

[40] See especially Grierson, 'Commerce in the Dark Ages: a Critique of the Evidence', *Transactions of the Royal Historical Society*, 5 ser., 9 (1959), 123—140; also Duby, *Guerriers et Paysans*, pp. 58—9; Jones, *The Greek City*, p. 267 f., and *LRE*, p. 763. Apart from the fact that the hellenistic/Roman concept of "profit" was different from that of today (as is clear from what was considered to be a successful farm, cf. Jones, *LRE*, p. 773 f.), conspicuous profit-making in a local social context was difficult. Only a merchant not related to the community he exploits, and therefore free from social sanction, or a landlord in times of dearth, could make a profit by re-selling at inflated prices. See Godelier, *op. cit.* (note 34 above) p. 290 f; also E. Partlagean, *Pauvreté economique* (*op. cit.*, note 39 above), pp. 343—4.

For the moment, then, it will be sufficient to stress the original role of the city or town in the east Roman world. Cities existed before the Roman state, which came, however, to depend upon them as administrative centres. As long as the city continued to be the focus of local society and especially to attract the attention of the wealthy, it continued to have local importance and to be a focus of local exchange.[41] In this respect — because cities provided physical protection and facilities for an administrative apparatus — Byzantine society after the middle of the seventh century and before the tenth century may be qualified in an extremely limited sense, as urbanocentric. But the Byzantine economy was definitely *not* urban-based. The cities "survived" because of local social tradition and administrative needs. Their role as local centres of market-exchange, except insofar as many were pre-existing and convenient points of assembly, was probably much more limited than previously, for as we shall see, the local wealthy were no longer attracted to their towns to the same degree as previously.

The decline in the use of copper denominations points to a decline in their use as an exchange medium; but this should not be taken to mean a decline in exchange as such.[42] As mentioned already, few peasant households can be entirely self-supporting; but while money facilitates exchange between socially unrelated persons (and is therefore necessary at large markets or where luxury goods are exchanged),[43] it is not necessary within a context of localised social relationships, where exchange is regulated by immediate needs and by the interaction of mutually dependent social groups.[44] That this exchange could take place in towns does not affect the fact that the latter continued to be entirely dependent upon their hinterland, and that the majority of local citizens not working within the imperial administrative framework were either owners of or workers upon the land. The surplus which wealthy landowners and curiales of the Principate had invested in their cities because they were socially central were now diverted to obtaining titles and influence at Constantinople.

A fundamental change in the relationship between city and state had occurred, however. The cities were no longer centres of self-governing administrative regions responsible for providing both their own and imperial revenues.[45] This has long been recognised, but it is important to stress this, since much of the civic pride typical of the earlier epoch came from just this role, attracting as a consequence much of the wealth which was evident in classical and hellenistic cities, both from local commercial and industrial activities. By the seventh century, cities were becoming merely the seats of

[41] For the city as the basic administrative unit, see Jones, *LRE*, pp. 712—3; *Greek City*, pp. 147—8 f. For the city as a social focus, see Kirsten, *Die byz. Stadt*, 10 f., and Claude, *Die byz. Stadt im* 6. *Jhdt.*, 181, 186—7.

[42] See note 37 above. A difference between "economic" in terms of man's relation to his environment and the provision of his needs; and in terms of commercial/moneysale relationships, should be carefully drawn. Cf. Polanyi, *Economy as Instituted Process*, 243—4.

[43] See Marx, *Capital*, i, pp. 110, 113 f., 116 f.

[44] Duby, *Guerriers et Paysans*, p. 77; Polanyi, *art. cit.*, 258; note also Jones, *The Greek City*, p. 260, and Patlagean, *Pauvreté économique*, *loc. cit.*

[45] Jones, *The Greek City*, pp. 148 f., 267 f; *LRE*, 758—760; E. Frančes, *art. cit.*, 5—10; Kirsten, *Die byz. Stadt*, 23.

administrative establishments which regulated the surrounding regions and which served to transfer revenue extracted from the local population direct to the state or to its military and administrative organs.[46] Cities played no economic role in this relationship. City buildings important to the state were now maintained by the latter, defences being often first on the list.[47] For the cities as corporate bodies lost their lands and henceforth had no claim on the surplus wealth produced, which was appropriated as far as possible by the state or by private landowners. The state simply by-passed them.[48] Thus the administrative/economic ties which had bound the city *formally* to its hinterland were broken, a process which was itself encouraged by the inability of the *curiales* — under increasing pressure from the state — to adequately provide for the imperial revenues.[49] The city as a corporate institution lost its historic role as the foundation of the imperial provincial administrative organisation, being replaced first by a salaried bureaucracy and then by a system of centrally-maintained cadasters or tax-lists.[50] It was to be expected under such circumstances that the wealthier local landowners no longer had an interest in their cities as institutions, for these urban agglomerations were no longer the focal point of social and economic power. True, they were often the seat of local administrative officials, but these were appointed by the central government, or at least by higher officials of that government based locally, and received both their income and their status from this source.[51] The city had thus lost not only its economic and corporative personality, but also much of its social attraction. In the eighth and ninth centuries and after, the local wealthy sent their sons to Constantinople to be educated, strove for titles and honours endowed by the central government, and cultivated patrons within the ruling bureaucracy in order to obtain posts, sinecures and influence. Of course, the presence of an imperial administrative apparatus in a city provided a certain social stimulant, possibly drawing some of the local wealthy, since status and honours were gained through this bureaucracy as a whole. This factor may well have aided many towns, if not economically, in the uncertain climate of the period under consideration, at least in terms of their continued physical existence. But the presence of a few wealthy landowners in a city, while it may have attracted a small degree of luxury trade, remained on the whole a marginal phenomenon that did not effect the regional economy.[52]

---

[46] Kirsten, *Die byz. Stadt*, 26; and especially G. L. Kurbatov, *Osnovnye problemy vnutrennego razvitiya vizantiiskogo goroda v IV—VII vv.* (Leningrad, 1971), pp. 154 f.

[47] Kirsten, *Die byz. Stadt*, 20.

[48] Cf. Abrahamse, *op. cit.*, pp. 142—3 f.

[49] Jones, *The Greek City*, pp. 148—151; *LRE*, pp. 758—9. Cf. also W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche* (Leipzig, 1900/Amsterdam, 1967), pp. 476 f. for the beginnings of this process; also H. Aubin, 'Vom Absterben antiken Lebens im Frühmittelalter', in *Kulturbruch oder Kulturkontinuität von der Antike zum Mittelalter*, ed. P. E. Hübinger (Darmstadt, 1968), 203—258, see 213—5 (the article appeared originally in *Antike und Abendland* 3 (1948), 88—119).

[50] Kirsten, *Die byz. Stadt*, 26; Z. V. Udal'cova, K. A. Osipova, 'Otlitčitel'nie čerti feodal'nikh otnoshenii v Vizantii', *Viz. Vrem.*, 36 (1974), 3—31, 3 sp. 20 f.

[51] Cf. Abrahamse, *op. cit.*, p. 145 f., and Kirsten, *Die byz. Stadt*, 26.

[52] For the attraction exercised by Constantinople on the provinces and especially the local wealthy, see Hunger, *Reich der neuen Mitte*, p. 42 f., and F. Winkelmann, in *Byzanz im 7. Jahrhundert: Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus* (Berlin, 1978), pp. 182—3. Note also Abrahamse, *op. cit.*, p. 193 f., and Kirsten, *Die byz. Stadt*, 23.

If cities survived physically during the period from c. 650—900 it was because they offered some shelter to both people and their possessions, and provided in addition useful bases for administrative officials.[53] Any economic role they may have played — in terms of a local market, for example — was peripheral to and derived from the economic and social life of the region as a whole, and reflected the degree of exchange activity in the countryside, not vice versa.

This picture is, of course, rather generalised, and leaves out the larger emporia and administrative centres of the empire — Ephesos, Trebizond, Constantinople itself, and so on. Here, the trade in luxury goods overland and maritime commerce (when not placed in a strait-jacket by the state) could flourish, for here were centres where either the administrative bureaucracy was based, or which were less exposed to attack and at the same time situated on international trade-routes.[54] In such centres, local industry had a good market and a limited extension of petty commodity production could take place. But even such centres as these were dependent for foodstuffs either on their agricultural hinterlands, or on state-subsidised imports which the majority of the city population could not otherwise have afforded. Constantinople itself had its local landowning class whose estates were vital to the city's supplies. It must also be borne in mind that the uncertain situation in the countryside, especially in the more exposed frontier regions, probably meant a decline in agricultural production, which would in turn have made the existence of a large, non-productive population in the majority of "cities" very difficult.[55]

The "city" of the eighth and ninth centuries, while it survived physically, cannot be compared with its already declining forbear of the sixth century and earlier. It had become simply an administrative centre and local refuge, which had no legal or economic pesonality in practice. Only in the tenth century, when the situation in the frontier districts became more stable, were the towns granted the possibility of a revival.[56]

For the limited effects of elite trade upon provincial city economies, see Jones, *The Greek City*, pp. 260, 262. Kazhdan, in his review of Foss (see note 27 above), rightly stresses that the decline of Byzantine cities is to be seen in the light of internal social and economic changes, in which external attack acted as a stimulant rather than a cause, see 483—4, and G. L. Kurbatov (*op. cit.*, note 46 above) pp. 154—170 for the loss of municipal functions and property during the sixth and seventh centuries.

[53] Kirsten, *Die byz. Stadt*, 26, 28—9; Abrahamse, *op. cit.*, pp. 100—107; Ahrweiler, *L'Asie Mineure et les invasions arabes* (*art. cit.*, note 1 above), 28—9, is overoptimistic in claiming that the reinforcement of town populations through refugees led to a real upswing in the fortunes of the towns involved.

[54] Cf. Ahrweiler, *L'Asie Mineure et les invasions arabes*, 29—30, who postulates a transfer of the focus of trade to the Black Sea coast and to the west coast of Asia Minor as a result of the disruption caused by the Arab attacks. International luxury trade and commerce became as a result much more centralised, passing through only those cities where a sure market could be found and where a degree of physical security was certain. Cf. also Kirsten's remarks, *Die byz. Stadt*, 31.

[55] *Ibn al-Fakīh*, trans. Brooks, 72—3. Cf. J. L. Teall, 'The Grain Supply of the Byzantine Empire', *Dumbarton Oaks Papers* (13 (1959), 87—139, see 124. For depopulation, see note 71 below.

[56] The retention of the word *polis* to describe cities — as opposed to *phrourion/kastron* — pointed out by Abrahamse (*op. cit.*, pp. 92—4), means only that the (Greek-speaking) subjects of the empire were aware of the tradition behind the city, and continued to use the

In view of these developments and the nature of the military situation in the seventh-ninth centuries, it is not surprising that cities which had previously been of importance often fell into insignificance. Both Caesarea and Tyana were taken on various occasions by Muslim forces — Tyana was held and garrisoned by the Arabs during al-Ma'mun's reign, having lain deserted since the early eighth century — and indeed attracted enough attention to make them undesirable as military and administrative headquarters.[57] It is interesting that Koron was not the only theme/kleisourarchy headquarters situated in a well-fortified position and not on the site of any flourishing city settlement. Charsianon kastron and the capital of the Anatolikon theme, Marj aš-Šam (Amorion was abandoned as theme HQ for many years after its destruction in 838) are good examples. The conditions which encouraged this tendency to move administrative centres away from conspicuous or easily-reached sites have already been mentioned — constant raiding and insecurity — and were, of course, even more effective in the border regions.[58] The insecurity which prevailed during the first period of invasions is clearly

---

traditional term for such settlements. That fortresses and "cities" cannot be so readily distinguished one from the other physically is clear from the Arab writers. Cf. Ibn Kurdāhdbīh, who describes Cappadocia, for example, as having numerous fortresses (ḥuṣun). Ibn al-Faķīh likewise mentions the many "strong fortresses". Undoubtedly, we should include many "poleis" under this definition, but the point is that to an outsider towns or cities such as Tyana or Caesarea were reduced to the status of fortresses. It is unfortunately this very use of the word "city", adopted by modern historians from Greek sources, which has confused the issue. See note 60 below. For the tenth-century recovery, see the remarks of Ahrweiler, *La frontière en Orient* (*art. cit.*, note 1 above) 219.

[57] See Lilie, *op. cit.*, pp. 63—178, for a catalogue of raids. Caesarea was taken at least twice (646 and 726) and was the named subject of several other attacks, eg. in 655, 729, 732; its hinterland will almost certainly have been raided far more often than is explicitly mentioned. The same can be said of Tyana, which was attacked on several occasions, having its whole population enslaved and deported to the Caliphate in 707/8. Cf. *Theoph.*, 377, [10-12]. It, or rather the district around it, was once again raided in 739/40 when a vast booty fell into the hands of the raiders. See *Theoph.*, 411, [18]sq. and Lilie, p. 152. For Tyana fortified by Ma'mūn, see Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, i, p. 121.

The value of the lists of signatories at the various ecumenical councils for determining which cities were still held by the Byzantines in 680, 692 and 787 is dubious. In the first place, a bishop may not have attended for a variety of reasons, even though his seat was still safe (although it is often the case that a space was left if he were expected); in the second place, bishops were still appointed to dioceses which were no longer part of Byzantine-controlled territory — for example, the representative of the bishop of Tyana was among the signatories of the seventh council at Nicaea in 787, although Tyana lay deserted and abandoned at that time. See Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio* (Florence, 1759—98) xiii 136 365. The same probably applies to the bishops of Kiskisos in Cappadocia I, which lay further east in the "no-man's land" between Byzantine and Arab territory. See *Mansi* xiii 141, 368, 385. Kiskisos is to the north-east of Rodendon, which was reinforced for a short time under Leo IV and Constantine VI, but seems afterwards to have lain in Arab-controlled territory. Cf. H. Grégoire, 'Rapport sur un voyage d'exploration dans le Pont et en Cappadoce', *Bulletin de Correspondance Hellénique* 33 (1909), 3—169, see 120 f., and note the comment of G. Dagron, 'Le Christianisme dans la ville byzantine', *Dumbarton Oaks Papers* 31 (1977), 3—25, see 21 and note 99. The various *Notitiae Episcopatuum* are even less valuable, since they generally included all suffragan seats which the Church still considered within its jurisdiction, regardless of wheather they were actually still inside the empire.

[58] For Marj aš-Sam, see *Ibn al-Fakih*, 74; and Brooks, 'The Campaign of 716—718 from Arabic Sources', *Journal of Hellenic Studies* 19 (1899), 19—33, see 31 and note. For the nature of the warfare which was waged constantly over frontier fortresses and outposts, see Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, i, p. 98 f.

reflected in the Acta of the Quinisext Council of 692, which refers to clerics abandoning their cities, the difficulty of convening diocesan synods, and similar problems;[58a] while the evidence of chronicles and other accounts of the warfare waged between Byzantine and Arab forces in these districts paints a clear picture of devastation and the abandonment of the more exposed urban settlements in favour of less accessible sites. The remnants of the population of Tyana probably moved permanently to the better-fortified Magida (Niğde); that of Faustinoupolis to the small stronghold of Loulon; while other "cities" in lesser Cappadocia survived only if they were easily defended or infrequently visited by raiding troops. Podandos and Rodendon survived as small, fortress-settlements, as did Kyzistra. Kiskisos was also a small, fortified settlement, but owed its survival more to its out-of-the-way situation (assuming that it remained in Byzantine hands during this period). Nyssa was reduced to a small military establishment only, it would seem, at least by the time its fortifications were razed by a passing Arab force in 838. The list could be continued.[58b]

The comments of the Arab geographers should not be ignored in this connection. Even after the empire had recovered from the worst effects of these raids, a tenth century Persian writer could say of the empire: "In the days of old, cities were numerous in Rūm, but now they have become few. Most of the districts are prosperous and pleasant, and have (each) an extremely strong fortress, on account of the frequency of the raids which the fighters for the faith direct upon them. To each village apertains a castle, where in time of flight (they may take shelter)".[59] Whatever the citizens of the empire thought about their *poleis*, it is clear that an outsider did not regard most of them as cities like Baghdad or Damascus, or even Constantinople and Trebizond, which were centres of commerce and industry. The author in question is only too willing to admit the existence of "numerous towns, villages, castles, fortresses, mountains, running water and amenities".[60] But the "towns" are clearly not cities in the writer's view, merely small defended

---

[58a] See *Mansi*, xi, canon viii, 945; can. xviii, 952: τοὺς προφάσει βαρβαρικῆς ἐπιδρομῆς, ἢ ἄλλως πως ἐκ περιστάσεως μετανάστας γενομένους κληρικούς, ἡνίκα ἂν ὁ τρόπος αὐτοῖς ἀποπαύσηται, ἢ αἱ τῶν βαρβάρων ἐπιδρομαί, δι' ἃς τὴν ἀναχώρησιν ἐποιήσαντο, αὖθις ἐν ταῖς οἰκείαις ἐκκλησίαις προστάσσομεν ἐπανέρχεσθαι, καὶ μὴ ἐπὶ πολὺ ταύτας ἀπροφασίστως καταλιμπάνειν.

[58b] For Tyana see Hild, *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien* (cited note 21 above), p. 46; Faustinopolis, *ibid.*, p. 52; Podandos, Rodandos, Kyzistra, pp. 55—6, 121, 124—5. For Kiskisos, see note 57 above; and Hild, *op. cit.*, p. 127; and for Nyssa, see *Michael Syr.* (cited note 21 above), iii, 95 and Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, 1, p. 152. The small town of Anemourion appears to have been abandoned by c. 660—670. See C. Williams, A Byzantine Well-Deposit from Anemurium (Rough Cilicia), *Anatolian Studies* 27 (1977), 175—190, esp. 175 and note 3.

[59] *Hudūd al-'Ālam, The Regions of the World*, tr. V. Minorsky (Oxford, 1937), 156—7. Teall, Grain Supply, 127 has, I think mistakenly, tried to minimise the importance of this passage.

[60] *Ibid.* On the diffenrence between "town", "city", and "village" in Muslim terminology, see G. von Grunebaum, 'The Structure of the Muslim Town', in *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition* (London, 1961), 141—158, esp. 141—2 (repr. in *idem*, *Islam and Medieval History* (cited note 1 above). It is important to note the distinctions. Arab writers are careful to differentiate between "towns" and "fortresses" in Muslim territory. The fact that they refer to Byzantine "cities" as fortresses or castles (husun, qila) deserves to be emphasized, and is indicative of the real nature of these "*poleis*".

settlements, the word generally used to describe them being ḥiṣn (fortress) as opposed to madīnah (city). The impression is one of a completely rural society with many fortresses and villages, few real cities. This view is reinforced when we read what the geographer Ibn Ḥawqal has to say: "Rich cities are few in their (ie. the Byzantines') kingdom and country, despite its situation, size and the length of their rule. This is because most of it consists of mountains, castles (qilā'), fortresses (ḥuṣūn), cave dwellings and villages dug out of the rock or buried under the earth". Ibn Hawgal has a good deal more to say about the poor state of the Byzantine empire. The picture he draws here does not give one the impression of a state full of thriving cities and a "money economy". Here is rather a land of isolated fortresses and villages. Whether this is to be applied to the whole empire or not is difficult to say — but it must certainly be a realistic picture of the borderlands. Ibn Ḥawqal's reference to the troglodyte villages seems to refer to such settlements in Cappadocia. The comments of Ṭabarī referring to Ankara and Amorion in 838 — "there was nothing in the land of the Byzantines greater than these two cities" — illustrates the real situation, for archaeological surveys show that Ankara was at this time little more than a heavily-defended fortress, hardly a city in the classical (political/economic) sense. Referring to a campaign of 831 in Cappadocia, the same chronicler notes that abū Ishāq, Ma'mūn's son, took thirty fortresses and maṭmūra or underground grainstores. Hild's recent survey of the Cappadocian road-system describes many such fortresses, small watch-towers or fortresses dotted along the chief routes into imperial territory. But Tabarī refers to no cities.[61]

The well-known treatise *De Velitatione Bellica*, dating probably to shortly after the reign of Nicephorus II Phocas, but describing conditions as they were during and before his reign, confirms the picture drawn by Muslim writers. The Byzantine border districts are a land of fortresses and villages, not of cities; and these borderlands are to be seen not simply as a narrow strip behind a theoretical frontier. They comprised a vast area stretching from the real border back north and west into Anatolia.[62] If the situation described were true of the tenth century, after the re-population of considerable stretches of "no-man's land" by Armenian mercenaries and settlers, it can scarcely have been less true of the previous two hundred years; and it will hardly be an exaggeration to claim that a considerable part of Asia Minor was the same, a land of villages and fortresses, with the once-flourishing cities of the previous era reduced for the most part to the status of defended villages and refuges for the administration and local populace in times of danger, or completely abandoned in favour of a safer location.[63] Only those

[61] Ibn Ḥawqal, *Kitāb Surāt al-Ard, Configuration de la terre*, tr. J. H. Kramer, G. Wiet (Beyrouth/Paris, 1964), 194 (text, ed. J. H. Kramer (Leiden, 1938), 200). The treatise was compiled c. 977 A. D. For Tabari and the archaeological evidence which puts his statement into its proper context, see Foss, *Late Antique and Byzantine Ankara* (*art. cit.* note 17 above), 78; and for Abū Ishāq, see Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, i, p. 289. For Hild's survey, see note 21 above.

[62] The treatise gives a vivid picture of warfare in these regions, and the terrain in which it was waged. See 197, [6]sq., 215, [7-13], 244, [8]sq. etc.

[63] See Ahrweiler, *L'Asie Mineure et les invasions arabes*, 32. For the effects of constant warfare on the cities, see the acts of the Quinisex, *Mansi*, xi, can. xxxvii, 960. For the Armenians, see N. Oikonomides, *Organisation de la frontière orientale* (*art. cit.*, note 24 above) 295 f. and bibliography.

cities situated on major trade routes in the north and west were excepted, and they were not numerous.

Life in these regions — and indeed in all those districts which were frequently the subject of Muslim raids — was difficult and uncertain. The constant presence of imperial officials, both civil and military, was a reminder that they were still part of a greater empire. But the akritic cycle demonstrates only too clearly the real isolation which existed and the consequent feeling of local self-sufficiency and self-reliance which developed.[64] Likewise the so-called *Strategikon* of Kekaumenos, dating to the last third of the eleventh century, demonstrates a well-developed local self-reliance which was typical of the frontier and especially of the military officers who were at home there.[65]

It was these military commanders who formed an important section of the new Byzantine aristocracy which came into being after the second half of the seventh century, in a situation which gave to local officials with delegated authority a great deal more power and influence than in the preceding period, and made possible the rise of a whole new group of officers to social wealth through imperial service.[66] The reliance of the threatened local populace, both urban and rural, on the military, increased proportionally as the hostile military threat increased and intensified. Military officers controlled fortresses and refuges, the agricultural population had to rely upon them for defence and security, and the soldiers themselves were recruited from this very population. While there is no positive evidence for it, it seems not unlikely that an entrenched system of patronage developed, and it is precisely this — together with the great military expansion of the tenth century, which offered them unprecedented opportunities to increase their property in the conquered zones — which made possible the rise of the later military aristo-

[64] Cf. H.-G. Beck, *Das byzantinische Jahrtausend* (München, 1978), p. 85; and see the general introduction to J. Mavrogordato, *Digenes Akritas* (Oxford, 1956), esp. pp. lxi f. Most recently see H. F. Graham, Digenis Akritas as a Source for Frontier History, *Actes de XIVe Congrès International des Etudes Byzantines* II, 321—9; and A. Pertusi, Tra storia e leggenda: Akritai e Ghazi sulla frontiera orientale di Bisanzio, *ibid.*, I, 237—283, esp. 250 ff.

[65] See Kekaumenos (ed., trans. and comm, G. G. Litavrin, *Sovieti i rasskazi Kekavmena: Sočinenie vizantiiskogo polkovodtsa XI veka* (Moscow, 1972) 166, 7 sq., 168, 21 sq. (*Cecaumeni Strategicon*, edd. V. Wassiliewsky, V. Jernstadt, St. Petersburg 1896, Amsterdam 1965, 24, 22 sq., 26, 10 sq.). See also H. G. Beck, *Vademecum des byzantinischen Aristokraten: — das sog. Strategikon vom Kekaumenos* (Graz, 1956), p. 5 f.

[66] To what extent comparisons can be drawn between these Byzantine aristocrats and their western counterparts is difficult to say. Unlike the westerners, the Byzantine representatives of this class often lived in cities; but that does not mean that they could not fulfil the same social role as western magnates, for in the East the towns were the centres of the administrative and military authority upon which their landed wealth was ultimately founded. These "towns" and "fortresses" could equally occupy the position of estate or manorial centres; although there is evidence of non-administrative centres too: the estates of Eustathios Maleionos in Cappadocia seem not to have been centred around a city (cf. *Cedrenus*, Bonn, ii, 448, 9–16); while even in the fourth century certain senatorial families in Cappadocia possessed fortified villas on their estates. Cf. B. Treucker, *Politische und sozialgeschichtliche Studien zu den Basilius-Briefen* (Frankfurt/München, 1961), p. 15. The rise of the new military aristocracy was also facilitated by the drastic weakening of the older, senatorial and municipal aristocracy, which suffered both politically and economically during the various upheavals of the seventh century, and again economically at the hands of Arab raiders. See Winkelmann, in *Byzanz im 7. Jhdt.* (see note 52 above), pp. 180 f. and Köpstein, *ibid.*, p. 64 f.

cratic families of the later ninth century and after, and which is to some extent reflected in the legislation of the tenth-century emperors.[67]

But there may have been other factors at work, more directly connected with the effects of the Arab raiding, which facilitated the increase of large estates in the hands of these military families. Constant insecurity affects arable farming communities much more drastically than those which rely upon a chiefly pastoral economy. Fields which were regularly burned, crops which were harvested or destroyed by a marauding enemy, cannot have offered a secure income to those living in these regions. Indeed, the example of the population of the town of Sision, who decided to abandon their town for safer districts in 711, while it may not have been generally followed, demonstrates the effects such raiding had on local morale and on the local economy.[68] Even farther inland, the lot of the population of Euchaita was hardly better. Plagued by yearly raids, their city was so badly handled that they decided to abandon it for safer territory. Only the presence of the cult of St. Theodora Tiro (and a timely miracle) dissuaded them.[69] The account of these miracles, which appear to describe events of the later seventh and eighth centuries, provides a vivid account of what life in regularly plundered areas was really like — yearly raids, constant insecurity, and of course the mention of the citadel or fortress attached to the original settlement to which the inhabitants fled when the enemy approached.[70]

The frontier regions, as Ahrweiler has already suggested, were very probably progressively depopulated as life on a reasonably secure basis became more and more difficult.[71] We may assume that considerable areas were thus

---

[67] Cf. I. Djuric, 'La famille des Phocas', *Zbornik Radova Viz. Inst.* 17 (1976), 195—291 (French résumé 293—6), who points out that it was precisely in these regions — especially Cappadocia and Charsianon — that the military families had their roots. See also S. Vryonis, 'Byzantium: the Social Basis of Decline', *Greek, Roman and Byzantine Studies* 2 (1959), 161. On other families, cf. Jean-F. Vannier, *Familles Byzantines: les Argyroi (IXe—XIIe siècles* (Paris, 1975), pp. 16, 19 f., and W. Seibt, *Die Skleroi: eine prosopographisch-sigillographische Studie* (Wien, 1976), p. 20 f.

From a general reading of Kekaumenos one suspects a considerable degree of patronage on the part of the local magnates in the provinces. The well-known novel of Constantine VII on the military lands (*JGR* [Zepos], i, p. 222 f.) refers to the possibility and the practice of soldiers being illegally exempted from millitary service and serving their officers in another capacity. See Lemerle, *Esquisse*, ii, 48 f.

[68] Cf. *Balādhuri*, 262 (text, Munajjid, 201); and Lilie's comment. *op. cit.*, p. 119, note 50.

[69] See *Vita et Miracula Theodori*, in H. Delehaye, *Les légendes grècques des saints militaires* (Paris, 1909), 198, 28—31: πολλοὶ γοῦν τῶν ἐνταῦθα μετὰ τὴν ἔξοδον τῶν ἐχθρῶν ἐκ τῶν ὀχυρωμάτων ἐλθόντες τήν τε δυσωδείαν καὶ ἐρημίαν τῆς πόλεως θεωρήσαντες μετανάσται τῶν ἰδίων ἐν ἄλλαις πόλεσι γενέσθαι ἠβούλοντο...

[70] See *ibid.*, 199, 23–4, 200, 5. See on this also Abrahamse, *op. cit.*, pp. 347—354.

[71] Ahrweiler, *L'Asie Mineure et les invasion arabes*, 28 f. See also P. Charanis, 'The Linguistic Frontier in Asia Minor towards the End of the Ninth Century', *Actes du XIVe Congrès Int. des Études Byz.*, ii, 315—319, see 316, note 6. The reference to a movement away from the threatened regions in the canons of the Quinisext council already referred to are unmistakeable. See above, notes 58a, 63; and cf. *Mansi*, xi, can. xxxix, 961. For the effects of constant raiding on a comparable region, see G. Gomolka, 'Bemerkungen zur Situation der spätantiken Städte und Siedlungen in Nordbulgarien und ihrem Weiterleben am Ende des 6. Jahrhunderts', in *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz: Probleme der Herausbildung des Feudalismus*, ed. Helga Köpstein, Friedhelm Winkelmann (Berlin, 1976), pp. 35—42, see esp. 41—42. For the later re-population in the tenth century, see note 63 above.

affected; and while attempts were made, often on a huge scale, to re-inforce the population of Asia Minor, it is doubtful that these marginal regions were affected.[72] The local military establishment, more specifically the leading officers, was probably the only group which could assert itself and maintain its interests under such conditions, at least once they had established themselves in the districts concerned. They disposed not only of the necessary resources, but in addition the armed force required to protect the areas concerned. Abandoned land fell theoretically to the imperial government, either to the general *logothesion* or to the emperor's private estate, once the community involved was no longer able to pay its taxes collectively (before the end of the ninth century). But it might equally have come under the protection of military officials before its final abandonment, or before the agents of the fisc could register it as deserted. Cheap land in exposed districts can hardly have been scarce, and there would have been no lack of opportunity for officials to buy it up — regardless of the theoretical prohibitions on such activities.[73] This is, of course, hypothetical, but local officials, especially military commanders, certainly possessed the resources to impose their will on less fortunate or powerful members of their communities. Possibly they concentrated upon a less risky form of economic activity, cattle- and sheep-raising, which requires less expenditure in terms of manpower, and constituted a more secure exploitation of resources — because herds and flocks

---

[72] For re-settlement in parts of Asia Minor, see P. Charanis, 'Ethnic Changes in the Seventh Century in Byzantium', *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959), 23—44; and idem. *The Transfer of Population as a Policy* (see note 4 above). For a more recent comment, see H. Ditten in Byzanz im 7. *Jhdt*, pp. 151—155.

Compare the *Apokalypse des Ps.-Methodius*, ed. A. Lolos (Köln/Meisenheim, 1976) (= Beiträge zur klass. Philologie 83) which was written c. 655 and then revised some twenty years later. It gives a no doubt exaggerated and standardised "apocalyptic", but nevertheless useful picture of the impact of the Muslim raids, which is in part supported by the references from the canons of the council of 692. See xi, 9: Καππαδοκία εἰς φθορὰν καὶ εἰς ἐρήμωσιν, καὶ οἱ ταύτης οἰκήτορες ἐν αἰχμαλωσίᾳ καὶ σφαγῇ καταποθήσονται. Cf. also xi, 17: λοιμώξουσι καὶ ὀλιγωθήσονται οἱ ἄνθρωποι, [- - -] καὶ ἐρημωθήσονται καὶ πόλεις καὶ ἔσονται αἱ χῶραι ἄβατοι διὰ τὸ ὀλιγωθῆναι τὴν ἀνθρωπότητα.

Whatever the economic position of the Anatolian towns may have been in the tenth century and after (See Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism*, pp. 17—22) — when they were once more safe from raiding and when local trade could be carried on without interruption — this was hardly the case during late seventh and eighth centuries. The extensive evidence amassed by Vryonis for the effects of Turkish raiding during the last forty years of the eleventh century might be usefully employed for comparative purposes, at least to demonstrate the effects of this sort of hostile military activity on agriculture. See *Decline of Medieval Hellenism*, p. 144 f.

[73] For the procedure followed in such cases, see Lemerle, *Esquisse*, i, 60—61, 263. See in addition Ahrweiler, 'Recherches sur l'administration de l'empire byzantin au IXe—XIe siècles', *Bulletin de Correspondance Hellénique* 84 (1960), 1—109, esp. 13 f. For the ways in which military patronage operated in Syria, for example, during the fourth and fifth centuries, see R. M. Price, *The Role of Military Men in Syria and Egypt from Constantine to Theodosius II* (Oxford D. Phil., 1974), esp. pp. 104 f. See also D. Angelov, 'Zur Frage des Agrargesetzes und der Herausbildung der Feudalverhältnisse in Byzanz', in *Studien zum* 7. *Jhdt*. (see note 71 above), pp. 3—6, esp. 7—8; and most recently, H. Köpstein in *Byzanz im*. 7. *Jhdt*. (cited note 52 above), p. 40 f., and esp. 50—53, for the development of social subordination reflected in the "Farmers' Law". Even in the tenth century, barbarian raids were regarded officially as a cause of the abandonment of lands. See M. Loos, 'Quelques remarques sur les communautés rurales et la grande propriété terrienne à Byzance (VIIe—XIe siècles)', *Byzantinoslavica* 39 (1978), 13.

are more easily brought into safety. There is some very slight evidence that this may have been the case in Cappadocia, for example, and Charsianon. The monk Michael Maleinos distributed his movable possessions to the poor, who appear to be livestock farmers of one sort or another, since this consisted chiefly of flocks of sheep and herds of cattle.[74] These areas were already centres of a pastoral or herding economy, of course, and Cappadocia is well-known from Roman times to have produced horses from the imperial stud-farms there.[75] But it is not impossible that the Arab raids encouraged an extension of this pastoral economy, while at the same time giving the local military officials the opportunity to build up their own landed possessions. As we shall see, much of the conflict along the border may have been focussed around a competition for the best pasture and grazing land, as villagers from both sides drove their flocks up to the summer pastures, and in which the local military will again have been able to play a significant role.[76]

The fairly extensive border regions, then, were characterised above all by a concentration of settlement around refuge-points and fortresses, and by the ruralisation of urban life.[77] The description of Ya'qūbī of the Arab fortress-town in the lowlands surrounded by the Byzantine villages and fortlets in the hills, sums up the whole situation as it had developed during the seventh and eighth centuries.[78] The evidence of the *De Velitatione Bellica* provides a glimpse of these frontier districts from the Byzantine side, and the picture agrees in general with that painted by Muslim writers.

Local defence was organised around the basic territorial and military unit, the *bandon* (referred to in its administrative capacity as a topotērēsia) under a komēs.[79] A number of *banda* were in turn grouped together to form a *tourma*, likewise both a military and administrative division. Depending on the region, a *tourma* could be composed of anything from two to eight *banda*. Since the military strength of a *bandon* also varied considerably (according to earlier texts 300—400 men, according to later texts 50—400 for cavalry units, 200—400 for infantry) a *tourma* might number as many as two thousand men or more.[80] In fact, armies seem on the whole to have been fairly small, and *banda* of 50—100 men were probably usual in the smaller themes. The

---

[74] Vie de S. Michel Maleinos, ed. L. Petit, *Revue de l'Orient Chrétien* 7 (1902), 557, [31]sq.

[75] Strabo, *Geographica*, xii, 2. 7—9, describes the areas around Tyana as reasonably fertile, in contrast to the arid, stony plains about Caesarea. He adds, however, that the latter area is good for pasturing. On this see Kirsten, *Reallexikon für Antike und Christentum*, ii (1954), art. "Cappadocia", col. 869 f., and for the stud-farms, Jones, *LRE*, pp. 767—9.

[76] See part II below. Note that the Banu Habīb, a clan of semi-nomadic pastoralists, were absorbed without difficulty into these districts in the tenth century, suggesting the already pastoral nature of the regional economy. See Vasiliev, *Byzance et les Arabes* ii/I, 271—3; 2, 419—421 (Ibn Hawqal).

[77] For evidence of an increase in the population of areas which were relatively safe from casual raids, see for example Kirsten, *art. cit.* "Cappadocia", col. 869 f. For the fortresses and *kataphygia* of the villagers, see *De Vel. Bell.*, 244, [8]sq., 245, [14]sq. Note also 246, [9-11].

[78] See part II below, note 120; and cf. Mutanabbī quoted by Pertusi, *Akrītai e Ghâzi* (note 64 above) 253 f.

[79] See the note in *DAI*, commentary, p. 189.

[80] Cf. *Mauricius*, *Arta Militară*, ed. H. Mihăescu (Bucuresti, 1970), i, 4.2 for the later sixth century; and for the tenth century, Leo, *Tactica* (in Migne, *PG*, 107), iv, 41; 45; 48; *Sylloge Tacticorum quae olim 'inedita Leonis tactica' dicebatur*, ed. A. Dain (Paris, 1938),

De Velitatione Bellica refers to a whole theme force as consisting of three thousand men, and indeed regards this as quite large: while larger offensive divisions of between six and twelve thousand, made up of several theme armies, are also mentioned.[81] Another treatise of the later tenth century discusses imperial armies made up of the *tagmata* and "all the *themata*" numbering eleven thousand men.[82] Historians should therefore be wary of accepting the usually inflated figures quoted by Theophanes, for example, and even those of Leo VI in his *Tactica*, where individual thematic armies number as many as 24,000 or more. The same applies to many of the Arab writers — Ibn Khurdādhbīh, for example, gives a total of 120,000 men for the whole Byzantine army, with an average of 10,000 men per theme.[83] It must, of course, be remembered that the *themata* of the tenth century, especially those along the borders, were much smaller than the older military provinces. A figure of about 10,000 altogether for the original Armeniakon or Anatolikon districts is acceptable. But the figures given by Ya'qūbī for the middle of the ninth century, appear on the whole much more reasonable. He mentions a total of 40,000 cavalry soldiers altogether: "*Kh*irshana doit fournir 500 cavaliers; Séleucie 500 cavaliers; la Thrace, 5.000 cavaliers; et la Macédoine, 5.000 cavaliers. Le total de l'armée byzantine, ainsi constituée conformément aux prescriptions militaires imposés aux cantons et aux villages, est de 40.000 cavaliers".[84] If Ya'qūbī's figures are to be accepted, the army of Charsianon in the ninth century was relatively small; that of Cappadocia will not have been very much larger.[85]

---

35. 3—5. This anon. treatise actually gives figures for the *banda* or *allagia* of Thrakesion and Charsianon — 320 men for the former, 300—400 for Charsianon (which was, of course, a much larger province at this period — c. 960 — than in the early ninth century, having had extensive areas of the former district of Cappadocia transferred to it. See the references in note 21 above). The *Praecepta Militaria* ascribed to Nicephorus II also refer to cavalry banda of 50 men: see *Nicephori Praecepta Militaria e codice Mosquensi*, ed. J. Kulakovskij, in *Zapiski Imperatorskoj Akademii Nauk*, viii ser., 7 (1908), no. 9, 12, [24-8], 13, [6-9], [27-34].

[81] *De Vel. Bell.*, 227, [21-2], 229, [5]sq., and 220, [12] and 22, [1]. — although it should be borne in mind that the newly-created themes of the tenth century were smaller than the older "rhomaika themata."

[82] Incerti Scriptoris Byzantini Saeculi X. *Liber De Re Militari*, ed. R. Vari (Leipzig, 1901), 1, [10-15]. That "all the *themata*" is to be taken literally seems unlikely. The author probably means all those that are present.

[83] Leo, *Tact*, iv, 41—44; 67—8; *Ibn Khurdādhbīh*, 84 (text 111). Leo's figures are simply copied from the *Strategikon* of Maurice (eg. *Strat.*, i, 4.2—3) which deals specifically with the praesental forces of the later sixth century. These did number perhaps 24,000 at times. Note that the figures given by Theophanes depend normally upon his sources. Where this is reliable — in the case of Procopius, for example — they may be accepted. See I. Čičurov, 'Feofan Ispovednik — Kompilyator Prokopiya', *Viz. Vrem.* 37 (1976), 62—73, esp. 62..4.

[84] Al-Ya'qūbī, *Kitāb al-Buldān*, *Le Livre des Pays*, trad. G. Wiet (Le Caire, 1937), 168 (text in *BGA*, vii, 232), a work compiled c. 889 A. D. Note *Hudūd al-'Ālam*, 157: "In each of these provinces lives a commander-in-chief on behalf of the King of Rūm, with numerous troops numbering from 3,000 men to 6,000 horse (sic) and destined to guard the province".

[85] In 911, for example, the theme of Sebasteia consisted of 5 tourmarchs, 10 *drouggarioi*, 8 *komētes* and 965 soldiers. Taking *drouggarioi* and *komētes* as more or less equal in rank (see below, note 91) we may assume *banda* of between 50 and 80 men approximately. Cf. *De Caerimoniis* (Bonn), 656, [13-16]. This may not have been the total of troops from Sebasteia, of course, but even if as much as fifty per cent. had remained in their province (which actually seems most unlikely) this hardly speaks for the huge numbers which appear in most contemporary histories and chronicles.

As mentioned, the basic military and administrative unit was the *bandon* or *topotērēsia* headed by a *komēs*. Several *banda* made up a *tourma*, but at the purely military level there existed also *drouggoi* commanded by *drouggarioi*. These consisted of several *banda*, and represented the middle level of the military command structure.[86] No administrative *drouggoi* existed — there was no territorial *drouggos* — although the *drouggarioi* were attached to the permanent staff of the *stratēgos*. They are often referred to as *chiliarchai* in the classical manner, and they belonged to the distinctively military élite which grew up in the provinces of the empire. The *drouggarios* Nikephoros and his son Baanes provide a good example, the former based in Thrace during the middle years of the ninth century. The son followed in his father's footsteps and became likewise a *drouggarios*.[87] The officers who were sent out to call up the theme troops for inspection (the *adnoumion*) seem also to have been headed by a *drouggarios*.[88] Apart from their purely military activities, however, such officers had little to do with administrative matters. During the tenth century, and perhaps connected with the reduction in the number of men making up a *bandon*, we meet *drouggarokomētes*, who seem to be the equivalent of ordinary *kometēs*, perhaps of a slightly higher rank.[89] Indeed, the tenth century appears to have seen a considerable reshuffling of ranks within some of the provincial forces. The *thema* Charpezikion, for example, apart from its *stratēgos*, the *komēs tēs kortēs* and the higher-ranking *tourmarchai* (numbering twenty-five altogether), had a further 47 lesser turmarchs, 205 *drouggarioi* and 428 soldiers![90] The titles as they are here applied demonstrates in fact a specialised organisation and reflect the application of Greek titles to an already existing (Armenian) establishment, which was internally very different from the traditional Byzantine structure. The new "Armenian" *themata* which were probably all very similar structurally to the Charpezikion, as Oikonomides surmises, may in fact reflect the more "feudalised" structure of Armenian society. The older military districts referred to in the same list for 949 retain the traditional structure.[91]

---

[86] Such officers were originally titled *moirarchai*, since they commanded a *moira*, but these terms fell out of use — if they were ever used in everyday speech — during the early seventh century. Cf. Maurice, *Strat.*, i, 4.3; Leo, *Tact.*, iv, 9; 42; 43 etc.

[87] See *De S. Maria Iun.* (Acta Sanctorum, Nov. iv, 692—705), 692 E-F, 694 E, 703 F. For another example of a *drouggarios*, ordered by the *stratēgos* to assemble his troops at Malagina, see *La Vita retractata et les miracles postumes de saint Pierre d'Atroa*, ed., trad. V. Laurent (Subsid. Hag. 31, Bruxelles, 1958), 109, [1]sq.

[88] See 'La vie de saint Philarète', edd. M.-H. Fourmy, M. Leroy, in *Byzantion* 9 (1934), 125.

[89] *De Caerimoniis*, 663, [6] (for 949).

[90] *De Caer.*, 667, [6–11]. See also V. V. Kučma, 'Komandniyi Sostav i Ryadovye Stratioty v Femnon Voiske Vizantii v Konče IX—XV', *Vizantiiskie Očerki* (Moscow, 1971), esp. 95—6.

[91] See Oikonomides, *Les listes de préséance* (see note 21 above), pp. 345—6, who notes also a similar arrangement in south Italy for the same period, where Armenian units were also stationed. Cf. Vera von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jhdt.* (Wiesbaden, 1967), pp. 109—111, who, however, considers that the reduction in the status of tourmarchs was generalised. While certain titles were certainly reduced in status — that of *drouggarios* to the level of *komēs*, for example — the figures for Charpezikion demonstrate rather a different internal organisation. The theme of Sebasteia had 5 tourmarchs, 10 *drouggarioi* but only 8 *komētes* during the Cretan expedition of 911, which suggests that the latter two were regarded as more less equivalent.

The turmarch was a key figure in the administration of the theme or the *kleisoura*. Like the *stratēgos*, he was granted legal authority in all military matters — ie. in all affairs in which his soldiers were directly involved — within his *tourma* or *kleisourarchia*. To what extent this authority was preserved into the tenth century is unclear, but the theme *kritēs* came increasingly to the fore in legal and fiscal affairs, as the author of the *De Velitatione Bellica* complains.[92] We may assume that a kleisourarch had the same powers as a turmarch, since most *kleisourarchiai* were ex-*tourmai* separated from the authority of the *stratēgos* to whose theme they had originally belonged;[93] although kleisourarchs could also have their own turmarchs. In the *De Velitatione Bellica*, the turmarch is an important figure on the staff of the kleisourarch or *stratēgos*. He is responsible for ensuring the safety of the local populace by warning them of the approaching enemy.[94] He is also responsible for shadowing enemy raiders with his own detachment until the commander can assemble his troops, and for finding out which routes the enemy forces intend to follow.[95]

The frontier regions were organised along the same lines as the rest of the empire, into military districts in which civil and military authority were (to begin with) united. That these districts were administratively self-contained is clear from a passage of the *De Administrando Imperio*, where a series of transfers of *tourmai* from one theme to another, and *banda* from one *tourma* or theme to another are mentioned.[96]

To what extent these districts were also co-terminous with the fiscal administrative circumscriptions is difficult to say. The complexities of the latter, with its transfers of properties from one owner to another, the parcellisation of estates and the transfer of liabilities from one fiscal *dioikēsis*

The tourmarchs, however, although in charge of very small units (three or four *banda* of about 50 men each) retain their status relative to the *drouggarioi* and *komētes*. Sebaste.a had been a *kleisoura* before 908, and belonged therefore to the older establishment. See *De Caer.*, 656, [13]sq. and Oikonomides, Préséance, p. 349. Note that the *De Velitatione Bellica*, compiled in the 960 s, refers to tourmarchs as μεγάλοι καὶ χρήσιμοι ἄρχοντες 197,[1]. Oikonomides, *Organisation de la frontière orientale* (*art cit.*, note 24) has discussed the origins of the small *armeniaka themata*, see 295—300; although it is doubtful that the high number of officers in these units has anything directly to do with discipline, as he supposes (298).

92 *De Vel. Bell.*, 240, [8-23]; for the usurpation of this authority by the kritēs, 240, [4-8]. Cf. Ahrweiler, *Recherches sur l'administration* (*art. cit.*, note 73 above), 69 f., and von Falkenhausen, *op. cit.*, p. 115.

93 Cappadocia, for example, had been a *tourma* of the Anatolikon theme until the early ninth century. See *DAI*, commentary, p. 188, and text, cap. 50, [167-8]. On *kleisourarchai*, see Ahrweiler, *Recherches sur l'administration*, 81—2; and Ferluga, *art. cit.*, (note 21 above), 76 f.

94 *De Vel. Bell.*, 214, [9]sq. We have not dealt here with the system of warning beacons which was operated by the Byzantines during the first half of the ninth century, stretching from Loulon to Constantinople, since this was not an essential part of local defences. See *De Caer.*, 492, [8]sq., *Theophanes continuatus* (Bonn), 197, [11]sq, and *Symeon magister* (*ibid*), 681, [21]sq.

95 *De Vel. Bell.*, 196, [22], 200, [10]sq., 227, [2]. For further details of tactics and strategy in border warfare, see the account of Pertusi, *Akritai e Ghâzi*, 248 f., 251—2.

96 *DAI*, cap. 50, [92]sq. Note also Mas'ūdī, *Kitāb al-Tanbīh wa'l-Ishraf, le livre de l'avertissement et de la revision*, trad. B. Carra de Vaux (Paris, 1897), 239, who reports that the Byzantine provinces are called bend, ie. *banda*.

to another, will have prevented any neat correspondence between political/military administrative regions on the one hand, and fiscal districts on the other.[97]

Recruitment of soldiers, in contrast, was apparently organised within each *bandon*. Excluding the permanent military staff of the *stratēgos* or kleisourarch — his turmarchs, *drouggarioi* and *komētes*, the *komēs* of the tent, and their various staff (*domestikoi* and *topotērētai*) — the majority of the soldiers were called out only for particular campaigns or when an enemy force approached.[98] They were often widely dispersed in their own communities, and as the *De Velitatione Bellica* makes clear, took some time to assemble.[99] Indeed, the strategy followed was designed explicitly to permit the scattered units to assemble and join the commander and his detachment.[100] Recruitment itself was based on the traditional military service supported by a private property, a system which had developed during the later seventh century.[101] Most of the Arab geographers who make reference to the Byzantine empire mention this system, which was applied only exceptionally in their own land.[102]

Viewed as a whole, the system of frontier defences as it appears in its perfected form in the *De Velitatione Bellica* — after 250 years or more of gradual development — functioned effectively and well. At the cost of the disappearance of the traditional urban society in those regions, and a corresponding extensive "ruralisation", it made the Byzantine borderlands a formidable barrier behind which any attempt to establish a hostile military presence was doomed to fail. The existence of this deep band of frontier lands also stimulated a general militarisation of Byzantine society and the development of a new aristocracy, most clearly in the frontier regions under review, and with this went a corresponding shift in values and outlook. The attitudes of the leading figures of "Digenis Akritas" and of the writer Kekaumenos are typical of this frontier society; and while there never developed within the Byzantine empire, constantly under pressure from all sides, a comparable

---

97 See, for example, N. Svoronos, 'Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes', *Bulletin de Correspondance Hellénique* 83 (1959), 55—6.

98 For these staff officers see *De Caer.*, 663, ^{2}sq., ^{15}sq., 667, ^{6}sq. The number of regular, full-time soldiers serving all year round, seems to have been very small, cf. *De Caer.*, 663, $^{6-11}$, where the total of soldiers attached to the general of the Thrakesion forces and his officers amounts to 235, referred to as προελευσιμαῖοι. The permanent scouts established along the borders and above the roads leading back into Byzantine territory also belonged to the regular establishment, receiving regular (monthly) pay and supplies. See *De Vel. Bell.*, 188, $^{16-20}$.

99 *De Vel. Bell.*, 215, $^{1-6}$: Εἰ δέ γε τῶν πολεμίων ἐξέλευσις ἀθρόα καὶ σύντομος γένηται, οἷα πολλάκις παρ' αὐτῶν εἴωθε γίνεσθαι, μήπω τῶν βασιλικῶν στρατευμάτων ἐπισωρευθέντων ἀλλὰ μόνου τοῦ σρατηγοῦ. Μηδὲ αὐτοῦ δυνηθέντος διὰ τὸ σύντομον τῆς αὐτῶν ἐξελεύσεως τὸν ὀλίγον λαὸν τοῦ ἰδίου θέματος ἐπισυναγαγεῖν ἀλλ' ὀλίγον ἔχῃ καὶ εὐαρίθμητον . . .

100 The general was to shadow the enemy but not to attack until the latter was on the return march, thus catching him when tired and laden with booty, and also with a stronger force under the Byzantine's command. See *De Vel. Bell.*, 192 ^{19}—193, ^{3}.

101 See Ahrweiler, *Recherches sur l'administration*, 5 f., and Lemerle, *Esquisse*, i, 70—73; ii, 43 f. See also Haldon, *Recruitment* (*art. cit.*, note 7 above).

102 See for example, Ya'qūbī, *Les Pays*, 168 (text, *BGA*, vii, 323); Ibn Khurdādhbih, 85 (text, 111—2).

outlook with regard to its foes and the warfare it waged against them to that which the Arabs possessed, this frontier warfare radically affected the society of the borderlands, promoting tendencies within Byzantine society as a whole which were to play a crucial role during the tenth and eleventh centuries.

II

The Byzantine frontier played a very special part in the life of the Abbasid state. There were practical reasons for this. The Byzantine outposts were often dangerously close to the plains of Cilicia, northern Syria and al-Jazirah and frontier towns were often taken by the enemy. If the defences were weakened, the enemy could strike into the heart of the empire. On the positive side, Byzantine territory provided a fertile field for raiding, for acquiring booty and ransoms. But the Byzantine frontier had an ideological importance which is at least as significant as the practical. The Byzantines were the hereditary enemies of the Islamic state. The Byzantine empire was the only power bordering on the Islamic world which could be considered an equal. It offered a rival ideology and a rival political system. This meant that campaigns against the Byzantines had an importance which campaigns against such unlettered barbarians as the Turks and Berbers never did. These frontier wars were the only military expeditions the Abbasid Caliphs ever joined in personally, and Caliphs like Hārūn and al-Mu'taşim seem to have used the campaigns very consciously as a way of enhancing their status as leaders of the Muslim community.

Nowhere else along the frontiers of the empire did the Muslims develop such an organised and sophisticated military system. This largely came into being during the first half century of Abbasid rule from 132 (750) on. By the end of the reign of the Caliph Hārūn al-Rashīd (193/809) it was complete in all essentials and remained in existence until the Byzantine reconquests of the second half of the fourth/tenth century. The purpose of this paper is to examine as far as possible, how the system was built up and operated.

The frontier areas (al-thughūr) were divided by the Muslim authorities into two zones,[103] the Syrian frontier to the west in the Cilician plain and the frontier of al-Jazīrah in the more mountainous country to the east. Further to the north-east lay the Armenian principalities which formed a barrier preventing direct confrontation between the armies of Byzantium and the Caliphate.

The Cilician plain forms a distinct geographical unit, separated from the Byzantine lands to the north by the Taurus mountains and from the Muslim areas of northern Syria by the lower but still formidable Amanus range. Potentially it was rich and fertile and had supported considerable cities in antiquity but the Persian and Arab invasions of the seventh century had put an end to this. The early Islamic rulers preferred to keep it as a no-

---

[103] For the divisions of the frontier zones, see Ibn Kurdādhbīh, 99, and *Qudāmah b. Ja'far*, Kitāb al-Kharāj (BGA, vi), 253—4; and the comments of Pertusi, *Akritai e Ghazi*, 249—50. For the historical geography of the area, see Ramsay, *Historical Geography* (cited note 24 above) and the indispensable work of Honigmann, *Ostgrenze* (see note 11 above). For the most recent detailed survey, see E. Wirth, *Syrien: eine geographische Landeskunde* (Darmstadt, 1971).

man's land[104] and it was not until the time of the later Umayyads and early Abbasids that vigorous efforts were made to incorporate the area within the Islamic state. So successful were these efforts that during the prolonged disturbances which followed the death of Hārūn al-Rashīd in 193/809 it was described as a haven of peace and quiet.[105]

The Muslims settled in three large towns in the plains, al-Maṣṣīah (Mopsouestia), Adhanah (Adana) and Ṭarsūs, and a small number of satellite communities. Because of its geographical situation, al-Maṣṣīṣah[106] was the first of these cities to be colonised. As early as 84/703 a mosque had been built and the old walls refortified and by the end of the Umayyad period there was also a *rabaḍ* or suburb outside the fortress which implies that the settlement was more than just an isolated garrison. In 139/756 there was one of the periodic earthquakes which afflicated the area and the Caliph al-Manṣūr ordered that the whole town be rebuilt and repopulated. The town continued to prosper, a new community grew up across the river Jayḥān and the mention of *khāns* there during the reign of al-Ma'mūn demonstrates that it had become a commercial centre[107] as well as a military one.

The same process can be observed in the case of Adhanah.[108] It seems to have been less important or populous than the other two and the first recorded settlement did not come until 141—2/758—60 when a garrison of Khurāsānīs was settled there (Khurāsānīs, from north eastern Iran, formed

104 al-Balādhurī, *Futūḥ al-Buldān* (ed. Munajjid, *op. cit.*, note 12 above), 194—5; Honigmann, *Ostgrenze*, 39—40. For the general decline of urban life in seventh-century Anatolia, see C. Foss, 'The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity', *English Historical Review* 90 (1975), 721—747, and part one above.

105 *Michael Syr.*, iii, 26.

106 For the development of al-Maṣṣīṣah, *al-Balādhurī*, 1945—7; and Yāqūt, *Muc'jam al-Buldān*, ed. F. Wüstenfeld (Leipzig, 1886), iv, 579.

107 The sources frequently mention markets in connection with frontier towns, but it is not clear how far these served "international" trade and how far they were simply local markets. The whole question of Byzantine trade with the Islamic countries in this period is very obscure. Contemporary sources hardly mention it, although al-Jahiz says that the Muslims imported "gold and silver utensils, dinars of pure gold, herbs, brocades, fiery horses, female slaves, rare brass utensils, unpickable locks, lyres, water-engineers, agricultural experts, marble workers and eunuchs" (*Kitāb al-Tabaṣṣur.* See French transl. by C. Pellat in *Arabica* 1 (1954), 159). It is not clear from this list how large this trade was and whether any of it passed through the frontier towns. Michael the Syrian (iii, 16) describes how Muslims and Byzantine soldiers met and did trade during Harun's campaigns. In the fourth/tenth century Tarsus is said to have imported hunting dogs and falcons from Byzantium (M. Canard, 'Quelques observations sur l'introduction géographique de la Bughyat at't'alab de Kamal ad-Din d'Alep', *Annales de l'Institut des Études Orientales* 15 (1957). The best modern discussion of this trade is still that of W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age* (Leipzig, 1885—6), i, pp. 43—5. M. Lombard considers the trade to have been considerable, but since neither dates nor references are given, it is difficult to assess this opinion (*L'Islam dans sa première grandeur* (VIII—XI siècles) (Paris, 1971), pp. 226—8). M. A. Shaban assigns a major importance to this trade (*Islamic History: A New Interpretation*, ii, *A. D.* 750—1055 (*A. H.* 132—44) (Cambridge, 1976), pp. 28—9, but the references cited hardly bear this out; while E. Ashtor is much more cautious (*A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* (London, 1976), p. 100). There is no firm evidence of large-scale trade through the frontier cities in this period and until such evidence emerges, it must be assumed that the markets of these cities dealt most in local products.

108 For Adhanah: *al-Balādhurī*, 199; *Yāqūt*, i, 179.

the bulk of the troops in the early Abbasid armies). In 165/781—2 Hārūn al-Rashīd brought in more colonists from Damascus and al-Urdunn (northern Palestine and Jordan) and the town was strengthened again in 193—808—10.

Although it was the last to be founded, Ṭarsus[109] became the largest of the cities of the Cilician plain. In 162/779, al-Ḥasan b. Qaḥṭabā came to the deserted site while returning from a campaign in Anatolia and established a settlement of sorts. However, it was not until 171 (787—8) that Hārūn, fearing that the Byzantines would occupy the site, ordered that a garrison be settled there. Some 4—5,000 soldiers were drafted in but the outpost remained very vulnerable. In 189/804—5 they were all captured by the Byzantines[110] and not released until Hārūn conquered Herakleia the next year. Despite these inauspicious beginnings, the town flourished because it was the nearest settlement to the Taurus passes and by the fourth/tenth century it was the commercial and military metropolis of the region.

There were other, smaller outposts in the plain, notably 'Ain Zarbah, Hārūniyah and al-Kanīsat al-Sawdā,[111] all dating from the reign of Hārūn, but these seem to have been little more than fortresses and none of them large centres of population.

To the east of the Cilician plain the border area becomes much more mountainous and the Muslim outposts in the river valleys more isolated and vulnerable. The most westerly of these outposts was Mar'aṣ,[112] at the southern end of an important route over the mountains. The fertile grazing afforded by the surrounding plains made the area a good base for launching summer expeditions but the various attempts of Umayyad rulers to establish a permanent community there were thwarted by the Byzantines, who took the city during the disturbed times of the Abbasid Revolution. Sometime between 137/754 and 152/769 a garrison was established and this was able to resist a major Byzantine attack in 161/778.[113] Under Hārūn the population seems to have increased and a *rabaḍ*, called Hārūniyah, was built outside Marwān b. Muḥammad's original fortress. As with many other settlements, the geographers mention the markets, showing that this was a commerical centre as well as a military outpost.[114]

al-Ḥadath, further up the valley was less directly exposed to Byzantine raids. Like Mar'ash it was fortified and settled in the early Abbasid period. al-Ḥasan b. Qaḥṭabā began the work in 161/778—9[115] and it was continued until 169/785—6 when repairs were necessary as the walls had been washed

---

[109] For Ṭarsūs: *al-Balādhurī*, 200—1; for descriptions of the city in the tenth century, see *Ibn Ḥawqal* (cited note 61 above), 183—4 and Canard, *art. cit.*, (note 107), 46—52.

[110] *Michael Syr.*, iii, 16.

[111] *al-Baldādhurī*, 202—3; *ibn Ḥawqal*, 182.

[112] For Mar'aš: al-Balādhurī, 224—5; Yāqūt, iv, 498. *Michael Syr.*, ii, 526, says that all the original inhabitants were deported in 769 and settled in Syria.

[113] al-Ṭabarī, *Ta'rīkh al-rusul wa'l-mulūk*, edd. M.-J. De Goeje *et al.* (Leiden, 1879—1901), iii, 486.

[114] *al-Idrisī*, ed. J. Gildemeister (1885), 27.

[115] *al-Ṭabarī*, iii, 493; *al-Balādhurī*, 226; *Michael Syr.*, iii, 2; 8.

away during the winter. A garrison of 6,000 soldiers established.[116] Malaṭyah, further to the north-east, guarding the valley of the Nahr Qubāqib, was originally colonised in late Umayyard times but here again the fall of the dynasty allowed the Byzantines to retake it. The inhabitants were forced to leave and the city entirely destroyed[117] but, typically, the victors did not establish a garrison to hold it and the place was still in ruins when al-Ḥasan b. Qaḥṭabā was sent to rebuild it in 140/757—8. Volunteers arrived from all over northern Syria and al-Jazīrah to help with the work and a garrison of 4,000 settled in the city.[118] The geographers speak of the fertility of the site[119] but there is no mention of commercial activity. In a very interesting comment, al--Ya'qūbī describes the city as lying on level ground surrounded by mountains inhabited by the Byzantines (*Rūm*).[120]

Malaṭyah was the last large scale settlement towards the north-east but there were also a number of small fortresses, called *ḥiṣn* rather than *madīnah* (city). Among these were Ḥiṣn Manṣūr on the road between the Euphrates crossing at Sumaysāt and Malaṭyah,[121] Hisn Zibaṭrah on the road from Malaṭyah to al-Ḥadath,[122] Ḥiṣn Qalawdhiyah guarding the approaches to Malaṭyah from the east[123] and finally the remote Ḥiṣn Kamkh in the upper Euphrates valley.[124] All these fortresses were built or rebuilt under the early Abbasids and must have had garrisons to hold them but we have too little information to say with confidence how this was arranged.

A few general points can be made in connection with these settlements. The first is that they were all in the plains, on fertile sites beside rivers, and the Arab geographers are lyrical about the richness and fertility of many of them, especially in Cilicia.[125] Equally, the Muslims seem to have made very little effort to control the heights and the mountains. It is also worth noting that the Muslim presence was essentially urban in character. The main unit of defense was not the isolated castle but the fortified city. These cities were artificially created to serve a military purpose but they soon came to have an economic role, both as local market towns and as entrepôts for trade with the Byzantines. Finally, it was in the half-century from 132/750 onwards, the first half-century of Abbasid rule, that the frontier was organised and the scorchedearth policy of the early days replaced by one of advancing settlement.

These newly founded or refounded cities needed to be peopled. All the settlements had a number of salaried troops, usually about 4,000, attached to them. About half of these came from Khurāsān in north-east Iran, where the bulk of the Abbasid army was recruited, while the other half came from the provinces nearest the frontier regions, Syria and al-Jazīrah. In 141—2/758—60 Adhanah was colonised by a mixed force of Khurāsānīs and

[116] *al-Balādhurī*, 226—7.
[117] *Ibid.*, 222.
[118] *Ibid.*, 223.
[119] *Ibn Ḥawqal*, 181; *al-Iṣṭakhrī* (BGA, i), 62.
[120] al-Ya'qūbī, *Buldān* (BGA, vii), 362.
[121] *al-Balādhurī*, 228—9; *ibn Ḥawqal*, 181.
[122] *al-Balādhurī*, 228; *Michael Syr.*, iii, 13.
[123] *al-Balādhurī*, 222, 223.
[124] *Ibid.*, 219—220.
[125] For example, *al-Iṣṭakhrī*, 62, 63; *al-Idrīsī*, 25; Yāqūt, iv, 558.

Syrians[126] while the colonists of Ṭarsūs came from Khurāsān, al-Maṣṣīsah and Antioch.[127] Further east in al-Ḥadath the garrison consisted of men from Syria, al-Jazīrah and Khurāsān[128] and 4,000 men from al-Jazīrah were settled in Malaṭyah[129]. In Umayyad times there were sometimes rotating garrisons like the guards who were sent from Antioch to al-Maṣṣīsah for the winter and returned home in the spring,[130] but this practice seems to have been discontinued under the Abbasids and the troops were intended to be permanent settlers.

In addition to the regular troops there were a number of *muṭṭawi'ah* or volunteers from various parts of the Muslim world who came to the frontier regions to serve the cause of Islam. By the fourth/tenth century this had become a highly organised system. The volunteers, who do not seem to have been paid by the government were, put up at houses in Ṭarsūs owned by their province of origin and maintained by *waqfs* specially endowed for the purpose.[131] There were volunteers in the early period but we know very little about their numbers and organization. In al-Maṣṣīṣah they formed a considerable proportion of the garrison[132] and they are also recorded among the settlers of Hārūniyah[133] but no numbers are given. They also took part in the summer campaigns, when they were fed at government expense.

In addition to these volunteers, both Umayyad and Abbasid Caliphs settled numbers of the mysterious people known as Zuṭṭ. This sort of wholesale transfer of minority groups, though fairly common in the Byzantine empire, was very rare in Islam. The Zuṭṭ, of Indian origin, inhabited the marshes of southern Iraq. In Umayyad times some of them, with their buffaloes, had been moved to Antioch.[134] Later, after the Zuṭṭ rebellion of the time of al-Ma'mun, al-Mu'taṣim moved more of them to the frontier area and settled them in 'Ain Zarbah, were they were subsequently captured by the Byzantines.[135]

Finally there were those of the local inhabitants who remained. In many cases the Muslims removed the people from the areas they conquered, like the fortress of Ṣamālū and settled them in the interior of the empire, in this case at Baghdad.[136] Only in the case of al-Maṣṣīṣah do we find the local people being given a place in the rebuilt town. Here the *furs* (Persians), *ṣaqālibah* (Slavs) and *nabaṭ* (Nabatean, that is non-Arab, Christians) who had lived in a suburb outside the walls since Umayyad times, were transferred to the city by al-Mansūr and given plots of land and help building their houses.[137]

126 *al-Balādhurī*, 199.
127 *Ibid.*, 201.
128 *Ibid.*, 226.
129 *Ibid.*, 223.
130 *Ibid.*, 196.
131 *Ibn Ḥawqal*, 184; Canard, *art. cit.*, 46—7.
132 *al-Balādhurī*, 197, 203.
133 *Ibid.*, 202.
134 *Ibid.*, 198; Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, i, pp. 223—4.
135 *al-Ṭabarī*, iii, 1168—9.
136 al-Balādhurī, 202. Cf. F. Hild, M. Restlé, 'Semaluos Kastron', *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 23 (1974), 263—270.
137 *al-Balādhurī*, 196—7.

Throughout the period of Muslim occupation, these towns seem to have remained very military in atmosphere. We have full descriptions of Ṭarsūs in the fourth/tenth century which show that, despite the presence of merchants and a certain amount of local industry, warfare was still the main occupation of the inhabitants. Significantly, two-thirds of the people of the city were single men, engaged in military activities and probably transient, while only one-third were heads of families.[138] The picture must have been similar in the smaller and less prosperous towns further to the east; the cities owed their survival to their position on the frontier, and when the Muslim world was too disturbed by internal rivalries to give them military and financial support and the supply of volunteers dried up, they soon fell victim to the agressive Byzantines.

The leaders of Muslim activity on the frontiers included some of the most eminent men in the Caliphate. All the Caliphs between al-Manṣūr and al-Ma'mūn, with the exception of the short-lived al-Hādī and al-Amīn took an interest in the affairs of the frontier provinces. This was especially true of Hārūn al-Rashīd who devoted a great deal of energy and attention to the strengthening of the Muslim position. Then there were other members of the Abbasid family of whom the most important branch by far were the family of Ṣāliḥ b. 'Alī, especially Ṣāliḥ himself and his son 'Abd al-Malik. They had taken over much of the Umayyad property in Syria where they had settled[139] and they had become, in some ways, leaders of the Syrian interest in the Caliphate. Ṣāliḥ played an important role in the rebuilding of Malaṭyah, Mar'ash, al-Maṣṣīṣah and Adhanah, recruiting Syrians to people the cities,[140] and both he and his son appointed local governors in the area.[141]

Apart from members of the ruling family, the most prominent figure on the frontier was the Khurasānī general al-Ḥasan b. Qaḥṭabā, son of that Qaḥṭabā who had led the Abbasid armies east from Khurasan against the Umayyads. He played an active part in the rebuilding of Malaṭyah, where he fed the workmen at his own expense and encouraged them by carrying stones himself, al-Ḥadath and Ṭarsus and he was so feared as a raider by the Byzantines that they put his picture in their churches.[142] However, his interest seems to have been due to personal piety and enthusiasm and his example was not followed by other Khurāsānī leaders. An important part was played by local Syrian families, some of whom had been important under the later Umayyads and continued to flourish under their Abbasid successors. Typical of these was the family of Zufar b. 'Āṣim al-Hilālī, powerful in the region of Aleppo, whose members appear both as governors and leaders of raids. Other examples could be adduced to show that the defence of the frontier

138 Canard, *art. cit.*, 46—52.

139 See for Example, *al-Balādhuri*, 156, 159, 170; and Ibn al-'Adīm, *Zubdat al-halab min ta-'rikh Halab*, ed. S. Dahhan (Damascus, 1951), 59, 60, 62, 63.

140 *al-Ṭabarī*, iii, 121—2; *al-Balādhurī*, 197, 199, 223, 225.

141 For example Jibrīl b. Yaḥyā al-Bajalī in al-Maṣṣīṣah (*al-Balādhurī*, 197), Maslamah b. Yaḥyā al-Bajalī and Mālik b. Adham al-Bāhilī in Adhanah (*ibid.*, 199), all appointed by Ṣāliḥ. His son 'Abd al-Malik is known to have appointed Yazīd b. Makhlad al-Fazārī and Abū'l-Fawāris in Ṭarsus (*al-Balādhuri*, 201), and Muḥammad b. 'Abd Allah al-Anṣārī in Šimšat.

142 *al-Ṭabari*, iii, 353, 493, 495; *al-Balādhuri*, 200, 203.

and the raids on the Byzantines were largely conducted by local leaders from Syria and al-Jazīrah except when the Caliph himself decided to take an interest, and outside troops were drafted in in large numbers.[143]

The payment of the troops in these areas was handled in two ways, by paying them salaries and giving them plots of land. Normally during this period, soldiers in the Abbasid armies were paid salaries by the central treasury and this practice was continued in the frontier settlements. Although we are given figures for the amounts paid in some settlements, it is difficult to interpret them satisfactorily. It can definitely be said, however, that the rates of pay were substantially higher than the 80 *dirhams* per month which was usual elsewhere, which suggests that conditions were arduous and there was a need to offer men extra inducements to serve in the area.[144]

In addition to their salaries, these men were often given *qaṭā'i'* (sing. *qaṭi'ah*). This term is often misleadingly translated as "fief". In reality it was neither a fief in the western sense of the word nor an *iqṭa'* as it later developed in Islam but a plot of land given in absolute ownership (*milk*).[145] These lands were not *kharāj* lands either which meant that the owners only paid the lower rate of tax, the *'ushr* or tithe. It seems that in most cases these grants were small. In 'Ain Zarbah and al-Ḥadath they were simply dwelling places,[146] while in Tarsūs they only measured 20 × 20 cubitts (approx. 10 × 10 metres),[147] which would only be enough for a house. In Malaṭyah the houses built for troops are described; there were two rooms up, two rooms down and a stable for a *'arāfah* of 10—15 men, hardly palatial.[148] On the other hand the houses in al-Maṣṣīṣah were described as being like inns (khānāt) and this may mean that the sites had commercial possibilities.[149] Apart from this the only case where the *qata'i'* could have been a means of subsistance was in Malaṭyah where in 140/757—8 the garrison were given *mazāri'* (tenant farms) as well as their salaries.[150] In short, the frontier garrisons were paid by the government, like other parts of the army, though at more generous rates, and were not dependent on their small property holdings as a source of income.

This large salary burden coupled with the low yields of taxation in the frontier areas meant that the government had to give the frontier areas financial support. Almost all the land there was *'ushr* land, paying the lower level of tax, and many areas were *īghār*, which meant that tax-collectors could not enter them. In 243/857—8, the Caliph al-Mutawwakil attempted to reduce

---

143 For Zufar b. 'Aṣim al-Hilālī see *al-Ṭabarī*, iii, 373, 378; al-Ya'qūbī, *Ta'rikh* (ed. M. Houtsma, Leiden, 1883), ii, 404, 430. For another example of a local leader who played a prominent part in expeditions, see Ma'yūf b. Yaḥyā al-Kindī (*al-Ṭabarī*, iii, 371, 385, 568), who also led naval expeditions (*ibid.*, iii, 711).

144 For details of payment see *al-Balādhurī*, 197, 199, 201, 223, 225, 226.

145 For the legal status of qatī'ah in this period, see A. Ben Shemesh, *Taxation in Islam* (Leiden, 1967—9), ii, pp. 23, 36, 124; and iii, pp. 73—5. *al-Balādhurī* makes it clear (203) that lands in the *thughūr* paid *ᶜushr* and not *kharāj* up to the reign of al-Mutawwakil. According to Ibn al-'Adīm, the *'ushr* collected in Ṭarsūs was, from the time of al-Ma'mūn on, paid to deserving members of the local population, so none of it can have reached the government (Canard, *art. cit.*, 48).

146 *al-Balādhurī*, 202, 226.

147 *Ibid.*, 201.

148 *Ibid.*, 223.

149 *Ibid.*, 197.

150 *Ibid.*, 223.

the deficit by cancelling all these fiscal privileges[151] but this does not seem to have solved the problem; Qudāmah, writing at the beginning of the fourth/tenth century explains how the revenues of the Syrian and Jazīrah frontier areas amounted to barely half the cost of defence and salaries.[152]

The frontier cities had more than a defensive role. They also served as bases for raids into Byzantine territory. Unlike their Umayyad predecessors, the Abbasids made no effort to capture Constantinople or to annexe Byzantine lands. Nonetheless raids, great and small, remained an almost annual feature of frontier life.[153]

There were two sets of raids, the summer (*ṣā'ifah*) and the winter (*sātiyah*). Of these the summer was much the most common and I have only found two examples of winter raids recorded during the century which followed the Abbasid Revolution (750—850).[154] It was not only the intense cold of the Anatolian winter which made raiding difficult but the problem of finding fodder which meant that the raiders had to carry supplies both for themselves and for their mounts.[155] Summer raids were launched almost every year except when disturbances in the Muslim world made this impossible; there were none between 125/743 and 137/754—5, during the civil wars of Marwān b. Muḥammad's reign and the period when the Abbasids were establishing their control in the west, and there was another break between the death of Hārūn in 193/809 and the latter years of his son al-Ma'mūn (215/830 onwards). There were other periods when raids itensified and the size of the forces involved increased. Such periods can be seen during the reign of al-Mahdī (158/785), the last years of Hārūn's reign and the end of al-Ma'mūn's. The reigns of al-Muʿtaṣim and al-Wāthiq were compartively quiet except for the great attack on Amorion in 223/838. Small scale activity was resumed in the reign of al-Mutawwakil (232/847—247/861) but the Muslims seem to have been more on the defensive.

The raids were launched from the Muslim bases through the Taurus passes. In the early days of the Abbasids, the Darb al-Ḥadath north of Marʿash seems to have been the most popular but later when the bases in Cilicia, especially Ṭarsūs, were developed, the Cilician Gates became more popular. There was one recorded raid along the Darb Malaṭyah[156] and one from Qālīqala.[157] The Muslims made very little attempt to establish bases beyond the Taurus. Towns like Herakleia in 190/806[158] and forts like Luʿluʿah might be captured and destroyed but they were not settled and held. The only impor-

---

151 *Ibid.*, 203.

152 *Qudāmah b. Ja'far*, 254—5. These figures are discussed in Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, i, 96—7.

153 The Muslim raids on Byzantine territory have been more fully discussed than other aspects of frontier activity. See E. W. Brooks, 'Byzantines and Arabes in the Time of the Early Abbasids', *English Historical Review* 15 (1900) and for the period from al-Ma'mun on, Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, i. For the best and most recent account, see R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion* (*op. cit.*, note 3 above).

154 In 178/794—5 and 231/845—6 (*al-Ṭabarī*, iii, 637, 1365—7). There may, of course, have been others not considered worth recording.

155 *Qudāmah b. Ja'far*, 256.

156 *al-Tabarī*, iii, 125. This was in 139/756—7.

157 *Ibid.*, iii, 493. This was in 162/779.

158 *Ibid.*, iii, 709—710.

tant exception seems to have been al-Ma'mūn's attempt to fortify Tuwānah (Tyana), when large fortifications were constructed, but when al-Mu'tasim came to the throne the next year, he ordered the project to be abandoned and all the works destroyed.[159] In most cases we have no information about the direction of the raids, and it must be assumed that most of them confined their activities to the frontier regions. However, from 159/776 until the end of the reign of Hārūn, there were periods of larger scale incursions; in this year the raiders reached Ankara[160] and later in the reign of al-Mahdī, Dorylaion[161] and, under the leadership of the young Hārūn, as far as the sea of Marmara itself.[162] Then there was another gap until large scale raids began again in 181/797, when there were expeditions to Ankara and the next year to Ephesus.[163] Thereafter the emphasis was again on local incursions, and the Muslims seem to have made a particular effort to reduce the towns and forts immediately to the north of the Cilician Gates, culminating in the sack of Herakleia by the Caliph himself in 190/806. al-Ma'mūn's campaigns in 215—8/830—3 had the same objective and with the single exception of al-Mu'tasim's attack on Amorion, expeditions deep into enemy territory ceased. It should be emphasised that deep penetration did not necessarily mean massive destruction. The accounts of the raids to Dorylaion and Ephesus, for example, make no mention of forts or prisoners captured and one must conclude that the invaders avoided centres of population and encounters with enemy forces.

Only rarely do we have any information about the numbers involved in raids and this is usually because they were exceptional. Since the men involved were paid by the government, it is reasonable to suppose that records were kept and we might expect the figures to be fairly accurate. There is nothing improbable about the 30,000 who raided Dorylaion[164] but the 95,793 who are said to have gone as far as the sea of Marmara in 165/781—2[165] seems extravagant while the 135,000 of 190/806[166] is vastly greater than any other army recorded in the Abbasid period. Probably much more typical were two less successful raids we have records of: the 10,000 who left Ṭarsūs in 191 (807)[167] and the 6,000 who joined the winter raid of 231/845—6. It is hard to imagine that numbers normally exceeded 10,000 mounted men and they must often have been much smaller. Only when the Caliph or some other dignitary was involved and outside troops and volunteers drafted in, did numbers reach these very high totals.

A final point needs to be considered in relation to these raids: what was their purpose? The obvious answers do not seem adequate. Conquest was hardly the object since, as we have seen, almost no attempt was made to occupy captured territory. Nor does it seem likely that the desire for booty

---

159 *Ibid.*, iii, 1111—2; *Michael Syr.*, iii, 84.
160 *al-Ṭabarī*, iii, 459.
161 *Ibid.*, iii, 493.
162 *Ibid.*, iii, 503—5.
163 *Ibid.*, iii, 646—7.
164 *Ibid.*, iii, 493.
165 *Ibid.*, iii, 503—5.
166 *Ibid.*, iii, 709.
167 *Ibid.*, iii, 712.

was an important motive. The expeditions were expensive to organise and the remote and war-ravaged frontier provinces of the Byzantine empire could not have provided much compensation. True, there were captives and in some cases these could be ransomed or sold as slaves but Muslims too were often taken prisoner and a considerable proportion of the captives were simply exchanged.[168]

The security of the Muslims living in and near the frontier areas was certainly an important concern as Byzantine raids could be destructive of both Muslim property and prestige. Much of the campaigning around the Cilician Gates should probably be seen as attempts to destroy the raiders' bases and establish a new no-man's land. Purely practical considerations of this sort, however, would hardly justify the effort involved in mounting large scale expeditions or the attention paid to the warfare by Muslim historians. Historians, like al-Ṭabarī, for example, often list the leaders of the summer expedition each year along side the leader of the *ḥajj*, the pilgrimage to Makkah, and this may provide a clue. To an extent, the raids had a ritual function and were important for internal propaganda. The Byzantines were the traditional foes of Islam. Anyone wishing to establish his position as leader of the Muslim community should lead the people into battle against them, either in person or providing a commander who would. al-Manṣūr does not seem to have been greatly concerned with this but his son al-Mahdī personally supervised the organization of expeditions and twice sent his own son Hārūn against the enemy. Hārūn himself was the most active of all the Caliphs in this respect, supervising frontier defence and leading massive campaigns against the enemy. He in turn set his ill-fated son al-Qāsim on one such raid. When al-Ma'mūn felt his position to be secure, he led expeditions and sent his son al-'Abbās on them as well. The clearest example of the propaganda function of these wars is al-Mu'taṣim's celebrated campaign against Amorion, a campaign which yielded little in the way of territory conquered or booty taken.

The smaller raids present a rather different problem. Usually the sources simply say, "In this year So-and-so led the *ṣa'ifah.*" No information is given as to the destination of the raid and in most cases the leaders are local figures. Much of this activity was probably no more than stock rustling and there is also a possibility that they were part of a pattern of militarised transhumance. The Arabs, as has been explained, settled mostly in the plains while the Byzantines held the uplands. In many areas in Anatolia, the local people, be they Byzantine or Turkish, have tended to move flocks and herds up from the plains to find the upland, *yayla*, pastures where grazing can still be had when the plains are torrid and desiccated.[169] Even when the people of the plains and mountains are of the same race and religion, tensions inevitably result; when they are as divided as Muslims and Byzantines, conflict was inevitable. Some

[168] On one occasion the Byzantines are said to have paid quite high tribute (*al-Ṭabarī*, iii, 504) but this expedition of 165 was exceptional.

[169] For transhumance in the mediterranean area in general, see F. Braudel, *The Mediterranean*, trans. S. Reynolds (London, 1972), i, pp. 85—102. For Anatolia, see Xavier de Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens* (Paris, 1958), pp. 186—222. See also *idem*, 'Geography, Politics and Nomadism in Anatolia', *International Social Science Journal* 11/4 (1959), 525—531.

support for this can be found in the writings of Qudāmah who explains how the Muslims, having fattened their beasts in their own lands in the early summer, then moved up to the lands of the Byzantines where there was still pasture and they could enjoy a second spring.[170] These beasts would have to be protected by armed guards and the whole could be dignified by the title of an expedition against the infidel.

The picture of the Islamic frontier which appears from the patchy source material is of a number of urban settlements in the plains and valleys of south-east Anatolia. These cities, mostly founded or re-founded in the first half-century of Abbasis rule, were garrisoned by salaried troops from Syria, al-Jazīrah and distant Khurāsān. Although the total number of troops settled can hardly have exceeded thirty thousand, they were supplemented by an unknown number of volunteers who played an active role in frontier warfare, especially in the fourth/tenth century. These cities also provided bases for offensive action against Byzantine outposts in the mountainous country to the north. Sometimes this action took the form of massive expeditions organised and led by the Caliphs or the great men of the state. More often, they were led by local men in the pursuit of local objectives. This at least is the picture which emerges from the literary sources.

The most important conclusion to be drawn from this brief survey of Arab and Byzantine frontier regions is that, while it need not be doubted that they were different in character from the better-protected central territories lying behind them, we still know remarkably little about them. The foregoing does not pretend to be an exhaustive survey of all the literary evidence, still less of the archaeological material which might be applied in this context. But it is clear that what is required above all is a detailed archaeological survey of the area, for only this can give us a clearer impression of the front line of both Islamic and Byzantine worlds. No doubt this will remain a desideratum for many years to come,[171] but accurate knowledge of the sites of fortresses and settlements and the ways in which the frontier — however broadly it may be defined in practice — moved to and fro will be indispensable for any serious attempt to analyse the character of these regions.

---

[170] *Qudāmah b. Ja'far*, 259.

[171] The first steps have already been taken in the form of the Tabula Imperii Byzantii. For our area, the recent survey by F. Hild of the Cappadocian road system and the topography of the region is the most significant advance of recent years. See note 21 above; and J. Koder, 'Überlegungen zu Konzept und Methode des "Tabula Imperii Byzantii"', *Österreichische Osthefte* 20 (1978), 254—262. See also the comments of Ahrweiler, *La frontière en Orient* (cited in 1 above) 222 f.

Зборник радова Византолошког института, XIX, 1980.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XIX, 1980.

LUJO MARGETIĆ

VJERODOSTOJNOST VIJESTI ANDRIJE DANDOLA O DALMACIJI U XI ST.

I UVOD

Andrija Dandolo, mletački dužd od 1343. do 1354. god. pisao je svoju Chronica per extensum descripta[1] (dalje: Kronika) od 1344. do 1352. Njegovo djelo poslužilo je kao temelj mletačkim kroničarima od XIV st. dalje, a u njemu se nalaze, među ostalim, razmjerno iscrpne vijesti o događajima u Dalmaciji i Hrvatskoj u XI st. O pouzdanosti se tih vijesti u znanosti dosta raspravljalo. Simonsfeld je branio Dandolovu savjesnost i kritičnost premda je priznavao da je Dandolo kojiput neopravdano mijenjao svoje izvore. Po Simonsfeldu Dandolo je slijedio svoje izvore čak i previše skrupulozno.[2] Pri tome svom stanovištu ostao je Simonsfeld uglavnom i kasnije, braneći svoj stav protiv Lenela.[3] Nasuprot Simonsfeldu, Lenel je dokazivao da Dandolovo djelo ima snažno izraženu političku tendenciju koja dolazi osobito do izražaja u iznošenju događaja oko Dalmacije te da su mletačke borbe s Ugarskom u Dandolovo doba navele Dandola na neopravdano kombiniranje i preinaku starijih izvora radi što uspješnijeg dokazivanja mletačkog prava na Dalmaciju i nezakonitosti ugarskih pretenzija.[4] I dok je Kehr naglašavao pretjerano inzistiranje Dandola na uzdizanju mletačke prošlosti[5], Pastorello se s pravom vratila na Lenelovo tumačenje koncepcije Dandolova djela,[6] ali je na žalost analizirajući pojedine Dandolove vijesti često odustala od Lenelovih tumačenja zadovoljavajući se tvrdnjom o navodnoj obiteljskoj tradiciji mnogih Dandolovih vijesti čime je pokušala izbjeći jednom od rezultata Lenelovih istraživanja, naime da je Dandolo mnoge vijesti izmislio.

---

[1] *L. A. Muratori*, Rerum Italicarum Scriptores T. XII, Mediolani 1728 (dalje. Mur.¹), novo izdanje Bologna 1942 (dalje Mur.²), ristampa 1973.

[2] *H. Simonsfeld*, Andreas Dandolo und seine Geschichtwerke, München 1876, tal. prijevod u Archivio veneto XIV, 1877, 49—149 po kojem ćemo djelo dalje i navoditi.

[3] *H. Simonsfeld*, Zur Geschichte Venedigs, Historische Zeitschrift 84, 1900, 437 i d.

[4] *W. Lenel*, Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria, Strassburg 1897.

[5] *P. F. Kehr*, Rom und Venedig bis ins XII Jahrhundert, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, 19, 1927.

[6] *E. Pastorello*, Introduzione I — LXXVII (Mur.²).

Naša je historiografija sve do nedavno preuzimala Dandolove vijesti o Dalmaciji i Hrvatskoj s velikim povjerenjem. Naši povjesnici su tek tu i tamo pokušali objašnjavati neke kronološke netočnosti u Dandolovim vijestima i koji put interpretirati ih na netradicionalan način, ali su se vrlo rijetko odvažili na to da odbace pojedinu vijest kao izmišljenu. Tek u najnovije doba valorizirana je u nas u većoj mjeri Lenelova analiza Dandolovih vijesti o Dalmaciji u XI st.[7] Ipak, ne mali dio Lenelovih zapažanja do sada se u nas na žalost nije iskoristilo. Kako nadalje Lenel nije izvršio analizu svih Dandolovih vijesti o Dalmaciji i Hrvatskoj u XI st. i kako je u međuvremenu došlo do novih spoznaja u vezi s izvorima Dandolovih vijesti, potrebno je ponovno izvršiti analizu Dandolova dijela, to više što su njegove vijesti zbog velike oskudice izvora za našu povijest u XI st. sačinjavale jedan od glavnih temelja gotovo svih prikaza tog razdoblja.

II DANDOLOVE VIJESTI U VEZI S EKSPEDICIJOM DUŽDA PETRA ORSEOLA GOD. 1000.

Dandolov izvještaj o vojnoj intervenciji dužda Petra Orseola[8] god. 1000.[9] u Dalmaciju temelji se gotovo doslovce na kronici Ivana Đakona: »u ono doba« pod vlast mletačkog dužda (Veneticorum ducis dicioni) potpadali su u Dalmaciji samo Zadrani. Njih su hrvatski i neretljanski vladari često uznemiravali, pa su se zbog toga predstavnici dalmatinskih gradova sastali (Dalmacianorum populi omnes pene simul convenientes) i zatražili od mletačkog dužda da dođe s vojskom i oslobodi ih od nesnosnih slavenskih napadaja te obećali da će njemu i njegovim nasljednicima biti trajno podložni (ipsi et illorum civitates perpetua stabilitate sue suorumque successorum potestati subdictos manerent). Dužd je udovoljio njihovoj želji, krenuo u Dalmaciju pa su mu najprije u Osoru izjavili vjernost Osorani i stanovnici susjednih romanskih i slavenskih kaštela a zatim u Zadru Zadrani, Krčani i Rabljani, obećavši ujedno da će u crkvenim laudes spominjati poslije imena careva duždevo ime (istius principis nomen post imperatorum, laudis preconiis glorificarent). Nakon što je s priličnim poteškoćama prinudio Biograđane na izjavu vjernosti, dužd je to mnogo lakše postigao sa stanovnicima Vergade, Trogira i Splita, a nakon toga je pokorio Korčulu i razorio Lastovo. Dužd je u svojoj kampanji imao uspjeha i sa slavenskim vladarima. Surigna, brat hrvatskog kralja, koji je prijevarom izgubio prijestolje (fraterno dolo deceptus regni amiserat diadema) sklopio je svečani savez s duždem i dao sina za taoca, a vladar Neretljana je obećao da neće više tražiti danak ni ometati mletačke putnike.

---

[7] *N. Klaić*, Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom do početka XV stoljeća, Zadar Zbornik, Zagreb 1964, 148.

[8] Mur.[1] 227—230 = Mur.[2] 196—199.

[9] Stariji pisci stavljali su duždevu ekspediciju u Dalmaciju u god. 998. Tek od *G. Monticolo*, Cronache veneziane antichissime I, Roma 1890, 154 prodrlo je točnije datiranje. U nas su još *V. Klaić*, Povjest Hrvata I, Zagreb 1899, 89 i *R. Horvat*, Povjest Hrvatske, Petrinja 1904, 73, zadržali god. 998. čega se Brunelli drži još 1913. god. Na godinu 1000. u nas je prvi upozorio *G. Manojlović*. Još nešto o »mletačkim prefektima« u Dalmaciji za Petra II Orseola, Vjestnik kr. hrv. — slav. —dalm. Zemaljskog arkiva (dalje VZA) III, 68.

Međutim, ispred toga gotovo doslovno preuzetog dugačkog odlomka iz kronike Ivana Đakona, Dandolo uvodno daje kao neki predgovor u kojem nalazimo ovu vijest: »u to doba« umire hrvatski kralj Trpimir; njegovi sinovi Mucimir i Surinja bore se za vlast pa zbog toga dolazi do rascjepa u državi; Mucimir pobjeđuje i postaje hrvatskim kraljem unatoč snažnom otporu (plurimis in rebellione positis) i uzrokuje velike nevolje dalmatinskim gradovima (dampna inferrens maritimis civitatibus Dalmacie) koji zbog toga zovu u pomoć mletačkog dužda, a ovaj dobiva za svoju intervenciju suglasnost bizantskih careva (cum permissione Baxilii et Constantini imperatorum constantinopolitanorum) od kojih su (hrvatski) kraljevi nekoć dobili svoj (kraljevski) naslov (a quibus reges illi septrum antiquitus recognoverant); Mlečani uspjevaju te po prvi put preuzimaju vlast na Dalmacijom (dominium Dalmacie primitus acceperunt). Dandolo završava tu uvodnu vijest napomenom da se o svemu tome nalaze vijesti u starim grčkim i mletačkim knjigama (ystoria quam reperimus in antiquissimis grecorum et venetorum codi(ci)bus, prout sequitur seriose declarat).[10]

Ovdje nas ne zanima na koji je način Dandolo shvatio Tomine vijesti o tadašnjim hrvatskim kraljevima[11] i kako ih je povezao s vijestima Ivana Đakona. Naprotiv, za naše je analize značajno kako je Dandolo promijenio Tominu vijest o naslovu hrvatskih kraljeva. Toma kaže: Ab isto Dircislavo caeteri successores eius reges Dalmatiae et Croatiae appellati sunt; recipiebant enim dignitatis insignia ab imperatoribus constantinopolitanis et dicebantur eorum eparchi sive patritii.[12] Dandolo kaže a quibus (tj. od bizantskih careva) reges illi septrum antiquitus recognoverant, dakle namjerno prešućuje da su se po Tomi od Držislava hrvatski kraljevi nazivali reges Dalmatiae et Croatiae, što je to upadljivije što je Dandolo Tomu smatrao prvorazrednim izvorom. Već se tu jasno vidi politička tendencija Dandolova: mletačkim protivnicima — ovdje hrvatskim kraljevima — ne smije se priznati da su bilo kada imali nad Dalmacijom neko zakonsko pravo.

---

[10] *F. Šišić*, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 471 spominje vijest iz Dandolove Kratke kronike koja glasi: Hoc tempore (tj. oko 997. god.) defuncto rege Chroacie inter filios nata discordia, magnum in regione illa schisma pululavit, sed demum unus filiorum dominus [factus]. Šišić dodaje: »Dandolo se kod toga mjesta jamačno poslužio nekim nam danas nepoznatim, ali očito starijim i pouzdanim izvorom« te nastavlja da je »tek docnije, kad je radio na svojoj velikoj kronici« ubacio podatke iz Ivana Đakona i Tome Arhiđakona o Trpimiru, Mucimiru i Surinji. Šišić je očito smatrao da je navedena vijest iz Kratke kronike ranija od proširene vijesti u velikoj Kronici, jer je Dandolo sastavio Kratku kroniku prije 1343., a veliku Kroniku između 1344. i 1352. Pa ipak tome nije tako. Naime, Šišić je proučio tzv. recenziju C Kratke kronike, a ona je zapravo kasniji skraćeni kompendij Kratke kronike i velike Kronike (E. Pastorello, Mur.[2] 347), što se uostalom vidi i po tome da u Dandolovu tekstu Kratke kronike nema uopće tog odlomka. Dakle, Dandolo je najprije napisao tekst velike Kronike o Trpimiru, Mucimiru i Surinji, a tek negdje u XV st. sastavljen je skraćeni tekst za koji je Šišić mislio da je prvobitni Dandolov tekst.

[11] O tome v. već *J. Lucius*, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amstelodami 1666, 79.

[12] Thomae Archidiaconi Historia Salonitana cap. XIII; Lucius, De regno . . ., 321; *F. Rački*, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium (dalje MSHS) VII, Zagreb 1877, 430; *F. Rački*, Thomas Archidiaconus, Historia salonitana, MSHSM XXVI, Scriptores vol. III Zagreb 1894, 38; *N. Klaić*, Historia salonitana maior, Beograd 1067, 107.

Dakako, najvažnije je pitanje izvora Dandolove tvrdnje da su Mleci po prvi put preuzeli vlast nad Dalmacijom cum permissione bizantskih careva. Dandolo se poziva na antiquissimi graecorum et venetorum codices, dakle neka isprava ne dolazi u obzir,[13] a u navodnu se izgubljenu stariju kroniku koja je poslužila i Ivanu Đakonu i Dandolu već odavno više s pravom ne vjeruje. Uostalom, već je Simonsfeld upozorio da su navodni Dandolovi »codices« u najmanju ruku pretjerivanje, jer se Dandolo služio za prikazivanje Orseolove ekspedicije ipak samo Ivanom Đakonom. Po Simonsfeldu bi se eventualno moglo spasiti pluralni način Dandolova izražavanja samo tako ako bi se uzelo da je Dandolo kod toga mislio na više rukopisa Ivana Đakona.[14]

Ipak, nisu rijetki pisci koji vjeruju Dandolovoj vijesti. Šišiću je ona »u potpunom skladu s državnopravnim shvaćanjem onoga vremena«[15], ali nam se to ne čini ni dovoljno uvjerljivim ni dovoljno obrazloženo. Ferluga je stvar pokušao objasniti ovako: i Mleci i Dalmacija bili su u to doba bizantske provincije pa je Bizant upleten u teške borbe sa Samuilom bio prinuđen da Mlecima prepusti dalmatinske gradove pod uvjetom očuvanja nominalnog suvereniteta Bizanta.[16] Ipak Ferluga — slično kao već odavno Lucije — s pravom ističe da tom prilikom nisu u Dalmaciju poslani nikakvi mletački predstavnici i da »je samo dužd svom nazivu dux Veneticorum dodao et Dalmatianorum«, dakle, da Mleci svojom ekspedicijom u 1000 god. nisu postigli praktički ništa.[17]

Premda se i u novije doba misli da nije nemoguće da je Dandolo vijest o bizantskoj suglasnosti preuzeo iz nekog nama nepoznatog izvora[18], ipak nam se čini tako reći sigurnim da je ta vijest plod Dandolovih kombinacija. Dandolov način izražavanja isključuje pomisao na neku nama nepoznatu ispravu, a čak ni sam Simonsfeld, koji je inače bio sklon vjerovanju u izgubljenu stariju kroniku, nije kao što smo već istakli u ovom slučaju u nju vjerovao. Uostalom, nije baš ni vjerojatno da bi neka mletačka kronika javljala o takvoj suglasnosti koja očito nije dovoljno »spektakularna« da uđe u kroniku, a s druge strane, više je nego vjerojatno da je Dandolo dodatkom o bizantskoj suglasnosti htio pojačati izgled legaliteta mletačke intervencije na isti način na koji je smanjio opravdanost hrvatskih pretenzija na Dalmaciju prešutivši vijest Tome o Dalmaciji u naslovu hrvatskih kraljeva oko god. 1000. i kasnije.

Svakako, sama činjenica da je Dandolo izmislio[19] vijest o bizantskoj suglasnosti ne znači još uvijek da se možda ipak ne radi o uspjeloj Dandolovoj kombinaciji.[20] Pa ipak ne smatramo da smo prinuđeni na izbor između jedne

---

[13] *Lenel*, Die Entstehung ..., 98.

[14] *Simonsfeld*, Andreas Dandolo ..., 135.

[15] *Šišić*, Povijest ... 473.

[16] *J. Ferluga*, Vizantinska uprava u Dalmaciji, Beograd 1957, 90.

[17] *Ferluga*, Vizantiska uprava ... 90—91.

[18] *Ferluga*, Vizantiska uprava ..., 90 na vrlo oprezan način kaže da nije isključeno da se Dandolo služio nekim nepoznatim izvorom. S druge strane kad Pastorello, Mur.[2] 196 kaže non mi risulta la fonte di questo passo, ona na suptilni način ipak daje na znanje da smatra vijest izmišljenom.

[19] *H. Kretschmayr*, Geschichte von Venedig, Gotha 1905 (Neudruck Aalen 1964) 136: eine Erfindung Dandolos, očito slijedeći u tome Lenela.

[20] Usp. *E. Sestan*, La conquista veneziana della Dalmazia, u Venezia del Mille, Firenze 1965, 100; *A. Pertusi*, Venezia e Bisanzio nel secolo XI u Venezia del Mille ... 130; isti, L'impero bizantino e l'evolvere dei suoi interessi nell'alto Adriatico, u Le origini di Venezia, Firenze 1964, 80.

od dviju alternativa oko kojih su se grupirala mišljenja znanstvenika, naime da ili vjerujemo u bizantsku suglasnost ili da je odbacujemo, već mislimo da stvar treba drukčije objasniti upravo na temelju tadašnjih prilika na Jadranu. Naime, Ferluga je dobro naglasio da su i Mleci i Dalmacija u to doba sastavnim dijelovima bizantskog carstva i da nije moguće zamisliti mletački upad u Dalmaciju bez bizantskog znanja. Smatramo da treba ići još jedan korak dalje. Naime, ako je to tako, onda se možemo upitati da li je Ivan Đakon slučajno prešutio ulogu Bizanta u mletačkoj intervenciji god. 1000. u Dalmaciji? Naime, svega četiri godine kasnije, 1004. god., Petar Orseolo saznavši o saracenskoj opsadi bizantske Apulije preparare maximam expedicionem iussit (...) de Venecia exiens eosdem expugnaturos aggressus est. Mletački dužd spasio je opkoljeni bizantski grad Bari i pomogao tamošnjem carskom katapanu i nakon toga nuncios suos Constantinopolim destinavit et a catapano imperiali multis ditatus muneribus ad Veneciam incolumes remeavit.[21] Ivan Đakon prikazuje mletačkog dužda u nesebičnoj ulozi, ali nema sumnje da je do mletačke intervencije došlo na temelju prethodne čvrsto postavljene ugovorne obveze koja je nametala Mlecima vojnu intervenciju i koja im je za uzvrat osiguravala određene koristi. I doista, na takvu mletačku ulogu upućuje zlatna bula Bazilija i Konstantina od 992. god.[22] koja je na žalost sačuvana samo u lošem latinskom prijevodu po kojoj Bizant snizuje lučke takse za mletačke brodove od dotadašnjih 30 solida na ukupno 17 solida tj. 2 solida za dolazak i 15 solida za odlazak natovarenog mletačkog broda, dok su Mlečani sa svoje strane obvezani uz ostale službe da ambulant nostrum Imperium in Longombardiam, dirigere illius karicationes, operare cum suis navigiis. Ivan Đakon ne govori nijedne riječi o tome da je mletačka intervencija u Južnoj Italiji uslijedila bez sumnje na bizantski poziv, a u skladu s preuzetim mletačkim obvezama[23], već samo spominje plemenitu ulogu koju su u vojnim operacijama odigrali mletačka mornarica i mletački dužd. Nije li vjerojatno, da je Ivan Đakon isto tako prešutio identičnu ulogu Mlečana u Dalmaciji nekoliko godina ranije. Na to uostalom upućuje i vrijeme u koje je mletačka mornarica intervenirala. Jer ne može biti slučajno da je do mletačke intervencije u Dalmaciji došlo upravo 1000. god., dakle neposredno prije velike bizantske ofenzive na Samuilovo carstvo koja je i inače bila dobro i smišljeno pripremljena.[24] U pripremanju te ofenzive Mleci su imali očito zadatak da onemoguće eventualnu hrvatsku pomoć Samuilu i da na taj način vežu vojne snage hrvatskih prosamuilovskih vladara Krešimira i Gojslava.

Dužd je dakle operirao duž dalmatinske granice po nalogu Bizanta i u skladu sa svojim obvezama. Upravo takvo gledanje na mletačku ekspediciju objašnjava okolnost da dužd nije u Dalmaciji pristupio bilo kakvom smjenjivanju i postavljanju promletački raspoloženih gradskih magistrata i da ne

---

21 *Monticolo*, Cronache ... 165—167.

22 *S. Romanini*, Storia documentata di Venezia I, Venezia 1853, 381—383; *G. d. Fr. Tafel* — *G.M. Thomas*, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Bisanz und die Levante, Fontes rerum austriacarum XII, Bd I, Wien 36—39; *Zacharias von Lingenthal*, Jus graeco-romanum III, Novellae constitutiones, Lipsiae 1857, 304—306; *Pertusi*, Venezia ... 156—158.

23 *L. Heinemann*, Geschichte der Normannen in Unteritalien und Sizilien, I, Leipzig 1894 (Neudruck Aalen 1969), 27—28.

24 *G. Ostrogorski*, Istorija Vizantije, Beograd 1959, 294.

čujemo ni o kakvom tributu na koji bi se dalmatinski gradovi obvezali mletačkom duždu. Dakako, duždje tu priliku iskoristio da od dalmatinskih gradova iznudi priznanje svog seniorskog položaja, ali to nije bilo ni u kakvoj suprotnosti s bizantskim vrhovništvom, jer su se i inače feudalne fidelitates davale u ranom srednjem vijeku često bez ikakva obzira na vrhovničko pravo neke treće sile. Pa i sam duždkoji je bez sumnje podanik Bizanta upravo 992. god. prima od cara Otona znatne povlastice considerata fidelitate predicti ducis.

III DANDOLOVE VIJESTI O DALMACIJI ZA GOD. 1018.

Pod naslovom De invasione Dalmacie per Crisimirum[25] donosi ovo:

VIII° ducis anno, Cresimirus, Chroatorum presidens regno, Iadram et alias maritimas civitates Dalmacie cotidianis incursionibus inquietat a quibus dux requisitus cum stolo exiit, et civitates tutavit, hostes in fugam vertit, et cives illarum in sua fidelitate et obediencia solidavit; et rediens, a Vitale episcopo Veglense, et Maio episcopo Arbense, et Martino episcopo Auserense, et ab universo clero, prioribus et populo, dictam insulam de tributo, sibi et successoribus suis annuatim in perpetuum solvendo, sponsionem suscepit.[26]

Te Dandolove vijesti prihvaćene su od mnogih povjesnika od Lucija[27], Gfrörera[28], Račkoga[29], Kretschmayra[30], Šišića[31], Pastorelo[32], pa sve do Ferluge[33] i N. Klaić[34], da spomenemo samo neke od pisaca koji su se samostalno bavili tim razdobljem hrvatske prošlosti[35]. Pa ipak već je Lenel primijetio da je navodni Krešimirov napadaj na Dalmaciju »eine willkürliche Combination Dandolos«[36], što je za čudo ostalo nedovoljno neiskorišteno. Čini se da ne samo da je Lenel bio u pravu, nego da njegovu misao treba do kraja sprovesti. Naime, Dandolo je prilikom pisanja o događajima u 1018. god. u Dalmaciji

---

25 Usp. Mur.², 190.

26 Mur¹. 236=Mur². 204.

27 Lucije, De regno ... 78—80.

28 *Gfrörer*, Byzantinische Geschichten I, Geschichte Venedigs von seiner Gründung bis zum Jahre 1084, Graz 1872, 428.

29 *F. Rački*, Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost, Rad 24—31 (1873—1875), drugo izdanje Beograd 1931, 103 i d.

30 *Kretschmayr*, Geschichte ... 143—144.

31 *Šišić*, Povijest ... 479.

32 *Pastorello*, Introduzione LXV po kojoj je vijest o Krešimirovu upadu u Dalmaciju potekla iz obiteljskih tradicija Dandola, koje su se odnosile na fatti allora agevolmente controllabili (!). Drukčije Pastorello, Mur² 204, gdje priznaje da Lenel ima utoliko pravo što je moguće che si tratti di una *illazione*, appogiata su documenti, ma *modellata* sul racconto di quanto sarebbe avvenuto a provocare la analoga impresa di Pietro II Orseolo.

33 *Ferluga*, Vizantinska uprava ... 93.

34 *N. Klaić*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 329—330.

35 Čudno da *R. Cessi*, Storia della repubblica di Venezia, Milano 1968², 97 vjeruje u Dandolovu vijest (il risveglio croato, inače odmah od dužda fiaccato, la resipiscenza frondista in qualche angolo della Dalmazia) premda inače ima s pravom prema Dandolu skrajnje kritičan stav i načelno odbacuje sve njegove vijesti koje se ne mogu kontrolirati i potvrditi drugim izvorima (v. npr. članci u Enc. ital. XII, 1931, 287—288 o A. Dandolo i XXXV, 1937, 54 o povijesti Venecije). Uostalom, il risveglio bellico del re croato u vezi navodnog Krešimirovog napadaja na Dalmaciju spominje Cessi već i u Venezia ducale I, Duca e popolo, Venezia 1940). Stvar je to čudnija što isti pisac u radu Venezia e Croati, Italia e Croazia, Roma 1942, 341 izričito kaže da le fonti non informano che dell'atto di sottomissione delle sue isole, a za »interventi croati« kaže da je »ipotesi priva di fondamento«.

36 *Lenel*, Die Entstehung ... 15.

imao samo jedan jedini izvor: isprave iz te godine kojima je mletački dužd iznudio od stanovnika Raba, Krka, Cresa i Belija priznanje duždeve seniorske vlasti i plaćanje tributa[37]. Sve ostalo je Dandolo na njemu svojstveni način iskombinirao ovako: ako je dužd 1018. god. ishodio priznanje svoje vlasti nad stanovnicima kvarnerskih otoka, onda to treba tumačiti tako da je duždeva ekspedicija zahvatila i druge dalmatinske gradove južnije od Kvarnera. Osim toga duždeva intervencija sigurno je morala biti izazvana od strane napasnih kontinentalnih susjeda dalmatinskih gradova, u ovom slučaju Krešimirove Hrvatske. Takvim načinom razmišljanja Dandolo je dobio za XI st. još jednu »potvrdu« svoga osnovnog slova: kontinentalni susjedi dalmatinskih gradova neprestano su ugrožavali te gradove, ali ih je dužd uvijek iznova vojnom silom suzbio i od dalmatinskih gradova dobio ponovnu izjavu vjernosti.

Istina o događajima najvjerojatnije je mnogo jednostavnija. 1018. god. Bazilije II je konačno triumfirao nad makedonskim carstvom. On odobrava duždu, kao bizantskom savezniku da naplati svoje sudjelovanje i pobere plodove pobjede i da na Kvarneru poveća svoje prihode, što je za Bizant bilo tim bezbolnije što nije Bizant stajalo ništa a duždev zahtjev da ga se na Kvarneru prizna kao seniora ionako nije formalnopravno bio u suprotnosti s bizantskim vrhovništvom.[38] Nikakvih sukoba Hrvatske i Mlečana nije u to doba bilo. Neki sukobi Hrvata i Mlečana 1018. god. posve su nevjerojatni jer hrvatski kraljevi valjda ipak nisu bili toliko nerazumni da bi u doba konačne propasti makedonske države započeli neprijateljstvima prema Dalmaciji, a time i prema Mlecima kao savezniku i formalnom podaniku pobjedničkog Bizanta. Uostalom nije slučajno što za tu istu godinu, 1018, imamo vijest o tome da su Hrvati priznali bizantsku vlast.[39]

IV DANDOLOVE VIJESTI O DALMACIJI ZA DOBA OKO 1030. I 1050. GOD.

A) Dandolo donosi za vrijeme dužda Petra Centranika (po Dandolu 1027—1031)) ovo:

Andreas igitur Ungarie rex Dalmatinos continuo inquietans aliquos tandem ad deditionem coegit.[40] Kako se radi o posljednoj vijesti pod duždem, treba uzeti da je Dandolo mislio na vrijeme oko god. 1030.

Vijest je doista u najmanju ruku sumnjiva. Andrija je bio ugarskim kraljem od 1047. do 1060. Osim toga, vijest govori o nekim (aliqui) Dalmatincima, što je posve neodređeno. Konačno, to je jedna od rijetkih vijesti za

---

[37] Te su isprave mnogo puta objavljene. *V. J. Stipišić..M. Šamšalović*, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, I, Zagreb 1967, 54—58.

[38] *V.L. Margetić*, Creske općine u svjetlu isprave od 5. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 7, 1975, 69 i d.

[39] *I. Thurn*, Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum (Corpus fontium Historiae Byzantinae V), Berolini 1973, 365: τῷ δὲ βασιλεῖ προσερρύησαν, τῆς Βουλγαρίας δουλωθείσης αὐτῷ, καὶ τὰ ὅμορα ἔθνη τῶν Χωρβάτων, ἄρχοντας ἔχοντα δύο ἀδελφούς, ὧν προσρυέντων καὶ ἀξιώματα λαβόντων ὑπήκοα γέγονε καὶ τὰ ἔθνη.
Tekst se razlikuje od Kedrenova teksta (*Rački*, Documenta . . . 432) utoliko što po Kedrenu poslije riječi ἀξιώματα λαβόντων dolazi još i καὶ κτήσεις ἱκανάς. *Šišić*, Povijest . . . 482 tumači to mjesto tako da su hrvatski kraljevi postali patriciji što ne mora biti, jer ἀξιώματα znači bilo koju visoku bizantsku dvorsku titulu (*C. Du Cange*, Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis, Luguduni 1688, 94).

[40] Mur.[1] 239=Mur.[2] 207.

koje ne znamo iz kojeg ju je izvora Dandolo preuzeo. Dakle, radi se o nejasnoj vijesti s nemogućom kronologijom koja nije potvrđena nikakvim drugim izvorima. Nije čudo da je to vijest prouzročila znanstvenicima mnogo glavobolje pa su je pokušali na različite načine objasniti.

Tako je već Gfrörer pokušao da vijest spasi na taj način da u njoj vidi napadaj ugarskog kralja Stjepana (997—1038).[41] Doista, na taj način od vijesti ostaje sve osim kraljeva imena. Zbog toga su to objašnjenje prihvatili mnogi znanstvenici.[42] Ipak, ako i prihvatimo to stanovište, ostaju mnoga pitanja. Najnezgodnije je to što u to doba Ugarska ne graniči s dalmatinskim gradovima. Zato je bilo potrebno domišljati se o suradnji hrvatskog kralja pa pretpostaviti najprije zajednički napadaj Ugra i Hrvata, a onda dakako i logičnu posljedicu, da su zapravo Hrvati došli do vlasti nad nekim dalmatinskim gradovima. U takvoj interpretaciji već smo se toliko udaljili od Dandolove vijesti, da ona posve gubi od svoje uvjerljivosti i vjerojatnosti.[43]

Barada je krenuo još dalje i ustvrdio da se radi o napadaju ugarskog kralja Stjepana, i to ne na dalmatinske gradove, nego na pogranične predjele hrvatske države, koji se tom prilikom otcijepljuju i stvaraju posebnu Posavsku Hrvatsku.[44] To je već toliko udaljeno od Dandolove vijesti, da se ona u tome može jedva prepoznati. Dandolo pišući o Dalmaciji i Dalmatincima u XI st. misli na bizantsku Dalmaciju, tj. na dalmatinske gradove, a pogotovo je to slučaj upravo s ovom vijesti gdje aliqui Dalmatini znači bez sumnje neki dalmatinski gradovi, čime Dandolo očito hoće da kaže da su neki gradovi prinuđeni na predaju, a neki nisu.

Vijest je dakle nemoguće na zadovoljavajući način objasniti, pa ju je već Lucije odbacio iz kronoloških razloga[45], a Lenel proglasio izmišljenom (erfunden)[46], što su kasnije prihvatili Cessi[47] i Pastorello.[48]

---

[41] *Gfrörer*, Byzantinische Geschichten . . .I, 453; II, 211. Gfrörer misli da je napadajem rukovodio Stjepanov sin Petar Mlečanin.

[42] *Rački*, Borba . . . 146 (cit. po drugom izdanju); ipak usp. *Rački* Documenta . . . 445, gdje Rački kaže da je vijest lažna, i to zbog kronoloških razloga; *Šišić*, Povijest . . . 488—489. Šišić je uložio mnogo truda da shvati i objasni Andrijin upad u Dalmaciju, ali nije svoj posao obavio uspješno. Šišić se slaže sa Gfrörerom, Račkim i drugima da se spomenuti ugarski upad odnosi na ugarskog kralja Stjepana I te da se desio oko 1027. god. i u vezi toga se opširno poziva na Paulera koji je po Šišiću navodno do kraja objasnio Dandolovu grešku stavljanja kralja Andrije u 1027. god. Naime, Pauler kaže da je Dandolo poznavao staru mađarsku kroniku po kojoj je od smrti Stjepana I do prve godine vladanja Andrije I prošlo nešto preko jedanaest godina. Nadalje, kako se Dandolo »po svoj prilici« služio Siegbertom iz Gemblona, to je po njemu smatrao da je Stjepan I umro 1010. god. »Poznavajući Dandolovu kritičnost, nastavlja Pauler, možemo suponirati da je on u nekom vjerodostojnom izvoru čitao da je oko 1027. mađarski kralj navalio na Dalmaciju« pa je to onda povezao s Andrijom I, a vijesti iz 1041. pripisao je onda Salomonu, a ne Petru.

[43] *Ferluga*, Vizantinska uprava . . . , 94 čak uopće ne govori o ugarsko-hrvatskoj intervenciji, već samo o hrvatskom uspjehu u odnosu na dalmatinske gradove.

[44] *M. Barada*, Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. L (1928—1929), 1932, 164 i d.; isti, Hrvatska poviest, Zagreb 1943^2, 56.

[45] Lucije, De regno . . . 82.

[46] *Lenel*, Die Entstehung . . . 98.

[47] *Cessi*, Storia . . . I, 102 i d. uopće ne spominje tobožnji Andrijin napadaj na Dalmaciju jer, kao što smo već naglasili, ima vrlo loše mišljenje o Dandolovoj vjerodostojnosti.

[48] *Pastorello*, Mur^2, 207 prihvaća, doduše vrlo oprezno, Lenelove tvrdnje. Zato je tim čudnije što u svojoj Introduzione LXV, pisanoj tek godinu dana kasnije, tvrdi da je vijest ipak potekla iz Dandolove obiteljske tradicije, doduše neprecizne, ali koja se ne mora odbaciti kao posve nepouzdana.

Iz svih gore navedenih razloga izgleda očitim da je vijest izmišljena, ali se njeno ubacivanje u Kroniku može ispravno razumjeti samo ako se ona poveže s idućom Dandolovom vijesti o Dalmaciji.

B) Pod naslovom Prima rebellio et eius acquisitio[49] Dandolo priča ovo: VII, 9 Prima rebellio Iadre et eius acquisitio

(a) Hoc tempore Salomon rex Ungarie terestria loca Dalmacie inquietans;

(b) Iaderatinos, qui promisam duci fidelitatem hucusque servaverant, ad rebelionem induxit;

(c) postea itaque orta discordia inter Salomonem regem et fratres Ceycham et Ladizlaum, regnum maximis conquassatur angustiis;

(d) tunc iste dux, sui ducatus anno septimo[50], hostiliter egressus, quibusdam incolis confoventibus, Jadram recuperavit.

(e) Similiter ex Dalmatinis aliqui, ducis presenciam cognoscentes, ad exibendam subiecionem solitam accesserunt.[51]

Taj Dandolov opis događaja u vezi s ugarskim kraljem Salomonom, pobunom Zadrana i intervencijom dužda Contarena u 1050. god. možda je najljepši i najjasniji primjer kako su mletački kroničari tijekom stoljeća nadograđivali i kombinirali svoje »vijesti« i kako je jedan jedini osnovni podatak zabilježen od starih analista poslužio kasnijim kroničarima da na temelju njega iskonstruiraju izmišljenu i skrajnje tendencioznu priču.

Annales venetici breves, najstariji i jedini pouzdani izvor za događaje oko Zadra ima jednu jedinu vijest: Anno millesimo sexagesimo secundo Dominicus Contarenus, qui in illis temporibus erat dux Venecie iuit Iaderam cum exercitum et cepit eam.[52] Dakle, događaj se zbio 1062, a ne 1050, što je pouzdano ne samo zato što se taj datum nalazi u najstarijem izvoru, već i zato što i drugi najstariji izvor o tom događaju, Martino da Canale, stavlja mletačko osvajanje Zadra također u 1062. god.[53] Naši pisci koji o tom događaju pišu služe se tekstom što ga je objavio Rački po kojem izgleda kao da se događaj zbio u 1050. god.[54] Na žalost nije se opazilo da je pod 1050. god. Rački objavio tekst koji je plod njegovih kombinacija na osnovi njegovih kritičkih analiza i znanstvenog stava. Rački naime navodi najprije godinu 1050. i pod naslovom Venetorum contra Jaderam expeditio daje ovaj tekst:

---

49 Usp. Mur.[2] 190.

50 Mur.[1], 244 ima: II.

51 Mur.[1], 244 = Mur.[2] 211.

52 Monumenta Germaniae historica (dalje MGH), Scriptorum (dalje SS) T. XIV, Hannoverae 1883, Annales Venetici breves, ed H. Simonsfeld, 70.

53 *Rački*, Documenta .. 444. V. i Archivio storico italiano VIII, 1845, 292 ed. A. Zon.

54 *Šišić*, Povijest . . . 496 prihvaća Dandolov podatak iz god. 1050. pozivom na autograf u Marciani i nastavlja »Druge neke kronike imaju godinu 1062 (Mon. Germ. hist. 55 vol. XIV, 70); Martino da Canale (Archivio stor. ital., vol. VIII, Firenze 1945, 292) isto tako 1062. Mislim da je Dandolov datum pouzdaniji«. Usp. isti, Geschichte der Kroaten, Erster Teil, Zagreb 1917, 218. Ne radi se dakako o autografu, nego o rukopisu raznih pisara koji su pisali po Dandolovim uputama. Pastorello, Introduzione XXXVII kaže točnije da se radi o redazione originaria.

Anno domini millesimo quinquagesimo. Dominicus Contarenus, qui in illis temporibus erat dux Venecie, (sui ducatus anno septimo), iuit Jaderam cum exercitu et cepit eam.

U bilješki ispod teksta Rački najprije navodi kroničare po kojima je dao tekst: Annales veneti, Cod. bibl. Marc. Z. nr. 400. Chronic. Marci cod. Marc. bibl. 124 cl. XI ital., te kao izdavače teksta Simonsfeld: Kurze Venezianer Annalen, Neues Archiv der Gesellschaft fur ältere deutsche Geschichte, Bd. I S. 702 (!) Hannover 1876, a nakon toga spominje i Cod. bibl. vatic. nr. 5273 koji se po Račkome razlikuje samo što se tiče vremena, jer ima godinu 1062., uostalom, kao i kronika Martina da Canale. Rački navodi i Dandola po Muratorijevu izdanju (str. 244) gdje stoji među ostalim da je ugarski kralj Salomon naveo Zadrane na pobunu te da je dužd Dominik Contareno »sui ducatus anno hostiliter egressus« ponovno osvojio Zadar. Konačno, Rački ističe: omnes meliores notae codices annalium veneticorum expeditionem Dominici Contareni ad a. 1050. referunt.

Rački nije primijetio da Codex Z 400 nije ništa drugo nego najstariji sačuvani rukopis Dandolove kronike. Zato je Simonsfeldovu bilješku[55] po kojoj se u tom rukopisu nalaze riječi sui ducatus anno septimo protumačio sebi i čitaocima kao da Codex Z(anetti) 400 ima isti tekst kao i Annales veneti, ali s dodatkom tih riječi. Isto tako istu Simonsfeldovu bilješku po kojoj Codex Zanetti 400 i Chronicon Marci imaju godinu 1050. Rački je shvatio kao da se radi o identičnom tekstu s Annales veneti, samo s drukčijom godinom i zato je samovoljno izmijenio godinu u anno domini millesimo quinquagesimo.

Ukratko, Rački je pogrešno kombinirajući objavio tekst kojeg ne donosi nijedan mletački kroničar. Radi se zapravo o tri posve različita latinska teksta: 1) Tekst iz Annales veneti breves, kojeg smo upravo naveli i koji ima godinu 1062. 2) Tekst Zanetti 400 koji predstavlja najpouzdaniji tekst Dandolove kronike i koji smo naveli zajedno s ostalim Dandolovim tekstovima koji se odnose na Dalmaciju. 3) Tekst tzv. Chronicon Marci. Taj kroničar koji po vlastitom kazivanju piše koncem XIII st. doista navodi god. 1050. u svojem tekstu, ali mu ne možemo pokloniti mnogo povjerenja. Njegova je kronika sačuvana u jednom jedinom rukopisu iz XVI st.[56], a kako predstavlja uglavnom prijevod kronike Martina da Canale-a, ona nema samostalne vrijednosti.[57] Osim toga, posve je moguće da je prepisivač (da li samo prepisivač?) iz XVI st. ubacio u tekst godinu 1050. koju je smatrao točnijom od vijesti Martina da Canale vjerujući mnoštvu kroničara iz XIV i XV st. koji su svi preuzeli podatak o 1050. god. iz Dandola.[58]

Primjedba Račkoga da najbolji rukopisi imaju 1050. god. nije točna u tom obliku. On je kod toga vjerojatno mislio na mletačke kroničare XIV i idućih stoljeća, ali su oni samo kompilatori starijih vijesti i zato se na njima ne može graditi nikakve zaključke. Istina je doduše da najbolji među

---

[55] *H. Simonsfeld*, Kurze Venezianer Annales, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtekunde I, 1876, 402.

[56] Usp. MGH, SS XIV, 2.

[57] *Angelo Zon*, Osservazioni sulla cronaca del maestro Martino da Canale, Archivio storico italiano VIII, 1845, 255 kaže da Markova kronika nije drugo nego un compendio ovvero un estratto iz Kronike Martina da Canale.

[58] O kroničaru Marku v. *Simonsfeld*, Andreas Dandolo . . . (tal. prijevod) 127 i d.; *G. Cracco*, Società e stato nel medioevo veneziano, Firenze 1967, 344—346, 401.

tim mlađim kompilatorima imaju 1050. god., ali oni kod toga samo slijede Dandola i nemaju samostalne vrijednosti.

Uostalom, već je Lenel bio mišljenja da je god. 1062. pouzdanija jer je donose najstariji kroničari.[59]

Kad je Martino da Canale pisao negdje poslije 1267. god. svoju Chronique des Veneciens, on se već nije zadovoljio suhoparnim podatkom iz Annales venetici breves o mletačkom osvajanju Zadra u 1062. god. Inspiriran očito opetovanim pokušajima Mlečana u XII i XIII st. da osvajanjem, pregovorima i kompromisima učvrste svoju vlast nad Zadrom i upornim zadarskim otporom, da Canale tendenciozno proširuje stariju vijest i javlja o navodnoj zadarskoj pobuni 1062. god. Tako je da Canale projicirao u XI st. tešku borbu Zadrana protiv mletačke dominacije kojoj je bio suvremenik. Izgleda da se čak iz samog teksta Kronike da Canalea može zaključiti o tendencioznom proširivanju starije vijesti. Naime, Martino da Canale najprije izvještava »da su Mlečani u vrijeme dužda Dominika Contarena osvojili Zadar; to je bilo u godini utjelovljenja našeg gospodina Isusa Krista 1062«, što tako reći doslovce odgovara starijim Annales venetici breves, pa tek nakon toga nastavlja »da su Zadrani bili toliko drski, da su pobunili svoj grad protiv Mlečana i zato su ga u to doba Mlečani zauzeli«. Očito se radi o naknadnom nespretno pridodanom odlomku, koji bi zapravo morao stajati na početku vijesti: najprije se Zadrani bune, a onda ih Mlečani pokoravaju. Vidi se da je Martino da Canale preuzeo stariju vijest i onda joj tendenciozno dodao političko obrazloženje o tobožnjoj pobuni Zadrana, o čemu njegov izvor, Annales venetici breves, još ništa ne zna, ali što je trebalo poslužiti već u XIII st. kao dokaz da su Zadrani odavna bili u vlasti Mletaka i da su se stalno bunili i bili stalno pokoravani.

U svojoj Kratkoj kronici koju je pisao prije nego što je postao duždem (prije 1343. god.), Dandolo preuzima vijesti Martina da Canale, ali ih dalje tendenciozno proširuje. Dandolo kaže: Huius temporibus (sc. Dominici Contareno) Iadrensis civitas, suasionibus perfidorum inducta, Venetis primitus rebelavit, quam armorum vi, predicto ducante, potenter recuperaverunt.[60] Dakle, Dandolo je smatrao da treba pojačati izvještaj starijeg kroničara. Dandolo, prvi među kroničarima počinje brojiti zadarske pobune i navodi pobunu pod Contarenom kao prvu po redu. Ali to je dakako manje važan umetak. Važnije je ono »suasionibus perfidorum inducta«. Dakle, po Dandolu Zadrani se sami po sebi ne bi pobunili i odmetnuli od Mlečana, svojih zakonitih gospodara, kad ne bi na to bili potaknuti. U vrijeme pisanja Kratke kronike Dandolo se još ne usuđuje izričito spomenuti Ugre kao uzročnike mletačkih nevolja sa Zadrom, jer mu to još uvijek ne dozvoljavaju neke skrupule, u prvom redu bez sumnje znanje o postojanju hrvatskog kraljevstva sredinom XI st., znanje koje je postojalo sredinom XIV st. u Mlecima, o čemu ćemo se nešto dalje u ovom radu uvjeriti usporedbom Dandolove kronike s tzv. Justinijanovom kronikom. Ali, ako mu već neka rekli bismo »znanstvena« savjest ne dozvoljava da izričito podmetne Ugrima sve nevolje oko Zadra sredinom XI st., Dandolo dozvoljava sebi bar to da kod manje upućenog čitaoca izazove dojam da su to Ugri. Naime, samo nešto malo dalje, pričajući

---

[59] *Lenel*, Die Entstehung . . . 97; *Cessi*, Storia . . . 111; *Pastorello* . . . 211.
[60] Mur[2]. 362.

događaje pod Ordelafom Falijerom, Dandolo kaže: Hoc tempore civitates Dalmaciae, suasionibus Ungarorum inducte, a Venetorum fidelitate se removerunt.[61] Čitalac je upravo prisiljen da suasiones perfidorum iz sredine XI st. poveže sa suasiones Ungarorum iz početka XII st.

U međuvremenu je učeni fra Paolino, kasniji biskup Pozzuolija, napisao među ostalim, treću redakciju svoje svjetske povijesti, tzv. Historia Satyrica, koja je djelomično i objavljena pod nazivom Excerpta ex chronico Jordani, Prologus in Satyricam gestarum rerum Regum atque Regnorum et summorum pontificum historiam a mundi creation eusque ad Henricum VII Romanorum Augustum.[62] Objavljeni tekst je vrlo manjkav pa smo zato bili prisiljeni poslužiti se originalnim tekstom, što se nalazi u Vatikanskoj knjižnici pod oznakom Lat. 1960. Paolinova svjetska kronika, napisana negdje poslije 1334. god. poslužila je Dandolu kao temelj njegove Kronike jer je oko polovica Dandolova djela doslovno preuzeta od Paolina ili je bar upotrebljena kao izvor njegovih vijesti u skraćenom ili donekle prerađenom obliku[63]. Paolino

---

[61] Mur[2]. 364.

[62] *L.A. Muratori*, Antiquitates Italicae Medii Aevi, IV, 1741, 947—1034.

[63] Kao primjer uzmimo vijesti o ugarskom kralju Stjepanu. *Muratori*, Antiquitates IV, 960 ispušta kao nezanimljiv upravo ovaj tekst. Pastorelli u bilješki novog Muratorijeva izdanja Dandola, 202, napominje za odgovarajući Dandolov tekst: Paolino 221, 3, c. 223 r; il D. *riassume*. Bilješka nije posve točna. Dandolo prije svega povezuje dva Paolinijeva podatka, jedan iz cap. CCXX, part. VI, a drugi iz cap. CCXXI, part. III. Paolino CCXX, part. VI objavljen je doduše u Muratori, Antiquitates IV, 959, ali se do tog izdanja dosta teško dolazi. Kako s druge strane odlomak iz Paolino CCXXI, part. III do sada nije uopće objavljen, dajemo paralelno Paolinijev i Dandolov tekst, jer smatramo da nisu bez interesa za razumijevanje Dandolova načina »obrade« Paolinovih vijesti:

Paolino, Hist. Sat. CCXX, VI, Vat. Lat. 1960, 223 r

Hoc etiam tempore sanctus Adhalbertus primus episcopus Pragensis reuelante Domino Panoniam ueniens, primum regem Vngarorum cum multis ad fidem conuersum baptizauit et per Vngariam et Boemiam predicatam Pruciam (Mur. Ant. IV, 959: praedictam Provinciam) ingreditur et ibi martyrio coronatur

Paolino, Hist. Sat. CCXXI, III, Vat. Lat 1960, 223 r

Gens Vngarorum ydolatrie dedita eodem tempore ad fidem conuertitur per Gillam sororem imperatoris que regi Vngarorum nupta summa instantia ad hoc laborauit. Rex uero in baptesimo Stephanus vocitur cuius merita per Vngariam miracula multa comendant. Tempore Zeicha ultimo duce Vngarorum sanctus Stephanus, natus ei, qui fuit I. rex (christi) anus (?) per reginam sororem Henrici imperatoris conuersus est et per sanctum Adhalbertum. Cuius regis miracula vitam eius et merita in Vngariam predicant Hic deuicto Boan duce Bulgarorum atque Sclauorum de eius thesauris hedificauit atque dotauit ecclesiam sancte Marie de Alba et tandem multis nationibus subiugatis cogitauit renunciare seculo; et filio Henrico eque literato et sancto comitere gubernacula regni, sed iuvenis virgo cum sponsa virgine postea miracula coruscans morte preuentus est.

Dandolo 1. IX, cap. I, part. 45, Mur.[1] *223—4=Mur.*[2] *202*

Per idem tempus, Stephanus primus rex Ungarorum, qui Geuce duci patri suo in regno successerat, predicacione sancti Adhalberti primi Pragensis episcopi et suassione Gille sororis Henrici, quam in coniugem sumpserat, fidem Christi cum suo populo devote suscepit. Sanctus autem Adhalbertus, predicata Boemia et Ungaria, Pruciam ingreditur, et ibi martirio coronatur. Rex quoque, devicto Boam Bulgarorum duce atque Sclavorum, de eius thesauris hedificavit atque dotavit ecclesiam sancte Marie de Alba, et tandem multis nacionibus subiugatis, cogitavit renunciare seculo, et filio Aymerico eque literato et sancto comitere gubernacula regni; sed iuvenis virgo, cum sponsa sua virgine, postea miraculis coruscans, morte preventus est. Deinde idem rex obiit, cuius merita per Ungariam miracula multa comendant.

javlja u poglavlju CCXXII pod naslovom De imperio Conradi II et sibi contemporaneis o ugarskim zbivanjima sredinom XI st. ovo: Andreas rex Vngarie propter senectutem inungit filium Salomonem consenciente Bela fratre regis cum filiis suis. Sed postea inter Salomonem et Ladizlaum et Zeicham orta discordia Salomon tandem ex regno fugit[64].

Dandolu je ta vijest došla kao naručena kako bi mogao događaje oko Zadra sredinom XI st. prikazati na njegov tendenciozni i pomalo monotoni način: Dalmacija pripada zakonitoj vlasti Mlečana, a u tome Mlečane stalno, nezakonito i neuspješno ometaju kontinentalni susjedi Dalmacije, u prvom redu Ugri. Dandolo je dakako najprije morao riješiti kronološki problem u vezi s Paolinovom viješću. Dandolo je ovako rezonirao: u poglavlju, u kojem Paolino piše o Andriji i Salomonu nalazi se, među ostalim, mnogo podataka o papama koji su prema tvrđenju samog Paolina bili suvremenici Andrije i Salomona. To su Benedikt (1032—1045), Grgur (1045—1046), Klement (1046—1047) i Lav (1049—1054). Dakle, zaključivao je Dandolo, Paolinova vijest o tome da je Andrija uzeo za suvladara svog sina Salomona — jer ju je Paolino spomenuo kao prvu — morala se odnositi na vrijeme u početku vladanja pape Benedikta, dakle 1032. ili nešto kasnije[65]. I doista, ako bacimo pogled na slijed događaja u Dandolovoj kronici, opazit ćemo da je on smjestio vijest o suvladarstvu Salomona uz vijest o nastupu pape Benedikta. Kako je Andrija očito neko vrijeme morao vladati zajedno sa svojim sinom i kako je nakon toga isto tako očito Salomon morao kao nasljednik Andrijin vladati u relativnom miru, to je Dandolo zaključio da Salomonovo uznemiravanje dalmatinskih gradova, njegova svađa s Ladislavom i Gezom i tjeranje Salomona pripadaju vremenu pape Lava koji je u tom poglavlju zadnji spomenut. To je razlog zašto su svi ti događaji smješteni u Kronici nakon vijesti o nastupu pape Lava, dakle nakon 1049. god.[66]. Dakle, Dandolo je morao vijest iz Annales venetici breves o mletačkom osvajanju Zadra prebaciti iz 1062. u vrijeme između 1049. i 1054., ako je želio da svoje povezivanje te vijesti s Paolinovim vijestima o Salomonu nekako kronološki uskladiti. Ostaje pitanje zašto je Dandolo uzeo upravo sedmu godinu duždа Contarena (1050.), a ne osmu (1051.), devetu (1052.), desetu (1053.) ili jedanaestu (1054.). Čini se da je Dandolo želio da godinu pomakne unatrag što dalje od 1075. za koju godinu je već imao podataka o priznanju mletačke vlasti nad dalmatinskim gradovima, kako bi bar nekako ispunio za Mlečane neugodnu prazninu u vijestima o Dalmaciji između 1018. i 1075.

Kad je tako »sredio« kronologiju, Dandolo se bacio na svoj nama već dobro poznati način na posao i kralju Salomonu, kojeg je vjerujući Paolinu i svojim znanstvenim analizama, smjestio u sredinu XI st., podmetnuo ono što je već nagovijestio u svojoj Kratkoj kronici. Dok je još u Kratkoj kronici Dandolo mogao samo da kaže da se Zadar odmetnuo od Mlečana »naveden

64 Vat. Lat. 1960, 223 v.

65 Dandolo je mogao na temelju Paolinovih podataka i drukčije kombinirati. Npr. on je mogao uzeti u obzir da poglavlje u kojem se nalazi vijest o Andriji i Salomonu ima naziv De imperio Conradi II et suis contemporaneis pa kako je Konrad II vladao od 1027. do 1039. mogao je zaključiti da se Salomonovo uznemiravanje Dalmacije dogodilo negdje oko 1039. god. Ipak, iz mnogih se okolnosti vidi da Dandolo nije vjerovao Paolinu u pogledu godina vladanja njemačkih careva i da ga je u tome temeljito ispravljao te da je naprotiv poklonio povjerenje Paolinovim podacima o papama i po njima sredio svoju kronologiju.

66 Mur[1]. 243—244 = Mur.[2] 211.

nagovaranjima perfidnih osoba«, sada, u Kronici, on već točno zna da je ta perfidna ličnost koja je nagovorila Zadrane da se pobune bio upravo ugarski kralj Salomon. To je dakako posve izmišljena vijest, što je uočio već Lenel[67]. Doduše već je i Lucije tvrdio da je vijest neistinita zbog kronoloških razloga[68] i to se i danas u znanosti ponavlja[69], ali mislimo da to nije dovoljno reći. Naime, ako se tvrdi da je vijest neistinita, onda postoji mogućnost da se vijest shvati kao neistinita u tom obliku i da se pokuša uskladiti u pogledu vremena i događaja i da se npr. pokuša dokazivati da se radi doduše o događajima iz 1062. ili 1050. ili 1044., ali da u njemu nije sudjelovao kralj Salomon. Naprotiv, ako je riječ o izmišljenoj vijesti onda otpada svako kombiniranje i svaki pokušaj usklađivanja, pa izvještaj treba uzeti samo kao Dandolovu interpretaciju, a ne kao vijest.

Međutim, u Dandolovom izvještaju o Salomonu i Contarenu ima još jedan podatak na koji se za čudo nisu osvrnuli ni Simonsfeld ni Lenel ni Pastorello koji su bez sumnje do sada najtemeljitiji analitičari Dandolove Kronike. Tako npr. Pastorello pri analizi izvora toga Dandolova izještaja samo kaže da je Paolino izvor za unutrašnje događaje u ugarskom kraljevstvu, a da su Annales venetici breves izvor za osvajanje Zadra po Contarenu[70]. Za Salomonovo uznemiravanje dalmatinskih gradova Pastorello samo kaže da je Dandolo bio »in ciò tratto manifestamente in errore da Paolino« što nije točno ni u pogledu samog događaja, o kojemu Paolino dakako ništa ne govori, a zapravo ni u pogledu godine, koja je, kao što smo upravo vidjeli, isključivo plod Dandolove analize i shvaćanja Paolinovih podataka, a ne Paolinova izričitog podatka.

Ni stariji kroničari ni isprave ni bilo koji drugi izvori ne govore ništa o nekoj izjavi vjernosti dalmatinskih gradova sredinom XI st. Nema sumnje da je i to Dandolov dodatak i da nemamo nikakva razloga da trag toj vijesti tražimo u nekim navodno pouzdanim starijim izvorima. Naprotiv, sve ukazuje na to da je Dandolo izmislio ovu vijest kao i vijest o nešto ranijim Andrijinim »uznemiravanjima« dalmatinskih gradova u prilično providnom cilju.

Zašto je Dandolo izmislio ove »vijesti«?

Dandolo je očito s velikim nezadovoljstvom morao ustanoviti kako o srednjodalmatinskim gradovima, u prvom redu Splitu i Trogiru nema od 1018. do 1075. god. a ma baš nikakve vijesti koja bi potvrđivala makar kakvo mletačko prisustvo i vlast. Dandolo je doduše za 1018. god. znao čitatelju dosta vješto nagovijestiti da su ti gradovi obećali vjernost mletačkom duždu. Ali nakon toga dolazi praznina do 1075. godine. Zato se Dandolo odlučio na dodavanje izmišljenih vijesti o tim gradovima, ali je kod toga bio prilično oprezan i hotimičnom nejasnoćom svojih vijesti nastojao prikriti nedostatak izvora. Zato Dandolo kaže da je kralj Andrija uznemiravao Dalmatince i neke (!) prinudio na predaju, ali da su neki (!) od Dalmatinaca već 1050. god. izjavili uobičajenu vjernost. Da se radi o izmišljenim vijestima vidi se ne samo po namjerno nejasnom načinu izražavanja, nego i po posve jasnoj tendencioznosti tih vijesti: ugarski kralj nezakonito nasrće na dalmatinske gradove pa

---

67 *Lenel*, Die Entstehung . . . 98.

68 Lucije, De regno . . . 82.

69 *Pastorello*, Mur.^{2} 211.

70 *Pastorello*, na istom mjestu. Usp. i Mur.^{2} 653.

su oni prinuđeni pogaziti svoju zakletvu vjernosti, ali — čim se pojavi mletačka vojna snaga, oni odmah ponovno traže zaštitu od svog velikog zaštitnika.

Ipak, Dandolov način izražavanja, koji je svjesno nejasan, zaveo je mletačke kroničare. Tako je u inteligentno napisanoj tzv. Justinijanovoj kronici koja se temelji na podacima kronike iz XIV st., koja je dobrim dijelom napisana prema Dandolovoj Kronici[71] Dandolov izvještaj o napadajima ugarskog kralja Salomona ispravljen upravo u onim elementima koji današnje znanstvenike najviše smetaju, naime u spominjanju Salomona i u šutnji o hrvatskim vladarima. Justinijanova kronika ovako popravlja Dandola:

Eodem tempore, anno domini ML, civitas Iadre a Croatinis et Hungaris molestata que duci hucusque fidelitatem servaverat, communi Veneciarum prima vice rebelis effecta est, regi Chroacie se submittens itd.

Tako je već suvremenik Dandolov ispravio neke njegove greške, izbacio Salomona, ubacio Hrvate, naveo da se Zadar pokorio Hrvatskoj, a ne Ugarskoj, Pa ipak, na žalost, ni to nije nikakva »vijest« već samo »kritičko« i »znanstveno« popravljanje nekih očitih Dandolovih pogrešaka. Međutim, kroničar nije ni htio ni mogao shvatiti da je cijela Dandolova vijest izmišljotina. Usput je dakako kroničar želio proslaviti svoju obitelj — slično uostalom kao i Dandolo — pa je u katalog zadarskih kneževa upisao: Dominus Ursius Iustiniano in 1049, Dominus Marcus Contareno in 1050.[72] »Vijesti« koje su na taj način ušle u mletačku historiografiju dobile su nakon nekog vremena pečat uvjerljivosti pa su i one poslužile za daljnje kombinacije.

Tako je kroničar Pietro Dolfin (umro 1505. god.) shvatio Dandolovu vijest da su se pod Andrijom neki Dalmatinci odmetnuli od Mlečana kao da je Dandolo mislio na Zadrane, pa je zbog toga »popravio« Dandolovu po njegovu mišljenju nepreciznu tvrdnju da se Zadar prvi put pobunio tek 1050. god. Zato Pietro Dolfin javlja: In lo tempo di questo doxe (tj. Dominik Flavijan) la città di Zara primamente rebellò la città di Venetia et per lo successor de questo doxe e per li Venitiani fo recuperada. Ali, za Pietra Dolfina se barem može reći da je shvatio da je postojala samo jedna pobuna Zadrana oko 1032. god. i samo jedna mletačka intervencija, tj. ona za Domenika Contarinija 1050. god.

Već nešto kasnije, početkom XVI st., Marin Sanudo pišući svoje Le vite dei dogi uzima u obzir Dandolovu, Justinijanovu i Dolfinovu kroniku i stvara nove »vijesti« bogatije pojedinostima. Najprije za vrijeme između 1032. i 1040. Marin Sanudo kaže: In questo tempo la cità di Zara rebellò la prima volta a Venetiani e si sottomesse al re di Corvazia. E inteso questo il doxe fe far una grande armata di nave e galie e il doxe andò in persona a la recuperation di dita cità e zonto li fo dato tante batagle che rehaveno quella; et perchè i se réseno, li perdonòno li errori comessi. Za 1050. god. Marin Sanudo je također prepun vijesti izvore kojih lako prepoznajemo: 1050: In questo tempo Salamon re di Hongaria vene con exercito a scorsizar in Dalmatia et prese la nostra cità di Zara (. . .) et nel septimo anno dil suo ducado

[71] Venetiarum Historia vulgo Petro Iustiniano Iustiniani filio adiudicata (Dalje Chronicon Iustiniani). Monumenti storici pubblicati dalla Deputazione di Storia Patria per la Venezia, N. S. 18, a cura di *R. Cessi* e *F. Bennato*, Venezia 1964.

[72] Usp. Marin Sanudo, Le vite dei dogi, Muratori², ed. *Monticolo*, Città di Castello 1900, 152.

il doxe andò con armata a Zara et quella ricuperoe et resse rector a Zara overo conte in luogo di Orsso Zustignam che fu discazzato, Marco Contarini[73] itd. Monticolo[74] a po njemu i Šišić[75], smatrao je da se obje Sanudove vijesti o Zadru, tj. ona iz 1032—1040, i ona iz 1050, odnose zapravo na jedan događaj koji se zbio pod kraljem Salomonom i duždom Contarenom u 1050. To nije tako. Događaji oko Zadra što ih Sanudo stavlja negdje između 1032. i 1040. odnose na izmišljenu vijest Andrije Dandola o nekim Dalmatincima koji su se pod kraljem Andrijom odmetnuli od Mletaka, za koju je Pietro Dolfin držao da se odnosi na Zadrane.[76]

Ukratko, analiza je pokazala da su mletački kroničari »mršavu« izvornu vijest o zauzeću Zadra po duždu Contariniju u 1062. god. djelomično izmijenili i znatno proširili i nadogradili izmišljenim tendencioznim vijestima tako da je u konačnoj redakciji Marin Sanuda ta jedna jedina vijest dobila ovaj oblik: najprije se 1032. god. Zadar odmetnuo od Mlečana i podvrgao se hrvatskom kralju pa ga je na to dužd s velikom mornaricom osvojio nakon mnogih bitaka, ali je Zadranima oprostio njihova greške, a kasnije, 1050. god. kralj Salomon je osvojio Zadar pa je dužd Contareno vojnički ponovno zadobio taj grad i umjesto kneza Justinijana postavio za kneza Marka Contarinija. Sve su te vijesti izmišljene i ne mogu se upotrijebiti za otkrivanje povijesne istine o Zadru i Dalmaciji sredinom XI st. Ali ne samo to, nego je izmišljen i opći smisao događaja, jer prema tendencioznom prikazu mletačkih kroničara

---

[73] Još jedan primjer kako je Marin Sanudo shvaćao tekstove mletačkih kroničara koje je upotrebljavao pišući svoje Le vite dei dogi. Paolino je za ugarskog kralja Gezu napisao ovo: Tempore Zeche regis Vngarie prius ipse qui fidem reliquit postea rediit. Hic constituit omnia fora fieri sabbato et byzantia currere fecit (Vat. Lat. 1960, c. 224 v.). Od Paolina vijest je preuzeo Dandolo te ju je ubacio u doba vladanja dužda Dominika Contarena (Mur.[1] 244=Mur.[2] 211), a od Dandola drugi kasniji mletački kroničari. Pietro Dolfin, kroničar suvremen Marinu Sanudu, kojeg je Sanudo koristio u priličnoj mjeri također je preuzeo istu vijest, ali u ovoj formi: Costui ordinò tutti i mercati farsi el sabbato e fece correr i bixanti (M. Sanudo, Le vite dei dogi, 152). Sanudo je to pročitao i u svojim Le vite dei dogi dao ovu vijest: Sotto questo doxe fu terminato che il mercato in Veniexia si facesse il zorno di sabato et che una moneta chiamata Bizantio di ... si dovesse spender (M. Sanudo, Le vite dei dogi, 152). Dakle, Paolinovu vijest o određenim trgovačkim i financijskim mjerama ugarskog kralja Geze Sanudo je pretvorio u vijest o odredbama mletačkog dužda, koje bi imale snagu u Mlecima.

[74] Marin Sanudo, ed. *Monticolo* ..., 152.

[75] Šišić je za čudo posebno prikazao Dandolov podatak o napadaju kralja Andrije pod god. 1027. kao navalu kralja Stjepana I (Povijest ... 484), posebno Sanudijev podatak (god. 1032—1040) o prvoj pobuni Zadrana protiv Mletaka i njihovu podvrgavanju hrvatskom kralju (Povijest ... 488) i dakako posebno vojnu Contarinijevu koju stavlja u 1050. god. (Povijest ... 496). Šišić nije primijetio da je Sanudo po uzoru na Dandola prikazao samo dva događaja, pa je nepotrebnim kombiniranjem obaju kroničara stvorio tri događaja. Što se pak tiče Barade, on je također povjerovao Sanudu, ali ju je kronološki »popravio« i prebacio prilično samovoljno u 1024. god. uz obrazloženje da je Zadar 1032. do 1040. bio pod Bizantom. Začuđuje da je Barada tako lako povjerovao Sanudovoj vijesti.

[76] Ostaje dakako pitanje zašto su kasniji kroničari prebacili Dandolovu vijest iz doba dužda Petra Centranika u doba dužda Dominika Flavijana. Kako se po Dandolu Andrijin upad u Dalmaciju dogodio pod kraj vlade dužda Petra Centranika (po Dandolu 1027—1031), razlika i nije baš tako velika. Kako je po mlađim mletačkim kroničarima Petar Centranicus bio dužd samo do 1030. god., nije nemoguće da su došli do uvjerenja da se Andrijin upad nije zbio za toga dužda, pa su događaj ubacili u početak vlasti prvog idućeg zakonitog dužda, tj. Dominika Flavijana (1032—1042/3), možda zato što 1031. god. zapravo i nije bilo redovno izabranog dužda zbog poznatih nemira u vezi s Otonom Orseolom. Uostalom, prilikom uklanjanja Otona Orseola 1031. god. glavnu ulogu je već imao upravo Dominik Flavijan.

Zadar je sredinom XI st. bio pod mletačkom vlašću koja je uspješno odolijevala neprestanim nezakonitim ugarskim pokušajima da se dočepaju tog grada — i dakako cijele Dalmacije. Ta navodna borba Mlečana s Ugrima oko posjeda Zadra sredinom XI st. ne odgovara ni u pojedinostima ni u cjelini ni približno povijesnoj istini. Zato valja sada pokušati odgovoriti na pitanje, kakvo je stvarno značenje imalo mletačko osvajanje Zadra 1062. god.

Reformirano papinstvo u to je doba u punoj ekspanziji i to u prvom redu u smjeru zapadnih bizantskih posjeda na koje je papinstvo željelo proširiti svoj utjecaj i svoju crkvenu hijerarhiju. Osobito energično nastupa papa Nikola II (1058—1061) u čije vrijeme Hildebrand, kasniji Grgur VII, već igra vrlo važnu ulogu. Papa 1059. god. prima u vazalni odnos normanske vojvode u Južnoj Italiji, i to Richarda kao kneza Kapue, a Roberta Guiscarda kao vojvodu Apulije i Kalabrije, kao i Sicilije nakon što je osvoji te im istodobno dodjeljuje spomenute zemlje kao leno rimske crkve. Papa Nikola obratio je punu pažnju također još jednom području pod vrhovništvom Bizanta, naime Dalmaciji. Tamo se negdje u ožujku 1060. održao crkveni sinod pod papinim legatom Majnardom na kojem su doneseni zaključci o sprovođenju reforme u smislu odluka Lateranskoga sinoda od 1059. god.[77] Nema sumnje da je boravak papinog legata u Hrvatskoj imao u ovako odsudnim trenucima snažne ekspanzije reformnog papinstva u velikoj mjeri politički značaj i da je papa tražio i u našim krajevima saveznike za uklanjanje bizantske političke i crkvene prevlasti. U ozbir je dakako dolazio hrvatski kralj koji je objeručke dočekao ponudu za savezništvom jer mu se pružila prilika da uz pomoć pape kao snažnog međunarodnog faktora proširi svoju vlast i nad Dalmacijom. Nije slučajno da se u ispravi o osnivanju samostana sv. Petra na Rabu početkom 1060. god. i u ispravi iz veljače 1060. god. o privilegijama samostanu sv. Ivana u Biogradu Krešimir naziva rex Croatiae et Dalmatiae odnosno rex Chroatorum et Dalmatiarum. Isprave su tek kasniji sastavci, što se vidi po raznim greškama u pogledu kronologije, ali nema sumnje da su sastavljene na osnovi pouzdanih vijesti kojima je sastavljač raspolagao. Vrlo je vjerojatno da se Krešimir počeo nazivati kraljem Hrvata i Dalmatinaca nakon što je papin legat pristao na ekspanziju Hrvatske prema bizantskoj Dalmaciji. Papino makar i prešutno priznanje Krešimirovih aspiracija prema Dalmaciji imalo je s obzirom na vrhovni međunarodno-pravni autoritet što ga je papa uživao od XI do XIII st. bar onoliko legalne podloge koliko i papino dodjeljivanje Južne Italije u leno normanskim vojvodama.

S tim je u vezi i borba Krešimira i njegova brata Gojslava o kojoj saznajemo iz Korčulanskog kodeksa. Krešimir ubija svojeg brata, a papin legat Majnard dolazi ponovno u Dalmaciju 1061. god., sudi Krešimiru i oslobađa ga. U borbi Krešimira i Gojslava ne smijemo gledati puku borbu za vlast dvoje braće već odraz sukoba svjetskih razmjera između agresivnog papinstva i Bizanta u defenzivi. Krešimir je očito saveznik pape pa tobožnji sudski postupak koji se vodi protiv Krešimira nije u biti drugo nego papinska legalizacija Krešimirove vlasti. Izvanredno su značajne riječi Korčulanskog kodeksa po kojima je Krešimir nakon postupka reconciliatus sa crkvom te iterum adeptus

---

[77] O onome što slijedi pisali smo podrobnije u radu Odnosi Petra Krešimira i pape prema Korčulanskom kodeksu, u objavljivanju u Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku. Zato smo u tekstu dali samo rezultate tog rada uz najnužnija objašnjenja.

est principatus illius terre a parte sancti Petri. Za kralja kao posvećenu osobu u smislu srednjovjekovnih pojmova smisao je riječi reconciliatus mnogo dublji nego što na prvi pogled izgleda, jer kralj koji je reconciliatus može ponovno vršiti svoje kraljevske funkcije, on je »očišćen« od zločina i »ponovno osposobljen« za svoj poziv, slično kao što se i crkve u kojima se desio neki zločin putem rekoncilijacije ponovno osposobljavaju za božju službu. Još važniji je izvještaj Korčulanskog kodeksa da je Krešimir ponovno stekao vlast a parte sancti Petri. To je takoreći doslovce isti način izražavanja koji nalazimo i u pismu što ga je Grgur VII uputio 1073, prema kojem je papa Aleksandar II sklopio ugovor s nekim francuskim velikašima o ponovnom osvajanju Španjolske. Po tom ugovoru osvojene zemlje primit će ti velikaši kao vazali ex parte sancti Petri. To s druge strane ipak ne mora da znači da je Krešimir postao naprosto papin vazal, ali u to pitanje ne možemo ovdje da ulazimo jer bi nas to predaleko odvelo od osnovne teme.

Dakle, Krešimir je postao u najmanju ruku papin saveznik, a cilj je saveza očito bio Krešimirovo osvajane Dalmacije koje je on uostalom posve jasno nagovijestio svojom novom titulom rex Croatorum et Dalmatiarum. Dakako, da je Krešimir odmah nakon što je sredio unutrašnju situaciju u zemlji uspješno dovršenim dinastičkim borbama i nakon što je koncem 1061. putem papina legata učvrstio svoju međunarodnu poziciju krenuo na osvajanje Dalmacije. Analiza vijesti o djelovanju svećenika Ulfa koju smo na drugom mjestu sproveli pokazala je da je Krešimir negdje početkom 1062. god. osvojio otok Krk. Dakako da ne može biti sumnje da je Krešimir pokušao pridobiti priznanje svoje vlasti i nad dalmatinskim gradovima, u prvom redu i Zadrom premda ne izgleda vjerojatnim da ga je pokušao osvojiti vojnom silom djelomično i zato što je bio zaposlen osvajanjem Krka.[78] Zato izgleda mnogo vjerojatnijim da se Krešimir zadovoljio formalnim priznanjem njegove vlasti sa strane Zadra, ali je i to moralo biti shvaćeno sa strane Bizanta kao ugrožavanje njegova vrhovništva u Dalmaciji. Bizant je bio svjestan činjenice da će Zadar koji priznaje hrvatsku propapinsku i antibizantsku vlast uskoro povući za sobom i ostale dalmatinske gradove i zato je naprosto morao intervenirati. Kako pak s druge strane Bizant nije imao u to doba mogućnosti da sam vojnički intervenira, to mu nije preostalo drugo nego da se posluži svojim starim oprobanim sredstvom na Jadranu, tj. da unajmi mletačkog dužda da za račun Bizanta ponovno uspostavi bizantsku vlast nad Zadrom. I zato mletački kroničar javlja za 1062. god. suhoparno, ali istinito da dužd Contareno iuit Iaderam cum exercitum et cepit eam. Da je to doista bila najamnička ekspedicija, a ne samostalno mletačko osvajanje, vidi se i po tome što ni nakon 1062. god. ne nalazimo ni najmanjeg traga mletačkom prisustvu ni u Zadru ni u drugim dalmatinskim gradovima, a nemoguće je zamisliti da dužd nakon osvajanja Zadra za vlastiti račun ne bi na neki način pokušao utvrditi prisustvo Mletaka, npr. obećanjem tributa ili postavljanjem mletačkih magistrata. Upravo obratno, bizantsko se prisustvo može pratiti u Zadru sve do 1067. god.[79]

---

[78] O onome što slijedi pisali smo podrobnije u radu Političko djelovanje svećenika Ulfa šezdesetih godina XI st. na Krku, prihvaćeno za objavljivanje u Krčkom zborniku. Zato su u tekstu dani samo rezultati.

[79] CD I, 102, 106.

V DANDOLOVE VIJESTI O DALMACIJI ZA GOD. 1075.

Pod naslovom Egressio ducis et victoria contra Normanos[80] Dandolo izvještava:

In quo tempore Normani Dalmatinorum fines invadunt et destruunt; dux itaque egressus eos abire coegit et ab incolis solitam fidelitatem cum promissione non aducendi Normanos in Dalmaciam suscepit.[81]

Dakle, Dandolo izvještava da su u doba pape Grgura VII (1073—1085) Normani napali Dalmaciju i u njoj razarali te da ih je dužd vojnom silom prinudio na uzmak i primio od dalmatinskih gradova »solitam fidelitatem« i obećanje da neće u Dalmaciju dovoditi Normane. Dandolo tu vijest ubacuje u svoju Kroniku nakon opisivanja koncila održanog u Rimu 1075, a sastavio ju je prema ispravi koja je sačuvana u Codex Trevisanus[82] koja je datirana s 1075. i po kojoj se pred splitskim nadbiskupom, te ninskim i biogradskim biskupom i duždovim pisarom negdje u našim krajevima (Dalmatie et Croatię) predstavnici Splita, Trogira, Zadra i Biograda obvezuju Dominico Siluio, duci Venetie et Dalmacie ac imperiali protoprohedro ac seniori nostro da neće ubuduće dovoditi Normane ili druge »strance« u Dalmaciju. Dandolo ni ovdje nije nikakav samostalni izvor već samo interpretira događaje iz 1075. god. na temelju isprave koja je i nama poznata a s tom se interpretacijom možemo složiti ili ne. Iz isprave se doista može zaključiti da je dužd s mornaricom došao u Dalmaciju kao i da je duždova intervencija uslijedila nakon što su Normani dovedeni u Dalmaciju na poziv dalmatinskih gradova. Međutim, iz isprave se ne bi moglo zaključiti da su se Normani povukli zbog pojave mletačke mornarice pa Dandolove riječi da dužd eos abire coegit moramo pripisati opreznoj želji Dandola da uveliča mletačku ulogu, opreznoj zato što se Dandolo nije usudio pisati o blistavim pobjedama nad Normanima, kad je već samo nešto kasnije, po izvještaju samoga Dandola, dužd doživio težak poraz od Roberta Guiscarda. A posve je samovoljna Dandolova tvrdnja da su Normani rušilački pljačkali po Dalmaciji.

U znanosti se u Dandolove podatke uglavnom ne sumnja jer ih navodno potvrđuje ne samo navedena isprava, nego i isprava od studena 1074. pisana ea tempestate qua comes Amicus regem Croatiae coepit[83], kao i vijesti o prvom čudu sv. Krištofora o pojavi Varaga pod zidinama Raba.[84] Mi smo na drugom mjestu[85] pokušali dokazati da je pisac legende o sv. Krištoforu, rapski biskup Juraj, u napadačima prvog čuda sv. Krištofora vidio Ugre, a ne Normane. Naime, prema sačuvanim rukopisima pred Rab je došla ingens Unragorum gens, pa čak kad bi se i prihvatila korektura Račkoga u Uaragorum gens, opet se ne bi moglo tvrditi da se radi o južnotalijanskim Normanima jer njih nije nikada nitko nazivao Varjazima. Osim toga, vijest ni kronološki ne pripada u 1074. god. jer pisac legende kaže da se drugo čudo sv. Krištofora do-

---

80 Usp. Mur.² 191.

81 Mur.¹ 248=Mur.² 215.

82 CD I 137—8.

83 CD I 136.

84 *C. Farlati*, Illyricum sacrum V, Venezia 1775, 243—244; Rački, Documenta . . , 455—457; *G. Praga*, La traslazione di S. Niccolò e i primordi delle guerre normanne in Adriatico, Archivio storico per la Dalmazia god. VI, vol. XI, 1931, 6—8.

85 *L. Margetić*, O napadačima iz prvog čuda legende o sv. Krištoforu, Jadranski zbornik X 1978 u objavljivanju, na koji upućujemo u pogledu podrobnosti i dokazivanja.

godilo za biskupa Pavla Vuka (Paulus Lupus), a taj da je quartus a predecessore iam dicto, tj. od biskupa Domane za kojeg se dogodilo prvo čudo. Kako je Paulus Lupus bio rapski biskupom 1106. do 1118. god., četvrti rapski biskup unatrag vršio je svoju dužnost prije 1074, ako prihvatimo tumačenje Prage o značenju izraza quartus a predecessore, naime da su između Domana i Lupusa bila tri biskupa, odnosno da je bio biskupom poslije 1075. god., ako prihvatimo stajalište Farlatija da su nakon Domane na rapskoj biskupskoj stolici bila samo dva biskupa do Lupusa. Ako je to tako, onda legendu o sv. Krištoforu treba isključiti iz popisa izvora koji govore o Normanima.

Ispravnom objašnjenju događaja u vezi s mletačkom intervencijom 1075. god. možemo se približiti tek analizom okolnosti u kojima je ta intervencija sprovedena.

Osnovna značajka tog razdoblja jeste da je Bizant nakon strašnog poraza kod Manzikerta 1071. god. i gubitka Barija iste godine prestao biti pod nesposobnim carem Mihajlom VII (1071—1078) prvorazredna velesila. Situaciju u kojoj se nalazio Bizant u to doba najbolje predočavaju avanture normanskog viteza Ursellus de Ballione, koji je bio u bizantskoj službi i sudjelovao u bici kod Manzikerta. [86] Ursel je na čelu bizantskih trupa krenuo 1073. god. protiv Seldžuka, ali umjesto da ratuje protiv njih, pljačkao je po Maloj Aziji i bizantske i seldžučke podanike. Mihajlo VII bio je prisiljen unajmiti seldžučkog vojskovođu Artuka da ga svlada, ali se Ursel plativši Artuku otkupninu povezao s drugim seldžučkim vojskovođom Tutakom pa ga je tek mladi bizantski vojskovođa, budući car Aleksije Komnen jedva nekako pobijedio i zarobio.[87] Dakako da je u takvoj situaciji Bizant bio posve nesposoban za bilo kakvu intervenciju u Dalmaciji.

Papa Grgur VII već se u to doba posvadio sa svojim nekadašnjim štićenikom Robertom Guiscardom, prokleo ga 1074. i ponovno 1075. god. i posve nerealno maštao o borbi protiv nevjernika i spasavanju Konstantinopola od Turaka. Njegove zamisli bile su dakako pusta tlapnja jer nije bio u stanju da organizira bilo kakvu navalu na susjednog Roberta Guiscarda. Samo kao plod njegove užarene mašte mogu se uzeti njegovo pismo od 2. veljače 1074. god. upućeno Viljemu Burgundskom u kojem sanja o tome da će nakon pobjede nad Normanima preći u Konstantinopol i pomoći mu, zatim pismo iz prosinca 1074. Henriku IV u kojem izvještava da ima u pripremi 50.000 vojnika koji će krenuti pod njegovim vodstvom prema Konstantinopolu (!)[88] kao i njegovo u našoj znanosti vrlo dobro poznato pismo iz siječnja 1075. god. upućeno danskom kralju kojim nudi jednom od njegovih sinova vlast nad nekom obližnjom zemljom u kojoj sada vladaju »prostački i kukavni heretici«.[89] Unatoč tome papinstvo pod Grgurom VII bilo je realna snaga s kojom je trebalo računati. Iz raznih okolnosti može se zaključiti da je u međuvremenu od pape otpao još jedan saveznik. Mislimo na Krešimira IV, uz ko-

[86] Ursellus de Ballione, kako ga naziva Gaufredus Malatesta, De rebus gestis Rogerii comitis, u *L. A. Muratori*, Rerum Italicarum Scriptores, nuova edizione Bologna 1928, cap. XXXIII, str. 43 odnosno 'Ρουσέλιος, kako ga naziva anonimni nastavljač Skilice, v. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus II, Bonnae 1839, 691

[87] *V.L. Brehier*, Vie et mort de Byzance, Paris 1969², 233—234.

[88] *L. Heinemann*, Geschichte der Normannen in Unteritalien und Sizilien, I, Leipzig 1894 (Neudruck Aalen 1969) 275; *D. Gruber*, Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti, 9. O danskom kandidatu na hrvatski prijestol, VZA XX, 1918, 233.

[89] *Šišić*, Povijest . . . 543.

jeg se kao ban bez sumnje protiv njegove volje[90] već od god. 1070. pojavljuje proreformski nastrojeni Zvonimir. Dakako, da je papa krajnje energično nastojao da se na hrvatsko prijestolje popne osoba njegova povjerenja i da je upotrijebio ne samo diplomatsku vještinu svog vjernog suradnika, Girarda, koji je oko 1064. god. postao sipontskim nadbiskupom i bio žarkim pobornikom reforme[91], nego i hrabrost i vojno umijeće normanskog velikaša Amika koji je bio inače u trajnom sukobu s papinim neprijateljem Robertom Guiscardom. Redoslijed događaja je doista uvjerljiv:

20. III 1074. god. papin legat Girard nalazi se u Dubrovniku
1074. god. grof Amico hvata hrvatskog kralja
XI 1074. god. papin legat je u Splitu
X 1075. god. kralj Dmitar Zvonimir daje vazalnu prisegu Grguru VII pred papinim legatom

Šišić je dobro primijetio da je papin legat Girard bio sipontski nadbiskup dakle susjed grofa Amika[92], što u neku ruku govori u prilog povezanosti diplomatske i vojne akcije. Osim toga, sinhronizacija ovih akcija je također očita: papin legat nalazi se u Dalmaciji već početkom 1074. god. pa čim Amico uspjeva sa svojom akcijom, on dolazi u Split i nastoji moralnim autoritetom crkve učiniti promjenu na hrvatskom prijestolju bezbolnijom jer je očito da je Girard iz Splita mogao lako voditi diplomatsku akciju u Hrvatskoj. Iz uvodnih riječi isprave iz studena 1074. može se također ponešto zaključiti. Tamo se kaže među ostalim da je ona sastavljena ea tempestate, qua comes Amicus regem Croatiae cepit. Kako je riječ o ispravi papina legata, razumljivo je da se u njoj ne spominje bizantske careve. S druge strane, nije beznačajna ni okolnost da papin legat naziva zarobljenoga kralja samo kao rex Croatiae, a ne i kao rex Dalmatiae et Croatiae. Najjednostavnije i najuvjerljivije obrazloženje za takvu titulu čini nam se u tome što je Krešimir došao u sukob s papom pa mu ovaj nije htio više priznati onu titulu koju je Krešimir nosio uz izričitu ili bar prešutnu suglasnost pape i koja mu je osiguravala međunarodno pravno priznanje vlasti nad dalmatinskim gradovima, dakle legalizirala svaku Krešimirovu akciju kojom bi on pokušao doći do vlasti u bilo kojem od tih gradova. Oduzimanjem titule rex Dalmatiae papa povlači svoje priznanje i daje jasno na znanje da se odlučio optirati za drugog kandidata, koji će mu biti vjerniji. Uostalom, već iduće godine Zvonimir se uz papinu suglasnost kruni kao rex Chroatiae et Dalmatiae odnosno Chroatorum et Dalmatinorum.

Svakako je posve nevjerojatno da bi Amico osvojio dalmatinske gradove kako to Šišić piše[93], jer je Amico ipak bio razmjerno manje značajan vazal Roberta Guiscarda te je godinu dana ranije, tj. 1073, čak definitivno izgubio svoje sjedište, grad Giovinazzo.[94] Negdje u doba pohoda u Dalmaciju Amico se javlja iz malog mjesta Terlizzo, koje čak nije bilo na morskoj obali kao Giovinazzo, nego udaljeno od nje oko 15 km. pa možemo s pravom, una-

---

[90] *N. Klaić*, Povijest . . . 380.

[91] *M. Fuiano*, La città di Siponto nei secoli XI e XII, Nuova rivista storica L, 1966, 1 i d.

[92] *Šišić*, Povijest . . . 550; usp. i Pertusi, Venezia e Bisanzio . . . 131.

[93] *Šišić*, Povijest . . . 551.

[94] *Heinemann*, Geschichte . . . 255.

toč Babudriju[95], sumnjati u njegovu osobitu pomorsku snagu. Baš obratno, iz riječi se isprave od 8. veljače 1075. god. kojom dalmatinski gradovi priznaju mletačkog duždа za seniora vidi da su dalmatinski gradovi stavili Amiku na raspolaganje svoje brodove. Naime, gradovi se obavezuju da neće dovoditi (adducere) Normane, što je ipak nešto drugo od pojma pozivati i uključuje u sebi transportne usluge. Dakle, iz naprijed navedenih okolnosti proizlazi da je grof Amiko unajmljen od pape da uz pomoć dalmatinskih gradova izvrši tačno definirani najamnički posao, tj. da uhvati hrvatskog kralja.[96] Amiko je svoj posao uspješno obavio i odmah se vratio u Terlizzi. Naime, on je 5. rujna 1074. god. izdao u tom gradu ispravu, iz koje se vidi da se ne osjeća vazalom Roberta Guiscarda (ego Amicus, gratia Dei inclito comes) i poklonio ckrvi sv. Mihajla Arhanđela omnes rebus stabiles, quantascumque fuit pertinentes de Xisto nostrum hominem.[97] Dakako da je čitava akcija morala biti sprovedena uz punu suglasnost i potporu Krešimirova suparnika na hrvatskom prijestolju, Zvonimira, koji je već tada bio više godina banom, dakle uz kralja najuglednijom osobom, jer ne samo da se akcija na hrvatskom tlu protiv hrvatskog kralja mogla uspješno provesti u djelo samo uz uvjet da ima nečiju snažnu podršku u samoj zemlji, nego je upravo Zvonimir od te akcije konačno imao i najviše koristi i postao kraljem Hrvatske i Dalmacije. Tome treba dodati još i izvanredno povoljnu situaciju u 1074. god. za samoga Zvonimira jer je upravo početkom te godine Zvonimirov šurjak Geza pobijedio svog protivnika kralja Salomona koji je uostalom bio njemačka kreatura i pion Henrika IV. Uostalom, Zvonimir je već i nešto ranije, negdje između 1064. i 1071, dobio značajnu vojničku pomoć od svojih ugarskih saveznika prilikom rješavanja svojih teritorijalnih problema u Hrvatskoj pa se je mogao ponovno nadati u sličnu pomoć.[98]

U takvoj konstelaciji snaga dobiva mletačka intervencija u Dalmaciji početkom 1075. posebno značenje. Mletački dužd sigurno ne navodi bez razloga svoju titulu carskog protoproedra. Ona je trebala dati pečat legitimnosti njegovoj inteveneciji jer još uvijek nije smjelo biti sumnje da Dalmacija pripada bar teoretski pod bizantsko vrhovništvo. Ali ne smijemo se zavaravati. Vidjeli smo da je Bizant bio zapleten u očajničke borbe protiv raznih unutrašnjih i vanjskih neprijatelja. Čini nam se očitim da su Mleci upravo u god. 1075. po prvi put doista posve samostalno izveli vojnu demonstraciju u Dalmaciji. Mletačka intervencija služila je samo Mlecima i bila je uperena i protiv diplomatsko-vojne sprege Girard-Amiko i protiv Zvonimira iza kojeg je kako se

---

[95] F. Babudri, Il Conte Amico di Giovinazzo: la sua impresa adriatica e la marineria apulo-normanna, Archivio storico pugliese XXI, 1959, 87 i d.

[96] *Cessi*, Venezia e Croati . . ., 344 ne vjeruje u povezanost papine akcije i Amikove intervencije, ali bez argumenata. On predlaže da se Amikova intervencija shvati kao il riflesso di accaniti contrasti di locali dalmato-slavi. Usp. i *G. Praga*, La Chiesa di Roma e i Croati, Italia e Croazia . . . 203. Usp. i *N. Klaić*, Povijest . . . 383.

[97] Codice diplomatico barese, a cura di *F. Carabellese*, vol. III, Bari 1899, 27.

[98] Mislimo na vijest iz Bečke ilustrirane kronike. U taj problem ovdje ne možemo ulaziti jer bi nas predaleko odveo. Podrobno smo analizirali to pitanje u radu: Kada je i kako Hrvatskoj oteto područje od Rijeke do Brseča, referat pročitan na Znanstvenom skupu Noviji rezultati u proučavanju povijesti i kulture Istre, Pula 9. do 12. studena 1977., predviđeno za objavljivanje u 1978. god. U tom radu pokušali smo dokazati da su ugarski vladari pomogli Zvonimiru u njegovoj borbi protiv Krešimira te da su riječi vijesti scilicet Carantanos kasnija glosa koja je naknadno ubačena u tekst.

čini stajala i ugarska pomoć. Prema tome, kada dalmatinski gradovi obećavaju Mlecima da neće dovoditi Normane »i strance«, onda pod tim treba misliti na Amika i slične normanske plaćenike s jedne i ugarsku vojsku s druge strane. Ali čak ni ovom prilikom Mlečani nisu osvojili nijedan dalmatinski grad. To se vidi i po tome što je isprava pisana u nekom nepoznatom mjestu, možda čak na mletačkom brodu, jer se u ispravi kao mjesto gdje se događaj odigrao spominje prilično nejasno i široko »Dalmatie et Croatię«.

VI DANDOLOVE VIJESTI O DALMACIJI I HRVATSKOJ ZA GOD. 1084.

Pod naslovom Legitimatio dominii Dalmacie et Chroacie et titulus[99] Dandolo javlja da dužd Vitalis Faliero »augusti ortacione Andream Michaelem, Dominicum Dandulo et Iacobum Aurio legatos Constantinopolim missit, ut iurisdiciones Dalmacie et Chroacie, sibi ab incolis traditas, optineret, quam constantinopolitano imperio pertinere noverat: quia secundum ystoriographos, Dalmacia prima provincia est Grecie, quam, in particione imperii inter Karolum et Nikiphorum, per decretum sancitum, Karolus Orientis habere permisit, et illam usque ad tempus Baxilii et Constantini, reges et principes presidentes nomine ipsius tenuerunt.

Euntes autem legati, ab Alexio alacriter vissi, crusobolium Dalmacie et Chroacie et sedis prothoseuastos optinuerunt, quibus postea reversis, dux suo adidit titulo: atque Chroacie et imperialis prothoseuastos.[100]

Ovim je Dandolo upotpunio svoje pravno i činjenično opravdavanje mletačke vlasti nad Dalmacijom. Prema Dandolovu opisu dužd Vitale Faliero (1084—1096) poslao je u Konstantinopol tri legata, među njima jednog po imenu Dominicus Dandulo koji su od bizantskog cara zatražili prijenos vrhovništva nad Dalmacijom koje je od tada pripadalo Bizantu. Poznato je, nastavlja Dandolo, da je prilikom podjele carstva između Karla Velikog i Nicefora Dalmacija pripala Bizantu te da su njom vladali tamošnji kraljevi. Dandolo zaključuje svoj izvještaj time što kaže da je car Aleksije prihvatio taj zahtjev pa je zato dužd dodao svojem naslovu atque Chroacie et imperialis prothoseuastos.

Već je Lenel primijetio da je Dandolo »popunio« svoje izvore kako bi mu što bolje poslužili da opravda svoju tezu o legalitetu mletačke vlasti nad Dalmacijom.[101] Dandolu je bila poznata bula cara Aleksija od 1082. u kojoj je, među ostalim, mletačkim duždevima odobren naslov protosebasta[102], a bilo mu je također poznato da su duždevi negdje u to doba počeli nositi naslov u kojem je bilo dodano atque Croacie.[103]

Iz tih doista mršavih podataka Dandolo je sagradio svoju vijest o prijenosu vrhovništva nad Dalmacijom s Bizanta na Mletke i usput još pridonio

---

99 Usp. Mur.² 191.

100 Mur.¹ 250=Mur.² 217.

101 *Lenel*, Die Entstehung... 99—101.

102 *Tafel-Thomas*, Urkunden... I, 116—125 i 195—203, ponovno izdano s nekim ispravkama od *Zachariae v. Lingenthal*, Jus Graeco-Romanum III, 433—440 (bula Manojla Komnena od god. 1148.) i 517—524 (bula Izaka Angela od god. 1187.).

103 *V. Lazzarini*, I titoli dei dogi di Venezia, Nuovo Archivio Veneto, Nuova Serie V, 1903, 284; *Lenel*, Die Entstehung... 101.

slavi svoje obitelji, izmislivši poslanstvo bizantskom caru u kojem se navodno nalazio i njegov predak Dominicus Dandolo.[104] Dandola nije smetalo što je bula iz 1082. god., dok je Vitale Faliero postao duždem tek 1084. i što u carskoj buli nema ni riječi o vrhovništvu nad Dalmacijom, kao što ga nije smetalo ni to, da je dužd dodao Hrvatsku svojoj tituli tek u idućem desetljeću ističući tek tada mletačke aspiracije prema Hrvatskoj nasuprot ugarskom kralju Ladislavu koji je nešto prije toga krenuo na osvajanje Hrvatske i svoje aspiracije izrazio na taj način što je za hrvatskog kralja postavio svog nećaka Almoša.

Međutim, varali bismo se kad bismo pomislili da je Dandolo lako došao do takvog preudešavanja izvora i do koncepcije da je Bizant prepustio vrhovništvo Mlečanima zlatnom bulom. Na sreću, sačuvani izvori jasno pokazuju kako se Dandolo teško probijao do svoje konačne ideje o punom legalitetu mletačke vlasti nad Dalmacijom dobrovoljnim bizantskim prijenosom vlasti. Još u njegovoj Kratkoj kronici Dandolo je operirao isključivo s pojmovima vjernosti dalmatinskih gradova i mletačke vojne snage. On u Kratkoj kronici ništa ne javlja o nekim mletačkim diplomatskim uspjesima u vezi Dalmacije pod duždom Vitalem Faliero. Naprotiv Dandolo javlja tek za dužda Ordelafa Faliera koji je po Kratkoj kronici postao duždem 1099. (stvarno bio duždem od 1102. do 1118.) da civitates Dalmacie, suasionibus Ungarorum inducte, a Venetorum fidelitate se removerunt. Dužd je na to s velikom vojskom pobijedio u Dalmaciji Ugre. Dandolo nastavlja: et insuper, montes transiens, Croaccie dominium accepit, et sic titulo sui ducatus primitus addidit: atque Croacie dux.[105] Kada je kasnije, već kao dužd, počeo pisati svoju Chronica extensa i kad je na osnovi isprava koje je proučio uvidio da se naziv Hrvatske pojavljuje u duždevoj tituli već krajem XI st., Dandolo je napustio svoje mišljenje o duždevom osvajanju Hrvatske prodorom u unutrašnjost (!) negdje 1115. god. Proučivši i bulu Aleksija Komnena došao je na misao da bi se ta mogla »prekrojiti« tvrdnjom da se njome Bizant odrekao vlasti nad Dalmacijom. Nije mu bilo teško izmisliti imena mletačkih poslanika Bizantu, to više što mu se pružila prilika da na laki način uveliča svoju obitelj. Sačuvan je prvobitni tekst Kronike pisan po nalogu Dandola i pod njegovim nadzorom. Dandolo je u odlomku koji govori o prijelazu vrhovništva s Bizanta na Mletke najprije napisao da je poslanstvo dobilo zadatak ut iurisdiciones Dalmacie et Chroacie, sibi ab incolis [concessas?], optineret; *negabat enim illas constantinopolitano imperio pertinere*[106] i u daljnjem tekstu nastavio u tom smislu te završio kako je car Aleksije uvjeren razlozima mletačkog poslanstva izdao zlatnu bulu. Međutim, kad je već to dao napisati, Dandolo je shvatio da time nije mnogo dobio. Naime, iz takvog teksta je proizlazilo da Bizant nije imao po vlastitom priznanju kroničara nikakva prava nad Dalmacijom, pa bi slijedilo da ni mletačka vlast ne bi bila zakonita! Zato je naredio pisarima da tekst izmijene, tako da je uz ostale kraće izmjene, koje su čini se ipak bitno mijenjale tekst, ali koje se

---

[104] Imena poslanika su po Lenelovu ispravnom shvaćanju späte Erfindung (*Lenel*, Die Entstehung . . . 102). Pastorello u drugom izdanju Kronike, 217, bezuspješno pokušava spasiti tu vijest navodnim memorie familiari, Očito se ne radi o »obiteljskim tradicijama« već o Dandolovoj želji da uzvisi prošlost svoje obitelji. Vidjeli smo već da je slično i u katalogu zadarskih kneževa kronike iz XIV st. koja se pripisuje Petru Justinijanu kao zadarski knez u 1049. god. (!) spomenut Dominus Ursius Iustiniano kako bi prošlost mletačkih Giustinijana također bila što sjajnija.

[105] Mur.[2] 364.

[106] Mur.[2] 217.

više ne mogu pročitati jer su pažljivo sastrugane iz rukopisa — glavni dio teksta u definitivnoj redakciji glasio: ut iurisdiciones Dalmacie et Chroacie, sibi ab incolis traditas optineret, *quam constantinopolitano imperio pertinere noverat*. Od ostalih izmjena prvobitnog teksta spomenimo samo još jednu: prema konačnoj redakciji teksta Dalmacijom su usque ad tempus Baxilii et Constantini reges et principes presidentes nomine ipsius (sc. imperium Orientis) tenuerunt. U prvobitnom tekstu nije bilo riječi reges et principes presidentes. Naime, Dandolo je očito u međuvremenu primijetio da Toma Arhiđakon, kojeg je on smatrao prvorazrednim izvorom piše u glavi XIII svog djela da su se od Držislava (969—997) hrvatski kraljevi nazivali reges Dalmatiae et Croatiae. Kako je morao smatrati da je Toma Arhiđakon i te kako poznat i u Ugarskoj, tadašnjem glavnom mletačkom neprijatelju, Dandolo nije ni htio ni smio olako preći preko tog podatka, ali ga je, po vlastitom mišljenju, vješto izbjegao ustvrdivši da je hrvatska vlast u Dalmaciji doduše bila priznata od Bizanta, ali samo usque ad tempus Baxilii et Constantini, dakle do 1025. god., tj. godine smrti Bazilija II.

Gradeći dalje na Dandolovim idejama, podacima i načinu izražavanja, tzv. Kronika Petra Justinijana, (koja je inače jedina bar donekle samostalna i ima izvjesnu vrijednost, a važna je i utoliko što se temelji na kronici pisanoj nešto kasnije od Dandola u XIV st.) donekle »ispravlja« i »popunjuje« Dandolove vijesti o prijenosu vrhovništva nad Dalmacijom pa kaže da je dužd Vitale Faliero attendens totam Dalmatiam et quasi universam Chroaciam fore sue ditioni suppositam, subditosque illarum terrarum sibi fidelitatem habere poslao bizantskom caru Aleksiju, suo amico precipuo, poslanike ad impetrandum privilegium super earundem provinciarum dominio, quas Constantinopolitani imperio noverat pertinere te da mu je to Aleksije i odobrio.[107] Po tom dakle kroničaru dužd je već 1084. imao u vlasti cijelu Dalmaciju (!) i skoro cijelu Hrvatsku (!) pa mu njegov intimni prijatelj bizantski car naprosto nije mogao odbiti molbu za prijenos vrhovništva, to više što su se s mletačkom vlašću složili stanovnici Dalmacije i Hrvatske (!).

VII DANDOLOVE VIJESTI O DALMACIJI ZA 1097. I 1099. GOD.

Dandolo javlja također i o odnosima Mletaka i Dalmacije u doba prvog križarskog rata:

Dužd je poslao »Badoarium Daspinale et Faledrum Stornato« i naredio im u povodu predstojeće križarske vojske »Dalmatinos, ut conferant, requirunt; illi autem fidei çelo et promise fidelitatis, asenciunt«. Nakon što je pripremljena flota od gotovo 200 brodova, »in Dalmacia veniunt et ab eis suscepta fidelitate ex ipsis secum assumunt.«[108]

Dandolove vijesti o odnosima Mletaka i dalmatinskih gradova u vrijeme prvog križarskog rata potvrđene su uglavnom sačuvanim vjerodostojnim ispravama. Tako je u Codex Trevisanus-u sačuvana isprava kojom Splićani 1097. god. obećaju mletačkom duždu da će mu staviti na raspolaganje

---

[107] Chronicon Iustiniani, 80. Taj odlomak u cijelosti je već objavio *Lenel*, Die Enstehung . . . 100.

[108] Mur.[1] 256=Mur.[2] 221.

unam saginam uel duas galleas kadgod s mornaricom dođe do Splita.[109] Splićani daju to obećanje duždevim poslanicima Badouario da Spinale i Faletro Stornati. Dakle, nema sumnje, da je Dandolo svoju vijest preuzeo izravno iz isprava duždeva arhiva.

Odlazak mletačke flote na križarski rat 1099. god. povezan s prijenosom relikvija sv. Nikole Dandolo je takoreći doslovce prepisao iz Paolina[110], izvršivši izvjesne korekture i skraćivanja, koji ovdje nisu za nas od interesa. Međutim, Dandolo je na jednom mjestu popunio Paolina. Naime, Paolino nema ove rečenice koja se odnosi na odlazak mletačke flote: et ducentorum ferre navigiorum parato stolo, a portu secedentes, in Dalmacia veniunt et ab eis suscepta fidelitate ex ipsis secum assumunt. Dandolo je preuzeo iz Translatio S. Nicolai[111], sastavljene odmah početkom XII st., broj lađa i dolazak flote u Dalmaciju, a dodao, po svojem običaju, izjave vjernosti dalmatinskih gradova.

Kao što se vidi, Dandolo je ovdje uglavnom vjerno preuzeo vijesti iz svojih izvora — za razliku od preuzimanja prethodnih vijesti, koje je znatno mijenjao i dopunjavao. Razlog je jasan: Koncem XI st. Mleci imaju realnu vlast nad dalmatinskim gradovima pa Dandolu nije potrebno izmišljati a ni popravljati starije vijesti.

Konačno, pod simptomatičnim naslovom Fedus cum Hungaris contra Apuleam[112] Dandolo piše:

Hoc tempore, Colomanus rex Ungarie misit exercitum in Dalmacia, et occidi fecit regem Petrum et per legatos suos cum Venetorum duce fedus iniit contra Normanos et pariter exercitum in Apuleam ad eorum dampna mitere statuunt.[113] Vijest o Kolomanu, ugarskom kralju, koji je »dao ubiti kralja Petra« preuzeo je Dandolo od Paolina. Prema mjestu u Dandolovoj kronici proizlazi da je Dandolo taj događaj smjestio u 1099—1100. god. Kao što je već Lenel dobro zapazio, Dandolo je tu vijest tendenciozno povezao s navodnim savezom Mletaka i Ugarske protiv Normana, kojeg je izveo iz sačuvanog Kolomanova pisma kako bi na taj način mogao prikazati kasniju Kolomanovu akciju u Dalmaciji kao kršenje ugovora.[114] Dandolo je doduše doslovce preuzeo Paolinovu vijest o tome kako je Koloman poslao vojsku u Dalmaciju, ali, ako se Dandolo čita ne uzimajući u obzir njegov izvor, vidi se da je Dandolo toj vijesti dao posve drugi sadržaj nego što ga je ona imala u Paolinovu izvoru, Simonu Kezi. Simon Keza izvještava naime, da je Koloman zavojštio na kraljevstvo Dalmacije i dao ubiti kralja Petra, da je osvojio Dalmaciju i nakon toga uz pomoć mletačke flote prešao u Apuliju. Paolinu se očito nije sviđala vijest o Kolomanovu osvajanju Dalmacije pa je Kezin izvještaj skratio: ugarski kralj vodi vojsku u Dalmaciju, daje ubiti kralja Petra i uz pomoć mletačkog brodovlja prelazi u Apuliju. Konačno, Dandolo daje svoj doprinos: ugarski kralj šalje vojsku u Dalmaciju, daje ubiti kralja Petra, sklapa savez s Mlečanima protiv Normana te uz pomoć mletačke flote napada Apuliju. Dakle, ispada kao da je Koloman 1099—1100. god. bio sa svojom voj-

---

109 CD I 208.

110 Vat. Lat. 1960 c. 226 v, 227 r., objavljeno u *Muratori*, Antiquitates . . . IV, 970 i d.

111 Drukčije *Pastorello*, Mur.² 221.

112 Mur.² 191.

113 Mur.¹ 259=Mur.² 224.

114 *Lenel*, Die Entstehung . . . 87 i d.

skom samo na proputovanju kroz Dalmaciju, gdje je »usput« uklonio kralja Petra te da je pravi cilj njegove vojne bila Apulija. I doista, po Dandolu je Koloman ponovno krenuo u Dalmaciju god. 1111, te illicitis promisionibus naveo Zadrane da mu se predaju, pa su se nakon toga i drugi Dalmatini, dakako terore comoti, pokorili ugarskom kralju koji je obećao sačuvati njihove slobode i običaje.[115]

Međutim, te Dandolove kombinacije izlaze iz kruga naših analiza jer se odnose na početak XII st.

VIII ZAKLJUČAK

Ukratko, Dandolo prikazuje u svojoj Kronici na ovaj način situaciju u Dalmaciji u XI st.: dalmatinski gradovi nalazili su se sve do 1084. god. pod vrhovništvom Bizanta; dinastičke borbe u Hrvatskoj početkom XI st. imale su za posljedicu nanošenje šteta tim gradovima sa strane hrvatskog kralja; dalmatinski gradovi zato zovu u pomoć mletačkog dužda, a ovaj uz suglasnost Bizanta intervenira s vojnom silom pa mu se dalmatinski gradovi pokoravaju obećanjem vjernosti, dakako još uvijek priznavajući vrhovnu vlast Bizanta. Hrvati, a kasnije Ugri te jednom prilikom Normani, tijekom XI st. neprestano uznemiravaju dalmatinske gradove te ih nastoje odvratiti od vjernosti mletačkom duždu, ali im to tek rijetko i samo za kratko vrijeme uspijeva, jer Mleci uvijek iznova odnose vojnu pobjedu nad napadačima i učvršćuju dalmatinske gradove u vjernosti. Konačno, 1084. god. Bizant prenosi i formalno vrhovništvo nad Dalmacijom na Mletke, a tom prilikom priznaje i mletačku vlast nad Hrvatskom.

Dakle, po Dandolovu prikazu, Mleci imaju zakonsko pravo nad Dalmacijom iz ovih razloga: 1) suglasnost stanovništva, izražena opetovanim svečanim obećanjima vjernosti, 2) opetovane uspješne vojne intervencije Mletaka u Dalmaciju, 3) neprekinuto posjedovanje stvarne vlasti nad dalmatinskim gradovima (uz beznačajne prekide), 4) formalni ustup vrhovništva sa strane dotadašnjeg zakonitog suverena, Bizanta.

Dakako, bilo bi besmisleno voditi »polemiku« s Dandolom i dokazivati da je on imao krivo, a to uostalom i nije zadatak povjesnika. Naš zadatak je bio utvrditi izvore Dandolovih vijesti i utvrditi da li je Dandolo vlastitim kombinacijama bez izvorne podloge popunio svoje izvore jer u tom slučaju se njegove vijesti mogu uzeti u obzir samo kao njegova interpretacija.

Sažimajući rezultate iz ovoga rada pokušat ćemo na donekle vizuelni način predočiti kako je Dandolo vlastitim kombinacijama popunio svoje izvore.

---

115 Mur.[1] 264—5=Mur.[2] 229.

Podaci iz Dandolovih izvora	Dandolove izmjene i dopune
1. God. 1000:	
Ivan Đakon, 95: Hrvati i Neretljani uznemiruju dalmatinske gradove; dalmatinski gradovi zovu dužda Petra u pomoć i obećavaju trajnu podložnost; pod mletačkim duždem bili do tada samo Zadrani	
	Mur.[2] 196/7: bizantski carevi daju dozvolu za duždevu intervenciju u Dalmaciji
Ivan Đakon, 97/8: dužd dolazi s vojskom u Dalmaciju, Osor s kaštelima, Krk, Rab, Zadar, Biograd, Trogir i Split priznaju vjernost duždu	
Ivan Đakon, 105: dužd dodaje svojem naslovu Dalmaciju	
2. God. 1018.	
	Mur.[2] 204: Hrvatski kralj Krešimir stalno uznemirava gradove; dužd dolazi s vojskom; dužd pobjeđuje hrvatskog kralja; srednjodalmatinski gradovi daju izjavu vjernosti
CD I 54 i d.: Krk, Rab i Osor obećaju duždu (kao svom senioru) tribut	
3. Oko god. 1030.	
	Mur.[2] 207: Ugarski kralj Andrija stalno uznemirava dalm. gradove te neke uspjeva prisiliti na predaju
4. God. 1062.	
	Mur.[2] 211: Ugarski kralj Salomon uznemirava dalm. gradove; uspjeva nagovoriti Zadrane na pobunu protiv Mletaka
Annales ven. breves: dužd osvaja Zadar	
	neki dalm. gradovi ponovno priznavaju vlast Mlečana
5. God. 1075.	Mur.[2] 215: Normani pljačkaju po Dalmaciji; dužd dolazi s vojskom; dužd sili Normane na uzmak
CD I 177—9: Split, Trogir, Zadar i Biograd priznaju dužda za seniora i obećaju da neće ubuduće dovoditi Normane	
6. God. 1084.	
Car Aleksije Komnen dodjeljuje duždu 1082. naslov protosebasta	
	Mur.[2] 217: Bizant prenosi na Mletke vrhovništvo nad Dalmacijom i Hrvatskom
Koncem stoljeća dužd dodaje svom naslovu et Croacie	

7. God. 1097. i 1099.	
CD I 208: 1097. Split se obvezuje Mlecima staviti na raspolaganje brodove pod određenim uvjetima 1099. Transl. s. Nicolai — Mlečani u Zadru Paolino (Keza): Koloman ubija dalm. kralja Petra	
	Mur.² 244: Koloman sklapa savez s Mlecima

Dakle, Dandolo je na temelju mršavih podataka izgradio bogatu priču o borbama Mletaka s njihovim protivnicima, u prvom redu Ugrima, u kojoj se neprestano pojavljuje određeni »motivi« : mletačko posjedovanje Dalmacije je zakonito i osnovano na suglasnost građana dalmatinskih gradova i Bizanta; mletački protivnici neprestano uznemiravaju dalmatinske gradove, bune ih protiv Mletaka, a koji puta i sile na predaju; dužd uvijek iznova onemogućava vojnom silom protivničke nezakonite pokušaje.

Lenel je s pravom istakao da je Dandolo izmislio uznemiravanje dalmatinskih gradova u 1018, 1030. i 1062. god., suglasnost bizantskih careva za duždovu intervenciju 1000. god. i prijenos bizantskog vrhovništva na Mletke 1084. god. S tim u vezi treba bez daljnjega smatrati izmišljenim i vijesti o pobjedi Mlečana nad Hrvatima 1018. god., te o tome da bi navodno srednjodalmatinski gradovi priznali iste godine duždevu vlast. Iz istog razloga treba smatrati izmišljenim vijest o povratku »nekih« dalmatinskih gradova pod duždevu vlast u 1062. god. vijest, koja je očito samo slučajno izbjegla pažnji Lenela. Uostalom, naše je mišljenje da i vijest o normanskom pljačkanju Dalmacije i duždov »uspjeh« u vezi toga vrlo sumnjiva u tom obliku i da je nužno ponovno ispitati značaj i opseg normanske intervencije u Dalmaciji 1075. god.

Možemo dakle naša istraživanja o Dandolovim vijestima o Dalmaciji u XI st. zaključiti s Lenelovim riječima: čim točnije proučavamo starije mletačke kroničare, tim se oni više pokazuju fragmentarnim i jednostranim.

Lujo Margetić

L'ATTENDIBILITÀ DELLE NOTIZIE DELLA CHRONICA DI ANDREA DANDOLO SULLA DALMAZIA DEL XI SECOLO

L'autore analizza le notizie della Chronica di Andrea Dandolo riguardanti la Dalmazia del XI secolo: il permesso accordato dagli imperatori bizantini al doge Pietro Orseolo per l'intervento in Dalmazia nel 1000; gli attacchi da parte del re croato (1018), dei re ungari (1030 e 1062) e dei Normanni (1075) contro le città dalmate; il trasferimento della sovranità sulla Dalmazia dal Bisanzio a Venezia (1084) e l'alleanza tra Colomano e Venezia.

Secondo Dandolo, l'intervento di Pietro Orseolo avvenne su esplicita richiesta delle città dalmate e dopo l'ottenimento del consenso del Bisanzio, ed ebbe per diretta conseguenza la promessa di «fedeltà» fatta dalle città dalmate verso il doge. La fedeltà delle città dalmate — sempre secondo Dandolo — fù un fattore costante della situazione sull'Adriatico nonostante i provvisori successi dei Croati e degli Ungari, cosicché la presenza di Venezia sulla costa orientale dell'Adriatico nel secolo XI fù quasi ininterrotta e si affermò definitivamente nel 1084 col trapasso della sovranità.

L'analisi svolta nel saggio dimostra che Dandolo aveva creato questa concezione della storia delle relazioni veneto-dalmate effettuando un'arbitraria combinazione di varie fonti, ma che questa concezione non ha nulla da fare con la realtà storica. Dandolo con questa sua interpretazione delle relazioni veneto-dalmate desiderava dimostrare che l'occupazione della Dalmazia da parte di Venezia fù legale e che le azioni degli avversari (Croati, Ungari) furono illeciti tentativi per strappare a Venezia il legittimo potere sulle città dalmate.

Molte delle arbitrarie combinazioni di Dandolo sulle notizie degli eventi svoltisi nella Dalmazia del secolo XI furono già messe in rilievo da Lenel. L'autore, oltre a comprovare con la sua analisi i risultati di Lenel, cerca di dimostrare l'infondatezza dell'interpretazione da parte di Dandolo delle vittorie venete nel 1018 e del »ritorno« di certe città dalmate sotto il potere veneziano. Anche la notizia riguardante le azioni normanne nella Dalmazia nel 1075 nell'interpretazione di Dandolo appare molto sospetta e dovrà essere rianalizzata.

Зборник радова Византолошког института, XIX, 1980.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XIX, 1980.

ЦВЕТАН ГРОЗДАНОВ

СЛИКА ЈАВЉАЊА ПРЕМУДРОСТИ СВ. ЈОВАНУ ЗЛАТОУСТОМ У СВ. СОФИЈИ ОХРИДСКОЈ

На северној страни главног олтарског простора Св. Софије, у трећој зони, између слика Јаковљевих лествица и Литургије Василија Великог, пре тридесетак година била је очишћена композиција чије је идентификовање поделило истакнуте истраживаче старијег живописа охридске катедрале. О овој загонетној слици писало се више него и о једној другој представи из Св. Софије, али се неслагања око одређивања уобличене теме још увек продубљују.

Како је познато из ранијих описа композиције, на западној, левој страни насликани су апостоли, од којих тројица у предњем плану, док је осталих девет означено надвишеним нимбовима у позадини. На источној половини слике, испред зграде са двосливним кровом, на уздигнутој постељи лежи светитељ коме прилази друга фигура, незнатно нагнута према његовом лицу. Сви аутори који су писали о овој слици сматрају да је поред уздигнуте постеље насликан Исус Христос, али се разилазе око одређивања светитеља који спава на уздигнутој постељи.

Непосредно после чишћења фресака Р. Љубинковић је писао да ова слика представља „симболично тумачење изузетног беседничког дара Јована Златоустог".[1] После шест година, Р. и М. Љубинковић у прегледу средњовековног охридског сликарства спомињу да је овде насликана „Божанска инспирација — сан Јована Златоустог".[2] Годину дана после овог прегледа Р. Љубинковић пише да је у питању композиција са представом Сна Јована Златоустог, али у исто време спомиње да Христос ставља свитак у уста Златоустом, а да групу апостола предводи Павле, указујући да беседе истакнутог литургичара у великој мери почивају на писању овог апостола.[3] Овим је ранији руководилац конзерваторских радова на Св. Софији углавном тачно одредио пут проучавања

1 *Р. Љубинковић*, Света Софија у Охриду, Конзерваторски радови на цркви св. Софије у Охриду, Београд 1955, 15.

2. *R. Ljubinković et M. Ćorović-Ljubinković*, La peinture médiévale à Ohrid, Receuil de travaux, Ohrid 1961, 104.

3 *R. Ljubinković*, La peinture murale en Serbie et en Macédoine aux XI et XII siècle, Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1962, 418, 419.

загонетне композиције, иако су неки суштински елементи слике њему били непознати. Непосредно после првог извештаја Р. Љубинковића, П. Миљковић-Пепек дао је опис композиције коју он назива Визијом Јована Златоустог.[4] Овај аутор је још једном, у полемичкој напомени у односу на мишљење С. Радојчића, истицао да је насликана композиција Христовог јављања св. Јовану Златоустом; његова опаска да је апостол Јован Богослов насликан у групи апостола је тачна.[5]

У познатом раду о старом живопису Св. Софије Охридске С. Радојчић је заступао мишљење да ова композиција приказује тренутак када се Христос са ученицима јавља св. Јовану Богослову пред његову смрт и позива га к себи, за трпезу, где ће он моћи да једе са Христом и апостолима; он указује на евхаристични смисао позивања за трпезу и помишља да је ова слика настала као успомена на архиепископа — имењака Јована Дебарског, претходника ктитора Леона.[6]

Композиција о којој је реч привукла је пажњу и А. Грабара који је изнео свој став о њој у студији о сликарству XI века у охридској катедрали. Њему је била веома привлачна претпоставка да је ту насликана Визија св. Јована Златоустог поред композиције која се односи на Литургију Василија Великог, с тим што би ове слике представљале једну тематску целину, али затим одбацује такву могућност и подвлачи да о томе нема помена у житију св. Јована Златоустог. А. Грабар детаљно образлаже своје мишљење да је насликана Визија св. Василија Великог коме се јавља у ноћи Христос са апостолима и позива га да служи у олтару. На основу текста житија св. Василија Великог које је написао Амфилохије из Иконије, он сматра да је на слици уобличен почетак литургије овог светог оца, док следећу сцену Литургије Василија Великог разматра као наставак ове композиције.[7] За сада само ћемо подвући да је А. Грабар пришао разматрању ове представе са описом који није био тачан, тј. помишљао је да Исус Христос благосиља фигуру на уздигнутој постељи, а није обратио пажњу и на изузетан положај апостола Павла у средишном делу слике.

Други историчари уметности, који су писали о старијим фрескама охридске катедрале,[8] углавном су указивали на већ споменута мишљења, па их овде нећемо посебно наводити. Оштећени делови композиције и слаба видљивост фресака допринели су стварању забуна око изгледа и улоге насликаних фигура у овој композицији. На њих ћемо овде и указати.

---

[4] *П. Миљковиќ*, Материјали за македонската средновековна уметност I, Фреските во светилиштето на црквата св. Софија во Охрид, Зборник на Археолошкиот музеј, Скопје 1956, 48

[5] *П. Миљковиќ-Пейек*, Материјали за историјата на средновековното сликарство во Македонија III. Фреските во наосот и нартексот на црквата св. Софија во Охрид, Културно наследство III, Скопје 1971, 25.

[6] *С. Радојчић*, Прилози за историју најстаријег охридског сликарства, Зборник радова Византолошког института 8-2, Београд 1964, 362—363.

[7] *A. Grabar*, Les peintures murales dans le choeur de Sainte Sophie d'Ohride, Cahiers archéologiques XV, Paris 1965, 261—263.

[8] *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1971, 178—180, даје потпуну библиографију о ауторима који су писали или су се дотицали старијег живописа св. Софије.

Фигура на постељи, како је то изнето и у првим извештајима после чишћења фресака, представља Јована Златоустог.[9] Изблиза се добро распознаје карактеристична физиономија литургичара са високим челом, кратком проређеном косом и брадом и наглашеним јабучицама. Упоређење са његовим фронтално постављеним ликом у првој зони олтарске апсиде, поред фигуре Василија Великог, не остављају никакве сумње око његовог одређивања. Међутим, изнад њега је насликана представа Софије — Божје Премудрости која је ставила свитак у уста Златоустом. То је фигура девојке, повезане белом траком изнад чела, са химатионом који се савија само преко левог рамена, без наглашених цевастих набора. Нимб фигуре Премудрости је превише оштећен да бисмо могли са сигурношћу да установимо да ли су уцртани краци крста. Из чела Софије — Божје Премудрости излазе паралелне, испрекидане беле линије — зраци мудрости који као светлосни сноп падају тачно на чело Јована Златоустог. Иза фигуре Премудрости повучено је дванаест хоризонталних линија између којих је био дугачак натпис, сада уништен.

У предњем плану, испред апостолске групе, издваја се фигура св. Павла, на челу поворке[9a]; иза њега је апостол Јован Богослов чија се глава још увек распознаје и добро сачуван лик апостола Петра. Овде ваља указати на детаљ да св. Павле подиже руке испред себе, окренут према фигурама Софије — Божје Премудрости и Јована Златоустог, док апостол Петар, за разлику од њега, држи затворени свитак; доњи део фигуре Јована Богослова закривен је ликовима апостола Павла и Петра. Тако постаје јасно да Премудрост ставља свитак са исписаним посланицама апостола Павла у уста Јовану Златоустом.

Износећи став да је на овој композицији насликано Јављање Софије — Божје Премудрости Јовану Златоустом, осврнућемо се на приказивање апостола Павла и Јована Златоустог, као и на третман Премудрости на представама са сличном тематиком. Верујемо да ће се таквим приступом продубити сазнања о специфичној представи у старијем живопису охридског катедралног храма.

Познато је да се у свим редакцијама житија Јована Златоустог издваја личност апостола Павла која је подстицала и инспирисала рад овог литургичара. Јован Златоусти коментарисао је Павлове посланице, а његова дела, у целини, била су прожета претходним Павловим стварањем. Да ли треба истаћи да је Прва посланица Коринћанима св. Павла у исто време и најзначајнији новозаветни текст о Премудрости. Апостол Павле, према казивању житија, јављао се Златоустом за време његовог рада када је овај очекивао подршку за писање својих беседа.[10] Ученик Јована Златоустог Прокло, будући цариградски патријарх, током три ноћи, приметио је како његовом учитељу диктира човек који је веома лично на лик са иконе у Златоустовој соби; то је био апостол Павле. Управо ово казивање житија највише је привлачило уметнике који су уобличили сцене из Златоустовог живота. У минијатурама Хомилије св.

---

[9] Види нап. 1—4.

[9a] Посебно место св. Павла у композицији запазио је Р. Љубинковић.

[10] *A. Grabar*, *Miniatures* gréco-orientales, L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge II, Paris 1968, 836—837.

Јована Златоустог атинске Нац. библ. (Atheniensis 211) из X века насликан је апостол Павле који благосиља Јована Златоустог, са књигом беседа испред себе. У истом рукопису, испред заглавља, један изнад другог, насликани су ликови апостола Павла и Јована Златоустог у доњем делу. Од интереса је и приказивање Христа у храму у којој се мали Христ окреће према Јовану Златоустом који је насликан поред њега са отвореном књигом.[11] Из хронолошки блиских и стилски сродних минијатура Литургијског свитка грчке Патријаршије у Јерусалиму (Staurou 109) са краја XI или почетка XII века[12] споменућемо слике које је А. Грабар детаљно обрадио: на једној од њих апостол Павле диктира Јовану Златоустом, а изнад литургичара насликана је Божја рука; друга слика приказује Христа како благосиља Златоустог који држи отворени свитак са исписаним текстом; у трећој композицији представљен је Христос који благосиља Златоустог док овај врши литургију.[13]

Поред апостола Павла који је у светософијској композицији издвојен испред групе апостола, споменули смо још да су св. Јован Богослов и св. Петар постављени у предњем плану, док су остали апостоли означени само надвишеним нимбовима. Спомињући овај распоред фигура, ваља указати да се у Златоустовом житију описују две појаве апостола Јована и Петра са њим. Први пут јавили су му се у ноћи када се литургичар молио и тада му је Јован Богослов предао свитак говорећи му да га тиме бог уводи у дубине Премудрости; затим му је апостол Петар предао кључеве.[14] На икони са представом апостола Павла који диктира Златоустом из грчке збирке Ловердос насликани су још ликови апостола Петра и Јована Богослова изнад основне сцене у горњем делу, на облацима, док се фигура монаха Прокла распознаје на вратима Златоустове радне собе.[15] Не улазећи у питање постанка и хронологије представе Учења Јована Златоустог, чија је репрезентативна представа насликана у нартексу Леснова, само ћемо навести да се на овој слици, поред апостола Павла насликаног иза Златоустог, види и персонификација Премудрости, која слеће као анђео и предаје писцу свитак.[16] А. Ксингопулос је недавно објавио три сцене из житија Јована Златоустог из Хиландара које су почетком 19. века пресликане са неким променама и при том изнео је став да су сцене са истом тематиком у ватопедском рукопису № 761 настале као копије хиландарског циклуса крајем XIV или почетком XV века.[17] Споменути примери јасно показују колико су представе Јована Злато-

---

[11] ibid. 809, 812—813, 827, 836—837

[12] *A. Grabar*, Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures, L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge I, Paris 1968, 469—496

[13] ibid. 471—477, 481.

[14] Книга житии святых на месяц ноемврий, Москва, Синод. типография, 1897.

[15] L'art byzantin, 9ème exposition du Conseil de l'Europe, Athènes 1964, 282.

[16] О лесновској представи Учења светог Јована Златоуста више пута писао је *С. Радојчић*, Постанак сликарства ренесансе Палеолога, Узори и дела старих српских уметника, Београд 1975, 143—144; id., Ликови инспирисаних, Текстови и фреске, ed. Матица српска, 12—14; id., Зографи, о теорији слике и сликарског стварања у нашој старој уметности, Зограф 1, Београд 1966, 14.

[17] *A. Xyngopoulos*, Restitution et interpretation d'une fresque de Chilandar, Хиландарски зборник 2, Београд 1971, 93—98.

устог у средњовековној уметности биле везане у исто време и за приказивање фигуре апостола Павла. Независно од тога што охридска композиција није истоветна са сценама Јављања св. Павла Златоустом, као и сценама Златоустовог учења,[18] оне ипак објашњавају распоред и положај фигура апостола на нашој композицији.

На охридској представи фигура Софије — Божје Мудрости је композиционо истакнута као средишни, основни део слике. Њен положај испред апостола, однос према Јовану Златоустом кога просветљује зрацима мудрости, схватање њеног лица које је прожето особинама женствености и мудрости, тачно упућују на веровање о Софији као оваплоћењу Слова, тј. о Софији као динамичној слици Христовог оваплоћења.

У византијској уметности претпалеологовског периода Премудрост се представља најчешће као жена, у тесној повезаности са античком традицијом приказивања муза.[19] Христос анђео Великог савета и друге представе Премудрости у виду анђела, популарне у уметности од краја XIII века, настале су у зависности од женских фигура античке уметности.[20] Према лингвистичким и социолошким разматрањима С. Аверинцева[21], Премудрост је попримила карактеристике одређене личности захваљујући библијској традицији према којој је о н а (Премудрост) лик, биће са својствима, док је у античком периоду Грчке само супстанца, појам без личних особености; овај аутор посебно истиче да су сви називи који се односе на Софију — Премудрост женског рода, па су и у ликовном уобличењу женске црте увек присутне; зато закључује Аверинцев, Софија је женственост у тој мери у којој то њој не смета да симболизује Христа.[22]

Фигура Софије Божје Премудрости схваћена је на исти начин као и ликови Софије и Покајања који су насликани као врлине са једне и друге стране цара Давида у познатом псалтиру Paris gr. 139.[23] Исто се може рећи и за фигуре Премудрости које Мајендорф у првом делу своје расправе

---

[18] *G. Millet*, La peinture du moyen âge en Yougoslavie IV, texte et présentation par T. Velmans, Paris 1969, XV—XVI, са потпуном старијом литературом. Шири преглед сцена Учења и Мудрости св. Јована Златоустог T. Velmans даје у расправи L'iconographie de la „Fontaine de la vie" dans la tradition byzantine à la fin du moyen âge, Synthronon, Paris 1968, 120—128. У овом раду објављена је и минијатура из Хомилија Јована Златоустог из Амброзијане (Ambr. 172, fol. 263 v) у којој Христос из сегмента неба зрацима божанске светлости инспирише Златоустог; зраци падају на руку којом пише на свитку.

[19] *G. Florovsky*, Christ, the Wisdom of God in Byzantine theologie, Résumés des rapports et communications; 6ème Congrès international des études byzantines, Alger 1939, Paris 1940, 255—260; *A. Ammann*, Darstellung und Deutung der Sophia im vorpetrinichen Russland, Orientalia Christiana Periodica IV, 1938, 120—127; *A. Grabar*, Iconographie de la Sagesse divine et de la Vierge, Cahiers archéologiques VIII, Paris 1956, 254—261; *J. Mayendorff*, L'iconographie de la Sagesse divine dans la tradition byzantine, Cahiers archéologiques X, Paris 959, 1259—277; *С. Аверинцев*, К уяснению смысла надписи над конхой центральной апсиды Софии Киевской, Древне русское искусство, Москва 1972, 25—49.

[20] *Mayendorff*, L'iconographie, 269—276; *Д. Панић и Г. Бабић*, Богородица Љевишка, Београд 1975, 70—71, 99.

[21] *Аверинцев*, К уяснению смысла надписи, 33—39.

[22] ibid. 38.

[23] *K. Weitzmann*, The classical in byzantine art, Byzantine art — An european art, Athènes 1966, 159, fig. 118—120.

о иконографији Премудрости доводи у везу са овим представама.[24] Још бисмо указали на композицију Сна св. Романа у Менологу Василија II из Ватиканске библиотеке; наиме, овде је приказано на исти начин као и на охридској представи надахнуће св. Романа Слаткопевца коме у сну Богородица ставља свитак у уста и налаже му да га поједе, како би, после тога, испевао своје песме. Роман Слаткопевац који лежи на уздигнутој постељи испред зграде и гест Богородичине руке са свитком испред његових уста показују готово исто композиционо решење какво има и нешто каснија композиција из охридске Св. Софије.[25]

О схватању Премудрости у византијској и словенској средини током IX—XI века, пре свега у Цариграду, најбоље показује њен опис у житију св. Константина-Ћирила, словенског учитеља, за које се помишља да је могло бити популарно у охридској средини за време архиепископа Леона.[26] Како опис Премудрости из овог житија спада међу најпознатије у средњовековној књижевности, уз указивање на њену фигуру која стоји поред владарског престола, навешћемо фрагменте о којима је реч. Ево дела који се односи на појаву Премудрости Константину-Ћирилу на почетку његовог учења:

„Кад је био дечак од седам година, он усни сан па исприча оцу и мајци и рече:

— Стратег ми је, скупивши све девојке нашега града, казао: „Изабери од њих коју желиш себи за животну сапутницу и помоћницу према себи“. Ја сам, пак, погледао и све промотрио и угледао једну, од свих најлепшу, светла лица, богато украшену златним огрлицама и бисерјем и свакојаким накитом. Име јој је било Софија, тј. Мудрост. Њу изабрах.“[27]

Касније, пре поласка за Цариград млади Константин изговара молитву која има основу у тексту Књ. Премуд. Солом. 9: „Боже отаца наших и Господе милостиви, који си све створио речју и премудрошћу својом и саздао човека да влада твојим творевинама, дај ми премудрост која обавија твој престо да схватим шта је теби угодно и да се спасим.“[28]

Лик лепе девојке светла лица често се јавља као фигура Премудрости у постиконокластичком периоду византијске уметности. Аутор Ћириловог житија дозволио нам је схватања средине патријарха Фотија о лику Премудрости. С друге стране, претпоставка да је под охридским архиепископом Леоном (1037—56) још увек жива традиција претходне словенске епохе која је дошла до изражаја у избору композиција посвећених св. Јовану, као успомена на делатност Леоновог претходника Јована Дебарског,[29] не би се могла одбранити. Традиције охридске књижевне школе и Самуиловог царства око средине XI века, када је настао овај ансамбл,

---

24 *Mayendorff*, L'iconographie, 259—266.

25 *V. Lazarev*, Storia della pittura bizantina, Torino 1967, сл. 122.

26 Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Ћирило и Методије, Београд 1964, 47—50 (ed. СКЗ, приредио *Ђ. Трифуновић*); *С. Радојчић*, Фреска покајања Давидовог у охридској св. Софији, Текстови и фреске (ed. МС) 133—134.

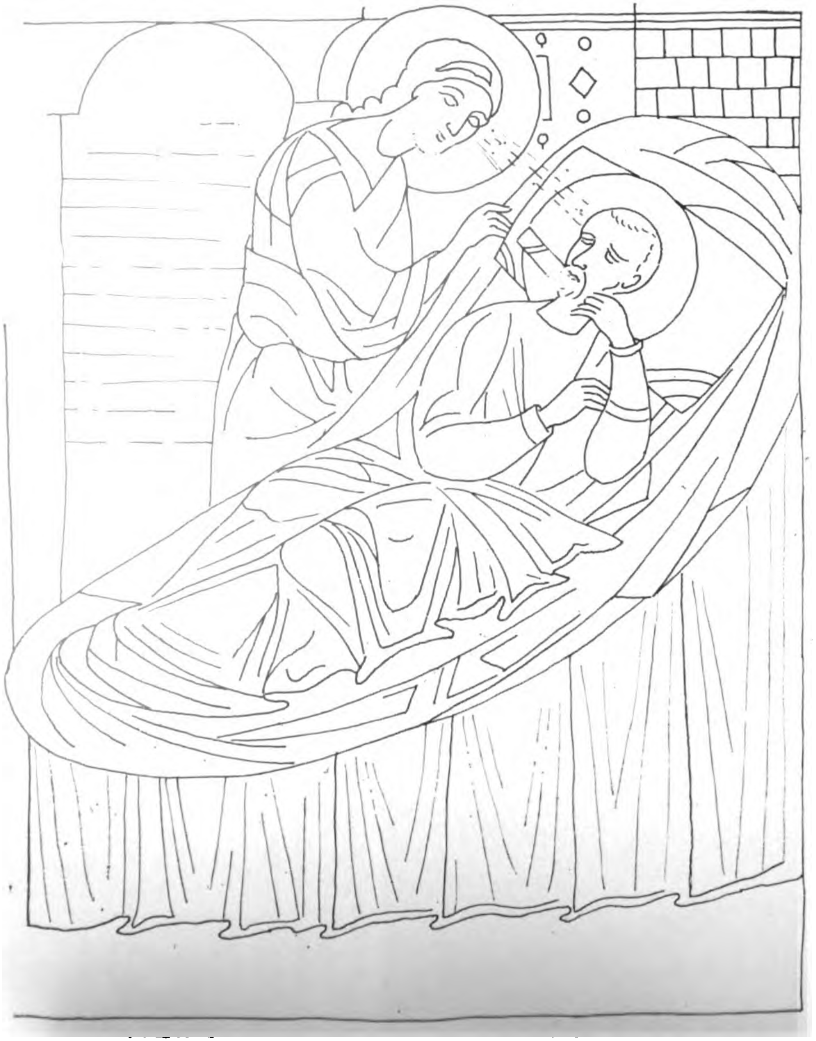
27 Ћирило и Методије, 47—50.

28 Исто.

29 *С. Радојчић*, Прилози за историју најстаријег охридског сликарства, 363.

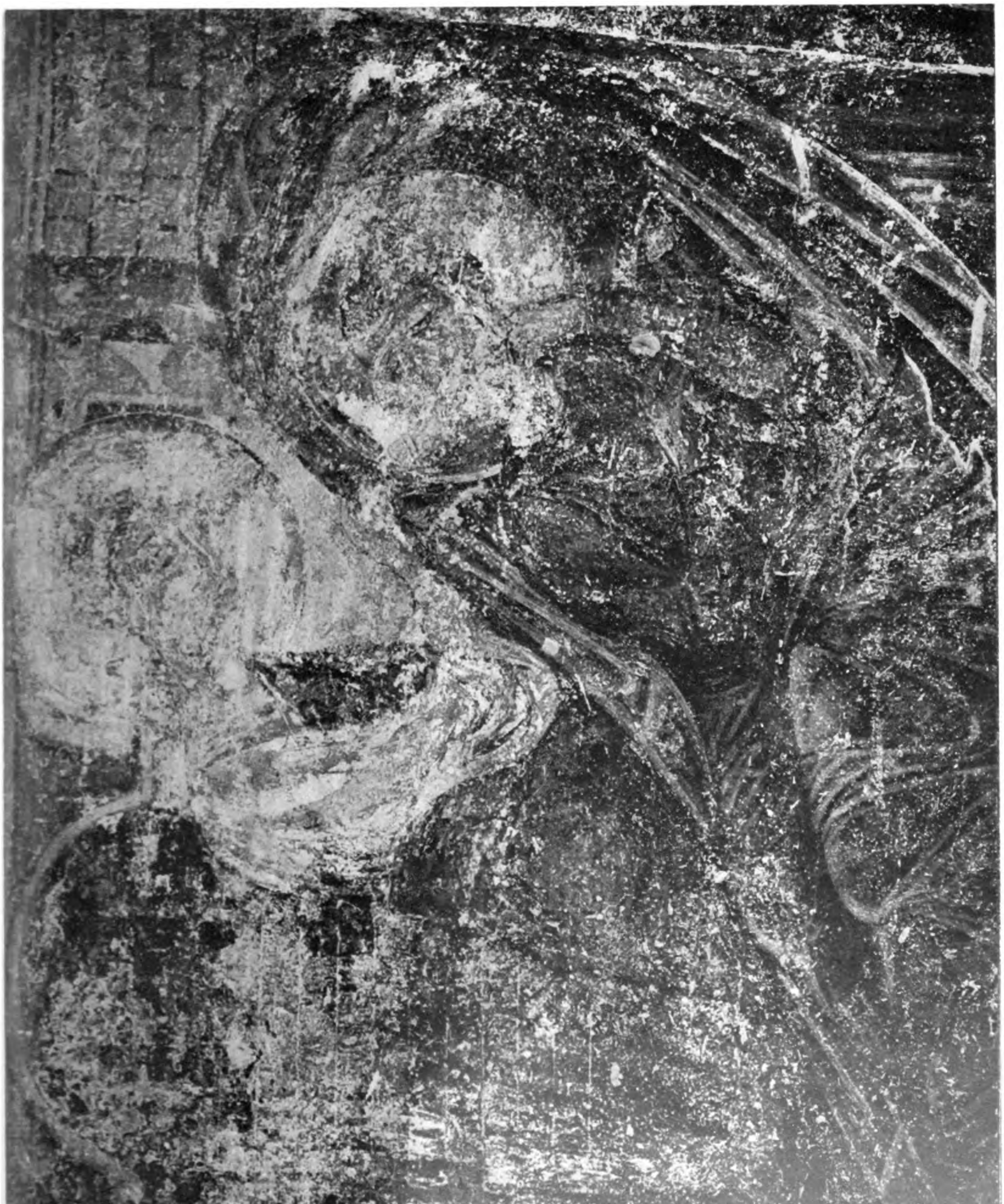

Јављање Премудрости св. Јовану Златоустом, детаљ (фото П. Алчев)

Јављање Премудрости св. Јовану Златоустом, детаљ (цртеж Г. Крстески)

Јављање Премудрости св. Јовану Златоустом, детаљ (фото П. Алчев)

биле су потискиване од високог архиепископског клира, док су се словенске скрипторије Ћирилове и Климентове школе повлачиле у периферне манастире Архиепископије.[30]

Проучавајући слику Јављања Премудрости св. Јовану Златоустом, осврнули смо се на улогу апостола Павла, а затим и апостола Петра и Јована у композицијама које се односе на живот и дело овог литургичара. Подвукли смо и значај фигуре Премудрости која има истакнуто место у житију и служби посвећеној Јовану Златоустом. Ваља још истаћи да у светософијској композицији постоје елементи као што су сан Златоустог и појава апостола испред манастирске зграде у заокруженој групи о којима нисмо наишли на указивања у литератури о овом светитељу. Верујемо да ће историчари књижевности којима су познатији списи Златоустог и дела о њему дати потпуније објашњење о текстуалној основи ове слике.

Како је с овом композицијом постављено питање присутности фигуре Софије — Божје Премудрости у њој посвећеној цркви, навешћемо још и раније изнета мишљења о њеном уобличењу у светософијском живопису XI и XIV века. У вези са дедикацијом охридског храма С. Радојчић разматрао је фигуру Богородице која држи испред себе овал са малим Христом у шкољки апсиде. Он је бранио мишљење да је ова Богородица „стан" Слова—Мудрости и да се њему клањају поворке анђела са обе стране. Посебно је инсистирао на аналогији са Богородицом у апсиди кијевске Св. Софије где је, поред ње, исписан грчки текст „Бог је посреди ње" (5. стих 46. Псалма), повезујући у исти круг још и представу Богородице у солунској Св. Софији.[31] В.Н. Лазарев у монографији о мозаицима кијевске Св. Софије резервисано је поставио питање о Премудрости у вези са посветом храма,[32] али је С. Аверинцев поистоветио представу апсидалне Богородице у Кијеву са представом Софије — Божје Премудрости.[33] Подсетићемо још да је А. Грабар у неколико махова, од првих полемичких опаски о Премудрости у вези са књигом К. Чекелија о Богородици,[34] до реакције на споменуте ставове С. Радојчића, у прилозима за историју најстаријег охридског сликарства, одбацио сваку могућност поистовећивања фигуре Богородице у апсидама византијских цркава са Премудрошћу, укључујући и храмове који су посвећени св. Софији.[35] Ако се може говорити о сликању Премудрости у старијем сликарству овог охридског храма, по мишљењу А. Грабара, то може да се односи само на велико Христово попрсје постављено између два анђела у лунети нартекса, изнад улаза из овог простора у наос, а испод представе Христа — св. Убруса; том приликом он још подсећа на своје мишљење о представи Премудрости са портретом цара Лава VI на истом месту у цариградској Св. Софији.[36]

---

[30] *C. Grozdanov*, La miniatura dei manoscritti macedoni medievali, Gloria a San Cirilo, Roma 1971, 27—30.

[31] *Радојчић*, Прилози за историју најстаријег охридског сликарства, 357—359.

[32] *В. Н. Лазарев*, Мозаики Софии киевской, Москва 1960, 19—23, 29—30.

[33] *Аверинцев*, К уяснению смысла надписи, 25—49.

[34] *Grabar*, Iconographie de la Sagesse divine, 254—261.

[35] id., Les peintures murales dans la choeur de Sainte Sophie d'Ochrid, 257—259

[36] id., 258; id., Images de la dédicace de Sainte Sophie de Constantinople, Cahiers archéologiques XV, Paris 1965, 269—271.

У живопису XIV века још раније је примећена представа Премудрости у композицији Давидовог покајања на спрату нартекса Св. Софије.[37] На тој композицији исписан је и потпис зографа Јована Теоријана који је овај део храма осликао пред крај прве половине XIV века.[38] Премудрост овде стоји као крилата персонификација иза цара Давида, поред престола, са подигнутом десном руком, према тексту из књ. Премудрости 9,4 „дај ми мудрости која је поред твога престола." Премудрост која руководи Давидовим поступцима у оквиру слике његовог покајања стављена је у шири контекст догматске целине у којој доминирају слике Васељенских сабора над чијим одлукама исто тако бди Премудрост. Како је била ликовно заокружена идеја о оваплоћењу Слова на фрескама срушене калоте (у којој је делимично сачувана само илустрација канона Јована Дамаскина на Успење Богородице) још увек није нам познато.[39]

На крају споменућемо и велику, монументално замишљену Христову фигуру на трону, у средишту ктиторске композиције, изнад улаза из Григоријеве галерије у нартекс храма; ову, у горњем делу већ сасвим уништену представу, повезали смо са дедикацијом храма, износећи при том претпоставку да је могла имати значај Христа Страшног судије и Премудрости, како су то већ помишљали А. Грабар и Л. Мирковић (из различитих полазних ставова) о Христу, Богородици и арханђелу Гаврилу са портретом цара Лава VI у познатој композицији цариградске Св. Софије.[40]

Cvetan Grozdanov

L'IMAGE DE L'APPARITION DE LA SAGESSE DIVINE A SAINT JEAN CHRYSOSTOME DANS L'EGLISE DE SAINTE SOPHIE A OHRID

La composition dont il s'agit ici a été peinte dans le principal espace d'autel de l'église de Sainte Sophie à Ohrid, dans la troisième zone, entre les images représentant l'Echelle de Jacob et la Liturgie de Saint Basile le Grand. Au sujet de cette composition, la plus discutée de l'ensemble pictural de Sainte Sophie, datant du XIe siècle, ont été exposées antérieurement diverses attitudes, à savoir: qu'elle représentait le Rêve (ou la Vision) de Saint Jean Chrysostome, ensuite l'opinion qu'il s'agissait de l'apparition de Christ à Saint Jean l'Evangéliste avant sa mort et, à la fin, on a défendu l'attitude que le tableau en question se rapportait à la préparation de la liturgie de Saint Basile le Grand.

---

37 *Радојчић*, Фреска покајања Давидовог, 133—134.

38 *В. J. Ђурић*, Црква Свете Софије у Охриду, Београд, 1963, X.

39 *Ц. Грозданов*, Прилози проучавању Св. Софије охридске у XIV веку, Зборник за ликовне уметности 5, Нови Сад, 1969, 42—49.

40 id., Охридско зидно сликарство XIV века (у штампи), где је цитирана литература о том питању.

Dans notre contribution, nous avons mis en évidence des éléments nouveaux que les descriptions antérieures n'avaient pas remarquées ni évalué leur importance pour l'identification de la scène. Nous avons remarqué que vers la figure couchée sur le lit, c. à d. vers Saint Jean Chrysostome, s'avançait la figure de la Sophie — Sagesse Divine (et non pas Jésus-Christ au sens littéral), représentée comme une femme à cheveux longs retenus par un ruban; elle met un rouleau dans la bouche du saint et de son front émanent les rayons de la sagesse qui tombent sur le front de Saint Jean Chrysostome. La Sagesse Divine place le rouleau de l'apôtre Paul, peint derrière sa figure, les mains levées. L'apôtra Paul est particulièrement mis en relief dans ce groupe et derrière lui sont peints les apôtres Pierre et Jean l'Evangéliste. Dans la seconde partie de notre contribution nous avons indiqué l'importance des représentations de l'apôtre Paul dans les compositions qui se rapportent à la vie et l'oeuvre de Saint Jean Chrysostome dans l'art byzantin; nous avons spécialement fait ressortir aussi le traitement de Sophie — Sagesse Divine dans l'art prépaléologuien, en rapport avec la figure dans la cathédrale d'Ohrid où elle a le poids et l'importance de la seconde hypostase de la Sainte Trinité, c. à d. Jésus—Christ.

Dans la partie finale de la contribution nous avons indiqué les autres représentations de la peinture de Sainte Sophie du XIe et du XIVe siècle, dont on rattache l'origine à la consécration de l'église à Sainte Sophie.

Зборник радова Византолошког института, XIX, 1980.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XIX, 1980.

ЈАДРАН ФЕРЛУГА

ВИЗАНТИЈСКЕ ВОЈНЕ ОПЕРАЦИЈЕ ПРОТИВ УГАРСКЕ У ТОКУ 1166. ГОДИНЕ

Владари династије Комнина усмерили су у великој мери спољну политику Византијског царства у XII веку на освајања како на западу у Италији и на југу у срцу Мале Азије и према Сирији, тако на северу на Балканском полуострву и у правцу Угарске. Овде нас интересују збивања на Балкану, где се од почетка XII века појавила Угарска као нови чинилац у политичком животу полуострва, па су вртлогом византијско-угарских односа захваћене и Зета, Рашка, Босна, Далмација и Хрватска.

Цар Алексије I Комнин (1081—1118) био је још у релативно добрим односима са Угарском: он је оженио свог сина и наследника Јована угарском принцезом Ирином али су се појавиле у међудржавним односима прве несугласице због Далмације. За владе Јована II (1118—1143) дошло је до отвореног рата између две државе не само услед угарске помоћи Србима, који су били устали против Византије, већ и услед активног мешања Византије у унутрашње прилике у Угарској, и подржавања претендената на престо, па тако и због Далмације.[1]

У доба владавине цара Манојла I Комнина (1143—1180) достигао је сукоб између Византије и Угарске врхунац. Од 1149—50. вођен је скоро непрекидан рат до 1167. године, наиме до одлучујуће победе Византинаца над Угрима недалеко од Земуна. Намера овог написа је да поближе анализира само ратне догађаје у току 1166. године на Балкану, да покаже у чему је био значај тих збивања и шта је било ново у византијској стратегији и тактици на том ратишту.

Византијско-угарски сукоби имали су као поприште првенствено ширу област на Сави и Дунаву. Византијски писци Никита Хонијат и Јован Кинам помињу ове реке и на њима градове и тврђаве Храм, Браничево, Београд, Земун, Сирмијум, област Срема и Фрушку гору. У овим областима, на рекама и око тврђава збили су се главни сукоби, одиграле су се пресудне битке између Византинаца и Угара. Византијске војске кретале су против Угара полазећи од Цариграда, Сардике или са

[1] За све уп. *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959 (даље: *Острогорски*, Историја), 345, 354—356.

Пелагонијске равнице а градови Храм, Београд, Браничево, Сирмијум и Земун мењали су често господара. Вођени су војни походи и у другим правцима: у унутрашњост Рашке, према Зети, у Босну и посебно у Далмацију[2], али су они били у односу на главни циљ другостепеног значаја и најчешће у зависности од главног стратегијског циља, наиме потчињавања Угарске.

Године 1166, међутим, наступиле су промене у кретањима византијских армија на угарском ратном попришту. Не само да су напади на Угарску изведени новим правцима већ су они праћени извесним мерама које византијским походима те године дају нови, дубљи смисао. Основни извор за ова збивања је дело Јована Кинама и он описује догађаје следећим редоследом. У пролеће 1166. године прекинуо је угарски краљ Стефан III (1163—1172) примирје са Византијом и послао свог жупана Дионисија са великом војском да од Византинаца поврати Срем. Византијске војсковође Михаило Гавра и Михаило Врана су својим несугласицама и свађама проузроковали панику и неред у војсци која је у току повлачења претрпела значајне губитке, али је ипак успела да се склони иза зидина земунске тврђаве.[3] Цар Манојло I, незадовољан током догађаја, предузео је нове мере „желећи да им (Угрима) још очитније докаже снагу Ромеја.“[4] Алексија-Белу, брата угарског краља Стефана III, који је као престолонаследник послат у Цариград 1164. године где је верен са царевом ћерком Маријом,[5] послао је на Дунав са великом војском под заповедништвом Алексија Аксуха, наређујући им да се претварају пред Угрима као да ће поново са уобичајених положаја напасти на њих ὡς ἐκ τῶν συνήθων καὶ πάλιν αὐτοῖς ἐπιτεθήσεται χωρίων.[6] У исто време наредио је генералу Лаву Ватацу да са другом многобројном војском, између осталог и великом четом Влаха, упадне у угарску земљу кроз области поред Црног мора одакле Угре још нико никада у току векова није напао — ὅθεν οὐδεὶς οὐδέποτε τοῦ παντὸς αἰῶνος ἐπέδραμε τούτοις.[7] Док се војска под Алексијем (Аксухом или Белом) правила као да ће прећи Дунав, Лав Ватац је извео свој напад уништавајући све пред собом. „Учинио је затим велики покољ људи и направио не мало заробљеника. Осим тога вратио се цару гонећи отуда стада стоке и коња и друге разне врсте (животиња).“[8] Византијски цар одлучи да после овог успешног похода одмах зада Угрима други ударац — δευτέραν ... πληγὴν „и поново против њих посла експедицију наређујући да одозго нападну Угре тамо где живе у суседству тауроскитијске земље.“[9] Врховни

---

[2] За Далмацију уп. *J. Ferluga*, L'amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978 (даље: *Ferluga*, Dalmazia), 252—260.

[3] Ioannis Cinnami Epitome, rec. *A. Meineke*, Bonnae 1836 (даље: Kinnam.), 257—259; али и Nicetae Choniatae Historia, rec. *I.A. van Dieten*, I-II, Berlin 1975 (даље: Choniat.), 153—4. Уп. Византијски извори за историју народа Југославије, IV, Београд 1971 (даље: Извори IV), 89—92, 99 нап. 285 и 140—141 (коментар *J. Калић*) као и *J. Калић*, Земун у XII веку, Зборник радова виз. института 13 (1971) 48—49.

[4] Kinnam., 259,23—260,3; уп. *Калић*, Извори IV, 92.

[5] *Осӣроīорски*, Историја, 363—364.

[6] Kinnam., 260,3—7; уп. *Калић*, Извори IV, 92

[7] Kinnam., 260, 7—12.

[8] Kinnam., 260,16—19.

[9] Kinnam., 260, 16—19.

заповедник био је чувени војсковођа Јован Дука[10] а под њиме су били Андроник Лапардас,[11] Нићифор Петралифа и други чувени генерали. Ова је војска брзо прошла кроз неке простране и тешко проходне области и кроз пусту и ненасељену земљу и упала у Угарску и наишавши на неуобичајено јако насељена села скупљена је велика количина плена, поубијани су многи људи и сакупљен велики број заробљеника— ... πλείστους δὲ καὶ ἠνδραποδίσαντο.[12] Кад су се Византинци повукли из ових области поставили су бронзани крст са следећим натписом: „Овде су некада страсни Арес и рука Аузонаца (тј. Византинаца) побили небројна племена панонског (тј. угарског) порекла кад је знаменитим Римом владао славни Манојло, слава благородних комнинских владара.“[13]

Овај Кинамов извештај, делимично је допуњен и другим изворима. Већ је горе указано да Никита Хонијат описује сукобе и свађе између Михаила Гавре и Михаила Вране који су довели до пораза византијске војске и њеног повлачења до Земуна. Далеко важнији је, међутим, епиграм анонимног песника из грчког кодекса који се чува у Млетачкој библиотеци Св. Марка и који је „настао поводом постављања светог крста усред угарске земље.“ Садржина овог епиграма је, укратко препричана, следећа: Јован Дука, севаст, поставио је за потомство усред угарске земље ради вечне успомене натпис о великом и значајном подухвату. Велики византијски цар Манојло штогод је започео довео је до краја и тако је безброј пута уништио Угарску а Дунав претворио у велику гробницу Угара. Изабравши добре генерале и уредивши мешане фаланге поставио је за врховног заповедника Јована Дуку и наредио му да код Видина пређе Дунав и улазећи у земљу Угара сакупи масу заробљеника. Као што беше наређено, вратио се са бројном као песак колоном одличних заробљеника и као знак мудрости византијског самодршца постављен је победоносни крст.[14]

Хронолошких проблема једва да има. Сви се слажу да су се описани догађаји збили 1166. године, наиме после великих борби 1165. године када су Византинци освојили Земун и поселили Срем и пре велике и пресудне битке недалеко од Земуна 1167. године.[15] Осим тога те исте године заузели су Угри византијску Далмацију а датирање тог, догађаја потврђује са своје стране прихваћену хронологију.[16] Теже је прецизно одредити време ових експедиција али су оне свакако изведене те године између пролећа и јесени.

---

[10] Уп. *G. Stadtmüller*, Zur Geschichte der Familie Kamateros, B.Z. 34 (1934) 357 и *Ferluga*, Dalmazia, 256—258.

[11] Не Лампардас већ као коректну форму имена предлаже *Gy. Moravcsik*, Studia Byzantina, Amsterdam 1967, 298 n. 4: Лапардас.

[12] Kinnam., 260,24—261,5.

[13] Kinnam., 261, 5—11.

[14] *Sp. Lambros*, Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524, Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (1911), 1—59, 113—192; уп. Ферјанчић, Извори IV, 195—197. Превод најважнијег дела на руски код: *С. Шестаков*, Заметки к стихотворениям codicis Marciani gr. 524, Виз. Временник 24 (1923—1926), 51—52.

[15] Уп. *Калић*, Извори IV, 90 и нап. 248; тамо и друга датирања.

[16] Уп. *Ferluga*, Dalmazia, 255—259.

Не желимо се на овом месту позабавити проблемом Влаха које помиње Кинам јер је о њему довољно писано[17], иако је за балканску историју од великог интереса. Желео бих само да укажем на неке подударности текстова Кинама и анонимног епиграма: Кинамовом тексту да су под Јованом Дуком трупе водили Андроник Лапардас, Никифор Петралиф и ἄλλοι τε ἱκανοὶ одговара у епиграму στρατηγοὺς γεννάδας ἐπικρίνας,[18] за војске које су тада ратовале Кинам вели да је Лав Ватац заповедао многобројном — συχνὸν — војском и Βλάχων πολὺν ὅμιλον док је у епиграму речено παμμιγεῖς φάλαγγας.[19]

Тежи и компликованији је проблем из области историјске географије, наиме који су били правци кретања прве експедиције под Лавом Ватацем и друге под Јованом Дуком. Учињене су разне претпоставке: према Гроту оне су прошле кроз Молдавију, Буковину и северну Трансилванију; Штатмилер узима да су са Црног мора кренуле у угарско-галицијске пограничне области; Златарски тврди за војску под Јованом Дуком да је упала у Бачат; Јорга мисли да се ради о молдавским клисурама; према Хоману су војске под Лавом Ватацем и Јованом Дуком прешле прелазе на југу и истоку који воде у Трансилванију (Siebenbürgen); Фрајденберг пише да је војска под Лампардасом и Петралифом добила задатак да упадне у Угарску преко Русије (Тауроскитије); Моравчик полазећи од термина Тауроскитија изнео је мишљење да је византијска војска прошла равницом данашње Румуније и упала у Угарску преко једног од северно-источних прелаза Карпата; за Настурела су византијске експедиције кренуле у правцу Банатских планина пролазећи долинама Чрне и Тамиша; осим тога он сматра да је то трновит проблем историјске географије кога он не покушава да реши; Станеску држи да се ради о војној операцији у којој су најпре заузете Влашка и јужна Молдавија да би се обухватним маневром напала Трансилванија.[20]

Подаци Кинама допуњени епиграмом анонимног песника пружају само општу слику праваца кретања византијских војски у току 1166. године и покушаји да се ближе одреди њихова маршрута не воде ка конкретним резултатима већ нагомилавању више или мање духовитих хипотеза. Осим тога ниједан од досадашњих истраживача није се озбиљније позабавио овим интересантним проблемом из области балкан-

---

[17] Немогуће је навести сву литературу; цитирам два новија рада: *P. S. Năsturel*, Valaques, Coumans et Byzantins sous le règne de Manuel Commnène, Βυζαντινὰ 1 (1969), 169—186 и *E. Stanescu*, Les „βλάχοι“ de Kinnamos et de Choniatès et la présence militaire byzantine au nord du Danube sous les Comnènes, Rev. ét. sud-est europ. 9 (1971), 585—593.

[18] Kinnam., 260,21—22 и Епиграм, нав. изд., 179,17.

[19] Kinnam., 260,8—9 и Епиграм, нав. изд., 179,8.

[20] *К. Гром*, Из истории Угрии и славянства в XII веке, Варшава 1889, 360; *G. Stadtmüller*, Zur Geschichte der Familie Kamateros, B. Z. 34 (1934), 357; *В. Н. Златарски*, История на Българската държава през средните векове II, София 1934, 397; *N. Jorga*, La Danube d'Empire, Etudes byzantines, II, Bucarest 1940, 101; *B. Homan*, Geschichte des ungarischen Mittelalters, I, Berlin 1940, 399; *М. М. Фрейденберг*, Труд Киннама как исторический источник, Виз. Временник 16 (1959), 39; *Gy. Moravcsik*, Studia Byzantina, Budapest 1967, 297—299; *P. S. Năsturel*, Valaques, Coumans et Byzantins sous le règne de Manuel Comnène, Βυζαντινὰ 1 (1969), 180—181; *E. Stanesku*, Les „βλάχοι“ de Choniatès et la présence militaire byzantine au nord du Danube sous les Comnènes, Rev. ét sud-est europ. 9 (1971), 589. За мишљење *C. Cichodaru*, Istoria României, II, Bucarest 1962, 95—103 (мени неприступачн уп. *Năsturel*, н. д. 181, нап. 480).

ске историјске географије. Важно је међутим истаћи да је византијски цар Манојло I променио тактику и да су напуштени „уобичајени" путеви упадања у Угарску преко Дунава и Саве код Храма, Браничева, Београда, Земуна или Сирмијума где се деценијама ратовало; поведене су дакле експедиције које су имале за циљ да заобилазним путевима преко Карпата упадну у непријатељску земљу правцима којима Угре никада нико није напао и где то они нису очекивали. У досадашњим истраживањима пошло се од тога да је циљ византијских похода 1166. године био покоравање Угарске и да тиме треба објаснити ширину војних операција.[21] Све су ове оцене у основи претеране. Ради се пре свега о војним акцијама које су биле ограничене на свега једну годину, наиме искључиво на 1166. годину. Не само за Манојла I од 1149/50. године већ и за време његовог претходника и оца Јована II вођене су ратне операције на подручју Дунава и Саве и коначна и одлучујућа победа Византинаца над Угрима извојевана је 1167. године недалеко од Земуна. Експедиције 1166. године су према томе са становишта праваца кретања византијских армија и највероватније и њихових циљева изузетак у вођењу ратова против Угарске што показује и детаљнија анализа извора.

Прва византијска експедиција против Угара долази као противмера великом успеху жупана Дионисија у Срему. Цар Манојло I је одлучио да војска под Лавом Ватацем нападне Угарску, како Кинам истиче, „кроз области поред Црног мора одакле њих (тј. Угре) још нико никада у току векова није напао"[22] па је према томе очигледно коришћен елемент изненађења. Други поход, који је вероватно имао поред главног и неке споредне правце, довео је опет византијску војску заобилазним путевима, из Видина преко карпатских кланаца, у угарску земљу. За обе ове експедиције, како према Кинаму тако посебно за другу према епиграму анонима, акценат није на покоравању или окупацији Угарске већ на уништавању људи и земље, на огромном плену уопште, посебно коња и разне стоке а нарочито заробљеника. Оба извора инсистирају на великом броју заробљеника и њиховом квалитету „ . . . ἀνδραποδισμὸν οὐκ ἐλάσσω πεποίητο или πλείστους δὲ καὶ ἠνδραποδίσαντο или чак ἀριστευμάτων σὺν αἰχμαλώτων ψαμμομετρήτῳ στέφει (recte στίφει).[23] Могло би се претпоставити да су оба ова похода имала као циљ да угарску војску, која се налазила на Дунаву насупрот византијској армији под Алексијем Аксухом, нападну с леђа и тиме олакшају офанзивно дејство војске под Аксухом али према наређењу цара Манојла I — а не видим зашто Кинаму не бисмо веровали — Алексију је наређено само да веже угарске снаге на Дунаву и да се претвара као да ће их напасти.

Овим походима је Манојло свакако намеравао да између осталог ослаби одбрамбену моћ непријатеља и њима се може објаснити, бар делимично, велика и значајна победа недалеко од Земуна 8. јула 1167. године, којом је практички завршено дугогодишње ратовање између

---

21 Уп. претходну напомену.

22 Kinnam., 260,10—13.

23 Kinnam., 260,6—7; 261,5 и Епиграм, нав. изд., 179, 24—25. За коректуру „στίφει" уп. *Moravcsik*, Studia, 299 n. 8.

Византије и Угарске.[24] Важнији изгледа ипак други аспект ових византијских похода у току 1166. године: они су имали као посебан циљ стицање плена у већем обиму и то коња и стоке али посебно заробљеника. Плењење уопште па и коња и стоке провлачи се, да се овде ограничимо на посматрани период, кроз све изворе епохе Комнина; довољно је, чак летимично, прегледати два основна извора за овај период, наиме дела Јована Кинама и Никите Хонијата. Интерес за заробљенике такође је посведочен за исти период; да је у току 1166. године један од главних задатака, ако не и основни, византијских генерала био да заробе што више људске снаге произлази из Кинамовог описа о огромном броју заробљеника с којима су се у Византији вратили како Лав Ватац тако и Јован Дука, што у потпуности потврђује анонимни песник у свом епиграму. Али не само то: ако се стихови епиграма могу тумачити дословно, византијски цар Манојло I је изричито препоручио Јовану Дуки да након што уђе у угарску земљу оданде довуче масу угарских заробљеника:

Ἴστρον προελθεῖν ἐκ Βιδίνης προτρέπει
κἀκεῖθεν εἰς γῆν εἰσβαλόντας Παιόνων
πληθὺν δορυάλωτον αὐτῶν ἑλκύσαι.[25]

Једини је досад, колико је мени познато, Настурел довео, додуше сасвим узгредно, ове византијске експедиције у везу са стицањем заробљеника и потражњом за радном снагом.[26]

Најновије студије посвећене колонизационој политици епохе Комнина показују, укратко речено, да је услед катастрофе код Манцикерта (1071. г.) и пред масовним напредовањем Турака велики број хришћанског становништва напустио своја пребивалишта у источним и централним областима Мале Азије и разбежао се на разне стране: у обалне градове предње Мале Азије, на Јегејска острва, у Тракију итд. Ова сеоба је текла спонтано, у нереду и најчешће у паници, без организоване интервенције државе. Овој првој фази следила је међутим друга, у току које се кретање становништва одвијало под јачом контролом и уз бољу организацију државних органа, у првом реду централних. Ова друга фаза почела је крајем XI века победама крсташа првог похода и промишљеном офанзивом цара Алексија I, којом су Турци истерани из приморских области предње Мале Азије и приморани да се повуку на централну анадолијску висораван. Конфронтација седелачког византијског и номадског турског света и последице тог сукоба нису предмет овог разматрања, иако су од примарног значаја за разумевање целог склопа збивања у XI и XII веку у Малој Азији.[27] Овде треба пре свега истаћи да са Алексијем I

---

24 Кинамов (274,21—25) коментар на крају целог овог одељка је врло поучан: ὁ μὲν δὴ κατὰ Οὔννων πόλεμος ἐνταῦθα τέλος ἔσχεν.

25 Епиграм, нав. изд., 179,20—22.

26 *Năsturel*, Valaques, 185 погрешно ставља уговор између угарског краља Гејзе II (умро 1162) и византијског цара Манојла I у 1165. годину; уговор је склопљен 1152 (уп. *Калић*, Извори IV, 45—46).

27 Уп. *S. Vryonis*, Jr., The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, Berkeley-Los Angeles-London 1971, passim и од истог, Patterns of Population Movement in Byzantine Asia Minor 1071—1261, Rapports et corapports, XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes 1976, 1—17.

почиње фаза смишљене активне одбрамбене политике византијске територије и организованог насељавања угрожених области. Ову политику наставили су наследници оснивача комнинске династије, његов син Јован II и нарочито његов унук Манојло I.

Алексије I је после 1098. године, наиме после крсташких победа над Турцима у Малој Азији, приступио успостављању и јачању византијске власти и систематском организовању одбране обнављањем и утврђивањем градова и подизањем утврђења најпре у Витинији (на пр. Кивотон и Сидера) а затим у западном и јужном обалном појасу Мале Азије (на пр. Адрамитион, Аталеја, Корикос, Силивкија итд.). Јован II појачао је одбрану Лаодикеје и Лопадиона а за владавине Манојла I предузете су најобимније мере у још већем броју градова: у Витинији су обновљени Малагина, Питакес, Пиле и Аркла-Дамалис; у Мизији околина Хлијаре, Пергама и Адрамитиона и од њих је створена нова провинција Неокастра а у Фригији су реконструисани Дорилеон и Хома-Сублеом.[28] Требало је међутим не само обновити или утврдити градове, већ и населити их а тако и села око њих и уопште целу њихову ширу околину, јер без стално насељеног становништва све предузете мере не би имале никаквог смисла. Византијски цареви династије Комнина узимали су становништво за области које су обнављали враћањем избеглица са острва, Тракије, Цариграда итд. и пресељавањем становништва из оних крајева који су били заузети или угрожени од Турака.[29] Поред византијског становништва, избеглог или не, насељавани су и странци: западњаци — Латини, припадници разних племена, добровољно или присилно као ратни заробљеници. Добро су познате мере Јована II који је 1122. године населио побеђене Печенеге у западним пределима државе и годину дана касније српске заробљенике у Малој Азији у околини Никомедије. Те мере су имале за циљ да бар делимично успоставе стари систем стратиотских имања, подлогу некадашње византијске моћи; тиме је јачала војна одбрамбена моћ и повећан је део пореских платиша.[30] Манојло I се више од својих претходника ангажовао у том правцу и у изворима има више података који о томе сведоче. Он је 1149. године приликом похода у Србију одвео велики број становништва, делом ратника делом сточара, и населио их у околини Сардике и у другим византијским провинцијама.[31] Већ је поменута колонизација области Неокастра, која је смишљено и по плану спроведена[32] и коју Хонијат детаљно описује истичући изванредне резултате како у пољопривредној производњи тако и у повећању броја становништва.[33]

У оквиру овакве активне и широко замишљене политике економског и војног обнављања византијских области уопште а посебно угрожених граничних провинција треба размотрити збивања у току 1166. године на

---

[28] За све уп. *Vryonis*, Decline, 217—218.

[29] *Vryonis*, Decline, 169—171 и исти, Patterns, 10—11.

[30] Choniat. 16. Уп. *Острогорски*, Историја, 367— 368.

[31] Kinnam., 103; Choniat. 90. Уп. *Калић*, Извори IV, 25—28 и 124.

[32] „Manuel ... plante und durchführte" тако преводи ово место F. Grabler у Die Krone der Komnenen. Die Regierungszeit der Kaiser Joannes und Manuel Komnenos (1118—1180) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates, Graz-Wien-Köln 1958, 193.

[33] Choniat., 150.

угарско-византијском ратишту. Манојло I већ је једном раније морао имати у виду угарске заробљенике за своју колонизациону политику, јер је познато да је 1152. угарски краљ Гејза II у једној тачки мировног уговора пристао да у Византији остане 10.000. — заробљеника и може се с правом претпоставити да се с њима рачунало и за војску и као са радном снагом.[34] Горе описано стварање провинције Неокастра збило се, колико се може судити, између 1165. и 1170. године и спада у ред шире конципиране политике којом је Манојло I покушавао да ојача византијску моћ у Малој Азији. За то му је био потребан велики број способних људи, снажних колониста а њих је могао између осталог да стекне на ратном пољу у облику заробљеника; то је морао бити Манојлов циљ кад је упутио у току 1166. године своје армије у Угарску и о томе недвосмислено сведоче како Кинам тако и анонимни аутор епиграма. Овај последњи извор је сасвим јасан у том погледу: као што је већ поменуто Јовану Дуки је препоручено да направи што више заробљеника; са похода у угарску земљу он се вратио са бројном као песак масом заробљеника и не само то, већ су они окарактерисани као „одлични" — πλήρεις ἀναστρέφουσιν ἀριστευμάτων σὺν αἰχμαλώτων ψαμμομετρήτῳ στίφει.[35] Велики број заробљеника учињен у току византијских експедиција 1166. године је дакле плански скупљен, њих је Манојло I намеравао да насели највероватније у Малој Азији (али можда не искључиво) па су зато морали бити „одлични" тј. добра радна снага и способни војници.

Да закључимо: походи византијске војске у току 1166. године против Угарске не уклапају се у општу слику византијско-угарских ратовања. Њих треба посматрати у ширем оквиру демографске политике XII века у Византији уопште и посебно као део колонизационих мера Манојла I, на том пољу најактивнијег од Комнина, а тек на другом месту у склопу византијске ратне тактике којом је 1166. године ослабљен непријатељ тешким, али не дефинитивним, ударцем с леђа.

Jadran Ferluga

DIE BYZANTINISCHE KRIEGSFÜHRUNG GEGEN UNGARN IM JAHRE 1166

Die Kaiser der Dynastie der Komnenen führten im 12. Jahrhundert eine offensive Aussenpolitik u. a. auf der Balkanhalbinsel, wo seit Anfang des Jahrhunderts Ungarn ein neuer und entscheidender Faktor in der politischen Entwicklung war. Der Konflikt mit Ungarn erreichte den Höhepunkt

[34] Kinnam., 120; уп. *Калић*, Извори IV, 45—46 која с правом подвлачи да је број огроман; извесну сумњу поткрепљује и чињеница да је број заокружен.

[35] Епиграм, нав. изд., 179, 24—25.

unter Manuel I. Komnenos (1143—1180). Ab 1149 führten die Byzantiner einen fast ununterbrochenen Krieg gegen Ungarn, der mit dem großen Sieg unweit von Zemun im Jahre 1167 praktisch endete. In diesem Artikel werden nur die Kriegsereignisse des Jahres 1166 analysiert und der Versuch gemacht, sie in einem anderen Lichte zu sehen.

Johannes Kinnamos beschreibt in seinem Werk zwei Feldzüge aus diesem Jahr gegen Ungarn. Beim ersten sollten Alexios-Bela, der seit 1164 in Byzanz als Thronfolger lebte, und Alexios Aksuch an der Donau mit einer Armee stehen und einen Angriff vortäuschen, während zur selben Zeit Leon Vatatzes mit einer großen Armee durch die Gebiete entlang des Schwarzen Meeres Ungarn angreifen sollte. Dieser Feldzug war ein großer Erfolg und Leon Vatatzes kam zurück mit Viehherden, darunter besonders viele Pferde und einer Menge von Kriegsgefangenen. Die zweite Expedition unter dem Befehl von Johannes Dukas griff Ungarn »von oben« her an, nämlich von dort wo die Ungarn in der Nachbarschaft von Tauruskitien lebten. Auch dieses Mal feierten die Byzantiner den Sieg und kamen mit großer Beute und vielen Kriegsgefangenen zurück. Bevor sie sich zurückzogen stellten sie als Erinnerung an den großen Sieg ein Bronzekreuz auf. Diese zweite Expedition wird auch in einem Epigramm eines anonymen Poeten beschrieben. Es entstand im Zusammenhang mit der Aufstellung des o.e. Kreuzes und beschreibt die Expedition von Johannes Dukas, der auf Befehl des Kaisers die Donau bei Vidin überquerte und der zurückkam mit einer »wie Sand unzähligen Masse« von «ausgezeichneten Kriegsgefangenen». Man hat bis jetzt angenommen, daß die Feldzüge im Jahre 1166 als Ziel hatten, die Ungarn auf Umwegen anzugreifen und das Land zu unterjochen. Diese Auffassung ist sicher übertrieben, da in den fast 20-jährigen Auseinandersetzungen die Angriffe auf Ungarn immer vom Gebiet der Donau und Sava, der Festungen und Städte von Chram, Braničevo, Beograd, Zemun und Sirmium ausgeführt wurden. In den erwähnten Quellen (Kinnamos und Epigramm) scheint mir der Akzent auf Beute und Vieh überhaupt, besonders aber auf Kriegsgefangene gelegt zu sein.

Im Rahmen der Ansiedlungspolitik der Komnenen, in erster Linie aber der Manuels I. sind auch die Kriegsereignisse im Jahre 1166 zu bewerten. Schon 1152 wurden durch Vertrag 10.000 ungarische Kriegsgefangene den Byzantinern überlassen; in den Jahren zwischen 1165 und 1170 hat Kaiser Manuel große Anstrengungen unternommen, um die gefährdeten Grenzen in Kleinasien zu befestigen, was er erreichte durch Erneuerung oder den Aufbau von Städten und Festungen. Dazu brauchte er aber Ansiedler, die er sich u.a. durch Kriegszüge baschaffte. Die vielen ungarischen Kriegsgefangenen, die im Jahre 1166 in die Hände der Byzantiner fielen, wurden auch höchstwahrscheinlich in Kleinasien, aber nicht ausschließlich, angesiedelt. In jedem Fall müssen die Kreigsereignisse an der ungarisch-byzantinischen Front im Jahre 1166 in erster Linie im Rahmen der byzantinischen demographischen Politik im 12. Jahrhundert gesehen und eingeschätzt werden.

Зборник радова Византолошког института, XIX, 1980.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XIX, 1980.

ПЕТАР РОКАИ

О ЈЕДНОМ НАСЛОВУ КАЛОЈАНА АНЂЕЛА

Живот појединих чланова византијских владарских породица остао је историјској науци све до данас слабо познат. То се такође односи на неке чланове династије Анђела.[1] Велом заборава обавијена је и судбина деце пара Исака II, из његовог брака са принцезом Маргаритом, кћерком угарског краља Беле III. Од двојице њихових синова у генеалошкој литератури је нарочито занемарен млађи Јован, који је византологији дуго био потпуно непознат.[2] Шта више и након што га је историчар породице Арпада, Mór Wertner открио за науку, тај син Исака и Маргарите је још дуго сматран за анонимног, пошто су Вертнерови резултати остали углавном незапажени.[3]

То је утолико теже објаснити, што се овај научник у неколико махова враћао личности Јована — или, како су га још звали — Калојана Анђела. У својим расправама посвећеним породичним приликама Исакове жене Маргарите, мајке Јована Анђела, Вертнер је утврдио неке основне биографске, генеалошке и архонтолошке податке, који се односе на овог потомка византијских царева и угарских краљева. У току својих истраживања Вертнеру је пошло за руком да установи, које је све наслове носио Калојан, пошто се након пропасти царства свог оца настанио на подручју Угарске, у отаџбини своје мајке.

---

[1] Каријеру ове породице од њених скромних почетака до доласка на царски престо приказао је *Осшроїорски* Г., Успон рода Анђела, (Из византијске историје, историографије и просопографије) Београд, 1970, 325—341. Наслов оригинала на руском језику: Возвышение рода Ангелов, Юбилейный сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии, Београд, 1936, 111—129. На ово се осврће и *Cognasso F.*, Un imperatore bizantino della decadenza: Isacco II. Angelo, Bessarione, 19 (1915), 29—60, 247—289.

[2] Маргарита је у Византији добила име Марија. Калојана је открио за науку *Wertner M.*, Margarethe von Ungarn, Kaiserin von Griechenland und Königin von Thessalonich, Sonderdruck aus der Vierteljahrschrift für Siegel —, Wappen — und Familienkunde, Berlin, 1890, Heft II, 37.

[3] Калојан је анониман још и у *Grumel V.*, La Chronologie, Traité d'études Byzantines, I, Paris, 1958, 365. У овом делу је иначе потпуна збрка, што се породичних прилика Исака II тиче. По њему безимени син и Манојло потичу из првог брака Исака Анђела са неком непознатом женом, док из његовог другог брака, са Маргаритом--Маријом родили су се Алексије IV, једна непозната кћерка и кћерка Ирина! У родослову који се налази у делу *Brand C. M.*, Byzantium confronts the West 1180—1204, Cambridge-Massachusetts, 1968, 278, Калојан није убележен. Према овом Исак је из брака са Маргаритом-Маријом Угарском имао сина Манојла и једну непознату кћер. Греши и *Jareček K.*, Историја Срба, I, Београд, 1952², 177; сматрајући Калајана и Алексија IV рођеном браћом.

Као припадник владајуће куће Арпада, Калојан је од својих сродника, угарских краљева снабдевен земљишним поседима. Он је такође именован за функционера са различитим делокругом у управи феудалне Угарске.[4] Успомена на службе Калојана сачувала се у насловима који су се у повељама додавали уз његово име. Зна се да је он носио титулу господара Срема, а неко време био је такође жупан Бачке и Ковинске жупаније. Иако је мали број извора унапред ограничавао могућност, да се сазнања о Калојану Анђелу прошире, Вертнер се ипак трудио у том правцу и настојао је да титулама које је ова личност носила дода још коју.[5] Он је успео открити да се у једној повељи млађег краља Стефана, каснијег Стефана V помињу поседи који су некада припадали неком грчком жупану Калијану („Kalyano comiti Greco"). Вертнер је овог Калијана, по нашем мишљењу сасвим исправно — поистоветио са Калојаном Анђелом.[6] У прилог његове идентификације желимо само напоменути, да промењени облик треба вероватно приписати несналажљивости писара, приликом нотирања тог, за угарске прилике неуобичајеног имена.[7] То изгледа потврђује чињеница, да у даљње две повеље сусрећемо ово име у потпуно „латинизованом" облику, као „Kalianus", иако нема сумње да је оно истоветно са грчким жупаном Калијаном из претходне повеље.[8] Како пак једна од наведених повеља помиње Калојана као „comitem Zaladiensem", Вертнер га је без много двоумљења прогласио за заладског жупана.[9] Ово његово тврђење делује на први поглед заиста убедљиво. Иако га сам Вертнер није поновио у својим каснијим расправама у којима се дотицао биографије ове личности, неки други писци су усвојили његову допадљиву хипотезу, покушавајући чак да одреде хронолошке оквире Калојановог заладског жупанства.[10]

Повељу међутим, у којој се Калојан помиње као заладски жупан Вертнер је користио у једној добрим делом застарелој публикацији. Реч

---

[4] Слично својој мајци, која је добила од свог брата Андрије II простране поседе у Угарској и носила наслов господарице Срема. *Динић М.*, Средњевековни Срем, Гласник Историског друштва у Новом Саду, 4(1931), 6; *Рокаи П.*, Из средњовековне историје Новог Сада, Зборник Матице српске за историју, 11, 1975., 106.

[5] Поред рада наведеног под белешком 2 посветио је овај научник посебну студију синовима Маргарите. *Wertner M.*, Margit császárné fiai, Századok, 1903, 593—611; а на Калојана се осврнуо такође у породичној историји династије Арпада. *Wertner M.*, Az Árpádok családitörténete, Nagy-Becskerek, 1892, 388—9. Ове наслове Калојана регистровао је такође *Динић М.*, Јован Ангел „dominus Syrmie", Гласник Историског друштва у Новом Саду, 4(1931), 301.

[6] *Wertner*, Margarethe von Ungarn, 7—8, напомена 3.

[7] Довољно је само подсетити у каквим је све облицима забележено име Калојановог оца, цара Исака у мађарским повељама: „Jursac" u *Fejér G.*, Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis, III 2, Budae, 18, 351, „Dursac" u *Katona S.*, Historia critica regni Hungariae, Budae, 17, 635.

[8] *Sörös P.*, A pannonhalmi főapátság története, II, Budapest, 1903, 309—310,319.

[9] *Wertner*, Margarethe von Ungarn, 8, напомена 3. са претходне (7) стране.

[10] *Sörös*, n. d., 158; *Holub J.*, Zala megye története a középkorban, I, Pécs, 1929, 450. и напомена 23; *Sebestyén B.*, Magyar archontologia 1000—1526, (Рукопис у Мађарском земаљском архиву (Magyar Országos Levéltár) у Будимпешти), 246. Holub n. m. мисли да је Калојан био заладски жупан између 1252. и 1259, а *Sebestyén*, n. m. да је ту функцију вршио између 1222. и 1229. године. Све се то темељи међутим на домишљању без икакве основе.

је о зборнику повеља из доба Арпада, који је приредио Gusztáv Wenzel.[11] У каснијем издању исте повеље израз „Zaladiensem" стављен је у угласту заграду, што према правилима дипломатике значи, да се у ствари ради о интервенцији издавача, а да у самом тексту повеље те речи нема.[12] Провером аутографа повеље ова се претпоставка показала као тачна. У оригиналу повеље на месту где у Венцеловом издању стоји „Zaladiensem", налази се једна мрља величине 3 × 5 cm. Због те мрље текст се на овом месту не може читати.[13] Зато је други издавач ове повеље Pongrác Sörös поступио много исправније, када је реч „Zaladiensem" ставио у заграду. Теоретски је додуше могуће, да у време, када је Венцел користио повељу на њој још није било те мрље, па је он могао читав текст прочитати, али се та претпоставка у недостатку других података не може доказати.[14]

У поменутој едицији Венцела има међутим других самовољних интерполација издавача, које он није означио на опште прихваћени начин дипломатике. Овде нека буде наведен само један пример. У истом издању Венцел је објавио неку повељу Стефана V, чије је недостатке на више места допунио без икакве ознаке.[15] Али Венцелове допуне показале су се касније, приликом суочавања његове публикације са једним другим издањем као нетачне. Како је ново издање приређено са неоштећеног текста повеље, његова тачност не подлеже сумњи.[16] Врло је дакле вероватно да се у случају повеље у којој се помиње Калојанов наслов такође ради о произвољном уметању речи „Zaladiensem" у текст од стране Венцела. Његову допуну прихватио је затим са извесним оградама и Sörös, сматрајући ипак вероватном хипотезу о заладском жупанству Калојана Анђела.[17] Али својим поступањем он је признао да се Калојан у изворима не помиње као заладски жупан, како је то и ова анализа показала.

Ако пак желимо да схватимо побуде које су издаваче поменуте повеље навеле на мисао, да на месту речене мрље предложе уметање речи „Zaladiensem", треба поћи од садржаја повеља у којима се Калојан помиње. Треба одмах нагласити, да су све три повеље у којима се ова личност наводи, настала поводом промене власништва поседа Сиглигет у заладској жупанији. Једну од тих повеља издао је угарски краљ Бела IV, док остале две потичу од његовог сина, Стефана V. У њиховој експозицији препричава се у кратким цртама судбина поменутог поседа, односно његово прелажење из руку једног власника у руке другог. Из излагања тих повеља сазнајемо, да је ово имање некада припадало залад-

[11] *Wenzel G.*, Arpádkori új okmánytár, II, Pest, 1861, 320—321.

[12] *Sörös*, n. d., 309. За начин употребе критичких знакова: *Bidez J.*, — *Drachman A. B.*, Emploi des signes critique disposition de l'apparat dans les éditions savantes de texte grecs et latins, conseils et recommandations, Bruxelles-Paris, 1938, 15.

[13] Проверу је уместо мене извршио проф. Lajos Csóka, архивар опатије у Pannonhalmi, њему се на указаној помоћи на овом месту најлепше захваљујем!

[14] Није ми било приступачно дело *Sztachovits R.*, Registrum anni MCCCXXXII tabularii monasterii s. Martini de sacro monte Pannoniae, Jaurini, 1876, XV, XVIII, Fol. II. N. које можда садржи податке, који би могли допринети решењу овог питања.

[15] *Wenzel*, n. d., 1870, 338—339.

[16] *Szentpétery I.*, Áz Árpád-házi kiralyok okleveleinek kritikai jegyzéke, II/1, Budapest, 1943, 109—110, br. 2098.

[17] *Sörös*, n. d., 158.

ској жупанији, да би касније дошло у посед Калојана. Након његове смрти пак поклонио га је Бела IV свом сину, млађем краљу Стефану, каснијем Стефану V.

Околност да је Стефан V добио овај посед од свог оца заједно са заладском жупанијом могла је навести научнике да из тога изведу закључак, како су посед Сиглигет и Заладска жупанија чинили нераздвојну целину, те тако су Сиглигет могли поседовати једино заладски жупани. Пошто је Калојан поседовао ово имање, требало је да он такође буде заладски жупан. Доследна примена ове претпоставке, која додуше није нигде тако јасно формулисана, довела би међутим до неприхватљивих резултата. Место Сиглигет је додуше некада уистину припадало заладској жупанији, али захваљујући друштвеним процесима који су били захватили Угарску у првим деценијама XIII века, ово се заједништво раздвојило. Сиглигет је тада, како нам саопштавају поменуте повеље, изузето из састава добара заладског аструма. Након одвајања од поседа Заладске жупаније Сиглигет је припао бану Ogyz-u.[18] Могло би се додуше приметити да је један Ogyz био неко време заладски жупан, па би се он могао поистоветити са истоименим баном.[19] Познато је и то, да су добра изузета из састава жупанијских имања, припадала обично жупанима истих жупанија.[20] Али да то није морало да буде увек тако потврђује управо пример Сиглигета. Ово имање је након краткотрајног власништва Стефана V доспео у посед бенедиктинске опатије у Панонхалми — дакако без заладског жупанства.[21] Калојан дакле није морао нужно да буде заладски жупан, само зато што је био власник имања које је некада припадало овој жупанији.

Наше излагање можемо закључити констатацијом, да претпоставка по којој је Калојан био заладски жупан, иако је она укорењена у литератури, нема основе у изворима. Друго је питање, како попунити празнину у тексту, на месту где га је мрља учинила нечитким? На то питање засада не можемо одговорити, али желимо упозорити на околност да се у једној од поменуте три повеље Калојан наводи као „comes Grecus“, па је лако могуће, да је на том месту био записан управо овај његов атрибут.[22] Уосталом Калојан је могао да буде такође поменут као бачки, или ковински жупан. У сваком случају, до појаве нових изворних података не може се тврдити да је Калојан Анђео носио наслов заладског жупана. Неоспорна остаје и даље чињеница, да је он имао титулу бачког и ковинског жупана, осим што је био господар Срема.

---

[18] *Sörös*, n. d., 309—310. Сиглигет (Szigliget) је у ствари представљало ненасељено острво у Блатном језеру. Тврђава је подигнута тек од стране бенедиктинаца. Своје име је изгледа добило након изградње овог одбрамбеног објекта. Ми смо ипак ради једноставности звали овим именом место и у оном периоду, када је оно било безимено.

[19] Године 1205—6. *Holub*, n. d., 448.

[20] Из богате литературе о распадању жупанијских поседа, наводимо;: *Pesty F.*, A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. szxzadban, Budapest, 1882; иф. *Horváth J.*, P. mester és müve, Irodalomtörténeti közlemények, 1966, 267; *Rákos I.*, IV. Béla birtokrestaurációs politikája, Acta Universitatis Szógediensis de Attila József nominatae, Acta Historica, XLVII, 1974, 4—6; *Kristó Gy.*, Az aranybullák évsza zada, Budapest, 1976, 27.

[21] *Sörös*, n. d., 309—310, 319.

[22] *Sörös*, n. d., 310.

Petar Rokai

ÜBER EINEN TITEL VON KALOIOHANNES ANGELOS

In diesem Beitrag versucht der Verfasser einige archonthologischen Fragen klarzumachen, die mit der Persönlichkeit des Johannes-Kalojohannes Angelos, Des Sohnes von Kaiser Isak II. und der Margarethe von Ungarn in Verbindung stehen. Johannes hat sich, wie bekannt, nach dem Verfall des Reiches seines Vaters in der Heimat seiner Mutter niederlassen. Die Könige von Ungarn haben ihm staotliche Funktionen zugeteilt. Er hatte den Titel von »dominus Syrmii«, sowie den Titel eines Gespans der Gespanschaft von Batsch und Kewe inne gehabt. Der Auctor verwirft aber die Annahme einiger ungarischen Wissenschaftler, das Kalojohannes eine Zeitlang auch Gespan von Zala war. Diese Behauptung hat nämlich keinen Grund in den Quellen, weil auf einer späteren Interpolation beruht.

Зборник радова Византолошког института, XIX, 1980.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XIX, 1980.

МИОДРАГ ПЕТРОВИЋ

ИСТОРИЈСКО-ПРАВНА СТРАНА ХОМАТИЈАНОВОГ ПИСМА „НАЈПРЕЧАСНИЈЕМ МЕЂУ МОНАСИМА И СИНУ ВЕЛИКОГ ЖУПАНА СРБИЈЕ КИР САВИ"

I

Садржина протестног писма охридског архиепископа Димитрија Хоматијана (Хоматина), написаног маја 1220. године поводом посвећења првог архиепископа српског Светог Саве, недовољно је проучена са историјско-правне стране, иако се сматра да је у нашој историографији о томе довољно расправљано. Када је Георгије Острогорски 1938. године објавио податке о писму са литературом, приказавши га истовремено у грчком оригиналу и српском преводу,[1] уздржао се од коментара, са образложењем да би то „било сувишно, пошто је о њему у модерној науци толико пута детаљно расправљано."[2] Заиста се појавило неколико значајних радова, посебно у четвртој деценији овога столећа, у којима се опширно говори о стицању аутокефалности Српске цркве, али о самом Хоматијановом писму је ипак недовољно и више успутно писано.

Несумњиво је да Хоматијанов протест треба посматрати и на основу података који су дати у српским средњовековним изворима о стицању аутокефалности.[3] Међутим, од посебног је значаја да се тај протест размотри на основу грчких извора и у склопу догађаја који су почетком XIII века пореметили утврђени државни и међуцрквени поредак у Ви-

[1] *Г. Осшроіорски*, Писмо Димитрија Хоматијана Св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, Светосавски зборник књ. 2. Београд 1938, 91—125; Сабрана дела IV, 170—189.

[2] Исто, 171.

[3] Доментијан, изд. *Ђ. Даничић*, Живот светога Симеуна и светога Саве, у Биограду 1865 (прев. *Л. Мирковић*, Београд СКЗ 1938); Теодосије, изд. Ђ. Даничић, Живот светога Саве, у Биограду 1860 (прев. *М. Башић*, Старе српске биографије, Београд СКЗ 1924).

зантији.[4] То би био основни задатак овога рада, пошто се претходно прикаже како су, претежно наши научници, гледали на Хоматијанов протест и Охридску архиепископију; а све то, наравно, у вези са питањем канонског основа за стицање аутокефалности Српске цркве.

Начелно се одмах може рећи да се Хоматијановом писму у већини случајева прилазило са унапред постављеним циљем да се омаловажи његова садржина и аутор. Тако је, на пример, још Нићифор Дучић писао да се Сава „није ни осврнуо на тај Хоматијанов себични протест, нити се до сада нашло доказа да је тај протест остао у снази.“[5] Слично је мислио и Станоје Станојевић: „Протест охридског архиепископа Хоматијана против прогласа независности српске цркве, није имао никаквог значаја ни утицаја, и на то се нико није обазирао.“[6] У једном другом свом раду тврди да Хоматијан „протестује само против Савина посвећења за архиепископа, а не против добивеног права о самосталном посвећењу архиепископа у Србији“, сматрајући да би протест био „енергичнији“ да је приликом посвећења истовремено дата Српској цркви и аутокефалност.[7] У ствари, Ст. Станојевић на основу писма изводи закључак да је Сава 1219. године само „посвећен за архиепископа с правом рукополагања“, а да је тек 1229. или почетком 1230. године „добио од патријарха повластицу да српски епископи сами себи посвећују архиепископа.“[8] Годину дана касније (1935) Ст. Станојевић је окарактерисао Хоматијана као „познатог противника независности српске цркве“ коју је, наводно, краљ Радослав „поново потчинио цркви у Тодоровој држави, охридској архиепископији“, у чему види и разлог за други Савин одлазак у Никеју.[9]

Исте године је Драгутин Анастасијевић објавио Хоматијаново писмо у новом српском преводу,[10] али према непотпуном грчком тексту

---

[4] Овде се мисли на изворе који су од раније познати, али нису коришћени, или су једнострано протумачени, као и на изворе који су објављени у новије време. Збирка писама Јована Апокавка, на пример, коју је објавио *В. Васильевскій,* Epirotica saeculi XII, Из переписки Іоанна Навпактскаго, Византійскій Временникъ III, Санктпетербургъ 1896, 233—299 (скраћено: Epirotica) — недавно је знатно обогаћена у изд. *N. A. Bees*, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher XXI (1971—1976), Athen 1976, стр. α'—κ', 1—243; No 1—111; додаци и примедбе стр. 1—115 (скраћено: *N. A. Bees* BNJ).

[5] *Н. Дучић*, Свети Сава, Српска црква и српска краљевина у XIII вијеку, Глас СКА XXXIX, Београд 1893, 14.

[6] *Ст. Станојевић*, Стеван Првовенчани, Београд 1934, 48.

[7] *Ст. Станојевић*, Свети Сава и независност српске цркве, Глас СКА CLXI, Београд 1934, 238—240, 248. На стр. 199—206. прегледно је приказана сва ранија домаћа и страна литература која се односи на аутокефалност Српске цркве.

[8] Исто, 248. О присталицама овог мишљења в. код *Ђ. Слијепчевића*, Историја Српске православне цркве, Минхен 1962, 111—113.

[9] *Ст. Станојевић*, Краљ Урош, Годишњица Николе Чупића књ. XLIV, Београд 1935, 108—109; уп. Свети Сава и независност српске цркве, 242 и 244. Опширније о томе, *Ђ. Слијепчевић*. нав. дело 106—109, 113. Такво мишљење је заступао још *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 172.

[10] Већ је постојао превод *С. Новаковића* (Српски Сион XV, 1905, 4—6) према Питрином издању (*J. B. Pitra*, Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena, Parisii-Romae 1891, 381—390), али, како је приметио Д. Анастасијевић, тај је превод на више места нетачан. *Г. Острогорски*, Сабрана дела IV, 171.

А. Милијаракиса,[11] и док препричава тај текст, наводи да се Сава у Никеји, по Хоматијану, „тобоже противно канонима, дао посветити за автокефалног српског архиепископа".[12]

У то време Јован Радонић пише да је протеривање грчког епископа из Призрена дало повода Хоматијану да упути „енергичан протест Сави због стварања самосталности српске цркве." Тај протест би, каже даље, био „још енергичнији да је тада до Хоматијана стигла била вест о недавном крунисању Стеванову у Жичи."[13] Ипак сматра да је Хоматијан „узалуд" претио, јер се „Сава није на то обазирао."[14]

Такође и Никола Радојчић сматра да се охридски архиепископ (не митрополит, како стоји у тексту) „одлучио на јаван протест тек пошто је Сава сменио призренског епископа."[15] Он „много жали што се досад није истицало како Хоматин мисли да има права за протест на основу своје две тврдње — да нема законитога византијског цара, коме он, наравно, признаје право оснивања самосталних митрополија, и да је његова црква потпуно независна од цариградске патријаршије, а епископи су у Србији под њом стојали." Иако каже да се обе ове тврдње, нарочито прва, могу „без великих тешкоћа побити,"[16] Н. Радојчић ипак не залази детаљније у питање какав основ има Хоматијан за овакав став. Начелно говори да му је протест „жесток и опор", да „није оригиналан", да је „више политички него црквени акт", а он сам „добар канониста", чија су „мишљења пловила политичким ветром".[17]

Коментаришући писмо које је Хоматијан упутио патријарху Герману II (1223—1240)[18] у Никеји, Г. Острогорски запажа да Хоматијан и ту као и у писму Светом Сави „протестује само против Савиног посвећења, а ништа не говори о праву самосталног посвећења архиепископа у Србији."[19] Стога сматра да тај податак „потврђује мишљење Ст. Станојевића да је то право Сава добио тек касније, вероватно, приликом пролаза кроз Никеју на повратку из Палестине год. 1229. или 1230."[20] У вези са тим претпоставља да је писмени акт о Савином посвећењу и

---

[11] 'Α. Μηλιαράκης, Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Ἀθῆναι 1898, 646—649.

[12] *Д. Анастасијевић*, Је ли Свети Сава крунисао Првовенчаног? Богословље X, св. 2—3, Београд 1935, 223—226.

[13] *Ј. Радонић*, Свети Сава и његово доба, Сремски Карловци 1935, 38—39.

[14] Исто, 40. Уп. *Ст. Станојевић*, Свети Сава и независност српске цркве, 250.

[15] *Н. Радојчић*, Свети Сава, Годишњица Николе Чупића књ. XLIV, Београд 1935, 38.

[16] Исто.

[17] Исто.

[18] Литературу о патријарху Герману II и податак да је на трон ступио јануара 1223. године, а не 30. јуна 1222. године, како се раније сматрало (по *Б. Гардашевићу*, Каноничност стицања аутокефалности Српске цркве 1219. године, Свети Сава, Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175—1975, Београд, 1977, 64 „почетком 1222. године"), в. *A. Karpozilos*, The ecclesiastical Controversy between the kingdom of Nicaea and the principality of Epiros (1217—1233), Thessaloniki 1973, 70.

[19] *Острогорски*, нав. дело, 172.

[20] Исто.

самосталном посвећењу архиепископа у Србији издао патријарх Герман а не Манојло, „па није искључено да је Хоматијан био о томе обавештен.“[21]

Н. Радојчић се неколико година касније поново осврнуо на писмо Димитрија Хоматијана,[22] подстакнут највише тврђењима Ст. Станојевића да аутокефалност Српске цркве није постигнута 1219. године, него десетак година касније. Том приликом користио је скраћени текст писма, како га је објавио А. Милијаракис, а не напред наведени рад Г. Острогорског;[23] али то не умањује значај резултата до којих је дошао. Поновио је извесна своја ранија мишљења и истовремено боље размотрио Хоматијанов спис. Закључио је да он има „разметљиву књижевно-научну ноту“ и да „није написан само ради протеста, него и ради истицања књижевних способности и канонске учености свога писца.“[24] Карактеристично је запажање Н. Радојчића да је писмо „само мали део великог ученог црквенополитичког боја између грчког истока и запада, Никеје и Епира“, а „српски случај је само мала епизода у њему.“[25] Такође наводи да „охридски архиепископ заиста није могао протестовати против аутокефалности, постигнуте царском вољом, него се бацио на архиепископску част св. Саве“ и сматра „претераним“ Хоматијаново тврђење да је Сава пре добијања архиепископског чина морао претходно бити епископ. Уз то оспорава Хоматијаново тврђење „да међу тадашњим грчким владарима уопште нема личности с несумњиво признатим царским ауторитетом,“[26] али ни овом приликом не поставља питање какав ослонац има Хоматијан за овакво упорно тврђење. Веома је категоричан Н. Радојчић док побија мишљења неких научника, по којима се из Хоматијановог протеста не може извући закључак да је Савиним посвећењем у Никеји (1219) истовремено постигнута и аутокефалност Српске цркве.[27]

Од објављивања наведених радова протекло је више од две деценије без значајнијих расправа са освртом на протестно Хоматијаново писмо. Ђоко Слијепчевић је 1962. године дао преглед до тада познатих радова, које је довољно користио при проучавању српских извора и извођењу закључака.[28] По њему Хоматијан је „љут и охол,“[29] „љути противник“ Светог Саве.[30] Попут многих раније, тврди да је Сава „био сасвим сигуран у своју ствар и због тога се није ни обазирао на Хоматијанов протест“;[31] а кад говори о времену стицања аутокефалности, рекло

---

[21] Исто, 173.

[22] *Н. Радојчић*, Свети Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве, Глас СКА CLXXIX, Београд, 1939, 218—219.

[23] Вероватно је Н. Радојчић већ био завршио своје дело када је 1938. године Г. Острогорски у целости објавио Хоматијаново писмо.

[24] *Н. Радојчић*, Свети Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве, 219.

[25] Исто.

[26] Исто, 218.

[27] Исто, 222, 232, 236.

[28] *Ђ. Слијепчевић*, нав. дело, 70—116.

[29] Исто, 104.

[30] Исто, 70.

[31] Исто, 89.

би се да је под утицајем научника различитог мишљења. Наиме, као могуће и најзанимљивије решење Ђ. Слијепчевић сматра „да је Свети Сава касније, за време свога првог путовања у Света места, од патријарха Германа II добио пуну аутокефалност српске православне цркве."[32] Међутим, кад цитира Н. Радојчића, који аутокефалност Српске цркве везује искључиво за 1219. годину, он му одобрава јер је, како наводи „држећи се извора, Станојевићеву аргументацију подвргнуо, сасвим оправдано, темељитој критици."[33] Зато је изразио сумњу у разлоге које износи Станојевић кад говори о одласку Саве у Никеју при првом повратку из Свете земље,[34] али не коригује напред изложени свој став. За поглаваре Охридске цркве тврди да су били потчињени патријарху у Никеји.[35] Међутим, ипак каже да Сава у Никеји није тражио од цара и патријарха „нешто што је било саставни део територије, којом су они управљали, него земље које су, у црквеном погледу, биле под охридском архиепископијом . . . "[36] До оваквог закључка је дошао вероватно под утицајем Ст. Станојевића, који такође сматра да су цар и патријарх у Никеји „у ствари давали права која нису ни била њихова и која они нису ни вршили."[37]

Разлог што Димитрије Хоматијан у своме писму „не протестује против аутокефалности Српске цркве, већ напада Светог Саву лично као монаха који се вратио у свет," Душан Кашић види у канонски правилно изведеном поступку, јер је Сава 1219. године добио „не само грамату о свом епископском посвећивању, већ и грамату о давању аутокефалности Српској цркви."[38] С таквом документацијом се Сава — тврди даље Кашић — „легитимисао као правилно рукоположени архијереј" и „прогласио аутокефалном црквом један део Охридске архиепископије на чијем челу се тада налазио Димитрије Хоматијан, најбољи канониста свога времена."[39]

Такође и Сима Ћирковић сматра да је аутокефалност постигнута истовремено са Савиним посвећењем и да је „оснивање Српске архиепископије наишло на жесток отпор тадашњег охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, чија је црквена власт тиме била окрњена."[40] Сложеност и озбиљност овога проблема наводи С. Ћирковића на оправдану констатацију да су Срби „са оваквом реакцијом морали рачунати још пре него што су започели акцију у Никеји и морали су имати одговор довољно добар да умири савест и оправда пред светом."[41]

Недавно је Благота Гардашевић обрадио питање каноничности стицања аутокефалности Српске цркве и покушао да оповргне аргументе

---

[32] Исто, 90—91.
[33] Исто, 113.
[34] Исто, 114.
[35] Исто, 88.
[36] Исто, 87.
[37] *С. Станојевић*, Свети Сава и независност српске цркве, 244.
[38] *Д. Кашић*, Свети Сава, Српска православна црква 1219—1969, Београд 1969, 26.
[39] Исто.
[40] *С. Ћирковић*, Православна црква у средњовековној српској држави, Српска православна црква 1219—1969, Београд, 1969, 39—40.
[41] Исто, 40.

у Хоматијановом писму.[42] Закључци до којих је дошао изискују проверу на темељу изворних података, о чему ће бити више говора у даљем излагању. За сада треба истаћи претежно оне наводе који начелно говоре о Гардашевићевом прилазу Хоматијану. Наиме, замишља га човеком који се у сукобу са Савом „преварио, или намерно није хтео да зна",[43] чији „цитирани канони не погађају жељени циљ."[44] Сходно томе, за протест тврди да „иако ... долази од једног чувеног канонисте, и поред све речитости и наглашеног сарказма, ипак он није ни мало убедљив."[45] Затим, сматра да су „Хоматијан лично и Охридска архиепископија у току целе своје историје заснивали целокупна своја права само и једино на царским граматама ... "[46] Отуда и његово тврђење да „Охридска архиепископија није никада имала пуну аутокефалност,"[47] а пре тога усваја мишљење Н. Радојчића да је „она била тип самосталне цркве по царској вољи."[48] Касније, међутим, као да заборавља своје приговоре на учешће царске воље и власти по питању Хоматијана и његове цркве, па за Светог Саву каже: „Користећи династијске и родбинске везе прво се обраћа цару Теодору Ласкару, као пријатељу ... Знао је Свети Сава да ако придобије цара лакше ће успети и код патријарха ... "[49] За извођење закључака Гардашевић је од изворних грчких текстова користио у српском преводу четири писма,[50] за која наводи: „Тек кад се прегледа Хоматијанов протест Светом Сави и преписка његова са патријархом Германом II, може се добити права слика о неоснованости Хоматијанова протеста и стварног положаја Охридске архиепископије у то време."[51]

Потребно је, међутим, да се размотре и други грчки извори који говоре о статусу Охридске архиепископије и њеном месту на ранг-листи православних цркава. У вези са тим од посебног је значаја да се види шта је допринело да дође до разилажења у односима између Цариградске патријаршије (са седиштем у Никеји) и Охридске архиепископије у Епирској држави. Тек онда се може приступити анализи протестног Хоматијановог писма Сави и донекле схватити сплет постојећих противречности оног времена. Уз то ће се видети да је Хоматијан, иначе човек изузетних вредности,[52] својим ставом у односима са Цариградском патријаршијом и нехотице много допринео да се оснује Српска црква. По-

---

[42] *Гардашевић*, нав. дело, 33—77.

[43] Исто, 66.

[44] Исто, 67

[45] Исто, 66.

[46] Исто, 67.

[47] Исто, 54.

[48] Исто, 50.

[49] Исто, 61.

[50] Три од њих је објавио као прилог наведеном раду (70—77).

[51] Исто, 69.

[52] О животу, делима и литератури која се односи на Хоматијана в. *L. Stiernon*, Δημήτριος ὁ Χωματιανὸς ἤ Χωματινός. Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος (Βουλγαρίας) καὶ κανονολόγος, ἐν Θρησκευτικῇ καὶ ἠθικῇ ἐγκυκλοπαιδείᾳ τ. 4-ος, Ἀθῆναι 1964, 1064—1066. L. Stiernon је дубоко проникао у Хоматијанове духовне способности и изразио мишљење да је он „већ као хартофилакс био познат по својим разумним расуђивањима; са свих страна су хрлили к његовој катедри, не само из градова и села његове јурисдикције, него и из места која припадају другим митрополијама" (исто, 1065). Затим додаје: „Нити строг нити благ, Димитрије Охридски се позабавио више духом него словом канона. Добро расуђивање је његова главна особина ... " (исто).

казало се да га многи наши научници осуђују због протестног писма Сави, а то чине и неки грчки историчари кад устају у заштиту права византијског (никејског) цара и патријарха.[53] Критиком се, у суштини, не поништава вредност Хоматијана, као што се ни његовим писмом не умањује величина дела Светог Саве.

II

Догађаји у вези са освајањем Цариграда у априлу 1204. године неминовно упућују на проучавање узајамних односа између Цариградске патријаршије и Охридске архиепископије пре и после те године. У сувереном Византијском царству до 1204. године политички и црквени живот се одвијао сагласно утврђеним прописима и обичајима. На основу одређених законских норми регулисан је био и статус Охридске архиепископије као потпуно аутокефалне цркве, што је Цариградска патријаршија на најзваничнији начин признавала.

Напред је поменуто тврђење Б. Гардашевића „да Охридска архиепископија није никада имала пуну аутокефалност", а овде треба додати и његово образложење: „то данас у науци заступа највећи број канониста и историчара на основу следећих чињеница: а. Охридске архиепископе нису за време Византије бирали синоди Охридске цркве, него су их постављали византијски цареви ... а рукополагали их, бар до друге половине XII века цариградски патријарси; б. Цариградска патријаршија као мајка црква, није никада дала сагласност за аутокефалност Охридске архиепископије ..."[54] Позивајући се на Сњегарова и Острогорског, на-

---

[53] Σπ. Νικ. Λαγοπάτης, Γερμανὸς ὁ Β′ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1222—1240), βίος, συγγράμματα καὶ διδασκαλία αὐτοῦ. Ἀνέκδοτοι ὁμιλίαι καὶ ἐπιστολαὶ τὸ πρῶτον ἐκδιδόμεναι, Τρίπολις 1913,3 — пише да је Хоматијан „ἄφρων καὶ φιλόδοξος" (безуман и славољубив) зато што је крунисао за цара епирског владара Теодора Дуку. Мало даље, на стр. 10, Лагопатис поново напада Хоматијана да је „ἦν ἀνὴρ ἄγαν φιλόδοξος καὶ φίλερις" (био муж веома славољубив и склон свађи; уп. исто, стр. 38). Међутим, Лагопатис је — бранећи патријарха Германа II који је, као што ће се видети у даљем излагању, оштро нападао Хоматијана — отишао још даље, па је на стр. 31. све епископе Западног царства (Епира) приказао као обузете „ὑπὸ ἀκατανοήτου φιλοδοξίας" (несхватљивим славољубљем).

Задржавајући се на наведеним речима Лагопатиса о Хоматијану као човеку „славољубивом и склоном свађи", и на улози Јована Апокавка који је избором Хоматијана „пао у сенку", N. Β. Τωμαδάκης, Δημήτριος Χωματιανὸς ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος, ἐν Σύλλαβος Βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, Ἀθῆναι 1961, 440 — примећује да „то не изгледа тачно прво зато што главна активност Апокавка следи Хоматијанову хиротонију и што је став обојице према патријаршији у Никеји регулисан интересима православних у Грчкој". Ово није у складу са оним што Томадакис наводи за Хоматијана на стр. 439: „Храбро се супротставио противљењима васељенског трона, трудећи се да аргументима покрије антиканоничност свог уздизања и политички циљ избора". Још већа контрадикција и неоснованост се види код Томадакиса кад наводи на стр. 439. да је Хоматијан упутио Сави, маја 1220, „σημαντικὴν καὶ χαρίεσσαν ἐπιστολὴν περὶ τῆς ἀμοιβαίας δικαιοδοσίας τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, Ἀχρίδος καὶ Ἰπεκίου" (значајно и љубазно писмо о узајамној јурисдикцији двеју цркава, Охрида и Пећи). N. Μάτσης, Νομικὰ ζητήματα ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ, Ἀθῆναι 1961, 9 — у Хоматијановом славољубљу види планове за заузимање патријарашког трона у Цариграду.

[54] *Гардашевић*, нав. дело, 54.

води још да је „Цариградска патријаршија била против Охридске архиепископије и за читаво време њеног постојања оспоравала њена права и истицала своје првенство.“[55]

Извори сведоче супротно. Посебну важност имају подаци Нила Доксопатра, који је половином XII в. у Цариграду заузимао истакнуто место као секретар патријаршије, протосинђел и номофилакс државе.[56] Наиме, Доксопатар је „по наредби племенитог великог краља (сицилијанског) Рожера“ написао 1143. године дело у којем су по рангу приказане самосталне источне православне цркве са својим епархијама.[57] За Охридску цркву каже следеће: „Слично Кипарској, аутокефална је и не потпада неком од највећих престола, него самостално собом управља и од сопствених епископа прима хиротонију и Бугарска, која из почетка није била Бугарска; касније, међутим, због тога што су је освојили Бугари, зове се Бугарска. И она је, дакле, остала аутокефална, јер је царском влашћу отргнута из руке Бугара, тј. влашћу цара Кир Василија Порфирогенита и никада није дата Цариградској цркви. Зато, све до сада Кипар и Бугарска од цара добијају епископе. Хиротонишу их, пак, сопствени епископи, како је речено, и као аутокефалне — називају се архиепископије. А Бугарска има више од тридесет епископија, над којима стоји и надзире их град Охрид.“[58]

Доксопатар овим недвосмислено тврди да Охридска архиепископија није под јурисдикцијом Цариградске патријаршије, коју многи хоће да прикажу њеном мајком-црквом, али и противником. Што се тиче цареве бриге око избора поглавара Охридске и Кипарске архиепископије, то ни мало не умањује њихову аутокефалност. Цареви су се, уосталом, старали и за избор патријараха на цариградском трону. Та чињеница није навела наше историчаре да негирају аутокефалност ни Кипарске ни Цариградске цркве, већ само Охридске. Треба, међутим, имати на уму да се суштина аутокефалности одражава искључиво кроз сагласност и одлуке епископског синода о избору и постављењу поглавара дотичне цркве, а не кроз цареву улогу у томе.

Иако је Доксопатрово сведочанство убедљиво и јасно, није наодмет да се приложи још неки податак о признавању пуне аутокефалности Ох-

---

[55] Исто, 50.

[56] Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία τ. 9-ος, Ἀθῆναι 1966, 337. Види *V. Laurent*, L' oeuvre géographique du moine sicilien Nil Doxapatris, Échos d' Orient XL (1937) 5—30.

[57] *G. Parthey*, Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum accedunt Nili Doxapatrii Notitia patriarchatuum et locorum nomina imutata, Amsterdam 1967, 267—308; Migne PG 132, c. 1084—1109.

[58] *G. Parthey*, 286; Migne PG 132, 1097: „Ὁμοίως τῇ Κύπρῳ ἐστὶν αὐτοκέφαλος μὴ ὑποκειμένη τινὶ τῶν μεγίστων θρόνων ἀλλ' αὐτεξούσιος ἀγομένη καὶ ὑπὸ τῶν ἰδίων ἐπισκόπων χειροτονουμένη καὶ ἡ Βουλγαρία, μὴ οὖσα ἐξ ἀρχῆς Βουλγαρία. ὕστερον δὲ διὰ τὸ αὐτὴν ὑπὸ τῶν Βουλγάρων κυριευθῆναι λέγεται Βουλγαρία. Ἔμεινεν οὖν καὶ αὐτὴ αὐτοκέφαλος διὰ τὸ ὑπὸ βασιλικῆς ἐξουσίας ἀποσπασθῆναι τῆς χειρὸς τῶν Βουλγάρων, ἤτοι τοῦ βασιλέως κυροῦ βασιλείου τοῦ Πορφυρογενήτου, καὶ μὴ ἀνατεθῆναί ποτε τῇ Ἐκκλησίᾳ Κωνσταντινουπόλεως. Διὸ καὶ ἕως τοῦ νῦν ἡ Κύπρος καὶ ἡ Βουλγαρία ὑπὸ μὲν τοῦ βασιλέως λαμβάνουσιν ἐπισκόπους. Χειροτονοῦνται δὲ οὗτοι ὑπὸ τῶν ἰδίων ἐπισκόπων, ὡς εἴρηται, καὶ καλοῦνται ἀρχιεπισκοπαί, ὡς αὐτοκέφαλοι. Ἔχει δὲ καὶ ἡ Βουλγαρία ἐπισκοπὰς πλείους τῶν τριάκοντα, ὧν ὑπερκάθηται καὶ πόλις Ἀχρὶς ἐν τούτοις“.

ридској архиепископији од стране Цариградске патријаршије. Нека то опет буде од човека који је у Цариграду заузимао истакнуто место и као такав упорно штитио интересе те цркве. Реч је о Теодору Валсамону, који је пре избора за антиохијског патријарха, тј. још као „ђакон, номофилакс, хартофилакс и први у Влахерни,"[59] био задужен од патријарха Михаила III (1169—1177) и цара Манојла I Комнина (1143—1180) да изврши ревизију Номоканона у 14 наслова тако да из њега избаци све што од старих прописа приликом пречишћавања закона (ἀνακαθάρσεως τῶν νόμων) није унето у Василике.[60]

Пошто је Номоканон у 14 наслова био званични зборник Источне православне цркве и пошто је од грађанских прописа у њему имало снагу само оно што је у време династије Македонаца убележено у Василике, које су сачињене између 887—892. године,[61] онда не може бити без значаја нешто што се у наведеним зборницима односи на Охридску архиепископију. У првом од четрнаест наслова Номоканона пета глава садржи „текст" (κείμενον) о рангу цркава. На крају „текста" су цитиране одредбе из Јустинијанових новела, 11[62] и 131, које се односе на епархије и архиепископа Јустинијане Приме, за кога се каже да је „већи од митрополита и хиротонише се од свога синода."[63] У свом коментару Валсамон даје објашњење да оно што се односи на 11. Јустинијанову новелу није унето у Василике, али је унето оно што садржи 131. новела:[64] „Његово, пак, блаженство архиепископ Приме Јустинијане наше отаџбине, увек да има под својом јурисдикцијом епископе епархија: Дакије Средоземне, Дакије Рипенсис, Превалитане и Даданије и Мизије горње и Панонније, и да их он хиротонише; њега, пак, домаћи синод да хиротонише и у подручним му епархијама да заузима место апостолског Римског трона, према одлукама светог папе Вигилија."[65]

Задржавајући се посебно на овом месту из 131. Јустинијанове новеле, Валсамон не оставља да се нагађа име цркве која у то време ужива права Јустинијане Приме. То је, именом само а не стварно, Бугарска архиепископија која се, како је напред речено, по сведочанству Нила Доксопатра раније није тако звала. Уз то Валсамон у виду белешке даје веома

---

[59] Heimbach G. E., ΑΝΕΚΔΟΤΑ II, Lipsiae 1840, стр. XLII и XLVI; Ῥάλλη Γ. Α. καὶ Ποτλῆ Μ., Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ ἱερῶν κανόνων III, Ἀθήνησιν 1852, 3; Μίλοντραγκ Πέτροβιτς, Ὁ Νομοκάνων εἰς ΙΔ' τίτλους καὶ οἱ βυζαντινοὶ σχολιασταί, Ἀθῆναι 1970, 47—48.

[60] Уп. М. Πέτροβιτς, нав. дело, 45.

[61] Види М. Πέτροβιτς, нав. дело, 43.

[62] *Б. Гранић*, Оснивање архиепископије у граду Justiniana Prima 535 год. после Христа, Гласник СНД I, 1, Скопље 1925, 113—134 — грешком замењује 11. новелу са 19. (стр. 127 и 129); *Ф. Гранић*, Црквеноправне глосе на привилегије цара Василија II Охридској архиепископији, Гласник СНД књ. XIII, Скопље 1933, 1.

[63] Νομοκάνων Α', ε'. Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα I, 42: „μείζων ἐστὶ μητροπολίτου, καὶ ὑπὸ τῆς συνόδου αὐτοῦ χειροτονεῖται".

[64] Just. nov. 131 cap. 3.

[65] Heimbach G. E., Basilicorum t. I, liber V. tit. III δ', Lipsiae 1833. Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα I, 44: „Τὸν δὲ κατὰ καιροὺς μακαριώτατον ἀρχιεπίσκοπον τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς τῆς ἡμετέρας πατρίδος ἔχειν ἀεὶ ὑπὸ τὴν οἰκείαν δικαιοδοσίαν τοὺς ἐπισκόπους τῶν ἐπαρχιῶν Δακίας, Μεδιτεῤῥανίας, καὶ Δακίας Ῥιπενσίας, Πραιβαλέας καὶ Δαρδανίας, καὶ Μυσίας τῆς ἀνωτέρας, καὶ παρ' αὐτοῦ τούτους χειροτονεῖσθαι, καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς ὑποκειμέναις αὐτῷ ἐπαρχίαις τὸν τόπον ἐπέχειν αὐτὸν τοῦ ἀποστολικοῦ Ῥώμης θρόνου, κατὰ τὰ ὁρισθέντα ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πάπα Βιγιλίου".

значајно објашњење да се „Бугарска (архиепископија) зове Јустинијана зато што је цар Јустинијан повратио Ромејском царству ту област.“[66] Нема сумње да се све ово односи на Охридску архиепископију, којој је Цариградска црква на тако званичан начин признавала пуну аутокефалност.

Подаци: а) да Бугарска (Охридска) црква „из почетка није била Бугарска,“ већ је то име добила „због тога што су је освојили Бугари“; б) да се зове Јустинијана зато што је цар Јустинијан ту област припојио Ромејском царству и што је он, по речима Хоматијана, отуда водио порекло; в) да је остала аутокефална и пошто је цар Василије II 1018. године „отргнуо из руке Бугара“ и г) да јој је резиденција у Охриду — сведоче о занимљивој црквеној историји овога града, чија прошлост остаје и даље неосветљена због недовољних изворних података и, углавном, због нагомиланих противречних закључака у научној литератури, јер се овом проблему најчешће прилази са израженим националним побудама. Стога важно и тешко питање остаје за науку да се дође до одређенијих података о историји Охридске цркве и, евентуално, о њеним привилегијама у односу на права Јустинијане Приме пре 1018. године. Обично се полази од познате три Василијеве сигилије (1019—1020),[67] којима се потврђују и проширују привилегије Бугарске (Охридске) архиепископије.[68] Ако се има у виду податак да је још на сабору у храму Свете Софије у Цариграду 879. године учествовао „Гаврило Охридски“ (Γαβριὴλ 'Αχρίδος),[69] онда је разумљиво што мисли одвлаче у дубљу прошлост црквене историје Охрида и намећу многа питања.[70] Рекло би се да Василике са по-

---

[66] Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα I, 44: „Καὶ ἡ μὲν Βουλγαρία διὰ τοῦτο καλεῖται 'Ιουστινιανή, διὰ τὸ τὸν βασιλέα 'Ιουστινιανὸν ἀποκαταστῆσαι τῇ βασιλείᾳ τῶν 'Ρωμαίων τὴν τοιαύτην χώραν“.

[67] Тако *Сш. Сшанојевић* Охридска архиепископија у почетку XI века, Глас СКА LXXVI, Београд 1908, 1—62; *Б. Прокић*, Први охридски архиепископ Јован, Глас СКА LXXXVIII, Београд 1911, 267—303; Ф. Гранић, Црквеноправне глосе, 1—10; Γ. Κονιδάρης, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς 'Αχρίδος, 'Αθῆναι 1967.

На XIII међународном конгресу за византијске студије у Оксфорду 1966. године, Стјепан Антољак и Радивоје Љубинковић су, независно један од другог, „изразили сумњу у интегралну аутентичност“. 2 и 3. Василијеве сигилије. Уп. *Р. Љубинковић*, Прилог проучавању Самуилове аутокефалне цркве, Старинар, Нова серија књ. XIX, Београд 1968, 126 нап. 5.

[68] Изд. *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, Byzantinische Zeitschrift II (1893) 42—46.

[69] Acta conciliorum et epistolae decretales, ac constitutiones summorum pontificum t. VI, Parisiis 1714, col. 213.

[70] Наука изискује да се у историју Охридске цркве залази дубље и поред онога што као констатацију многих научника износи *В. Верюжский*, Происхождение греко-болгарского церковного вопроса и болгарской схизми, Журнал Московской Патриархии 7, Москва 1948, 25—26: „В настоящее время в науке признано, что Охридская архиепископия имеет гораздо позднее происхождение по сравнению с архиепископией Юстиниани I, именно является продолжением болгарской Преславско-Доростольской архиепископии-патриархии“. У науци, међутим, постоји и супротно мишљење, по којем Охридска архиепископија не представља „продужетак бугарске Преславско-Доростолске архиепископије-патријаршије“, како пише Верјужскиј. Наиме, Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, 'Η ἐκκλησία Βουλγαρίας (865—1938), 'Αθῆναι 1957, 38 — наводи да су Бугари у време Самуила (977—1014) оснивањем нове државе основали и нову цркву, о чијој аутокефалности подробно расправља Р. Љубинковић (нав. дело, 125—137), тврдећи да она није продужетак „бугарске цркве првога царства“, јер се ради о „два потпуно независна црквена организма“.

дацима из 131. Јустинијанове новеле, Доксопатрово сведочанство о Охриду као катедри архиепископије, Номоканон у 14 наслова и Валсамонова белешка указују да је цар Василије II био ближи стварности него што се обично мисли.[71] Једним дубљим упоредним проучавањем сачуваних спискова епархија из састава Цариградске и Охридске цркве, пре 1018. године, свакако би се потврдила оправданост става Василија II и више сазнало о црквеним правима Охрида до издавања сигилија.

Наведени изворни текстови не допуштају да се поверује тврђењу Б. Гардашевића и оних на које се он позива — да је охридски архиепископ Јован Комнин на саборима у Цариграду 1143. и 1156. године „успео да протури фалсификовану 11. новелу."[72] Држећи се Сњегарова, углавном, Б. Гардашевић даље тврди да је „овај фалсификат у првој половини XIII века разрадио и искористио охридски архиепископ Димитрије Хоматијан,"[73] али из даљег излагања ће се видети да се Хоматијан уопште не позива на тај документ, већ на важећу 131. Јустинијанову новелу.

Поглаварима Охридске архиепископије није било потребно да се позивају на 11. Јустинијанову новелу, што иначе није ни вредело, пошто она није била на снази, јер је стављена ван Василика. Њихова права је признавала и званично санкционисала сама Цариградска црква, кад је у званични Номоканон унела 131. новелу, са објашњењем да се назив Јустинијана за Бугарску цркву задржао зато што је те крајеве ослободио цар Јустинијан. То даље значи да се Охрид још не поистовећује са родним местом цара Јустинијана, већ се права Бугарске (Охридске) архиепископије везују за Јустинијаново име зато што се његово родно место налази на њеној територији и зато што је он ту територију присајединио Ромејском царству. Уосталом, несхватљиво је поверовати да је Цариградска црква прихватила и у Номоканон убележавала туђе фалсификате који јој сужавају јурисдикциону територију или умањују углед.

Тачно је да се 1156. године састао сабор у Цариграду да размотри јеретичко учење Сотирихоса Пантевгеноса, кога је осудио тек 1157. или 1158. године.[74] Једна од утицајнијих личности на томе сабору био је охридски архиепископ Јован Комнин, који се на завршном саборском акту овако потписао: „Смерни монах Јован Комнин и милошћу Божјом архиепископ прве Јустинијане и целе Бугарске, одлучивши потписах."[75]

---

71 Василијеву политику према Бугарима Γερ. Κονιδάρης (нав. дело, 77) је окарактерисао „великодушном". Такво мишљење је у науци веома старо. Оспорио га је још *Б. Прокић*, Први охридски архиепископ Јован, 286: „Ове велике концесије, политичке и црквене, учинио је, наиме, цар Василије настојањем и трудом дотадашњег патријарха Јована, а не, као што се досада узимало, сопственом побудом, из неке своје великодушности или милостиве наклоности према освојеном народу".

72 *Гардашевић*, нав. дело 52—53. Уп. *Ф. Баришић*, Досадашњи покушаји убикације града Justiniana Prima, Зборник Филозофског факултета VII—1, Београд 1963, 130.

73 Исто, 53.

74 Βασιλείου Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἔκδ. 2, Ἀθῆναι 1959, 426.

75 Migne PG 140, 197: „Ὁ ταπεινὸς μοναχὸς Ἰωάννης καὶ ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας ὁ Κομνηνὸς ὁρίσας ὑπέγραψα". С. Душанић (Прилог сфрагистици Охридске архиепископије, Зборник VIII Народног музеја 1975, 323—324) претпоставља да се Хоматијан за разлику од својих претходника, истицао као верски поглавар „целе Бугарске" у знак протеста што је Српској цркви дата аутокефалност 1219. године и да је „тада немоћ дошла до изражаја кроз вербални револт". Израз „целе Бугарске" имао је богату историју и широку примену знатно раније. Стога, Хоматијанов печат треба посматрати у контексту и тих података.

Коментаришући овај потпис, Радивоје Љубинковић примећује: „Нема сумње, да се на оваквом документу, крај потписа најугледнијих црквених великодостојника, није могла прокријумчарити титула која није имала своју историјску подлогу и прави raison d'être, а још мање таква на коју потписник не би имао законско право.“[76]

Сплет питања у вези са историјом Охридске архиепископије и њених права постаје још сложенији кад се има у виду „писмена одлука“ (ἔγγραφος ἀπόφασις) патријарха Јеремије из 1531. године, којом се Охрид поистовећује са Јустинијаном Примом и чак негира аутокефалност Српској цркви због недостатка одлуке васељенског сабора. Тај документ се чувао у Румјанцевском музеју, у грчком кодексу No 492, а објавио га је Пападопулос Керамевс.“[77] Из њега се види да се у Цариграду састао синод, „јер је недавно — како се наводи — најблаженији архиепископ Прве Јустинијане, тј. Охрида ... кир Прохор ..., боравећи код нас, пријавио ово што се скоро догодило у његовој епархији: Павле, пак, неки у одећи пастира, а у ствари вук, не подражавајући апостола Павла, него одбаченог Самосата, послужио се грађанским властима и имао неколико лаика помоћника; давањем злата силом је узео Пећку цркву и са њом одцепио од Охридске архиепископије и друге цркве.“[78] Патријарх Јеремија се са својим синодом ослонио на оптужбе Прохора и „царске хрисовуље,“[79] после чега је уследила одлука да се Павле стави под суд и лиши чина, а „Пећ и цела Српска епархија“ да потпадну под Охридску архиепископију. На крају се наводи да је одлука предата „архиепископу Прве Јустинијане, која је у Охриду, године 7039, месеца септембра, индикта 4.“[80] Наводи у овој Јеремијиној одлуци су опречни са ставом и одлукама Цариградске патријаршије из времена кад је Српској цркви доделила аутокефалност, што ће се показати у даљем излагању.

---

[76] *Р. Љубинковић*, Традиције Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа, Старинар, Нова серија књ. XVII, Београд 1966, 63. У овој својој расправи Љубинковић је извео закључке да титула „архиепископ Прве Јустинијане и целе Бугарске“ није никаква „празна титуларна декорација“ ни „правна фикција“, већ да је напротив заснована на важећим и чврстим правним актима, који су, иако настали у Јустинијаново време, остали на снази и касније“ (стр. 75).

[77] *А. Пападопуло-Керамевсъ*, Изъ исторіи Охридской и Ипекской патріархіи, Византійскій Временникъ II, Санктпетербургъ 1896, 118—120.

[78] Исто, 119.

[79] Истраживања треба да покажу да ли је Јеремија при овом одлучивању имао у виду односну Јустинијанову новелу са Василикама и сигилије цара Василија II, или невешто сачињену, неозбиљну „Јустинијанову хрисовуљу“, коју Ралис и Потлис (Σύνταγμα V, 219—224) сматрају творевином XIII века, и тобоже Василијеву хрисовуљу (Σύνταγμα V, 266—268). Б. Гардашевић је склон да Јеремијино писмо сврста у фалсификате (нав. дело, 53 нап. 98). Пре се да посумњати у истинитост Прохорових оптужби против Павла, него у аутентичност Јеремијине писмене одлуке, о којој се коначан суд може дати тек пошто се подвргне свестраној научној анализи.

Хр. Παπαδόπουλος (нав. дело, 50) тврди да је Прохор између 1523—1530. године био на поклоничком путовању у Палестини, а за то време управу у Охридској архиепископији поверио ђакону Павлу, коме је брат био помуслимањени велики везир Ибрахим паша, помоћу кога је овај „успео да буде изабран за пећког архиепископа“. Пападопулос не наводи одакле узима тај податак. Разлога за сумњу има много. Уосталом, зашто би Прохор поверио управу једном ђакону, а не неком вишем црквеном великодостојнику.

[80] *Пападопуло-Керамевсъ*, нав. дело, 120.

У сваком случају, није потребно да се истина о пуној и законито стеченој аутокефалности Српске цркве доказује негирањем аутокефалности Охридске архиепископије. Она је имала статус самосталне цркве и Филарет Гранић је био у праву кад је писао: „У односу према другим вишим црквеним јединицама (самосталним црквеним областима) била је Охридска архиепископија у сваком правцу независна и самостална црквена област, као што се види из даљег развитка ове архиепископије. Охридска архиепископија није била у каноничкој зависности од већ постојећих старих автокефалних црквених области, него је имала карактер и положај потпуно самосталне црквене организације ... “[81]

Полазећи од наведених чињеница и многих противречности међу научницима, остаје да се обрадом података, који стоје у непосредној или посредној вези са Хоматијановим протестним писмом, сазна нешто ново о стицању аутокефалности Српске цркве.

III

Падом Цариграда у руке крсташа 1204. године Византијско парство се угасило. У насталим, тешким приликама, чланови породица византијског двора спорадично покушавају да оснују државице, с крајњим циљем да ослободе Цариград од Латина и поврате изгубљену славу царства. Тако се на територији старе империје појавило неколико малих грчких и латинских држава.[82] Од грчких, најбољу позицију је имала и најбољи развој забележила Никејска држава, позната као Никејско царство, јер се сматрала наследницом и легалним носиоцем свих прерогатива царства. Њен поглавар био је Теодор I Ласкарис (1204—1222) кога Никејци у почетку нису прихватили, али после две године, када их је придобио освајачким подухватима у Витинији, признали су га за свога деспота; убрзо и за цара (1208). Крунисање је обавио новоизабрани патријарх Михаило IV Авторијан (1207—1213).[83] За оснивање и развој Никејског царства од великог је значаја што се, услед насталих политичких промена, и резиденција цариградског патријарха преместила у Никеју, јер је Патријаршија увек била важан чинилац за централизацију власти и јачање угледа царевине.

Истовремено је Михаило I Анђел (1204—1215) основао Епирску државу која је, у тежњи за освајањем Цариграда, била не само озбиљан супарник Никејском царству, већ много пута и непријатељ. Непријатељство између владара ове две државе убрзо је утицало и на односе двеју цркава: Цариградске патријаршије са седиштем у Никеји и Охридске архиепископије, иначе познате и као цркве Источног и Западног царства.[84] Тада је црква у Западној држави имала неколико веома учених јерараха, међу којима је до избора Димитрија Хоматијана најистакнутији био Јован Апокавк, из чије се богате рукописне заоставштине[85] извлаче два

[81] *Гранић*, Црквеноправне глосе, 4. Уп. *Дучић*, нав. дело, 6.

[82] Уп. *Г. Остроīорски*, Историја Византије, Београд 1969, 396 сл.

[83] Уп. *Остроīорски*, исто, 401; *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама САН, посебно издање, CCCXXXVI, Београд 1960, 30—31.

[84] Види нав. дело А. *Karpozilos-a*.

[85] Види напред нап. 4.

основна закључка: а) био је одан епирском владару и штитио његове интересе, као што је то чинио и никејски патријарх за свога цара; б) упорно је бранио аутокефалност Охридске цркве, коју су и цар и патријарх из Никеје хтели — због новонасталих тешких црквених и политичкоекономских прилика — да ставе у оквире своје јурисдикције. За негодовање због претензија патријарха на права Охридске архиепископије Јован Апокавк је имао и један разлог који је погађао њега лично. Наиме, неколико писама је упутио патријарху Теодору II Ириникосу (1213—1215) у знак протеста што му је одузео право егзарха над патријаршијским манастирима Навпактске митрополије, а то право му је доделио још патријарх Јован X Каматир (1198—1206).[86]

Нетрпељивост у односима двеју држава и цркава је нарастала упоредо са политичким успесима Епирске државе. Михаила I Анђела Дуку Комнина је наследио његов полубрат Теодор I Анђел Дука Комнин (1215—1230), који се прославио освајањима у борби против Латина. Пошто он до свог крунисања за цара није имао ни титулу деспота,[87] остало му је да своју вредност у поређењу са царем у Никеји докаже подвизима у рату. У томе је имао пуну подршку не само Јована Апокавка, већ скоро свих јерараха у земљи, који у писмима и званичним актима истичу да је „велики" (μέγας),[88] да је човек „великих и изванредних подвига" (μεγαλουργός[89] ἀριστουργός)[90], а после крунисања: „цар чудотворац" (θαυματουργὸς βασιλεύς),[91] „моћни и свети наш господар и цар" (κραταιὸς καὶ ἅγιος ἡμῶν αὐθέντης καὶ βασιλεύς),[92] „потомак разних царева" (διαφόρων βασιλέων ἀπόγονος),[93] „потомак великих и многих царева" (ἀπόγονος βασιλέων μεγάλων τε καὶ πολλῶν)[94] са пуним правом на царство.

Избором Димитрија Хоматијана за охридског архиепископа (1217—1235)[95], по жељи Теодора I Анђела, и сталним сукобљавањем јурисдикција двеју цркава, раздор између Никеје и Епира постајао је све израженији. У писму митрополиту навпактском и архиепископу гардичком патријарх Манојло I Харитопулос (1215—1222) прво истиче да су — избором Докијана за епископа дирахијског (драчког) и Калоспита за епископа лариског од стране клира Западног царства — прекршени канони и повређена права Патријаршије. Затим кривицу приписује архиепископу Бугарском, тј. Димитрију Хоматијану, за кога каже да је „прост

[86] Писма је објавио *N. Bees*, BNJ 107—110, 112—114 No 51—53 и 57.

[87] *Ферјанчић*, нав. дело, 57: „. . . ни Михајло I Анђео а ни његов брат и наследник Теодор I (пре 1225) нису имали титулу деспота". Скоро истовремено, али независно од Ферјанчића, и L. Stiernon (Les origines du despotat d'Epire, Revue des Etudes byzantines 17, Paris 1959, 90—126) је утврдио да оснивач Епирске државе није имао титулу деспота.

[88] Epirotica 261 No 13.

[89] Epirotica 254 No 9; 267 No 15; 275 No 17.

[90] Epirotica 276 No 17.

[91] Epirotica 284 No 23.

[92] Epirotica 285 No 24.

[93] Epirotica 286 No 24.

[94] Epirotica 291 No 26.

[95] N. B. Τωμαδάκης (нав. дело, 438) сматра да је Хоматијан изабран за архиепископа крајем 1216. или почетком 1217. године. Последњи од сачуваних докумената са његовим потписом датован је 1235. године. Уп. Karpozilos, нав. дело, 58—59.

човек и много неукусног црквеног васпитања и образовања."[96] На патријархово писмо опширно је одговорио Јован Апокавк и оптужбе против Хоматијана овим речима побијао: „А преблажени архиепископ Бугарски, чијој се учености ја много дивим док сам жив, далеко је од наређења да вршимо било које свештенорадње колико су далеко и мртви од наших ствари; задовољава се сопственим привилегијама и старе прописе не крши . . . Не одлучуј тако о онима које не познајеш добро . . . Одабран је архиепископ Бугарски његовом влашћу (тј. влашћу Теодора I Анђела), а хиротонисан је од свог синода по старом обичају;[97] задовољава се сопственим привилегијама, своје надлежности не прекорачује, у туђој јурисдикцији не надзире. И тражим од тебе да ништа више не предузимаш по питању његовог архијерејског постављења."[98] Из ових и других аутентичних података проистиче да се правила разлика између Охридске цркве, као аутокефалне, и оних епархија цариградске јурисдикције, које су се проширењем Епирске државе нашле ван граница Никејског царства.

Највећи удар цару и патријарху у Никеји нанео је Хоматијан када је 1225. године крунисао у Солуну Теодора I Анђела за цара,[99] што је претходно солунски митрополит Константин Месопотамит одбио да учини. У синодском акту, написаном поводом крунисања, за Теодора I Анђела се каже: „И њега јединог цара признајемо и њега крунишемо, и њега помазујемо . . . "[100] Он је тај — како му пише Јован Апокавк, а то је вероватно била жеља и народа Епирске државе — који ће „сваког непријатеља погазити и крочити на Константинову земљу и у царске дворе тамо . . . "[101]

---

[96] Epirotica 268—269 No 16.

[97] *Гардашевић* (нав. дело, 54) ослања се на мишљење Сњегарова и сматра да Јован Апокавк „тачно не зна какав је Хоматијанов јерархијски положај према старим обичајима". Апокавкове речи „тачно не знам" нису изражене у смислу како је то схватио Сњегаров-Гардашевић.

[98] Epirotica 272—273 No 17.

[99] Раније се сматрало да је крунисање Теодора I Анђела обављено 1222, или 1223. године: Λαγοπάτης нав. дело, 3 (одмах по освајању Солуна, септембра 1223. године); *Станојевић*, Свети Сава и независност, 244 (1223. године); *Радонић*, Свети Сава и његово доба, 33 (1223. године); *А. Соловјев*, Срби и византиско право у Скопљу почетком XIII в., Гласник СНД XV—XVI, Скопље 1936, 29 (1223. године); Ἀναστάσιος Χριστοφιλόπουλος, Δημήτριος Χωματιανός, ἐν Θεολογίᾳ τ. 20, Ἀθῆναι 1949, 742 (1222. године).

Међутим, Теодор I Анђел је освојио Солун крајем 1224. године. (Литературу о томе в. код *Острогорскоі*, Историја Византије VI, 406. Стога новија истраживања казују да је крунисање обављено 1225. године: *Б. Ферјанчић*, нав. дело, 54; Τωμαδάκης, нав. дело, 439; *Karpozilos*, нав. дело, 75; исти аутор је то поновио и новим аргументима поткрепио у своме раду The date of coronation of Theodoros Doukas Angelos, Βυζαντινά τ. 6-ος, 1974, 253—261.

Постоје у науци и тврђења да је крунисање обављено тек између јуна или новембра 1227. и априла 1228. године: *L. Stiernon*, La date du couronnement de Theodore Doukas, Actes du XII Congrés International d' Études Byzantines II, Belgrade 1964, 197—202. Недавно је Ε. Βέη Σαφερλῆ, Ὁ χρόνος στέψεως τοῦ Θεοδώρου Δούκα ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων γραμμάτων Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, ἐν Nikos A. Bees, BNJ, Athen 1976, 272—279, дошла до закључка да је Теодор Дука крунисан у времену између 3. априла и августа 1227. године (стр. 278—279).

[100] Epirotica 286 No 24.

[101] Epirotica 288 No 25.

Из Никеје се морало појавити нешто чиме би се црквени и политички успон у Епирској држави са успехом сузбијао. Баш у том циљу, и знатно пре Теодорова крунисања за епирског цара, патријарх је почео да својој познатој титулатури додаје и епитет „васељенски“ (οἰκουμενικός). Први је то учинио — не патријарх Герман II — како мисли грчки историчар В. Стефанидис,[102] већ његов претходник Манојло, кад се обратио Јовану Апокавку као „васељенски патријарх“ и у писму навео, између осталог, да је због трона и јерархијског положаја који има, обавезан да се непрекидно брине за слогу свих цркава. Писмо је помирљивог тона, јер је састављено на иницијативу, како наводи патријарх, „најсилнијег и светог мог цара“, с позивом „да се сакупе у Никеји сви архијереји цркава: Цариградске, Александријске, Антиохијске, и Јерусалимске; да заједничком вољом и одлуком пошаљу делегате папи Старог Рима да се прекине са скандалима и да се цркве узајамно измире.“[103] Може се рећи да патријарх, самим тим што на овакав начин позива јерархе Западног царства, посредно признаје њихову осамостаљеност, док Јован Апокавк својим одговором, прожетим нерасположењем према Латинима, тако рећи непосредно то казује речима: „овде ће се вашим делегатима прикључити и наш.“[104] У једном другом свом писму Јовану Апокавку и архиепископу гардичком, патријарх Манојло се представио као „васељенски“ не само у тексту, него и на оловној були.[105]

Јован Апокавк је у одговору изразио негодовање због ове новине: „Писмо је било — јавља он патријарху Манојлу — потписано твојим цењеним потписом, необичним и мени непознатим, јер нико до сада од оних који су епископовали у Константиновом граду није додавао својим потписима „и васељенски патријарх“, колико је мени до сада познато . . . “[106] Примедба Јована Апокавка је била исправна, јер заиста епископи Новога Рима нису лично присвајали епитет „васељенски“, али су допуштали да их други тако ословљавају.[107] Према томе, како примећује и В. Стефанидис, због изгубљеног Цариграда патријарси у Никеји почињу да се потписују са титулом „васељенски“.[108] Тиме су, у ствари, најавили појачан и проширен утицај на цркве ван своје јурисдикције, а нарочито на цркву Западног царства.

Занимљиво је да Охридска архиепископија није каснила да се помири са додатком „васељенски“ у титули цариградских патријараха. То први званично чини, како изгледа, Димитрије Хоматијан, и поред толико увреда из Никеје упућених против њега. Наиме, он је у својству „архиепископа Јустинијане Приме и целе Бугарске“ честитао на избору „хиротонисаном у Никеји патријарху цариградском кир Герману“, назвавши га својим „духовним оцем и васељенским патријархом“,[109] за

---

102 Στεφανίδου, нав. дело, 440.

103 Epirotica 264 No 14.

104 Epirotica 266 No 15.

105 Epirotica 269 No 16.

106 Epirotica 271 No 17.

107 Први је патријарх Акакије (471—489) тако ословљен. Више о томе са литературом в. Πέτροβιτς, нав. дело, 192—193. Уп. Λαγοπάτης, нав. дело, 42; *Karpozilos*, нав. дело, 65.

108 Στεφανίδου, нав. дело, 439—440.

109 *Pitra* VII 481.

кога је — наводи даље — „срасла брига о свим апостолским црквама."[110] Истовремено каже да је црква у Епирској држави, благодарећи подвизима „најмоћнијег и боговенчаног цара" напредовала у сваком погледу, што жели да се „оствари и на источној страни",[111] а државницима оба царства жели измирење.[112]

Герман је одговорио Хоматијану, ословивши га са „најблаженији архиепископе целе Бугарске," без икаквог осврта на његово претстављање као „архиепископа Јустинијане Приме." Није без значаја што патријарх уопште не полемише са Хоматијаном због овакве титуле иако овај, у ствари, своје право да помазује цара заснива баш на томе. Крунисање Теодора I Анђела и раздор између две цркве и државе патријарх приписује Хоматијановом „незнању или несавладивом забораву," „дрскости и безочности,"[113] али га, при свему томе, можда нехотице, назива и „мудрим,"[114] позивајући га да као такав издржи сву критику. Јер, „новим царским помазањем" Хоматијан је патријарху — каже се у писму — приредио не „уље радости", већ „оно од дивље маслине",[115] зато што овај има свога „благоименог цара искусног ума."[116] На крају писма призива „началника мира Христа . . . да сједини источно и западно" — Епир и Никеју.

Уследио је опширан Хоматијанов одговор патријарху,[117] који је по много чему занимљив, а за овај рад највише зато што се у њему помиње случај хиротоније архиепископа српског Саве. Пошто је приго随орио патријарху на упућене недоличне изразе и увреде, Хоматијан истиче тешке прилике које су снашле Источну и Западну државу. Запад је, по њему, подражавао оно што се догађа на Истоку, који је због насталих тешких дана „нарушио древне обичаје у Цариграду" кад је „у Витинској епархији проглашен цар и уздигнут патријарх."[118] У вези са извршеним крунисањем Теодора I Анђела Хоматијан пита: „Кога смо ми помазањем уздигли на царско достојанство? Да нисмо некога од неславних и безимених . . ."[119] Затим сам даје одговор: „Сигурно не таквог, јер он је тај коме приличи узвишеност царског положаја . . . Шта је, дакле, ново и необично што смо онога који потиче од царске крви, сина крунисаног чувеног севастократора, потомка Порфирогенита, праунука славног и великог цара Комнина кир Алексија, наследника царства . . . сада удостојили имена онога који је много раније заиста царовао и који је по природи срастао с царством? Неизмењив је закон неминовности, по којем се лав рађа од лава, а орао од орла."[120]

---

[110] Исто, 482.
[111] Исто, 482—483.
[112] Исто, 483—484.
[113] Исто, 484.
[114] Исто.
[115] Исто.
[116] Исто.
[117] Исто, 487—498.
[118] Исто, 489.
[119] Исто, 491.
[120] Исто, 492—493.

Овако јасна опредељеност Димитрија Хоматијана у питању права на царство династије Дука у односу на династију Ласкариса наводи на помисао да је он, можда, овакав став имао и пре него што је Епирска држава забележила успон и постала царевина. Живео је извесно време у Цариграду и изблиза познавао тамошње људе и пратио догађаје. Ако је из Цариграда прешао у Охрид 1204. године,[121] није искључено да је и он учествовао на скупу најугледнијих људи, који су у храму Свете Софије у Цариграду — оне ноћи између 13. и 14. априла 1204. када су крсташи већ улазили у град — решавали о избору новог цара. Кандидати су били два Константина: један потомак династије Дука, а други династије Ласкариса. Због изванредних способности и једног и другог кандидата, одлучено је коцком, која је пала на Константина Ласкариса, брата оснивача Никејског царства — Теодора Ласкариса.[122]

Хоматијан није био једини са убеђењем да Теодор I Анђел има право на царско достојанство. У питакиону из 1225. године, упућеном од клира Западног царства патријарху у Никеји, пише: „Чудимо се како твоја уважена светост у својим свештеним списима не назива царем нашег од Бога господара и цара, иако он по много чему и од многих добија право на царство и царско звање: по роду је најславнији, води порекло од царске крви и потомак је великих и многих царева, па из тог разлога је наследник царства."[123]

Своје право да помазује цареве Хоматијан је образложио патријарху тиме што је цар Јустинијан назвао бугарски трон Јустинијаном и сврстао га одмах иза Римске и Цариградске цркве, давши његовом поглавару привилегије римског папе. „Ако ми — каже Хоматијан — поседујемо у својој епархији привилегије Папе, шта ново учинисмо ако и ми помазасмо цара, што чини и Папа . . . "[124] Ни на какав фалсификат се он ту не позива. Познато је да „готово у сваком свом решењу Хоматијан наводи своје законске основе, тачно се позива на дотична места византијских правних зборника и понекад их исцрпно наводи . . . "[125] У конкретном случају Хоматијан се позвао на 131. Јустинијанову новелу и Василике (V, I, 2)[126] тј. на прописе који нису изгубили важност, о чему

---

[121] L. Stiernon (Δημήτριος ὁ Χωματιανός, 1064) сматра да је Хоматијан „послат у Охрид вероватно око 1200. године", али одмах додаје: „сем ако се није тамо склонио 1204".

[122] Уп. *Ферјанчић*, нав. дело, 31—32.

[123] Epirotica 291 No 26.

[124] *Pitra* VII 495.

[125] *Соловјев*, нав. дело, 30.

[126] *Pitra* VII 493—494. Позивајући се на Снегарова, Б. Гардашевић (нав. дело, 53) тврди да је Хоматијан заснивао права Охридске архиепископије на фалсификованој 11. новели коју је, наводно, архиепископ Јован Комнин успео да протури у синоду Цариградске цркве: „Овај фалсификат је у првој половини XIII века разрадио и искористио охридски архиепископ Димитрије Хоматијан". Међутим, у документу на који се мисли пише, између осталог, и ово: „Установљујемо да архиепископу и поглавару овога трона, Прве Јустинијане наше отаџбине, и његовом наследнику — ако се неким случајем деси да по слабости упадну у јерес или апостазију, или кршење и укидање Божанских и свештених закона и догми католичанске апостолске цркве — без поговора мора да им се суди, врше саслушања и изричу пресуде код најсветијег апостолског васељенског трона, Новог Рима у Византији" (Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα V, 224). Нелогично је, према томе, поверовати да се Хоматијан позивао на документ по којем је патријарх, његов супарник, имао право да му суди.

је напред било више речи. Његово образложење да је Јустинијан Бугарску цркву назвао Јустинијаном, „јер је отуда водио порекло и сопственим напорима, стратешким знојем припојио ту бугарску област границама Ромеје“[127] — има ослонац у већ наведеним подацима Нила Доксопатра и Теодора Валсамона.

Хоматијан је свој поступак крунисања Теодора I Анђела бранио не само правима и привилегијама поглавара Јустинијане Приме, већ и патријарховим посвећењем Саве за архиепископа српског, што је окарактерисао „детињастим поступком“[128] у односу на оно што је он учинио. „Није од нас, о оче и владико — пише патријарху — потекло да чинимо то што је непорочно а код вас се сматра да је за осуду, већ од тамошњих примера, који треба да су сасвим исправни по канонском и сваком добродетељном начелу. Јер одатле је, рећи ћу оно што је поверљиво, на наш уштрб рукоположен архиепископ Србије, коју красе побожност и јеванђелско живљење и пристојност сваког доброг поступка, и коју напасају и усмеравају ка Богу угодним делима и дужностима јерарси, који одозго и из почетка подлежу трону Бугарске, према горе поменутој Јустинијановој одредби. Који је, дакле, био разлог да се код постојећих архијереја у том месту, и обласног архиепископа, тј. архиепископа Бугарске, устоличеног за њих, прогласи убачени им архиепископ?“[129]

Два су, углавном, разлога што је Хоматијан толико увређен оснивањем самосталне Српске цркве: изгубио је јурисдикцију на том делу цркве, а са њом и приходе који нису били незнатни, јер су вероватно убирани по 27. новели Алексија I Комнина[130] из 1086. године у новцу и натури. Из сачуваних аутентичних Хоматијанових докумената и словенских имена у њима, сазнаје се да се живаљ из Србије и ван њених тадашњих граница, почев од владара до обичних грађана, обраћао за разне спорове и правне савете не Никеји, већ Охриду, а те услуге свакако нису вршене без награде.[131]

---

127 *Pitra* VII 494: „ὅτι τε ἐκεῖθεν τὸ γένος εἶλκε, καὶ ὅτι μόχθοις ἰδίοις, ἱδρῶσι στρατηγικοῖς τὴν Βουλγαρικὴν ταύτην περίχωρον τοῖς ὅροις τῆς 'Ρωμαΐδος προσήρμοσεν“.

128 Исто, 494.

129 Исто, 494—495. У преводу приложеном код Б. Гардашевића (нав. дело, 76) на овом месту је за Саву употребљен израз „уљез“. Код Хоматијана нема те речи. У питању је погрешан превод.

130 *C. E. Zachariae a Lingenthal*, Jus graecoromanum III, Lipsiae 1857, 365—367.

131 Ево неколико примера:

а) Василије Добреша из Призрена отишао је архиепископу у Охрид да тужи свог пашенога Ђорђа зато што се прво оженио кћерком Радослављевом из Доњег Полога, која се звала Обрада, а затим се у присуству њених рођака развео код призренског епископа Нићифора и убрзо оженио дванаестогодишњом Добрешином свастиком по имену Црнокоса, са којом је провео у браку 18 година и изродио осморо деце. У међувремену удала се и Обрада, прва Ђорђева жена, и са другим мужем такође изродила децу. Међутим, када је Обради умро други муж, Ђорђе је напустио Црнокосу и вратио се својој првој жени Обради (*Pitra* VII 437—442).

б) Јован Радош је тужио архиепископу Димитрију Хоматијану неког ожењеног човека што му је обешчастио неудату сестру Стану и тражио да овај буде кажњен (исто, 324).

в) Неки други Радош, војник, тужио је архиепископу у Охриду своју супругу Славу због прељубе (исто, 547—550; в. 555—558).

Још је Димитрије Хоматијан био хартофилакс у Охридској архиепископији када су тамо стигли посланици Стефана Немањића (Првовенчаног) да питају, да ли је дозвољен брак његовог сина Радослава са Теодором, кћерком Михаила Комнина из ванбрачне везе са Стефановом свастиком. Архиепископ Јован Каматир, сматрајући да је Стефанов син из другог брака, прво је дозволио ову брачну везу. Убрзо је, међутим, био обавештен да је Радослав рођен од Евдокије и са Теодором у седмом степену крвног сродства, па је синодским актом забранио склапање таквог брака. Одговор са образложењем за српског владара Стефана сачинио је Хоматијан.[132]

Од претходног догађаја није протекло ни годину дана, Хоматијан пише српском владару Стефану, односно одговара на његово писмо, представљајући се већ као „архиепископ Јустинијане Приме."[133] Повод за писмо дао је Стефан својим негодовањем што не може да склопи брак са Маријом Комнином, другом кћерком Михаила Комнина. (То би био трећи његов брак). Хоматијан је одговорио да је по среди пети степен сродства, због чега је и ставио забрану. У образложењу цитира Стефанове речи из писма, који је питао: како је за његовог сина „прошле године[134] био дозвољен брак са другом кћерком блаженоупокојеног Комнина, где се радило о сродству по крви, а за њега се не даје одобрење иако није по среди крвно сродство." Хоматијан му даје до знања да они, који су га тако обавестили, још нису стигли по писмени одговор који је негативан, и помиње како је претходни архиепископ сматрао да је Радослав „од друге жене . . . а не од господарке Евдокије." Затим наставља: „Ако су о томе неки другачије рекли твојој племенитости, ти нису били у стању, изгледа, да схвате вођени разговор, а ми, наравно, саопштавамо твојој племенитости о томе онако како је синодски одлучено."[135] Код Стефана су ове препреке изазвале незадовољство и, можда, представљају један од чинилаца који су утицали да се Србија све више оријентише према Никеји,[136] што се негативно одразило на Охридску цркву.

Аутокефалност Охридске архиепископије је озбиљно пољуљана појавом никејског патријарха као „васељенског". Већ знамо да је од јераха Западног царства први Хоматијан званично признао епитет „васељенски" у титулатури никејског патријарха. Убрзо је то прихватила цела црква Западног царства. Најбоље сведочанство о томе пружа питакион „свих архијереја", одобрен у присуству цара Теодора I Анђела на скупу у Арти 1225. године и упућен патријарху.[137] У питакиону се наглашава

---

[132] Исто, 69—72. Уместо Радослав, у тексту стоји Радомир.

[133] Исто, 50—52.

[134] Овај податак и година ступања Хоматијана на архиепископски трон (1217. а можда и 1216) упућује на закључак да су преговори о Радослављевој женидби вођени 1215. или 1216. године, а о женидби оца му Стефана 1216. или 1217. године.

[135] *Pitra* VII 52.

[136] Изузетак представља краљ Радослав због својих тесних родбинских и политичких веза са двором епирског цара и због привржености Охридској цркви, о чему говори његова преписка са Хоматијаном. Уп. *Ф. Гранић*, Одговори охридског архиепископа Димитрија Хоматијана на питања српског краља Стефана Радослава, Светосавски зборник кн. 2, Београд 1938, 149—189; *С. Душанић*, Краљ Радослав и Свети Сава, Београд 1977.

[137] Epirotica 288—293 No 26.

„аутокефалност архијерејске власти Бугарске (Охридске) цркве,“[138] али се истовремено поглавару цркве у Никеји пише: „најсветији наш владико и васељенски патријарше“[139] и „васељенско око,“[140] с молбом да „опет надгледа своје код њих и осветљава светиљкама својих врлина, светлим писмима, оно што је на западу.“[141] Овде се, такође, како је напред већ примећено, прави разлика између аутокефалне Охридске цркве и епархија Цариградске патријаршије, које су се проширењем Епирске државе нашле у њеним границама и формирале управу у склопу Западног царства. Због таквог сукоба јурисдикција, патријарх није признавао хиротоније епископа које су на његове епархије постављали архијереји Западног царства. Сада се путем питакиона тражи да буду признате раније извршене хиротоније и предлаже компромисно решење. Поменуто је да „наш моћни цар не жели да се на истоку хиротонишу и шаљу архијереји за удове епархије на западу,“[142] зато је пожељно да се избор кандидата врши на Западу, а на Истоку да се „такав лако прима и без неког испита рукополаже.“[143] Међутим, ипак је дат предлог да патријарх одреди сталну и непристрасну комисију, која би вршила избор и хиротонију епископа за удове епархије, с циљем да се успостави духовно јединство, нарушено „догађајима које је донело време и општа пометња.“[144] Одређен је патријарху и рок од три месеца за одговор, јер је толико било потребно за одлазак и повратак из Епира до Никеје. Рок је дат по наређењу цара, за кога се каже да у противном може да стави цркву Западног царства под надзор римског папе.[145]

Касније су односи између ових цркава успостављени и регулисани преко патријарховог егзарха. Промене у Епирској држави су се одразиле и на цркву у њеним границама. После пораза цара Теодора I Анђела на Клокотници 1230. године на власт је ступио његов брат Манојло Дука, који је 1232. године упутио патријарху Герману у Никеји питакион, испољивши врло помирљив став и жељу за постизање јединства међу Ромејима.[146] Он том приликом патријарха назива „васељенском светиљом,“[147] али кад се дотиче црквеног питања, веома је одређен: „Немогуће је да неко одавде одлази тамо у источну земљу да би постао архијереј у овдашњим западним црквама . . . “[148] Патријарх је у одговору[149] назвао Манојла „најсрећнијим деспотом,“ известивши га да је за свог егзарха одредио анкирског митрополита, који ће водити бригу о патријаршијским епархијама у Западном царству. Занимљиво је оно што при крају одговора патријарх жели Манојлу: „Ево, наша смерност преко овог блаженог човека жели твоме царству дуг живот, победу над

[138] Исто, 288.
[139] Исто.
[140] Исто, 291.
[141] Исто, 288.
[142] Исто, 289.
[143] Исто.
[144] Исто, 290.
[145] Исто, 291.
[146] *Miklosich Fr. et Müller Ios.*, Acta et diplomata graeca III, Vindobonae 1865, 59—62.
[147] Исто, 61.
[148] Исто.
[149] Исто, 62—65.

непријатељима, проширење земаља, удаљеност од рђавих саветника ..."[150] Тада, међутим, Епирска држава није више представљала опасног ривала Никејском царству. Многе њене области су припале бугарском владару Асену II (1218—1241). Манојло је био „сенка некадање Теодорове силе,"[151] а у Никеји је владао моћни Јован Дука Ватац (1222—1254), зет Теодора I Ласкариса, који је „од мале провинциске царевине у Никеји начинио јаку силу."[152]

Изложени подаци, посредно или непосредно, говоре о резултатима које је Никеја постигла истицањем патријарха са титулом „васељенски." Случај хиротоније Саве за првог архиепископа српског дошао је у прави час, јер се тиме на делу потврдио смисао и значај исте (титуле). Када је патријарх Манојло у писму митрополиту навпактском и архиепископу гардичком оштро напао Хоматијана, истовремено је истакао и примерима поткрепио своју васељенску духовну власт, имајући, несумњиво, у виду и већ извршену хиротонију над Савом: „Ви, пак, најблаженија браћо, не дозволите да ствари код вас буду слабије него што су код варварских хришћана, од којих нам многи са свих страна скоро свакодневно долазе, једни са севера, други пак са далеког севера, па још и они одакле сунце изгрева, тражећи и добијајући праве и законите архијереје . . . "[153]

Сада је већ лакше приступити анализи Хоматијановог писма, које у сваком случају треба сматрати важним документом за историју Срба. Из њега се посредно сазнаје о степену свести нашег народа, испољеној кроз настојање да се у складу са тадашњим погледима на свет, цркву и државу што боље учврсти на свом тлу. Кроз такво настојање изражено је истовремено осећање правде и смисао за проницање у духовне ствари. Посматрање Хоматијановог писма само кроз податке који говоре о непријатностима нанетим Светом Сави и Српској цркви, води у једностраност и необјективност. Другим речима, покушај Хоматијана да сачува своју јурисдикцију у Српској цркви и после 1219. године не треба сматрати разлогом за обезвређивање свега што потиче од њега. Много пута се, углавном због непријатељског става према Хоматијану, на основу недовољних, чак произвољних података, изводе закључци о противсловенској настројености Охридске архиепископије. Тако, на пример, Б. Гардашевић пише: „Колико је Охридска архиепископија била противсловенска сведоче нам многи историчари, који говоре о једном сабору Охридске архиепископије, одржаном под председништвом Димитрија Хоматијана, на коме се расправљало о томе да ли да се посвећења клирика, извршена од словенских епископа, признају или непризнају, па је најзад одлучено да се сви словенски епископи протерају, а да се нижа рукоположења која су они извршили признају."[154]

---

150 Исто, 65.

151 *Осшроіорски*, Историја Византије, 409.

152 Исто, 407.

153 Epirotica 269 No 16: „Ὑμεῖς δέ, ἱερώτατοι ἀδελφοί, μὴ βουληθείητε δεύτερα φανῆναι τὰ καθ' ὑμᾶς καὶ αὐτῶν τῶν παρὰ βαρβάροις χριστιανῶν, οἵτινες συχνοὶ πανταχόθεν τὸ καθ' ἡμέραν ὡς ἡμᾶς παραγίνονται σχεδὸν τοῦτο μὲν προσάρκτιοι, τοῦτο δὲ ὑπερβόρειοι καὶ ἔτι τῶν πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον, ἀρχιερεῖς γνησίους ἐννόμους ἐπιζητοῦντες καὶ λαμβάνοντες..."

154 *Гардашевић*, нав. дело, 49—50.

Аутентични документ, на који се позива Б. Гардашевић,[155] не говори о словенским епископима, већ о бугарским,[156] који су у ослобођеној од Ромеја Загори „хтели да царској власти присаједине и патријаршијску . . . па су неког јереја (а он је био од законитих) унапредили у архијерејско достојанство руком Римског архијереја, тј. блаженоупокојеног видинског, а затим су и руку Папе Старог Рима преко послатог кардинала тамо привукли, и њом га у патријарашко звање подигли.“[157] Отада су — каже се даље — законити и канонски архијереји по целој Бугарској цркви прогањани, „а од бугарских епископа су свуда хиротонисани свештеници и ђакони,“ што је код првих изазвало сумњу, због чега су затражили од синода Охридске цркве да одлучи „да ли треба да приме у своје јерархијско општење наведене епископе и оне које су они рукоположили.“[158] Синод је, на челу са Хоматијаном, при разматрању овог питања кренуо „средњим и царским путем“: није се држао апсолутне акривије канона, нити их је потпуно запоставио, имајући у виду и поруку владара Теодора I Анђела, пренету преко епископа из Јањине, да снисходљиво реше овај случај. На крају је одлучено да се „хиротонисани у Загори бугароепископи“ не признају, зато што су се „противно акривији канона и предању, а, наравно, влашћу владара заоделн епископским достојанством,“[159] док су „ипођакони, ђакони и свештеници,“ које су они рукоположили, остали у саставу канонског клира.[160] Према томе, наведени податак није довољан и најмање би један канонолог имао оправдање да се ослони на њега при тврђењу да је Охридска архиепископија била „противсловенска“. Ако се већ тежи таквом закључку, требало би пронаћи и одговарајуће доказе.

IV

Сава је већ поставио темеље Архиепископији у Жичи[161] и увелико радио на устројству епископија у тадашњој Србији, када му је маја 1220. године Димитрије Хоматијан у својству „архиепископа Јустинијане Приме и целе Бугарске,“ са сабором свих својих епископа, упутио протестно писмо, адресовано: „најпречаснијем међу монасима и сину великог жупана Србије кир Сави.“[162] У томе писму, које се обично приписује Хоматијану и свакако је његово дело, јерархија Охридске цркве прво говори да је одавно чула о Савиним врлинама, због којих се „и преко граница

---

155 *Pitra* VII 563—570.

156 Византинци те епископе називају „бугароепископима“ за разлику од епископа других народа. Они јасно разликују и Загору, тј. Бугарску од Србије и осталих словенских области.

157 *Pitra* VII 564.

158 Исто, 564—565.

159 Исто, 568.

160 Исто, 568—569.

161 У грчкој историографији је проширено мишљење да је прва архиепископија аутокефалне Српске цркве основана у Пећи: Στεφανίδης, нав. дело, 443, 445—446, 722; Τωμαδάκης, нав. дело, 439; Κονιδάρης, нав. дело 17—18, 69; *Karpozilos*, нав. дело, 67 и др.

162 *Pitra* VII, 381—390.

прочуо као славан међу монасима"; затим — да је „касније ... оповргнута величина вести, јер је испосник Сава оставио Атон ... и постао скоро као што је био из почетка,"[163] зато што га је „заробила љубав према отаџбини ...[164]" Тако се „испосник претворио у управитеља и вршиоца обичних ствари и посланика околних владара."[165] Талас протеста нараста разрађивањем оптужби против Саве што се „потпуно упустио у бриге и славољубље у свету," с циљем да се истакне најбољнија тачка, која у ствари и јесте мета према којој су усмерене све претходне оптужбе. Она се огледа у овим речима: „Идући тим путем, зажелео је достојанство јерарха, и отишав, наравно — не знамо куда, наједанпут је добио то достојанство; вратио се у отаџбину, помпезно се проглашавајући архијерејем Србије, где је многе архијереје хиротонисао, или без назначења, или и за нека одређена места, не знамо. У целини речено, не само да је монашке завете повредио, већ је и само црквено устројство уздрмао."[166]

Пошто се са оптужбама отишло заиста далеко, Хоматијан и његова јерархија као да скидају са себе одговорност за оне оптужбе које се односе на лични Савин живот, јер кажу: „Чувши о теби ово и друго слично овоме, нешто пре, а нешто у последње време — нисмо у све поверовали, јер смо научили да су причања понајвише лажна ..."[167] Оптужбе на којима се инсистира односе се на истину да је Сава „добио достојанство јерарха и хиротонише многе архијереје." У овим речима је садржана суштина пуне аутокефалности као и сведочанство да је она дата истовремено са Савиним посвећењем, а не десетак година касније, како су неки научници тврдили.

Полазећи од дотадашњих својих права над црквом у Србији, јерархија Охридске архиепископије тражи да сазна од Саве како је постао архијереј, за коју цркву и где. „Ако у Србији, питамо — како? а ако од најсветијег патријарха цариградског — зашто? Јер, ако си постао митрополит на основу одавно припадајућег царевима права да обнављају градове и да их са нижег степена — очигледно епископије, уздижу на виши — митрополитски или архиепископски, како одређују канони 12. и 17. Халкидонског сабора и 38. у Трулу царске палате, онда је требало да си претходно био епископ, затим са нижег (степена) да се унапредиш на почаснији и виши. Ти, међутим, нити си епископ био, нити уопште имаш царску одлуку која би потврђивала твоју хиротонију. А и где је сада царство коме припадају друге, па и ова привилегована одлика, будући да сада многи помесно владају и нико није сачувао неокрњено царско достојанство? Па пошто нема правог царства, теби сасвим недостаје оправданост."[168]

[163] Исто, 381—382.
[164] Исто, 382.
[165] Исто.
[166] Исто.
[167] Исто, 383.
[168] Исто, 383—384.

За оповргавање Хоматијанових оптужби Ђ. Слијепчевић[169] и Б. Гардашевић[170] сматрају јаким аргументом право патријарха да хиротонише Саву на основу тога што је овај био клирик Свете Горе. Међутим, „манастири Атона су претстављали устројство које је у црквеном погледу било независно од сваке друге црквене власти, а грађански зависило директно од цара."[171] Независност Свете Горе датира од цара Нићифора Фоке (963—969), који је указом одредио да први манастир — Лавра буде „самосталан и независан." Цар Алексије I Комнин (1081—1118) у својој 37. новели[172] помиње три врсте светогорских манастира: патријарашке (ставропигијалне), царске и самосталне. За патријарха прописује да у своје манастире може „неометано да улази кад хоће," ради посредовања при исправљању грехова, док у „слободне и самосталне" само по позиву.[173] Скоро цео век после Савине хиротоније, тј. 1312. године, цар Андроник II Палеолог (1282—1328) је светогорског прота (ὁ Πρῶτος) потчинио цариградском патријарху. Прота су и даље бирали светогорски игумани, а патријарх је потврђивао његов избор.[174]

Хоматијанове оптужбе Б. Гардашевић побија и тврђењем да црква у Србији неосновано припада Охридској архиепископији, јер је како каже, „силом стета од Драчке митрополије, одн. Цариградске патријаршије, која се никада дотле није била одрекла управе над тим областима."[175] Овакво тврђење не може научно да се брани, зато што је и сама Цариградска патријаршија пре 1204. године признавала Охридској архиепископији јурисдикцију у Србији и није практиковала да своје епархије отуђује на начин како се то чини 1219. године. Нил Доксопатар у своме спису из 1143. године говори о 31 епархији Охридске цркве и њихову међу са епархијама патријаршијске јурисдикције на северу јасно приказује кад каже да су „под цариградским троном сви приобални градови, тј. градови реке Дунава . . ."[176] У истом спису под бр. 43 је у саставу цариградске јурисдикције и Драчка митрополија са своје четири епископије. Њене остале епископије, које је цар Василије II издвојио на тражење архиепископа Јована и другом сигилијом ставио под Охридску архиепископију нису спорне, јер од старине припадају овој по номоканонском основу, што је поштовала и Цариградска патријаршија. Хоматијан је, дакле, своје право да управља црквом у Србији заснивао на царским документима и 17. канону Халкидонског сабора, по којем црквена област неометано треба да припада надлежном епископу, нарочито ако њом управља тридесет година.[177] Према томе, за одговор Хоматијану треба изнети веродостојније аргументе.

---

[169] Нав. дело, I, 98: „Димитрије Хоматијан је превидео неке важне моменте у вези са Св. Савом: Свети Сава је припадао клиру Свете Горе, која је у духовном и у административном погледу била под влашћу цариградског патријарха".

[170] Нав. дело, 66—67: „. . . Хоматијан се преварио, или намерно није хтео да зна, да он није био надлежна и законита власт за Светога Саву, који је био клирик Цариградске патријаршије, као што су то и сви монаси који живе у Светој Гори".

[171] Στεφανίδου, нав. дело, 460.

[172] *C. E. Zachariae a Lingenthal*, Jus graeco-romanum III, 407—410.

[173] Исто, 408.

[174] Στεφανίδου, нав. дело, 460.

[175] *Гардашевић*, нав. дело, 67.

[176] *G.* Parthey, 297; *Migne PG.* 132, 1105.

[177] Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα II, 258; *Н. Милаш*, Правила (ΚΑΝΟΝΕΣ) православне цркве с тумачењима I, Нови Сад 1895, 369.

За сада није познат никакав податак да је Свети Сава одговорио на писмо. Природно би било да се на оптужбе осврне бар утолико што би о њима обавестио патријарха, али ни о томе нема података. Најпре ће бити да је остављено нека Хоматијану одговара сам ток ствари. Стога се основано може претпоставити да је Свети Сава, чији се народ налазио под јурисдикцијом Охридске архиепископије, од раније изблиза и са занимањем пратио како су се одвијали догађаји између Никејског царства и Епирске државе. О томе, а посебно о стварању црквеног раздора између патријарха и јерархије Западног царства, најпре је могао бити упознат од свог пријатеља митрополита солунског Константина Месопотамитиса (у српским изворима познат као Костадије), који га је у Солуну рукоположио за презвитера и произвео у чин архимандрита,[178] и који је касније, како је већ наведено, одбио да крунише у Солуну Теодора Дуку за цара. Привrженост митрополита Константина Никеји свакако претставља један од утицајних елемената при Савином одлучивању да се тамо обрати за аутокефалност Српске цркве. Међутим, то није довољан разлог који би могао да оправда један тако значајан подухват. Свестраније посматрање политичких и црквених кретања у то време указује да су од одлучујућег значаја могли бити, углавном, ови чиниоци:

1. Патријарх Манојло је, додатком епитета „васељенски" и тврђењем да је због трона и јерархијског положаја дужан да непрекидно води бригу о јединству свих цркава,[179] успео да се у то време прикаже меродавним за постављање „правих и законитих архијереја,"[180] што је морало утицати на Светог Саву.

2. Охридска архиепископија је уживала права Јустинијане Приме, која је канонски основана по одобрењу „светог папе Вигилија", кога помиње 131. Јустинијанова новела; али, у време стицања аутокефалности Српске цркве, између папе и поглавара православних цркава односи су били супарнички, а јерархија Епирске државе се много удаљила од Никеје због сукоба јурисдикција.

3. Епирска држава је упорно настојала да се на проширене политичке границе протеже и црквена јурисдикција, а Српска краљевина, иако суверена држава од 1217. године, није имала самосталну цркву у својим границама.

4. „У то доба и Јужни Словени су већ сматрали Никејско царство за наследника старе Византије и за средиште православља."[181]

После ових података на Хоматијанова питања треба одговорити одређеније. Пре свега, приговор што Сава до избора за архиепископа није претходно био епископ, нема канонски основ и не утиче на суштину достојанства које је добио. У црквеноправној пракси има случајева да

[178] По казивању Доментијана (изд. Ђ. Даничића, Живот светога Симеуна и светога Саве, 191) три епископа су се тада састала у Солуну код митрополита Константина и Саву произвела у чин архимандрита. Теодосије наводи (изд. Ђ. Даничић. Живот светога Саве, 77) да „митрополит и епископи благословише и назваше га архимандритом". Уп. Στεφανίδου, нав. дело, 444: „Сава је рукоположен у свештеника од Константина Солунског". *Слијепчевић*, нав. дело, 67—68.

[179] Epirotica 264 No 14.

[180] Epirotica 269 No 16.

[181] *Острогорски*, Историја Византије 404.

су у првим вековима хришћанства чак и некрштени лаици бирани за епископе, с тим што су пре хиротоније крштавани, као на пример, Амвросије Медиолански, Синесије Птолемаидски и Нектарије Цариградски.[182] Из познијег времена има примера да су лаици, наравно крштени, бирани за епископе и патријархе. Тарасије је био секретар на двору када је као иконофил изабран за цариградског патријарха (784—806). Фотије је, такође као лаик, биран у IX веку за патријарха, због чега је био принуђен да се брани од папиних приговора, позивајући се на сличне случајеве: Григорија Богослова, Нектарија, Тарасија, Нићифора и др.[183] Сава је, у односу на ове примере, био архимандрит кад је примио достојанство јерарха.

За ваљаност Савиног архиепископства Хоматијан даље сматра битним недостатком што нема одлуке царског ауторитета јер, по њему, цар у Никеји није прави носилац потпуне царске власти. Такав исти приговор је упутио баш Хоматијану цариградски патријарх Манојло поводом његовог избора за охридског архиепископа 1216/17. године. Одговор који је тада дао патријарху Јован Апокавк бранећи Хоматијана, довољан је и најбољи за Савин случај: „Ако његов архијерејски положај сматраш, како кажеш, много мањкавим због тога што није уздигнут од цара, ја ти ништа друго нећу одговорити него да то, можда, некога погађа, јер има других виших архијерејских положаја који нису постали од цара. А који је цар раније постављао александријске патријархе? Нису ли се епископи, који им потпадају, састајали, бирали их и хиротонисали? А црква их је прихватала и сматрала канонским. Који цар постави данашњег антиохијског и јерусалимског патријарха? ... Назначење од цара је, како ја сматрам, само истицање (распознавање) изабранога међу кандидатима и ништа не доприноси епископском савршенству; подједнако ми изгледа и одбачени (од цара) избор и то истицање ...[184]

Међутим, Хоматијан се не задржава само на томе, већ поставља питање учешћа царске власти у оснивању и унапређењу црквене области на виши ранг. У том циљу се позива на црквене каноне, што је сасвим разумљиво, јер њега највише мучи питање црквене јурисдикције у Србији, коју губи Савином хиротонијом. Прво истиче 12. канон Халкидонског сабора (451), који је конституисан после вођених распри због дељења извесних митрополитских области посредством владара, јер је то изазивало сукоб јурисдикција.[185] Главни смисао поменутог канона је да се под претњом лишавања епископског достојанства забрани таква појава, за шта је меродаван сабор епископа дотичне области, а не владар. Позивањем на овај канон, Хоматијан свакако има на уму учешће цара Теодора Ласка-

---

182 'Α. Χριστοφιλοπούλου, Θέματα βυζαντινοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, 'Αθῆναι 1957, 30 No 26.

183 Στεφανίδου, нав. дело, 349.

184 Epirotica 273 No 17. Аргументи које излаже Јован Апокавк и многи други примери сведоче да је неоправдано што извесни научници уопштавају царску власт у Византији при избору црквених поглавара. Тако, на пример, Р. Љубинковић (Прилог проучавању Самуилове аутокефалне цркве, 130) пише да је цар, поред учешћа у избору цариградског патријарха, „био активан и код избора патријарха и примаса других хришћанских цркви, па и римске ... "

185 Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα II, 246—250; *Н. Милаш*, Правила с тумачењима I, 359—361.

риса, а вероватно и подршку краља Стефана Првовенчаног у оснивању Српске архиепископије. Ипак је одлуку о томе донео синод Цариградске цркве и по ондашњим схватањима о васељенској улози патријарха та одлука је црквеноправно ваљана.

Хоматијан се, затим, позива на 17. канон истог сабора, од којег је други део поновљен 38. правилом Трулског сабора (691): „Ако је, пак, царском влашћу основан неки нови град, или се убудуће оснује, (према) грађанском и државном обележју нека следи ранг и црквених области.“[186] Према званичним коментарима смисао канона је да се у градовима који се оснивају по царској власти „ранг и обележје црквене области“[187] равнају по административно-државном рангу тих градова. Тако су у основи схватили пропис и познати коментатори XII века, нарочито Зонара[188] и Аристин,[189] док Валсамон[190] проширује царско право у односу на канон, очигледно зато што новоосновани град и са њим црквена епархија често имају за последицу сужавање или присаједињење суседне црквене области. Имајући у виду негативне појаве услед мешања јурисдикција при протезању црквених граница ван обласних грађанских и државних граница, Никодим Милаш тврди да „по смислу 17. правила IV васионског сабора, разређење црквених области мора бити упорављено по политичком обласном разређењу.“[191]

Цариградска патријаршија је применом 17. канона Халкидонског сабора тежила, углавном, да своје црквене границе поистовети са границама Византије. (У том смислу канон тумаче и грчки историчари).[192] Оваквим настојањем Патријаршија је знатно допринела Византији у учвршћивању њених политичких граниша, а самим тим и сопствених. Касније, међутим, кад је царство слабило и нестајало, таква примена 17. канона највише је оштетила баш Цариградску патријаршију. За то се могу навести многи примери, али овде се намеће и довољан је само случај са црквом у Епирској држави.

Наиме, Цариградска патријаршија је настојала да и после 1204. године управља својим епархијама које су се нашле у границама основане и убрзо проширене Епирске државе. Епископи Западног царства су у међувремену извршили неколико хиротонија без њеног учешћа и одобрења.[193] Тако изабране епископе Патријаршија је окарактерисала неканонским. Правдајући се, јерархија Западног царства се позивала на удаљеност својих крајева од Никеје, на настале тешке прилике упадом Латина, али и на државу у чијим границама владар не жели епископе са стране.

---

[186] Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα II, 258—259. Приликом превођења канон задаје извесне тешкоће. Код Н. Милаша (Правила с тумачењима I, 369) превод одступа од грчког текста.

[187] *V. Beneševič,* Joannis Scholastici Synagoga L titulorum I, München 1937, 216 (ἡ τάξις καὶ ὁ τύπος τῆς παροικίας).

[188] Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα I, 259—261, 392.

[189] Исто, 262—263, 394—395.

[190] Исто, 261—262, 392—394.

[191] *Н. Милаш,* Каноничко начело православне цркве при разређењу црквених области, Задар 1884, 14.

[192] Тако Γεράσιμος Κονιδάρης, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ „τάξις“ αὐτῶν Α΄, Ἀθῆναι 1934, 45, 63. Уп. Μίονтραγκ Πέτροβιτς, нав. дело, 227 нап. 15.

[193] Види, на пример, Epirotica 260—263 No 13; 268—269 No 16; 270 No 17.

Владарев став по питању попуњавања удових епархија у земљи пренео је патријарху Манојлу навпактски митрополит Јован Апокавк: „Нико, каже Комнин, не осећа туђ бол, стога оно за шта трпи и толико се мучи не оставља властима ван границе, већ хоће Ромејској власти да придода све градове које законом рата освоји и напорним трудом отргне од латинске руке; над њима (тј. градовима) он има контролу и за њих је доста давно испољио храброст. А у његовој области није мали број оних, који поседују знање и врлине да епископски управљају . . .[194] Извештавамо твоју узвишену светост чистом савешћу срца, слободном мишљу, језиком истине, да наш моћни цар неће да се архијереји са истока хиротонишу и шаљу на удове епархије запада."[195]

Сличан став је касније испољио и Хоматијан кад је за град Сервију поставио епископа, иако је та епархија припадала Цариградској патријаршији. Догодило се то кад је цар Теодор I Анђел био веома моћан и знатно после Савине хиротоније. Тим поводом Хоматијан у својој апологији патријарху Герману[196] каже, између осталог, да је Теодор, који је пореклом „од Дука и Анђела и Комнина", многа места ослободио од Латина, „једна законом рата, друга стратешким методом", па тако и град Сервију,[197] за који је он поставио епископа, јер се нашао у границама Теодорове државе. Занимљиво је да се Хоматијан у апологији не правда и хиротонијом коју је патријарх Манојло извршио над Савом. Разлог је јасан: тиме би обеснажио сопствени аргумент да је због политичке границе поставио епископа у Сервији и, истовремено, потврдио оправданост Савиног дела да се у границама Србије хиротонишу епископи из народа, а не из друге државе. Прећуткивање тог догађаја је можда и један од знакова да се Хоматијан помирио са чињеницом да је заувек изгубио јурисдикцију над епархијама у Србији.

Наведени примери сведоче колико је применом другог дела 17. канона Халкидонског сабора пао у сенку његов први део, по којем црквене области припадају оним епископима који њима и управљају, „а нарочито ако су их тридесет година ненасилно имали и управљали."[198] Нема сумње да је јерархија Западног царства својим ставом према патријарху знатно допринела да се ни у државу Стефана Првовенчаног не шаљу епископи са стране. Хиротонијом Саве за архиепископа и стварањем Српске цркве Цариградска патријаршија је на одговарајући начин узвратила Охридској архиепископији.[199] Према томе, на постављена Хоматијанова питања Сави одговорено је аргументима узетим углавном из црквене праксе која је проистекла из односа између тих двеју цркава.

Следећи даље канонску страну у Хоматијановом писму, треба се задржати на месту где каже Сави: „. . . Србија се налази у области трона Бугарске која је, тј. Србија, добила епископа рашког, архијереја кога ру-

[194] Epirotica 275 No 17; уп. стр. 277.

[195] Epirotica 289 No 26.

[196] *Pitra* VII 577—588.

[197] Исто, 577—578.

[198] Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα II, 258; *Н. Милаш*, Правила с тумачењима I, 369.

[199] Σπ. Νικ. Λαγοπάτης (нав. дело, 53) запажа: „Манојло је пристанком да се оснује независна Српска црква хтео, поред осталог, да умањи постојећи опасан утицај охридског архиепископа Хоматијана".

кополаже архиепископ Бугарске, и тако си се противно канонима заодео достојанством архијерејства, и открио си се као присвајач туђе епархије, и заборавио си се, из безумља — како изгледа — поставши одговорним по казнама божанских канона, јер си добро постављене од отаца одлуке без потребе пољуљао или, тачније речено, помутио."[200] Пошто се у Србији живи „побожно и хришћански," и пошто њом — наводи се даље — „управља архијереј дат од отаца," за Саву се каже да „није из ревности према јеванђељу, већ из претераног частољубља ускочио у достојанство архијереја."[201] Овако испољен гнев сведочи о сазнању јерархије у Охриду да оно што се догађа у Србији, по благослову из Никеје, ни мало није наивно. Другим речима, јасно је већ било да се у Србији оснива ново црквено устројство на темељу стечене пуне аутокефалности. У прилог овоме говори и податак из писма о судбини епископа у Призрену, чије се име не наводи и у науци је дуго било непознато. Свакако је то Нићифор који се помиње у већ споменутом бракоразводном спору између Ђорђа и Обраде,[202] што је за историју Призренске епископије свакако важан податак. Ево како је Хоматијан приговорио Сави у вези са епископом у Призрену: „Нарочито ако је истина и оно да си, нашав канонски постављеног епископа, тј. оног у Призрену, тирански га избацио из епископије, нагнавши га, јадника, на оставку, да би се, тобоже, под формом оставке то зло сматрало без одговорности, а уместо њега поставио си тамо онога који ти је по вољи, онда си тако умножио над собом гнев канона, боље рећи гнев Бога због кршења канона."[203]

Пре дословног навођења још неколико канона против Саве, у писму су изражене мисли које посредно сведоче о сазнању јерархије Охридске цркве да је Србија имала услове за стицање црквене аутокефалности: „Ако је можда требало и дати места твојој жељи, дужан си био, о најдражи, не неком другом, него поглавару бугарске епархије, као аутокефалном, и његовим епархијским архијерејима да прибегнеш и затражиш достојанство, и свакако би га добио по канонском расмотрењу и уз пристојну икономију. Колико је недолично што си — код аутокефалног архијереја — од другога примио хиротонију, знају они који су добро истражили списе закона и канона."[204]

Прво се излаже текст 35. апостолског канона, којим се предвиђа свргнуће епископа ако „ван својих граница врши рукоположења у градовима и селима."[205] Затим следи неколико сродних канона: 2. Другог васељенског сабора,[206] 8. Трећег васељенског сабора,[207] 13. и 22. Антиохиј-

---

200 *Pitra* VII 383; уп. превод *Осшроїорскоі*, нав. дело, 179.

201 *Pitra* VII 384.

202 *Pitra* VII 437—442.

203 *Pitra* VII 384; уп. *Осшроїорски*, нав. дело, 181; Миодраг Пурковић, Српски патријарси средњег века, Диселдорф 1976, 10.

204 *Pitra* VII 384—385.

205 Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα II, 47; *Н. Милаш*, Правила с тумачењима I, 96—97.

206 Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα II, 169—170; *Н. Милаш*, Правила с тумачењима I, 242.

207 Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα II, 203—204; *Н. Милаш*, Правила с тумачењима I, 300—301.

ског помесног сабора[208] и 12. Четвртог васељенског сабора,[209] који такође штите права сваког епископа и епархије, прописујући истовремено најстроже казне за прекршиоце. Циљ је свакако био да се тиме жигоше првенствено Савин поступак, а уједно и поступак патријарха Манојла. Међутим, обојица јерараха су одлучно приступили делу оснивања самосталне Српске цркве, имајући за главни основ улогу и права патријарха као васељенског, затим широку примену друге половине 17. канона Халкидонског сабора и границе суверене краљевине Србије. На тим чињеницама се, углавном, заснива правна ваљаност Савине хиротоније и дате аутокефалности.

После изложених канона писмо се приводи крају, уз наглашавање казнених мера ако Сава своје понашање не саобрази њима: „... ево саборно изјављујемо твојој часности да ћеш добро учинити ако одступиш од права која одувек припадају нашој епархији, а која сада незаконито држиш, и као уразумљен вратиш их на своје место, па се у сазнању неканоничности тог подухвата вратиш на пут којим су одувек ишли твоји оци, онда ћеш можда и опроштај добити за ту разумност. Ако пак неодступно следиш тој дрскости и издржиш сопствену досаду, презревши ово наше писмо, сам ћеш себе учинити подложним канонској казни, коју ти, наравно, законито упућујемо са снагом права; подвргавамо те одлучењу од свете и живоначалне Тројице и искључујемо те из заједнице верника као прекршиоца наредбе свештених и божанских канона и као оног који је уздрмао и помутио црквено стање, које су из почетка свети оци установили. На основу тога ће бити подложни истој одговорности и они који с тобом опште, било да су клирици, или световног реда и звања."[210]

Чињеница је да Сава није поступио по жељи јерархије Охридске цркве, већ је наставио са уређивањем новог црквеног устројства у Србији. Такође је чињеница да немамо одређених података да ли је Хоматијан потврдио или опозвао изречену у писму казну екскомуникације над Савом и онима који са њим опште. Најпре ће бити да се у Охриду сматрало довољним оно што је писмом већ речено и да би сваки поновљени потез био сувишан. Према томе, треба поћи од онога што је познато и одговорити шта је могло утицати на Саву и његову јерархију да не одустану од свог дела и поред изречене тешке казне одлучења из црквене заједнице. Одговор на ово питање је од посебног значаја, поготову што се у науци није ни покушавало да се о томе проблему расправља, већ се задовољавало претпоставком да се Сава није ни обазирао на претње у писму.

По канонско-догматском учењу Православне цркве искључиво право да суди има онај који ужива право хиротоније.[211] Саву је хиротонисао патријарх Манојло на основу прерогатива који су проистицали из титуле „васељенски". Помоћу ње је, како је већ речено, патријарх још више узвисио свој трон и јерархијски положај, преузевши улогу да се ста-

---

[208] Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα III, 150—151, 164—165; *Н. Милаш*, Правила с тумачењима II, 62—63, 67.

[209] Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα II, 246; *Н. Милаш*, Правила с тумачењима I, 359—360.

[210] *Pitra* VII 389—390; уп. *Осшроiорски*, нав. дело, 187.

[211] О томе опширније: Βλασίου Φειδᾶ, Προϋποθέσεις διαμορφώσεως τοῦ θεσμοῦ τῆς πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, Ἀθῆναι 1969, 178, 210 ἑξ. 308.

ра о јединству свих цркава[212] и постављању „правих и законитих архијереја.“[213] Један од тих архијереја био је и Свети Сава. Судску власт над њим стекао је патријарх правом хиротоније, али давањем аутокефалности аутоматски је та власт пренета на сабор епископа Српске цркве. Од тог момента је патријарх практично изгубио свако право да, евентуално, суди Сави, или било којем његовом архијереју.

Пошто Димитрије Хоматијан нема никаквог удела у Савиној хиротонији, јасно је да не може имати ни судску власт над њим. У томе је основни разлог што су претње Сави остале без правног дејства. У моменту када је за њих сазнао, Сава је већ био окружен сабором новоизабраних епископа, који су имали пуну и искључиву духовну власт над црквама у Србији. Према томе, Сава је имао правног основа да одговори Хоматијану онако како је својевремено одговорио александријски архиепископ Теофило (385/412) цариградском архиепископу Јовану Златоусту (398—404), када је овај хтео да му суди: „Сматрам, дакле, да ти није непозната наредба канона у Никеји, који прописују да се епископ преко границе не ставља под суд . . . Ако би и требало да ми се суди, Египћани ће, а не ти . . . “[214]

Писмо је Саву затекло у рангу архиепископа, а то звање су носили од IV века поглавари Римске, Цариградске, Александријске, Антиохијске и Јерусалимске цркве. Попут ових цркава и Српска архиепископија је у својим границама имала суверену управну и судску власт на основу 2. и 6. канона Никејског васељенског сабора (325), којима су „постављени темељи хипермитрополитске организације црквене управе на темељу политичке власти . . . “[215] С обзиром на такав канонски статус Српске архиепископије, о основаности оптужби из писма меродаван је био да решава сабор представника свих православних цркава. Међутим, нема података да је Хоматијан предузимао мере за сазив свеправославног сабора. С друге стране, пуно канонско-догматско општење аутокефалних цркава, па и Охридске убрзо, са Српском архиепископијом, најбоље сведочи о општепризнатој канонској ваљаности њене аутокефалности.

* * *

Протестном писму које је Хоматијан упутио 1220. године првом архиепископу српском Сави, због хиротоније у Никеји и оснивања аутокефалне Српске цркве, углавном се прилази с тежњом да се омаловажи садржина и аутор. Стога се иде толико далеко да се Охридској архиепископији негира и статус аутокефалне цркве. За оспоравање Хоматијанових навода неки научници сматрају јаким аргументом истицање да је Сава, као клирик Свете Горе, био под јурисдикцијом Цариградске патријаршије, на основу чега га је патријарх Манојло (тада у Никеји) с пра-

---

212 Epirotica 264 No 14.

213 Epirotica 269 No 16.

214 *Migne PG* 47, 25: „Οἶμαι μέν σε μὴ ἀγνοεῖν τὸ διάταγμα τῶν ἐν Νικαίᾳ κανόνων, ὅπου θεσπίζουσιν ἐπίσκοπον ὑπερόριον μὴ κρίνειν δίκην... Εἰ γὰρ καὶ δέοι με κριθῆναι, παρὰ τῶν Αἰγυπτίων, καὶ οὐ παρὰ σοῦ...“

215 В. Φειδᾶ, нав. дело 147 и 156.

вом хиротонисао за архиепископа. Чине се покушаји да се Хоматијан оповргне и позивањем на права, тобоже, Цариградске цркве да управља епархијама у Србији које су, како се тврди, силом отете од Дирахијске (Драчке) митрополије и стављене под јурисдикцију Охридске архиепископије.

Проучавањем историјско-правне стране Хоматијановог писма, које треба сматрати важним документом (јер посредно сведочи о напорима Срба да се у складу са тадашњим погледима на државу и цркву што боље учврсте на своме тлу), дошло се до закључка да је научно неодрживо позивање на поменуте аргументе против Хоматијана из следећих разлога:

а) Аутентични документи говоре да је Цариградска црква званично признавала пуну аутокефалност Охридској архиепископији. Тек од оснивања Епирске државе (1204), која се појављује као озбиљан супарник Никејском царству и у чијим политичким границама су се нашле извесне епархије цариградске јурисдикције, доводи се у питање аутокефалност Охридске цркве.

б) Сава јесте био клирик Свете Горе, али ова је стављена под јурисдикцију цариградског патријарха скоро сто година после његове хиротоније.

в) Да су епархије у Србији припадале Цариградској цркви ова их, без сумње, не би отуђивала, већ би их задржала за себе, јер је иначе држала управу над четири епархије Драчке митрополије.

Правна ваљаност Савине хиротоније и аутокефалности Српске цркве заснива се, углавном, на следећим чињеницама:

1. Патријарх Манојло I (1215—1222) је познатој титулатури поглавара Цариградске цркве додао епитет „васељенски“ и заиста деловао у том смислу. Наиме, због трона и јерархијског положаја који је имао, патријарх је, нарочито у то време, своју васељенску улогу испољавао кроз старање о јединству свих цркава, а посебно кроз истицање права да поставља „праве и законите архијереје.“ Свети Сава је, несумњиво, био свестан ауторитета васељенског патријарха. Пред собом је имао и узор велике привржености њему, као васељенском, у своме пријатељу митрополиту солунском Константину Месопотамитису, који га је произвео за архимандрита. С друге стране, јерархија Охридске архиепископије је због сукоба јурисдикција била у супарничким односима са Никејском црквом. Све те околности представљају јак разлог да се Сава обрати за хиротонију и аутокефалност патријарху у Никеји, а не архиепископу у Охриду. Уосталом, колико је исправно и оправдано овакво Савино опредељење види се и по томе што чак ни Хоматијан не касни да поглавара цркве у Никеји назове својим „духовним оцем и васељенским патријархом.“ Сава је, међутим, то схватио пре Хоматијана.

2. Од 1217. године Србија је суверена краљевина. Црквеним епархијама које су биле у њеним политичким границама управљала је Охридска архиепископија. У то време је јерархија Западног царства (Епира) практиковала да своје црквене границе протеже и на патријархове епархије, које су се због политичких промена нашле у државним границама Епира. Пред патријархом су се правдали да њихов „моћни цар неће да се архијереји са истока хиротонишу и шаљу на удове епархије запада.“

У суштини, радило се о примени друге половине 17. канона Халкидонског сабора, помоћу којег је првенствено Цариградска црква тежила, док је царство било велико и моћно, да своје црквене границе поистовети са државним.

Таква примена 17. канона је допринела да и Србија у својим политичким границама има аутокефалну цркву, што је патријарх Манојло благословио 1219. године, свестан чињенице да државна сувереност Српске краљевине не дозвољава Хоматијану да осујети то дело. Отада се ни у државу Стефана Првовенчаног не шаљу епископи из туђине.

Хоматијанове претње о искључењу из црквене заједнице Саве и свих који са њим опште остале су без правног дејства зато што, по учењу Православне цркве, искључиво право да суди има онај који ужива право хиротоније.

Каноничност аутокефалности Српске архиепископије је најбоље осведочена пуним канонско-догматским општењем са њом свих тадашњих аутокефалних православних цркава.

Miodrag Petrović

ASPECT HISTORICO-JURIDIQUE DE LA LETTRE DE CHOMATIANOS »AU PLUS RÉVÉREND PARMI LES MOINES ET FILS DU GRAND JOUPAN DE SERBIE KYR SAVA«

La lettre de protestation que Chomatianos avait adressée en 1220 au premier archevêque serbe Sava, à cause du sacre à Nicée et de la fondation de l'église autocéphale serbe est généralement abordée avec la tendence à mépriser le contenu et l'auteur. A cet effet on va jusqu'au point de contester à l'archevêché d'Ochride même le statut de l'église autocéphale. Certains savants considèrent comme un fort argument pour la contestation des allegations de Chomatianos le fait que Sava, en tant que clerc du Mont Athos, était sous la juridiction du Patriarcat de Constantinople, en vertu de quoi le patriarche Manuel (à cette époque à Nicée) l'avait sacré archevêque. On fait des tentatives de démentir Chomatianos en invoquant le prétendu droit de l'Église de Constantinople d' administrer les diocèses en Serbie qui étaient, comme on l'affirme, enlevés de force à l'archidiocèse de Dyrrachium et placés sous la juridiction de l'archevêché d'Ochride.

En étudiant les aspects historiques et juridiques de la lettre de Chomatianos, qu'il faut considérer comme un document important (car elle témoigne indirectement des efforts faits par les Serbes de se stabiliser sur leur sol, conformément aux idées de l'époque sur l'état et l'église), on est arrivé à la conclusion que l'invocation des arguments contre Chomatianos est scientifiquement intenable pour des raisons suivantes:

a) Les documents authentiques disent que l'Église de Constantinople avait officiellement reconnu la pleine autocéphalie de l'archevêché d'Ochride. C'est seulement à partir de l'établissement de l'Etat d'Epir (en 1204), qui apparaît comme un rival sérieux à l'Empire de Nicée et dans les frontières politiques duquel s'étaient trouvés certains diocèses de la jurisdiction constantinopolitaine, que l'on commencea à mettre en question l'autocéphalie de l'église d'Ochride.

b) Sava était clerc du Mont Athos, mais celui-ci ne fut placé sous la juridiction du patriarche de Constantinople que presque cent ans après le sacre de Sava.

c) Si les évêchés en Serbie avaient appartenu à l'église de Constantinople, celle-ci ne les auraient pas, sans doute, aliénés, mais les auraient retenus pour soi, car elle tenait, du reste, les quatre évêché de l' archidiocèse de Dyrrachium sous son administration.

La validité juridique du sacre de Sava et de l'autocéphalie de l'Église serbe est basée, en général, sur les faits suivants:

1. Le patriarche Manuel Ier (1215—1222) avait ajouté au titre connu du chef de l' Église de Constantinople, l'épithète »oecuménique« et il agissait en effet conséquemment. A cause du trône et de la position hiérarchique qu'il détenait, le patriarche manifestait, surtout en ce temps-là, son rôle oecuménique par le soin de l'unité de toutes les églises et tout particuliêrement en mettant en relief son droit de nommer »les évêques vrais et légitimes«. Saint Sava était, sans doute, conscient de l'autorité du patriarche oecuménique. Il avait devant lui aussi le modèle du grand dévouement envers lui, en tant que patriarche oecuménique, dans son ami, le métropolite de Thessalonique Constantin Mésopotamitis, qui l'avait promu archimandrite. De l'autre côté, la hiérarchie de l'archevêché d'Ochride, à cause du conflit des juridictions, était en rapports de rivalité avec l'Église de Nicée. Toutes ces circonstances représentent une forte raison pour Sava de s'adresser pour l'obtention de l'autocéphalie et pour son sacre au patriarche de Nicée et non pas à l'archevêque d'Ochride. D'ailleurs, combien juste et légitime était une telle détermination de Sava, on le voit même du fait que Chomatianos lui-même ne tarde pas à nommer le chef de l'Église de Nicée son »père spirituel et patriarche oecuménique«. Sava, pourtant, l'avait compris bien avant Chomatianos.

2. A partir de l'année 1217 la Serbie devint un royaume souverain. Les diocèses comprises entre ses frontières politiques étaient sous la direction de l'archevêché d'Ochride. A cette époque-là, la hiérachie de l'Empire de l'Occident (Epir) prètiquait d'étendre aussi ses frontières ecclésiastiques sur les diocèses du patriarche, lesquelles, à cause des changements politiques, s'étaient trouvés entre les frontières politiques de l'Epir. Ils prétextaient devant le patriarche que leur »puissant empereur ne veut pas que les évêques de l'Orient soient sacrés et envoyés aux diocèses vacants de l'Occident«. Il s'agissait, au fond, de l'application de la seconde moitié du canon 17 du concile de Chalcédoine, par lequel l'Église de Constantinople tendait en premier lieu, tant que l'Empire était grand et puissant, d'identifier ses frontières ecclésiastiques avec celles de l'Etat.

Une telle application du canon 17 a contribué à l'établissement de l'église autocéphale dans les frontières politiques de la Serbie, ce que le pa-

triarche Manuel avait béni en 1219, conscient du fait que la souveraineté politique du Royaume serbe ne permetrait pas à Chomatianos de faire échouer cette oeuvre. A partir de là on n'envoyait plus les évêques de l'étranger dans l'Etat d'Etienne le Premier Couronné.

Les menaces de Chomatianos d'excommunier Sava et tous ceux qui sont en relation avec celui-ci sont restées sans effet juridique parce que, selon la doctrine de l'Église orthodoxe, le droit exlusif de juger n'appartient qu'à celui qui jouit du droit de l'imposition des mains.

Le caractère canonique de l'autocéphalie de l'Archevêché serbe est le mieux démontré par le fait que toutes les églises orthodoxes autocéphales de l'époque étaient en pleine communication canonique et dogmatique, avec l'Église serbe.

Зборник радова Византолошког института, XIX, 1980.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XIX, 1980.

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

ПОСЕДИ ВИЗАНТИЈСКИХ ПРОВИНЦИЈСКИХ МАНАСТИРА У ГРАДОВИМА

Проучавање крупног земљопоседа, те важне компоненте у животу Византије, не може се замислити без потпуне слике о манастирским добрима. Бројне монашке обитељи, расуте по пространствима Царства, имале су током његове дуге историје велика имања која су чинила основ њиховог угледа и економске моћи, а и представљала основ њиховог даљег опстанка. Зато су досада у бројним истраживањима изречени многи судови о манастирским поседима, њиховом статусу, привилегијама и тд. Међутим, до недавно се пажња научника није трајније задржала на поседима које су бројни манастири имали по градовима царства. Тек пре десетак година совјетска научница М. Пољаковска посветила је неколико корисних радова овој теми, у којима је са узорним познавањем извора посматрала поседе византијских провинцијских манастира, пре свега у Солуну и Серу[1]. Иако њени радови дају низ тачних запажања и истраживачких резултата, уверени смо да проблем градских поседа провинцијских манастира заслужује пажњу и то из неколико разлога. Пре свега, М. Пољаковска је свој интерес искључиво посветила манастирским добрима у Солуну и Серу XIV па и XV века. Тада, заиста, манастири, нарочито светогорски, стичу и највише поседа по градовима, али се мора констатовати да их они имају и у ранијим столећима. Са друге стране, током последње деценије византолошка наука је обогаћена критичким издањима докумената већег броја светогорских манастира која неке значајне текстове први пут презентирају, док друге издају боље и критичније. Таква нова издања М. Пољаковска није могла да користи.

Слика о поседима византијских провинцијских манастира по градовима у доброј мери зависи од општих етапа у развитку таквих урбаних заједница, а о томе су досада изречене само опште напомене. Е. Кирстен

[1] *М. А. Поляковская,* Городские владения провинциальных монастырей в поздней Византии, Виз. врем. 24 (1964) 202—208; иста, Монастырские владения в Фессалонике и её пригородном районе в XIV — XV вв., Античная древность и средние века, Сборник статей по истории древнего мира и средних веков, Свердловск 1965, 17—46; иста, К вопросу о характере городской и пригородской монастырской собственности в поздней Византии, Античная древность и средние века, Сборник статей по истории древнего мира и средних веков, Свердловск 1966, 75—85.

распознаје неколико основних типова византијских градова. После VII века у Византији углавном постоје градови као утврђења (κάστρα) који чине део одбрамбеног система[2]. Промене у њиховом типу и структури настају у XII веку, када се под династијом Комнина на главним путевима јављају градови као трговачки и економски центри у западноевропском смислу речи, а постепено нестају утврђени градови ранијег типа[3]. Значајне промене у животу византијских градова настају после 1204. године када, због сасвим нове и специфичне ситуације, држава више нема једно језгро, па на разним странама византијске територије ничу нови центри у тек створеним грчким или латинским државама.[4]. Није нам намера да овом приликом испитујемо византијске градове, већ смо само желели да, полазећи од резултата Е. Кирстена, означимо основне етапе њиховог развитка током дуге византијске историје. Уверени смо да промене у развитку градова могу бити важан показатељ у одређивању епохе у којој су византијски провинцијски манастири показивали појачани интерес да стичи поседе у њима. Природно је претпоставити да се такве тежње јављају у каснијим етапама живота византијских градова, када се они у већем броју преображују у трговачке и економске центре по нечему сличне градовима у другим областима средњовековне Европе. Само то никако не значи да у ранијим столећима византијске историје (VII до XIII век) монашке обитељи нису показивале интерес за стицањем поседа у ближим и даљим градовима.

Почеци појачаног интереса провинцијских манастира за стицање градских поседа делимично су условљени и развитком самих монашких заједница. Средином X века византијско монаштво доживљава своје полетно доба када се, захваљујући делатности испосника св. Атанасија Атонског, полажу први темељи организованог монашког живота на Светој Гори. Током вишестолетног живота под окриљем Византије светогорске монашке обитељи стицале су богате и простране поседе на разним странама, па се њихов поседнички интерес окретао и према градовима, најпре оним ближим а затим и удаљенијим. М. Пољаковска тачно уочава да је пораст градских поседа провинцијских манастира повезан са општим јачањем монашких заједница после ликвидације латинске власти у Цариграду (1261)[5]. Само то никако не значи да овакве појаве нису присутне и у ранијем животу светогорских монашких обитељи.

У првим столећима новог полета монашких заједница, нарочито оних на Светој Гори, строга правила живота њихових житеља нису погодовала стицању поседа у удаљенијим крајевима, па ни у градовима. Већ се у типику цара Јована I Цимиска из 972. године монасима строго забрањује да своје производе продају изван Свете Горе. Само у случају крајње нужде могли су да их продају световним лицима, али на самој

---

[2] *E. Kirsten*, Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI. Inter. Byzantinisten — Kongress, München 1958, 20 sq.

[3] Ibid. 24. Та расматрања аутор допуњује анализом повеље цара Алексија I Комнина Млечанима из 1082. године.

[4] Ibid. 34 sq. *Б. Горянов*, Поздневизантийский феодализм, Москва 1962, 240—302 такође посвећује једно поглавље позновизантијском граду. Он верује да је трговачки град — емпорион, био основни тип града од XIII до XV века, а као примере наводи Цариград, Солун и Трапезунт.

[5] *Поляковская*, К вопросу о характере 75.

Светој Гори[6]. Типик из времена цара Константина IX Мономаха (1045) констатује да бродови неких монаха и игумана плове у Цариград и друге градове, продајући вино и друге производе. Затим, следи упозорење да према одредбама типика још из доба цара Василија I монаси могу да имају само мале бродове којима би пловили до Солуна и околних градова[7]. У овом необично занимљивом тексту даље се дозвољава да монаси имају мале бродове од 200 или 300 модија на којима би пловили до Солуна и Еноса. Једино је монасима Ватопеда, а још према одлуци христољубивих и блажених царева, дозвољено да имају већи брод[8]. Монаси Амалфитанци такође могу да поседују већи брод, али не зато да њиме тргују, већ да одлазе у Цариград и одатле доносе потребне ствари, као и дарове верника[9]. У неколико махова исти типик забрвњује монасима да изван Свете Горе продају разне производе (дрво, смола, чамци и др.), предвиђајући као казну заплену такве робе[10].

Међутим, ма колико су одредбе појединих типика биле строге у забрани трговине изван Свете Горе, монаси су путовали и трговали, желећи да тиме економски ојачају своје обитељи. Тако се у писму из из октобра 1109. године цар Алексије I Комнин жали патријарху Николи да светогорски монаси без потребе долазе у Цариград и тиме крше правила и завете монашког живота[11]. Један очигледан пример јасно показује да су манастирске обитељи ипак рано покушавале да осигурају везе са Цариградом. Јануара 1186. године цар Исак II Анђео даје широке привилегије бродовима манастира св. Јована на Патмосу, ослобађајући их плаћања десетка и комеркија, а једампут годишње њихови бродови су могли да долазе у Цариград[12].

Природно је да је тај стално присутан интерес за трговину давао и особити значај градским поседима провинцијских манастира, па су монаси показивали жељу да их стекну. М. Пољаковска тачно запажа да су такви поседи доносили монасима велике користи, јер су одатле добијене производе они могли да продају у самом граду[13]. Истовремено она верује да су непокретна манастирска добра у градовима (земља, куће радионице, пекаре и млинови) ретко отуђивана, јер је манастирска својина, посвећена Богу, сматрана неотуђивом. М. Пољаковска упозорава да треба водити рачуна о томе какврг су типа биле те монашке обитељи, које су стицале поседе по градовима. тј. да ли се ради о царском, ктиторском, црквеном или самосталном манастиру[14].

---

[6] Actes du Prôtaton, ed. *D. Papachrysanthou*, Paris 1975, 213.

[7] Ibid. 226. Још се у типику св. Атанасија Атонског упозорава да монаси продају вино по паланкама и градовима. Cf. *Ph. Meyer*, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894, 106.

[8] Actes du Prôtaton 226 sq.

[9] Ibid. 228.

[10] Ibid. 224 sq. На ове занимљиве одредбе типика обратили су пажњу *Г. Смирнакис*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Атина 1903, 302 и *А. Каждан*, Аграрные отношения в Византии XIII — XV вв., Москва 1952, 166.

[11] Meyer, Haupturkunden 172. Cf. *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches II, München 1925, No. 1250.

[12] *F. Miklosich* — J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi VI, Vindobonae 1890, 120 (Даље цитирано као М.М.). Исте одлуке понавља и повеља из октобра 1195. године. Cf. M. M. IV, 128

[13] *Поляковская*, Городские владения 205.

[14] *Поляковская*, К вопросу о характере 76 сл.

Дакле, постепено јачање манастирских обитељи, као и промене у развитку византијских градова, наводили су монахе да крше строга правила типика који су забрањивали трговину на ширем простору. Један од сигурних начина за обављање такве трговине упућивао је монахе да стичу поседе по градовима. Разуме се да су у повољнијем положају били они манастири који су се налазили близу већих и важнијих градова, јер су могли да тамо брже и лакше добијају разна добра. То се пак не може рећи за светогорске манастире који су више од стотинак километара удаљени од Солуна и других околних градова.

У богатом и привредно развијеном крају западне Мале Азије[15], налазио се велики и угледан манастир Лемвиотиса, чији су монаси рано стекли поседе у оближњем граду Смирни, центру читаве области[16]. Тако већ 1227. године цар Јован III Ватац простагмом наређује Георгију Мономаху, прокатимену Смирне, да опустели манастир св. Георгија Ексокастрита у истом граду треба да постане метох Лемвиотисе[17]. Поступајући према царевој наредби, Георгије Мономах описује имовину тога метоха у Смирни: разне литургијске књиге, а од некретнина кућу, девет појата покривених црепом (κεραμόστεγα), виноград са судовима за вино и солану[18]. Попис поседа Лемвиотисе из марта 1235. године јасно оцртава разноврсност имовине овог метоха у Смирни који има цркву са предворјем, као и четири келије за боравак монаха; иза цркве се налази врт са смоквама и другим плодовима, а испред је виноград[19]. Међутим, простагма Јована III Ватаца (јула 1239), упућена Теодору Иканату, дуксу теме Тракесион, јасно показује да су се у уживању овог поседа монаси Лемвиотисе суочавали са разним тешкоћама, јер, ту се каже да је царев чиновник у Смирни Јован Констомар злостављао метох св. Георгија Ексокастрита, па се обећава да се то убудуће више неће дешавати[20]. Нешто касније (августа 1228) Јован III Ватац даровао је Лемвиотиси оближње село Вари са свим парицима, али и са тројицом парика пресељеника, синовима неког Мела, који су се иселили у Смирну[21]. О статусу и положају ових сељака расправљао је

---

15 О богатству и значају овог краја cf. *H. Ahrweiler*, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081—1314), Travaux et mémoires 1, Paris 1965, 18 sq. То је била најважнија област Никејског царства (1205—1261).

16 *Поляковская*, Городские владения 206 само кратко напомиње да је Лемвиотиса поседовала неке куће у Смирни.

17 *Ahrweiler*, Région de Smyrne 93, 98 каже да се овај смирнски манастир налазио поред бедема тврђаве и да је био метох Лемвиотисе.

18 M. M. IV, 43—45. Простагмом од августа 1232. Јован III Ватац ослободио је плаћања ситаркије метох св. Георгија Ексокастрита у Смирни који је већ припадао Лемвиотиси. Тај метох се спомиње као својина Лемвиотисе и у хрисовуљи истога цара из јуна 1235. године. Cf. Ibid. 45 sq., 20.

19 M. M. IV, 9. Занимљиво је да се у овом акту метох св. Георгија локализује изван зидина старог града Смирне, што *Ahrweiler*, Région de Smyrne 36, n. 43 узима као сигуран terminus ante quem за настанак новог града у Смирни.

20 M. M. IV, 215.

21 Ibid. IV, 1—4. Јован III Ватац је ту одлуку донео посебним хоризмом, насталом између 1224. и августа 1228. године, а она је само потврђена у хрисовуљи од августа 1228. године. Cf. *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches III, zweite, erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von *P. Wirth*, München 1977, No. 1710 (Даље цитирано као *Dölger — Wirth*, Reg. III)

још Б. Панченко, претпоставивши да они као манастирски људи нису били везани за земљу, већ за неке друге послове, можда за трговину[22]. Међутим, прихватљивије изгледа објашњење Г. Острогорског да је ово један од ретких података византијских повеља о сељацима занатлијама, који су били од велике користи манастирима[23]. Налазећи се близу великог приморског града Смирне монаси Лемвиотисе су имали интерес и за неке специфичне облике производње таквог поднебља. Стога се у повељама Јована III Ватаца из 1227. и 1229. године говори о праву монаха да из царских солана у Смирни добијају годишње 200 модија соли[24].

Непосредно или преко већ стечених метоха монаси Лемвиотисе су куповином увећавали поседе у Смирни. Јануара 1231. године Ксенија, монахиња Ангелина, продаје манастиру св. Георгија Ексокастрита њиву у Смирни, засађену смоквама[25]. Хрисовуља Јована III Ватаца (јуна 1235) показује да Левиотиса поседује још једну њиву у старом граду Смирни, купљену од неког Цикандила[26]. Из маја 1236. године потиче документ о кућама које су у старом граду Смирне монаси Лемвиотисе купили од пансеваста Тапина; куће је изгледа саградио покојни пансеваст Мономах, а једна од њих је по његовој жељи припала манастиру Николе Калифа[27]. Куће , купљене од Тапина са црквом и цистерном, спомињу се и у хрисовуљи Јована IV Ласкариса из септембра 1258. године, док их више не налазимо у хрисовуљи Андроника II Палеолога из априла 1284. године[28]. Те околности упућују на закључак да су између 1258. и 1284. године монаси Лемвиотисе изгубили ове куће у Смирни. Сачуван је и један недатирани продајни акт Теодора Кордата који Лемвиотиси продаје виноград у

---

[22] *Б. Панченко*, Крестьянская собственность в Византии, ИРАИК 9 (1904) 102 сл. Занимљиво је да се ти парици односно присељеници потврђују и у каснијим повељама: хрисовуље Јована III Ватаца из јуна 1235. и септембра 1251. године (cf, M. M. IV, 20, 24), као и повеља патријарха Арсенија издата између 1255. и 1260. године, Cf. M. M. IV, 287—9; *V. Laurent*, Les régestes des actes du Patriarcat du Constantinople IV, Paris 1971, No. 1330. Хрисовуља Андроника II Палеолога из априла 1284. не спомиње те људе у Смирни, што показује да они више нису били у животу. Cf. M.M. IV, 28—32.

[23] *Г. Осѿроіорски*, Две белешке о Душановим хрисовуљама светогорском манастиру Ивирону, Зборник Матице Српске 13—14, 1965 (= Споменица Н. Радојчић), 81, н. 39 (= Сабрана дела IV, 226, н. 39).

[24] M. M. IV. 284 sq. Из септембра 1230. потиче акт којим Ксенос и Ана Валки са сином Георгијем даруј манастиру св. Георгија Ексокастрита, који је уствари метох Лемвиотисе, једну солану. Из овог документа се не види да ли се та солана налазила баш у самој Смирни. Cf. M.M. IV, 48—51.

[25] M. M. IV, 46 sq. Та њива се наводи и у попису имања Лемвиотисе из марта 1235., као и у хрисовуљи Јована III Ватаца из јуна исте године. Оба документа спомињу још једну купљену њиву. Cf. M.M. IV, 9, 20. Њива купљена од монахиње Ангелине била је и септембра 1258. својина Лемвиотисе, како показује хрисовуља Јована IV Ласкариса Cf. M.M. IV, 23. За ново датирање повеље cf. *Dölger — Wirth*, Reg. III, No. 1853.

[26] M. M. IV, 20. Исти посед спомиње се и у хрисовуљама Јована IV Ласкариса (1258) и Андроника II Палеолога (1284) само је у међувремену њива претворена у виноград, што је претстављало уноснију пољопривредну културу. Cf. M.M. IV, 23, 30.

[27] M.M. IV, 55 sq. О личности пансеваста Тапина cf. *Ahrweiler*, Région de Smyrne 177.

[28] M.M. IV, 22—26, 28—32. О новом датирању прве хрисовуље cf. *Dölger — — Wirth*, Reg. III, No. 1853.

Смирни, величине два модија, а који је он донео као мираз[29]. Најзад, априла 1239. године Јован III Ватац упућује простагму Јовану Констомару, чиновнику у Смирни, упозоравајући да неки Кадиан омета Лемвиотису у поседовању једног рибарског чамца у Смирни; сада се то простагмом регулише[30].

Природно се намеће претпоставка да је угледна монашка обитељ Лемвиотисе поред Смирне имала поседе и у неким другим градовима западних крајева Мале Азије. Оскудни изворни подаци то и потврђују. Октобра XIII индикта, вероватно 1240. године, Георгије Чауш Мелисин дарује Лемвиотиси разне поседе, па и баштинске куће у Магнезији као накнаду за раније одузете куће[31]. Из нешто каснијег времена (март 1294) потиче акт Гуделиса Тирана који, између осталог, дарује Ламвиотиси куће и радионице (ὀσπήτια καὶ ἐργαστήρια) у Нимфеју[32]. Изнети подаци о поседима које је угледни манастир Лемвиотисе имао по градовима дозвољавају да се учине неки општији закључци. Пре свега, та добра су превасходно сконцентрисана у оближњој Смирни, великом и значајном центру читаве области западне Мале Азије, што је сасвим и природно, јер је Лемвиотиса била једва десетак километара удаљена од Смирне. Монасима је свакако било корисније да стичу поседе у овом великом центру, него у оближњим мањим градовима (Магнезија, Нимфеј др.). Подаци о поседима Лемвиотисе у Смирни и другим градовима западне Мале Азије потичу из повеља једног ограниченог времена — XIII века, јер са заласком тога столећа обновљена Византија почиње да напушта последње остатке поседа у Малој Азији, па престају и наша обавештења о манастиру Лемвиотиси. Међутим, и документи из овог релативно кратког периода сведоче о великој разноврсности поседа које су монаси Лемвиотисе имали у Смирни. У питању су куће, које су представљале уносну некретнину, затим радионице, парцеле обрадиве земље (њиве и винограде), па чак и неки парици који су се бавили одређеним занатима. Уочава се још једна важна карактеристика поседа Лемвиотисе у Смирни: знатан њихов део монаси су стекли куповином од локалних власника, вероватно под за њих изузетно повољним околностима.

Лемвиотиса није била једини манастир који је стицао и поседовао некретнине у градовима западне Мале Азије. Путни извештај Николе Месарита (1208) спомиње у Никеји метох посвећен Христу а као својину патријаршијског манастира Анолаки[33]. С обзиром на оклоност да се тај

[29] M.M. IV, 125.

[30] Ibid. IV, 247. Cf. *Dölger — Wirth*, Reg. III, No. 1767.

[31] M. M. IV, 266 sq. О значају Магнезије у XIII веку за време постојања Никејског царства cf. *Ahrweiler*, Région de Smyrne 17, 31, 45 sq.

[32] M. M. IV, 185—287. *E. Frances*, La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et au XIVe siècles, Byzantinoslavica 16 (1955) 86 региструје овај податак као пример за тврђење да су феудална властелинства у Византији имала радионице у градовима. *Каждан*, Аграрные отношения 169 каже да је земљопоседник Гуделис даровао Лемвиотиси радње и занатске радионице у Смирни и Нимфеју. Тачно је да споменути даровни акт, чији је почетак оштећен, наводи бројне поседе само се за њих не каже изричито да су се налазили у Смирни.

[33] *A. Heisenberg*, Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion II, Sitzungsberichte der Bayer. Akademie der Wissenschaften, Philosis philol. und hist. Klasse 2 (1923) 35 (= Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte, London 1973).

патријаршијски манастир налазио изван Никеје[34], природно је да је поседовао метох у самом граду. Подаци из друге половине XIII века показују да је и један угледан престонички манастир стицао поседе у градовима западне Мале Азије. То је обитељ св. Димитрија Палеолога којој је обновитељ царства Михајло VIII Палеолог посвећивао посебну пажњу[35], па његова аутобиографија наводи и неке поседе којима је цар обдаривао. Споменути су метох св. Тројице са двојицом монаха од којих је један свештеник, затим метох Тима са шест монаха од којих је један свештеник, као и метох Манкафага са двојицом монаха од којих је један свештеник; сви наведени метоси налазили су се у Никомедији. Осим тога, Михајло VIII Палеолог доделио је овом цариградском манастиру метох св. Теолога у Визи и метох св. Хексаптерига у Бруси[36].

Међу монашким заједницама у хришћанима преосталим деловима Мале Азије које су имале поседе у оближњим градовима, занимљиви могу бити и манастира у околини Трапезунта, усамљеног великог града на североисточној малоазијској обали. Али, на жалост, данас расположиви изворни материјал даје о томе више него скромне податке. Славни манастир Вазелон је према традицији још у доба Комнина имао у Трапезунту као метох капелу св. Параскеве, али у сачуваним манастирским актима нема података о овом поседу[37]. Две хрисовуље трапезунтских царева говоре о манастиру Христа Пантократора који се налази недалеко од од самог Трапезунта. Једна од њих, издата 1432. године, каже да је мали манастир св. Николе у старој тврђави близу митрополије био метох монаха Христа Пантократора.[38]

*

* *

Насупрот скромним подацима о градским поседима малоазијских провинцијских манастира за европске области царства располажемо правим обиљем таквих вести. Расположиви изворни материјал — повеље — највећим делом се односи на светогорске манастире, чији су монаси одувек били заинтересовани за стицање поседа у градовима који су се налазили близу њихових поседа изнад северних обала Јегејског мора. Природно је претпоставити да је њихову пажњу привлачио и Солун, велики економски, политички и културни центар који је доживео особити процват баш у позним столећима живота царства. О поседима које су провинцијски манастири имали у Солуну посебно је расправљала М. Пољаковска, имајући у виду искључиво време XIV и XV века. Она исправно сматра да су тада манастирски поседи у овом граду добили особити значај, што показује да у позновизантијским градовима нису створени

---

[34] То сматра *R. Janin*, Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris 1975, 111.

[35] *R. Janin*, La géographie ecclesiastique de l'empire byzantin III. Les églises et les monastères de Constantinople, Paris 1953, 96 sq.

[36] Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua, ed. *H. Grégorie*, Byzantion 29—30 (1959—60) 473 sq. Cf. *Janin*, Les églises 98, 102, 120.

[37] *P. Topalides*, Ἱστορία τῆς ... σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου Ζαβουλὼν ἢ Βαζελών, Trebizonde 1909, 394; *Janin*, Les églises 282.

[38] *V. Laurent*, Deux chrysobulles inédits des empereurs de Trebizonde Alexis IV, Jean IV et David II, Ἀρχεῖον Πόντου 18 (1953) 241—248; *Janin*, Les églises 281 sq.

услови за образовање новог друштвеног поретка[39]. Тачно је да из тога периода потиче највећи број података о поседима светогорских манастира у Солуну, али је извесно да се они јављају и у изворима из ранијих столећа.

Солун је у позновизантијској епоси постао изузетно значајан град који постепено угрожава и примат саме престонице[40]. Сасвим је природно да тако велики и напредан град постаје привлачан за светогорске манастире а тај интерес није пресахнуо до краја византијске историје о чему речито сведочи неиздати говор Григорија Паламе који устаје против трговачке делатности монаха у Солуну, неспојиве са строгим правилима монашког живота[41]. Посматрајући добра светогорских манастира у Солуну, почећемо од оних која се срећу у најстаријим документима. Већ хрисовуљни сигилион цара Константина X Дуке из јуна 1060. године спомиње метох св. Андрије у Солуну који припада Лаври св. Атанасија. Њени монаси могу да овде населе парике ослобођене плаћања пореза а истовремено се тај метох изузима од власти солунског митрополита[42]. Октобра 1092. године цар Алексије I Комнин издаје хрисовуљни сигилион о имунитетним правима парика насељених на Лаврином метоху св. Андрије у Солуну[43]. Најзад, у новом издању аката Лавре налазимо један од издавача недатирани попис манастирских поседа, међу којима се налази и кућа у Солуну, добијена поклоном од протоспатара и стратега Теодора[44]. Остали подаци с солунским поседима Лавре потичу из каснијег времена. Тако хрисовуља обновитеља царства Михајла VIII Палеолога (јануар 1259) међу бројним поседима Лавре наводи и један метох у Солуну са закупнином и њивама[45]. Већ хрисовуља цара Андроника II Палеолога, издата јуна 1298. године, потврђује Лаври св. Атанасија бројне поседе, па и солунске метохе св. Андрије, св. Тројице и св. Евтимија са свим правима[46]. Исти солунски метоси наведени су и у хрисовуљи

---

[39] *Поляковская*, Ман. владения 17. О поседима појединих манастира у Солуну сасвим успут и сумарно говори и *G. Weiss*, Joannes Kantakuzenos — Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch — in der Gessellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert, Wiesbaden 1969, 92 sq.

[40] О значају Солуна cf. Kirsten, Die byz. Stadt 38. sq који каже да је Солун био центар читаве групе тврђава, због чега је имао и посебне облике управе. *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972, 152 сл. такође гаори о великом порасту угледа и значаја Солуна који је бројао око 40.000 житеља баш као и престоница Цариград.

[41] *Горянов*, Поздневиз. феодализм 271.

[42] Actes de Lavra I, ed. *P. Lemerle* etc., Paris 1970, No. 33, 196—198. О садржају акта у односу на сељаке cf. *G. Ostrogorskij*, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1965, 15 sq. (= Сабрана дела I, Београд 1969, 353).

[43] Actes de Lavra I, No. 51, 270 sq. У ранијем издању *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, München 1948, No. 14, 55 колебао се у датирању акта између 1092. и 1107. године. Овај солунски метох Лавре не треба мешати са манастиром истог имена у Перистери изван градских бедема који је такође припадао Лаври. Cf. Actes de Lavra I, No. 1, 86 sq., No. 4, 101 sq. О разлици између ова два истоимена метоха Лавре cf. *Janin*, Les églises 351.

[44] Actes de Lavra I, App. II, 362—364. Иако издавачи не говоре о хронологији овог списка, извесно је да верују да он описује стање пре 1204. године, чим су га уврстили у прву свеску повеља Лавре.

[45] Actes de Lavra II, ed. *P. Lemerle* etc. Paris, 1977, No. 71, 70 sq. *Поляковская* Ман. владения 17 не региструје овај посед, али исправно наглашава да се метоси провинцијских манастира у Солуну често спомињу без навођења имена.

[46] Actes de Lavra II, No. 89, 138—143.

Андроника III Палеолога из јануара 1329. године[47]. Иако су неки ранији истраживачи били крајње резервисани према овим солунским поседима Лавре, наведеним у фалсификованој повељи[48], сада су такве сумње уклоњене, јер су ови метоси споменути и у хрисовуљи Андроника II Палеолога из 1298. године, чији је текст до недавно био непознат, а на располагању имамо и прави текст хрисовуље Андроника III Палеолога из јануара 1329. године. Под сумњом остају метоси св. Николе и св. Фотина, споменути једино у фалсификованој повељи[49].

Документи из позновизантијског периода дају још података о поседима које је најстарији светогорски манастир имао у Солуну. Синодска одлука патријарха Атанасија (1304—5) говори о избору новог игумана солунског манастира Филокала, за кога се залагала царица Ирина Монфератска. О томе су обавештени монаси Лавре под којима се и налазио солунски манастир[50]. Солунска црква Богородице Персиотисе, чије су традиције биле веома старе, припадала је као метох Лаври св. Атанасија[51]. Завршавајући преглед солунских добара Лавре, упозорићемо на неколико чињеница. Такви поседи се јављају доста рано; још пре 1204. године, што је сасвим природно с обзиром на углед и значај овог најстаријег светогорског манастира. Међутим, истовремено треба констатовати да су у поређењу са оним шта су овде, нарочито у обновљеном Византијском царству имали други светогорски манастири, ти поседи били доста малобројни. Своде се на неколико метоха, чија се имовина не може разабрати из оскудних података повеља.

Међу светогорским монашким обитељима велики углед уживао је Ватопед, што је условљавало стицање одређених поседа и повластица. Нека уопштена сазнања о поседима које је Ватопед имао у оближњим градовима добијамо из потврдних хрисовуља српског цара Стефана Душана (мај 1346 и април 1348). Ту се наводи да се сва манастирска имања ослобађају пореских потраживања, па и она у градовима Солуну, Верији, Драми и Зихни[52]. Први конкретни подаци о поседима Ватопеда у Солуну потичу из 1270. године а односе се на метох св. Николе који се налазио у суседству са св. Пелагијом близу митрополије. Монаси Ватопеда добили су од солунског митрополита Јоаникија дозволу да отуђе овај метох, што су и учинили, продавши га манастиру Зографу[53]. Фалсифи-

---

[47] Actes de Lavra III, ed. *P. Lemerle* etc, Paris 1979, No. 118, 6. Раније је био познат само интерполисани препис ове хрисовуље (cf. *G. Rouillard — D. Zakythinos*, Un faux chrysobulle d'Andronic III Palaiologos, Byzantion 13, 1938, tab. II). И њега су поред пронађеног оригинала публиковали издавачи нове едиције повеља Лавре. Cf. Actes de Lavra III, App. XI, 202—206.

[48] *Dölger*, Reg. V, No. 2616, 2617; *Janin*. Les églises 346, 373, 402, 413 sq.

[49] *Поляковская*, Ман. владения 35 поклања пуно поверење овим подацима, позивајући се на околност да је у питању оригинални фалсификат.

[50] *Laurent*, Reg. IV, No. 1616, 1617. *Janin*, Les églises 418 sq. посвећује доста пажње солунском манстиру Филокала, али не региструје његову везу са Лавром св. Атанасија.

[51] *O. Tafrali*, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, 183, 216; *Janin*, Les églises 383.

[52] *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, бр 11, 80, бр. 18, 144.

[53] Actes de Zographou, ed. *V. Regel*, Виз. врем. 13 (1907) No. 8, 24 sq. Cf. *Janin*, Les églises 402.

кована хрисовуља Андроника II Палеолога Ватопеду, датирана јулом 1292., између осталих поседа спомиње и метох Богородице у Солуну са околним кућама[54]. Не улазећи у питање веродостојности документа, М. Пољаковска дословно преноси његове податке, али погрешно сматра да је метох Богородице био једини солунски посед манастира Ватопеда[55]. Насупрот томе Р. Жанен је остао крајње опрезан према подацима овог кривотвореног документа[56]. Сумње у тачност података фалсификоване хрисовуље нису основане, јер се исти солунски метох Богородице као посед Ватопеда спомиње и у хрисовуљама Андроника II Палеолога из јула 1301. и његовог унука Андроника III из маја 1329. године[57]. Уосталом, метох Богородице у Солуну потврђен је Ватопеду и хрисовуљом Јована V Палеолога (септембар 1356) заједно са закупнином за виноград и осталим приходима[58]. Међутим, поред овог метоха, који наводи и М. Пољаковска, Ватопед је у Солуну имао још неке поседе. Маја 1356. године монаси Ватопеда добили су од Арсенија Цамплакона групу кућа са црквом Богородице Камариотисе у Солуну, али је јануара 1373. тај посед уступљен Константину и Михајлу Кипријану[59]. Најзад, у хрисовуљи Јована V Палеолога из августа 1364. године говори се о манастиру Спаситеља. названом τοῦ Κυρχύρου у Солуну, који се као посед дарује царевом ујаку протостратору Михајлу Манасу Тарханиоту, после чије смрти је требало да припадне монасима Ватопеда.[60] Оцењујући податке о некретнинама које је Ватопед имао у Солуну, треба упозорити да су такви поседи доста малобројни, иако је у питању један од најстаријих и најугледнијих светогорских манастира. Истовремено се уочава да се ти поседи појављују доста касно, ма да неке манастирске обитељи са Свете Горе стичу имања у Солуну и околним градовима и пре прве пропасти царства 1204. године.

Насупрот оваквим закључцима у односу на Ватропед стоје бројни подаци о поседима које је од раних столећа свога постојања у Солуну имао манастир Ивирон, такође једна од најстаријих и најугледнијих светогорских монашких обитељи. Из најранијих деценија живота Ивирона потичу подаци да је овај манастир поседовао као метох манастир св. Леонтија у Солуну. Повељом цара Константина VII Порфирогенита из 958. године он је дарован Ивирону заједно са парицима, а хрисовуља II из 979—80. предлаже да Јован Торник уступи манастире Леонтија, Колова и Продрома Климента Ивирону као замену за два даља манастира

---

[54] *M. Gudas*, Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ΕΕΒΣ 4 (1924) No. 10, 233. О веродостојности повеље cf. *Dölger*, Reg. IV, No. 214 који сматра да је у питању фалсификат из почетка XV века.

[55] *Поляковская*, Ман. владения 32; иста, Городские владения 206.

[56] *Janin*, Les églises 385.

[57] *W. Regel*, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει Ἄθῳ μονῆς τοῦ Βατοπεδίου. S. Peterburg 1896, No. 2, o, No. 4, 15.

[58] *Gudas*, Βυζ. ἔγγραφα No. 15, 238 sq.

[59] *A. Ваšойеgски*, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 11 (1924) 366; 4 (1920) 631—633. Cf. *Janin*, Les églises 381. Исти аутор (p. 390) кратко напомиње да се један метох Ватопеда локализује у кварт Катафрига у Солуну а позива се на одломак објављен у Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 11 (1927) 366.

[60] *Gudas*, Βυζ. ἔγγραφα No. 17, 244 sq. *Janin*, Les églises 416 локализује ову цркву недалеко од Галеријевог славолука.

у Цариграду и Трапезунту.[61] Ови занимљиви подаци показују две ствари: да су монаси Ивирона веома рано поседовали метох у Солуну, као и да су већ тада показивали интерес за стицање имања и у другим великим градовима царства (Цариград, Трапезунт) веома удаљеним од саме Свете Горе.

Међутим, то су тек први подаци о солунским поседима Ивирона. Хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из јула 1079, сачувана у канцеларијском препису, потврђује Ивирону бројне поседе, па и метох у Солуну са манастирима, закупнином, имањима и виноградима.[62] Јануара 1259. године настала је потврдна хрисовуља Михајла VIII Палеолога Ивирону, чији су монаси молили да им се због недаћа изазваних латинском влашћу и гусарским нападима, потврде поседи. Између осталог хрисовуља наводи и метох у Солуну са манастирима, парицима и свим што му припада; име метоха није ни овде наведено.[63] Године 1265 монаси Ивирона уступили су неком Николи Камундину метох св. Климента у Солуну,[64] али о томе поседу много више сазнајемо из синодске одлуке од 5. октобра 1295. године. Акт говори о манастирићу св. Климента и св. Агатанђела у Солуну који су монаси Ивирона уступили Николи Калидусу, односно монаху Неофиту, јер је он сопственим трудом и средствима подигао овај запустели метох. Касније га је Неофит предао своме нећаку Теодору који је уместо да се брине о метоху намеравао да га уступи неком другом. Синод је сада одлучио да Теодор може и даље да држи манастир, али под условом да буде само извршилац ујаковог тестамента, чији текст треба да врати монасима Ивирона. Истовремено треба да се брине о свему што је његов ујак подигао у манастиру.[65] Из јуна 1283. потиче хрисовуља Андроника II Палеолога Ивирону која, између осталог, потврђује и метох у Солуну са манастирима, закупнином од кућа, имањима, виноградима и свим осталим што му припада [66]. Најзад, у другој половини XIII века

---

[61] *V. Langlois*, Géographie de Ptolémée . . . précédée d'une introduction sur le mont Athos, les monastères et des dépôts littéraires de la presqu'ile sainte, Paris, 1867, 36. Публикација нам није приступачна, па смо податке преузели од *Dölger*, Reg. I, No. 669, 765. Cf. *Tafrali*, Topographie de Thessalonique 198 sq.; *Janin*, Les églises 394 sq.

[62] *Dölger*, Schatzk. No. 55, 102. *G. Weiss*, Joannes Kantakuzenos — Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch — in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundret. Wiesbaden 1969, 93 исправно примећује да је Ивирон имао нарочито бројне поседе у Солуну.

[63] *F. Dölger*, Neues vom Berge Athos, Studi biz. e Neoellenici 9 (1957) 84—88 (= Paraspora, Ettal 1960, 345—438).

[64] Тај документ изгледа бележи само *V. Langlois*, Le Mont Athos et ses monastères, Paris 1867, 39. Публикација нам није приступачна па наводимо према *Janin*, Les églises 391. Cf. и *Tafrali*, Topographie de Thessalonique 187. У каталогу повеља Ивирона, сачињеном у XIX веку, сачувана је белешка о хрисовуљи из 1264—5. године која говори о метоху св. Климента у Солуну. Cf. *Dölger — Wirth*, Reg. III, No. 1921a

[65] *Dölger*, Schatzk. No. 100, 259—261. Cf. *Laurent*, Reg. IV, No. 1567; *Janin*, Les églises 391. Тај метох је споменут међу ивирским поседима и у хрисовуљама Јована VI Кантакузина из јула 1351. и Јована V Палеолога из августа 1357. године. Cf. M.*M Gedeon*, Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες, Атина 1936, 45; *Dölger*, Schatzk. No. 9, 45.

[66] Повеља је необјављена па њене одлуке резимира *Dölger*, Reg IV, No. 2095. Одлуке се понављају у хрисовуљи Михајла IX Палеолога од августа 1310., сачуваној само у канцеларијском препису патријарха Нифона из априла 1311. Cf. *Dölger*, Schatzk. No. 37, 108. Иако се не наводи име метоха М. Пољаковска каже да је он био Нерукотворени, а хрисовуљу Михајла IX Палеолога датира само по препису патријарха Нифона. Уп. *Поляковская*, Ман. владения 29.

настао је акт о размени поседа између манастира Хортаита и Ивирона; Хортаит је тада имао цркву св. Георгија у солунској четврти св. Парамона1 коју је у замену уступио монасима Ивирона.[67]

Документи из XIV столећа такође дају податке о солунским поседима Ивирона. Тако се у попису манастирских добара, који су новембра 1317. сачинили Константин Куналис, Димитрије Конгенис и Лав Калогном, спомиње метох св. Јована Продрома у Солуну, као и куће добијене разменом са манастиром Акапниу.[68] Из нешто каснијег времена (април 1320) потиче необично занимљив акт Ане Паксмадо која са братом Димитријем Карсерисом продаје Ивирону три куће у Солуну близу манастира Ахиропиита. У питању је прво стамбена кућа близу куће Аниног девера Михајла, здање са четири сопствена зида, саграђено од камена и цигле а покривено црепом и дрветом; та кућа има два прозора од којих један гледа у двориште манастира Ахиропиита а други у двориште Ане Паксамадо. На ову кућу се ослања друга двоспратна кућа од цигле и камена са три прозора на горњем и једним на доњем спрату. Зграда је стара и у доста трошном стању. Најзад, овде се продаје и трећа кућа са кровом окренутим на једну страну, покривена сувим црепом. Све куће Ана Паксамадо продаје за 60 златника по обрачуну од 12 млетачких златника за један византијски, а новац су продавци примили пред сведоцима.[69] Значајно је да је овде споменути солунски манастир Ахиропиита такође припадао Ивирону.[70]

Марта 1326. неки Георгије Вуцин продаје манастиру Ивирону куће у близини солунског хиподрома. У питању су четири куће поред неких зграда које су од раније биле манастирска својина, али су сада истрожене од зуба времена па их је требало обновити. Свака кућа је имала двориште и бунар, канал и једну заједничку капију према западу; куће су продате за 100 златника, али у млетачким комадима које су продавци примили у присуству сведока[71]. Две временски блиске хрисовуље, настале у различитим владарским канцеларијама, дају нова сазнања о солунским поседима Ивирона. Српски цар Стефан Душан потврдио је априла 1346. грчком хрисовуљом бројне поседе Ивирону, па и следеће солунске метохе св. Јована Продрома, св. Климента, св. Георгија, св. Варваре и св. Анисје.

---

[67] *М. Гедеон*, Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Константинопољ 1911, 385—388 (публикација нам је неприступачна). Cf. *Janin*, Les églises 404. У попису поседа Ивирона (1351) спомиње се метох св. Георгија, добијен разменом поседа са манастиром Хортаита. Cf. *М. Гедеон*, Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες, Атина 1935, 38, 45; *Dölger*, Reg. V, No. 2980.

[68] *Dölger*, Schatzk. No. 68—69, 200 sq. Исто се понавља и у попису из 1320. састављеном од Константина Пергамина и Георгија Фарисеја, као и у оном из априла 1341. који је дело протокинига Јована Ватаца. Cf. *Dölger*, Schatzk. No. 70—71, 203, No. 72—73, 205. У своме прегледу *Поляковская*, Ман. владения 29 не региструје овај солунски посед Ивирона. *Dölger*, Schatzk. 201 исправно претпоставља да су куће биле нови манастирски посед у Солуну. За манастир св. Јована Продрома *Janin*, Les églises 406 верује да је у питању познати солунски манастир, споменут још у повељи Константина VII Порфирогенита. Cf. *Dölger*, Reg. I, No. 652.

[69] *Dölger*, Schatzk, No. 111, 303. *Поляковская*, Ман. владения 18 региструје овај продајни акт, али касније у прегледу поседа Ивирона (р. 29) не наводи ове куће.

[70] *Janin*, Les églises 380,.

[71] *Dölger*, Schatzk. No. 112, 306 sq. Уз куће је био врт са смоквом и преса за виноград. О садржају акта в. *Горянов*, Поздневиз. феодализм 274; *Поляковская*, Городские владения 206; иста. Ман. владения 18.

Они се потврђују са кућама, виноградима, њивама и целим опсегом и поседом[72]. Јула 1351. године цар Јован VI Кантакузин потврђује поседе Ивирону, па се овде наводе и добра у Солуну о којима се дају драгоцене појединости. За манастирић св. Јована Продрома се каже да има куће стечене куповином и даровањем; манастирић св. Климента и Агатанђела такође има куће од куповине и даривања; манастирић св. Георгија, добијен разменом са манастиром Хортаита, има куће, место за врт и дудове, док је манастирић св. Варваре стечен куповином. Уз манастирић св. Анисје, који је смештен изван капије Асомата, налази се земља стечена даривањем, а на крају се наводи место за башту код Златне Капије у Солуну.[73] Најзад, августа 1357. настала је потврдна хрисовуља цара Јована V Палеолога који Ивирону потврђује бројне поседе, па и метохе у Солуну: св. Јована Продрома, св. Климента, св. Георгија, св. Варваре и св. Анисје са кућама, виноградима, њивама и осталом имовином[74].

Један необично занимљив документ из априла 1421. даје јединствене податке о поседима провинцијских манастира у великим градовима. Из тога акта сазнајемо да је Ивирон код Златне Капије у Солуну поседовао баште, свакако на оном месту споменутом већ и у хрисовуљи Јована V Палеолога из 1351. године. Ивирон је још 1404. године те баште дао у закуп породици Аргиропула по цени од 30 златника годишње, иако су ивирски монаси тврдили да је тај посед поред природних производа доносио скоро 60 златника годишње[75]. У међувремену су Аргиропули и сами издали башту под закуп, али за знатно већу суму од 115 перпера, поред прихода у производима и тзв. суботњег давања. Сада су монаси Ивирона схватили да је сума коју су добијали као закуп веома мала, па су тражили да баште поново пређу у њихову потпуну својину[76]. Пошто Аргиропули нису намеравали да се појаве на суду, цар Манојло II Палеолог је јуна 1421. издао простагму сину деспоту Андронику, наложивши му да, уколико се Аргиропули у року од 40 дана не појаве на расправи, баште треба да поново припадну монасима Ивирона[77].

Посматрајући податке докумената о добрима које је Ивирон поседовао у Солуну, мора се признати да они изненађују својом бројношћу и разноврсношћу. Од свих светогорских монашких обитељи Ивирон је имао највећи број поседа у Солуну и то кроз неколико столећа свога живота у византијској епоси. Са друге стране солунски поседи Ивирона

---

[72] *Соловјев — Мошин* бр. 7, 46. *Поляковская*, Ман. владения 29 региструје податке ове Душанове хрисовуље, али не уочава да се неки од наведених метода јављају и у ранијим документима.

[73] *М. Гедеон*, Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες, Атина 1936, 44—49; *Dölger*, Reg. V, No. 2980. Неке од ових солунских метоха Ивирона региструје *Janin*, Les églises 352, 356, 363, 380. Споменута солунска капија добила је име по истоименој цариградској капији. Cf. *Tafrali*, Topographie de Thessalonique 102 sq.; *Dölger*, Schatzk. 71.

[74] *Dölger*, Schatzk. No. 9, 45. О локализацији ових метоха cf. Ibid. 46. Податке региструје и *Поляковская*, Ман. владения 29.

[75] Занимљиво је да се овде наводе различити производи добијени од ових башта: поврће, црни и бели лук, нар, салата, краставци, бундеве и диње.

[76] *Dölger*, Schatzk. No. 102. 266—269. О садржају овог занимљивог акта уп. *Поляковская*, Ман. владения 18, 34 сл.; иста, Городские владения 205 сл. која исправно наглашава да су ове баште имале високу цену због близине пијаце у Солуну. Cf. *Janin*, Las églises 363.

[77] *Dölger*, Schatzk. No. 24, 70.

својом разноврсношћу могу да послуже као добар пример шта су све монашке заједнице стицале и поседовале у једном развијеном византијском граду. Поред метоха који као целине поседују различиту непокретну имовину (куће, њиве, виногради), монаси Ивирона држали су и куће у Солуну које су издавали под закуп и од тога убирали лепе приходе[78]. Међутим, поред ових честих облика поседа, у актима Ивирона појављују се и нови, као на пр. баште које у Солуну имају огроман значај, јер претстављају сигуран извор новчаних прихода. У многољудном граду какав је био Солун прве половине XV века те баште су омогућавале монасима Ивирона да на лицу места продају у њима гајене разноврсне пољопривредне производе.

Међу светогорским монашким обитељима значајно место имао је Хиландар, захваљујући угледу и традицијама, а и великом богатству. Стога је природно претпоставити да су и његови монаси показивали интерес за стицање добара у оближњем великом граду Солуну. Тако су још по документу из једна 1199. године Хиландарци могли да поседују брод од 1000 модија којим би пловили до тема Волерона и Стримона, ка и до солунског приморја[79]. Проучавајући хиландарске метохе, Р. Грујић је веровао да је већ у првој половини XIII века Хиландар поседовао манастир Филокала у Солуну, јер Доментијан каже да је св. Сава за време боравка о Солуну отседао у своме манастиру Филокалу.[80] Не чини нам се убедљиво предложено тумачење да је Хиландар већ у првим деценијама постојања стекао један велики и угледан манастир у Солуну. Прве јасне податке о солунским поседима Хиландара ипак налазимо тек у документима из краја XIII века, што је сасвим разумљиво, јер је приближавањем краља Милутина Византији неизмерно порастао углед српског манастира на Светој Гори. Тако хрисовуља Андроника II Палеолога из јануара 1299. поред осталих поседа потврђује Хиландару и метох св. Георгија у Солуну.[81] Фебруара 1321. Андроник II Палеолог додељује потпуни порески имунитет свим поседима Хиландара, па и метоху у Солуну, што се вероватно односи на метох св. Георгија.[82] Хрисовуља

[78] Уп. *М. Сюзюмов*, Предпринимательство в византийском городе, Античная древность и средние века, Сборник статей по истории древнего мира и средних веков 4, Свердловск 1966, 9 сл. О неким карактеристикама кућа као поседа у византијским градовима уп. *Горянов*, Поздневиз. феодализм 256.

[79] Actes de Chilandar I, ed. *L. Petit*, Виз. врем. 17 (1911) No. 5, 13; *Каждан*, Аграрные отношения 167.

[80] *Р. Грујић*, Топографија Хиландарских метохија у Солунској и Струмичкој области од XII до XV века, Зборник радова посвећен Ј. Цвијићу, Београд 1924, 525.

[81] Actes de Chil. I, No. 13, 34. То се понавља и у словенском преводу хрисовуље погрешно датираном са јануаром 1292. године. Cf. Actes de Chilandar II, ed. *B. Korablev*, Виз. врем. 19 (1915) No. 7, 392. О датуму превода уп. *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик САН 91 (1939) 197; *Dölger*, Reg. IV, No. 2215; *Janin*, Les églises 362. *Грујић*, Топографија хиландарских метохија 525 даје старије датирање словенског превода хрисовуље — јануар 1292. *Поляковская*, Ман. владения 30 регисирује овај хиландарски посед.

[82] Actes de Chil. I, No. 58, 138. У истој повељи се каже да монаси Хиландара могу слободно да поседују виноград купљен „εἰς τὸ μέρος τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης", али се овде свакако ради о поседу у околини Солуна. У акту од јуна 1328. Марија Дикранис и Георгије Прокопије уступају Хиландару имање св. Илије на источној страни града Солуна, а између села Ропалије и Фускула. Cf. Actes de Chil. I, No. 117, 241—246. Свакако да се ни овај посед није налазио у самом граду Солуну.

истог цара (јануар 1316) показује да Хиландар поседује један метох у Солуну, чије је снабдевање водом доведено у питање; зато је одређено да метох добија воду из манастира Хортаита. Поред тога у овој хрисовуљи се као солунски посед Хиландара наводи и имање (τοπίον) величине једног модија а купљено од супруге Лава Меланхрина.[83]

У документима из прве половине XIV века постоје подаци и о неким мањим хиландарским поседима у граду Солуну. Хрисовуља Андроника II Палеолога из јуна 1321. потврђује разне поседе Хиландара, па и виноград у Солуну, стечен даром неке удовице Ане[84]. У доста оштећеном тексту хоризме Андроника II Палеолога, упућене маја 1326. солунском кефалији, спомињу се хиландарске куће и метох у Солуну које се ослобађају обавезе примања чиновника и војника[85]. Најзад, у словенској потврдној хрисовуљи цара Стефана Вушана из 1348. Хиландару се потврђује и црква св. Тројице у Солуну са кућом и местом[86] Посматрајући изнете податке о хиландарским поседима у Солуну, можемо учинити неке закључке. Пре свега се уочава да српски манастир није имао нарочито бројна добра у овом великом граду. Изгледа да је у питању био само један метох, посвећен св. Георгију, као и неки мањи поседи које су монаси Хиландара стицали различитим начинима. Истовремено треба упозорити и да сви подаци о солунским имањима Хиландара потичу из повеља насталих у времену између 1299. и 1321. године, када су Хиландарци могли да користе добре везе краља Милутина са царским двором и да стичу поседе у овом великом и напредном византијском граду.

На Светој Гори је постојала још једна јужнословенска обитељ — бугарски манастир Зограф, који је такође био заинтересован за стицање поседа у Солуну. Прве податке о таквим поседима налазимо у повељи из септембра 1270. године, када ватопедски игуман Мамас продаје монасима Зографа за суму од 240 перпера метох св. Николе у Солуну, који се налазио у суседству св. Пелагије а близу митрополије. Овде су наведени и занимљиви разлози за продају метоха: игуман Ватопеда каже да су његова браћа већ поседовала метох у Солуну у коме су могли да бораве и да се одмарају, па да је неопходно да и монаси Зографа коначно добију слично боравиште у овом великом граду. Дакле, нема сумње да је то

---

83 Actes de Chil. I, No. 31, 72 sq. Одлуке се понављају у хрисовуљама Андроника II Палеолога и његовог унука Андроника III, издатим јула 1317. године. Cf. Actes de Chil. I, No,. 32 73. —77, No. 33, 78—80; *Dölger*, Schatzk,. No. 7, 40 sq. Ове податке о хиландарским поседима региструје и *Поляковская*, Ман. владения 30. У прегледу солунских цркава и метоха *Janin*, Les églises 373 каже да се у хрисовуљи Андроника II Палеолога из јула 1317. као хиландарски посед спомиње метох св. Илије у Солуну. Међутим, текст наводи само метох без имена, док за метох св. Илије, дарован од Јована Драгомана, и супруге, каже да се налазио у Каламарији.

84 Actes de Chil. I, No. 62, 146 sq. То се понавља и у хрисовуљи Андроника III Палеолга од истог датума. Cf. Ibid. No. 63, 148 sq. Хрисовуљом од јуна 1323. Андроник III Палеолог даје јеромонаху Калинику као посед манастир св. Георгија у Солуну, али није сигурно да је тај Калиник имао директне везе са Хиландаром. Cf. Ibid. No. 90, 191 sq.

85 Actes de Chil. I, No. 139, 294 sq. Уп. *Поляковская*, Ман. владения 30. О датуму хоризме cf. *Dölger*, Reg. IV, No. 2548.

86 Actes de Chil. II, No. 38, 497. Уп. *Грујић*, Топографија хиландарских метохија 525; *Поляковская*, Ман. владения 30 не зна за овај хиландарски посед.

био први метох који су Зографци стекли у Солуну[87]. Међутим, већ наредни подаци о солунским поседима Зографа намећу одређене дилеме, јер се у хрисовуљи Андроника II Палеолога (августа 1289) монасима Зографа поред низа других поседа потврђује и метох св. Николе у Солуну, назван Слатка Вода[88]. Намеће се као природна претпоставка да је у питању исти метох који су монаси Зографа 1270. купили од Ватопеда[89]. Маја 1320. Константин Пергамин и Георгије Фарисеј, познати порески пописивачи тих година, саставили су један попис поседа Зографа; овде се поред других добара наводи и солунски метох св. Николе, назван Киров.[90] Убрзо су се солунски поседи Зографа увећали стицањем још једног метоха, о чему нас обавештава хоризма Андроника II Палеолога, настала по свој прилици маја 1326. године. Тај акт говори о два зографска метоха у Солуну, оба посвећена имену св. Николе, а названа Киров и Сгуров, Они су и раније припадали Зографу κατὰ λόγον ἐνοικίου καὶ ἀναχαμπτικοῦ а према хрисовуљама и простагмама покојних царева Ромеја, као и сина Андроника II Палеолога — Михајла IX, али их је цар даровао неком Филипу Девлицину да би их сада вратио манастиру.[91] Већ следеће године (марта 1327) монаси Зографа су увећали добра у Солуну, јер су од браће Каламана купили куће у кварту св. Пелагије а код цркве св. Николе; цена је изнсила 250 млетачких златника.[92] Најзад, фалсификована хрисовуља Јована V Палеолога из јануара 1342. године спомиње бројне поседе Зографа, па и два метоха св. Николе у Солуну: један је назван Сгуров, док се за други на наводи узгредно име.[93]

[87] Actes de Zographou No. 9, 25—27. Tafrali, Topographie de Thessalonique 190 sq. погрешно закључује да је црква св. Пелагије уствари била зографски метох. *Janin*, Les églises 405 верује да се црква св. Пелагије називала према градској четврти у којој се налазила. Податак о овом поседу региструје и *Поляковская*, Ман. владения 32.

[88] Actes de Zographou No. 11, 29—31.

[89] То претпостављају *Dölger*, Reg. IV, No. 2194 и *Janin*, Les églises 402. Насупрот томе *Поляковская*, Ман. владения 32 сл. верује да се ради о два различита метоха посвећена св. Николи: један се налазио у кварту св. Пелагије, а други се звао Слатка Вода.

[90] Actes de Zographou No. 53, 41 sq. Cf. *Tafrali*, Topographie de Thessalonique 190; *Janin*, Les églises 402. У прегледу зографских поседа у Солуну *Поляковская*, Ман. владения 32 сл. не наводи овај метох.

[91] Actes de Zographou No. 24, 52 sq. У старом издању хоризма је на основу сачуваног IX индикта са знаком питања датирана у мај 1326. године. Међутим, о њеној хронологији је расправљао *Dölger*, Reg. IV, No. 2194, пошавши од тога да се у тексту спомињу хрисовуље и простагме покојних царева, као и цара сина Андроника II Палеолога. Овај други податак може се односити само на Михајла IX, цара и савладара Андроника II Палеолога, а пошто уз његово име не стоји епитет покојни, значи да је и споменута хоризма Андроника II Палеолога настала у времену између 1295., када је Михајло IX крунисан за цара и савладара, и 1320., када је умро. Сачувани IX индикт упућује на две године у овом временском периоду: 1296. и 1311. Извесну забуну у ово на први поглед убедљиво датирање уноси околност да је у горе споменутом попису имања манастира Зографа из 1320. међу солунским поседима наведен само метох св. Николе Киров, што би указивало да је други солунски метох посвећен такође св. Николи а назван Сгуров Зограф стекао после 1320. године. То би говорило да се и хоризма Андроника II Палеолога може датирати у 1326., како су претпостављали и њени издавачи.

[92] Actes de Zographou No. 25, 54 sq. Cf. *Janin*, Les églises 402; *Поляковская*, Ман. владения 19.

[93] Actes de Zographou No. 33, 77. О веродостојности ове хрисовуље cf. *F. Dölger*, Die Mühle von Chantax. Untersuchung über vier unechte Kaiseurkunden, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου, Athen 1935, 13—28 (=Byzantinische Diplomatik, Ettal 1956, 189—203); *Dölger*, Reg. V, No. 2874, 2875.

Изнети подаци о солунским поседима Зографа показују да они нису били нарочито бројни; прво је то био само метох св. Николе, назван Слатке Воде или Киров, а нешто касније монаци су стекли још један метох, посвећен имену истог светитеља а назван Сгуров. Оба метоха су монаси Зографа користили за издавање или за боравак у Солуну. Томе свакако треба додати и куће купљене марта 1327., које су се налазиле близу једног од ових метоха.

На Светој Гори је већ тада постојала још једна словенска монашка обитељ — руски манастир св. Пантелејмона, али она у средњем веку није уживала онакав углед какав ће стећи у каснијим столећима. Та околност је утицала и на пораст његове непокретне имовине у градовима, па и у самом Солуну, Зато су и подаци о солунским поседима св. Пантелејмона више него скромни. Тек хрисовуља Андроника II Палеолога из септембра 1311., која руским монасима потврђује бројне поседе, спомиње и метох св. Зинаиде у Солуну. Додуше, из њених редова се свакако види да је тај метох и раније био посед св. Пантелејмона, потврђен хрисовуљом цара Михајла VIII Палеолога[84]. Када је Света Гора дошла под српску власт цар Стефан Душан је јануара 1348. издао хрисовуљу манастиру св. Пантелејмона са потвдом бројних поседа па и метоха у Солуну и колним областима.[95] Таква уопштена потврда солунских метоха налази се и у хрисовуљи Јована V Палеолога из септембра 1353. године.[96] Дакле, подаци докумената јасно говоре само о једном поседу који је руски манастир св. Пантелејмона имао у Солуну: био је то метох св. Зинаиде, споменут још у хрисовуљи обновитеља царства Михајла VIII Палеолога.

Трагајући даље за солунским поседима светогорских манастира, морамо се вратити грчким монашким заједницама. Из јула 1089. године потиче један акт о поседима манастира Ксенофонта који наводи три дворишта у Солуну, као и куће у близини цркве св. Мине.[97] Међутим, то је сасвим усамљен податак о једном солунском поседу Ксенофонта из ранијег времена. Захваљујући истраживањима Р. Жанена. делимично је познат садржај неиздатог документа Ксенофонта (септембар 1311) који спомиње манастирски метох у солунском кварту Асомата а у суседству поседа манастира Хексаптерига. Вероватно да је тај метох био посвећен св. Серафинима[98] Хрисовуља Андроника II Палеолога, издата

---

[94] Акты руского на святом Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеймона, Киев 1873, No. 20, 164. Cf. *Janin*, Les églises 373; *Dölger*, — *Wirth*, Reg. III, No. 2068. Метох је споменут и у фалсификованој повељи истога цара датираној такође септембром 1311. године. Уп. *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик САН 91 (1939) 251—258; *Dölger*, Reg. IV, No. 2334. *Полякoвская*, Ман. владения 36 региструје податке повеља Андроника II Палеолога о солунском метоху св. Зинаиде као поседу св. Пантелејмона, али не уочава да се овде спомиње и повеља Михајла VIII Палеолога која потврђује исти посед.

[95] *Соловјев — Мошин* бр. 17, 130. На основу ове повеље метох региструје и *Р. Грујић*, Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку, Историјски часопис 5 (1955) 69.

[96] Акты Пантелеймона No. 21, 174.

[97] Actes de Xenophon, ed. *L. Petit*, Виз. врем. 10 (1903) No. 1,25. О цркви св. Mine cf. *Janin*, Les églises 397.

[98] *Janin*, Les églises 372. Из још једног такође непубликованог акта Ксенофонта (1315) сазнајемо да је митрополитска црква св. Паладије у Солуну добијала годишњи приход од поседа које је Нићифор Кладон уступио монасима Ксенофонта. Cf. *Janin*, Les églises 383.

око 1322., садржи драгоцене податке о добрима монаха Ксенофонта у Солуну; ту се пре свега наводи метох св. Богородице са кућама, двориштем и другим зградама за издавање, а у близини метоха налазе се још неки поседи: двориште (αὐλή), купљено од Кавасила, као и три радионице (ἐργαστήρια); спомињу се још и два дворишта, стечена даровањем, једно иза храма св. Асомата, а друго недалеко од манастира Филокала[99].

Бројни докумети из XIV па и првих деценија XV века пружају још по који податак о поседима појединих светогорских монашких обитељи у Солуну. Хрисовуља Андроника II Палеолога из октобра 1326. наводи да је манастир Филотеј имао у Солуну два метоха: св. апостола Петра и Павла и св. Лангадина. Ти метоси поседују 8 модија винограда, баште, куће са издавања и један посед (τόπον) на коме се сваке године одржава вашар на празник св. Георгија.[100]. Исте метохе, али без описа поседа, потврђује монасима Филотеја и хрисовуља српског цара Стефана Душана из априла 1346. године.[101] Међу угледним светогорским манастирима који су стицали добра у Солуну налазио се и Есфигмен, коме цар Михајло VIII Палеолог хрисовуљом издатом између јануара и јуна 1259.[102] потврђује многе поседе, па и метох код цркве св. Асомата у Солуну.[103] Хрисовуља истог цара од јуна 1259. показује да се ради о метоху посвећеном имену св. Георгија. Хрисовуља Стефана Душана, издата највероватније приликом његовог царског крунисања (април—мај 1346) потврђује бројне поседе монасима Есфигмена, па и метох св. Пророка Продрома у Солуну.[105] То свакако показује да је у првој половини XIV века стицањем још једног метоха Есфигмен увећао поседе у самом Солуну.

---

[99] Actes de Xenophon No. 8,64. Старији издавачи су хрисовуљу датирали у време мало после 1330. године, приписујући је тако цару Андронику III Палеологу, али смо ми преузели новије датирање. Cf. *Dölger*, Reg. IV, No. 2473. *Поляковская*, Ман. владения 19 сл., 22 наводи садржај документа као пример да су манастири куповали или добијали на дар поседе у Солуну, али не зна за новије датирање. *Janin*, Les églises 385 датира акт према Ф. Делгеру и наводи да неиздати документи из 1313. и 1348. године показују да је овим метохом управљао монах Нифон. У прегледу солунских поседа Ксенофонта *Поляковская*, Ман. владения 29 наводи и метохе св. Богородице и св. Георгија, позивајући се на фалсификовану хрисовуљу Андроника II Палеолога из 1302,. коју користи према *Dölger*, Reg. IV, No. 2245. Међутим, та хрисовуља говори о поседима манастира Ксиропотама. О тој повељи в. нап. 107.

[100] Actes de Philothée, ed. W. *Regel*, Виз. врем. 20 (1913) No. 6, 20. Садржај повеље региструје *Поляковская*, Ман. владения 31.

[101] *Соловјев—Мошин* бр. 8, 650. Уп. *Поляковская*, Ман. владения 31. *Janin*, Les églises 352, 363, познаје само ове податке о солунским метосима Филотеја, док не наводи горе споменуту хрисовуљу Андроника II Палеолога из октобра 1326. године.

[102] Actes d'Esphigménou, ed. *J. Lefort*, Paris. 1973, No. 6, 62 sq. Cf. *Dölger-Wirth*, Reg. III, No. 1867.

[103] Старији издавачи (Actes d'Esphigménou, ed. *L. Petit*, Виз. врем. 12, 1906, No. 12 и *Соловјев—Мошин* бр. 14) веровали су да је у питању хрисовуља српског цара Стефана Душана. *Д. Анастасиевич*, Эсфигменские акты царя Душана, Sem. Kond. 10 (1938) 58 sq. и Byzantion 12 (1934) 625—638 веровао је да се ради о хрисовуљи византијског цара Андроника II Палеолога. Cf. *Dölger*, Reg. IV, No. 2078. *Поляковская*, Городские владения 206 и Ман. владения 31 два пута наводи овај документ прво као повељу Стефана Душана а затим Андроника II Палеолога. Нови издавач сматра да је у питању акт Михајла VIII Палеолога.

[104] Actes d'Esphigménou, APP. A, 184 sq. Cf. *Dölger-Wirth*, Reg. III, No. 1875.

[105] Actes d'Esphigmenou No. 22, 102, sq. О веродостојности документа уп. *Анастасиевич*, Эсфигменские акты 57. *Поляковская*, Ман. владения 31 региструје ове податке. *Janin*, Les églises 406 наводи један манастир посвећен Јовану Продрому у Солуну, али каже да је он припадао монасима Ивирона.

Повеље показују да су поседе у Солуну стицали и други мањи и не баш много угледни светогорски манастири. Тако из јуна 1294. године потиче хрисовуља Андроника II Палеолога манастиру Каракалу коме се потврђује и солунски манастирић Спаситеља, назван Агиомаврит.[106] Августом 1302. датирана је фалсификована хрисовуља Андроника II Палеолога која манастиру Ксиропотаму потврђује многе поседе, па и куће у Солуну, поклоњене од царевог нећака деспота Јована Комнина Палеолога (?), као и цркве св. Богородице и св. Георгија, купљене од покојног Музалона[107]. Иако се ради о кривотвореном документу не треба занемарити његове податке, јер је настао из оригинала који је некада постојао у Ксиропотаму[108]. О важности солунских поседа Ксиропотама речито сведочи неиздата простагма Јована V Палеолога из јула 1362. (?) која ослобађа манастирска имања у Солуну од пореских и других обавеза.[109] Најзад, из септембра 1420. потиче повеља Марије Хагиоритисе која светогорском манастиру Дионисија и његовом игуману Данилу дарује келију посвећену Четрдесеторици Мученика у солунској четврти Омфала. Посед се налазио на лепом месту у средини широке улице, али је током времена руиниран, нешто од кише а нешто од злонамерних суседа. Игуман Данило треба овде да подигне цркву у чије диптихе ће се унети имена Марије и њених родитеља, а и спомињати у службама[110].

Међутим, не треба веровати да су само светогорски манастири имали поседе у Солуну, јер је овај велики економски и управни центар свакако привалачио пажњу и других монашких обитељи, расутих по крајевима континенталне Грчке. На жалост, о солунским поседима тих манастира имамо више него скромне податке. Цар Михајло VIII Палеолог је после 1274. године издао хриосовуљу источнотесалијским манастирима Макринитисе и Неопетре, доделивши им манастир Христа Латома у Солуну са свим правима и стварима у граду, као и изван њега. Ту се наводе њиве, виногради, млинови и куће за становање, а наглашава се да овај манастир треба са служи монасима Макринитисе и Неопетре као место за боравак у Солуну.[111]

Наведени и анализирани подаци о поседима које су провинцијски манастири имали у Солуну, дозвољавају да се учине неки закључци. Пре свега, пада у очи важна околност да се скоро искључиво, бар према расположивим вестима, ради о светогорским манастирима, чији су монаси

---

[106] *Dölger*, Schatzk. No. 38, 112. Пошто се у тексту каже да се манастирић налазио „κατὰ τὴν Θεσσαλονίκην“, *Janin*, Les églises 416 се пита да ли се он заиста налазио у Солуну. *Поляковская*, Ман. владения 33 верује да се тај метох налазио у Солуну.

[107] Actes de Xéropotamou, ed. *J. Bompaire*, Paris 1964, App. III, 234.

[108] *Dölger*, Reg. IV, No. 2245. *Поляковская*, Ман. владения 29 омашком регисструје ове метохе као поседе Ксенофонта, иако истовремено (p. 18) тачно региструје податке ове повеље, али цитирајући је само по регесту Ф. Делгера и не узимајући у обзир околност да је у питању фалсификат.

[109] *Dölger*, Reg. V, No. 3087.

[110] Actes de Dionysiou, ed. *N. Oikonomides*, Paris, 1968, No. 19, 112—114. *Janin*, Les églises 412 не познаје ново издање. На основу података саме повеље келија се може локализовати близу цркве св. Димитрија и старог јеврејског кварта. Cf. Actes de Dionysiou, 111.

[111] M. M. IV, 336—339. *Janin*, Les églises 393 каже да се манастир Спаситеља Латома налазио у солунској тврђави.

стицали поседе у овом великом граду. То је сасвим разумљиво с обзиром на географску близину Солуна не само у односу на светогорске монашке обитељи, него и на њихове бројне поседе, расуте по солунском залеђу. У настојању да стекну добра у Солуну разуме се да су у предности били најугледнији и најјачи светогорски манастири. Мора се признати да изненађујуће делује чињаница да највећи број података налазимо о поседима Ивирона у Солуну, чији су монаси овде претекли сабраћу из можда славнијих и старијих светогорских манастира (Лавра св. Атанасија, Ватопед). Иако су неки светогорски манастири већ у првим столећима свога живота стицали добра у Солуну, ипак највећи број вести о њима добијамо из повеља краја XIII и прве половине XIV века. Оваквом стању наше обавештености доприноси и давно уочена околност да је из овог периода сачуван највећи број повеља светогорских манастира. Најзад, важно је уочити да су светогорски манастири имали веома разноврсне поседе у Солуну, баш као што се и може очекивати када је у питању многољудан град са веома развијеним привредним животом. Солун је у позновизантијској епоси био центар већег дела европских поседа царства. Зато су светогорски манастири овде имали у оквиру метоха или појединачно разноврсне облике непокретних добара. Биле су то често куће које су издавањем под закуп постајале сталан и сигуран извор новчаних прихода; сем тога куће су служиле и као боравишта за светогорске монахе који су због разних послова често долазили у Солун. Поред кућа светогорски манастири су овде стицали и друге поседе, као нпр. радионице њиве, винограде! баште и др. Ови последњи облици некретнина, карактеристични за позновизантијски град који је сачувао неке видове пољопривреде, били су необично уносни. Јер, монаси су могли да производе са њива, башта и винограда продају на градским пијацама, што је претстављало извор сигурних и сталних новчаних прихода.

*

* *

Међу европским градовима позног царства значајно место имао је Сер, захваљујући своме политичко-географском положају: чувао је залеђе и прилазе Солуну. У покушајима да се опишу поседи које су у овом граду имали провинцијски манастири, треба поћи од обитељи св. Јована Продрома на Меникејској Гори у непосредној близини Сера. Узимајући у обзир околност да је манастир основан око 1275. године, може се констатовати да је он доста рано почео да стиче поседе у оближњем Серу. Прве вести о њима даје хрисовуља Андроника II Палеолога из јуна 1309. која одређује да, између осталог, манастир треба да поседује три куће у Серу; две су од њих биле радионице а трећа пекара.[112] Међутим, већ подаци повеља из наредних деценија јасно показују да су се брзо повећали поседи манастира св. Јована Продрома у оближњем Серу Јер, јуна 1321. цар Андроник II Палеолог, излазећи у сусрет молби српског краља Милутина и супруге му Симониде, дарује опширну потврдну хрисовуљу монасима. св. Јована Продрома. Манастиру се овде потврђују

---

[112] Les archives de Saint — Jean. Prodorme sur le mont Ménécée, ed. par *A. Guillou*, Paris 1955, No. 4, 45.

бројни и разноврсни поседи у Серу: прво три радионице, затим две куће близу капије Фора, места за куће (οἰκοτόπια) близу Синадина, куће близу Вуце и Хијеромнимона и пекара (μαγγιπικὸν οἴκημα) у суседству тзв. св. Василија. Поред тога наводе се бројни млинови и виногради у разним деловима Сера.[113] Хрисовуља Андроника III Палеолога из јануара 1329. у ствари говори о власничком праву манастира св. Јована Продрома над метохом у Серу, посвећеном истом светитељу, али сасвим уопштено потврђује имања и метохе (κτήματα, μετόχιά τε καὶ προάστεια) у овом граду.[114]

Стварну слику о неизмерном и брзом порасту поседа манастира св. Јована Продрома у оближњем Серу пружа нам драгоцен, иако само делимично сачуван практик, настао између 1339. и 1342. године[115] Од серских поседа овог манастира пре свега се наводи радионица близу Царске Капије [116] коју је монасима даровао Зервос, сакелије серске митрополије. Спомињу се и друге радионице у граду: једна у близини, купљена од неког Мавселенга, затим радионице купљене од Триса, Лупинара и Токсара, као и једна коју је даровао неки Јеракница.[117] Исти акт потврђује манастиру гостинску кућу (ξενοδοχεῖον οἶκον) коју је даровао Аравант, као и башту (κηποτόπιον) код куле св. Николе, дарован од неког Кардамија.[118] Манастир је раније у граду Серу имао и имање (τοπίον) са уљаром (τζυμηλαρεῖον) која је касније напуштена, тако да се сада овде налазе куће за издавање (οἰκήματα ἐμφυτευτικά). Затим се наводи имање (τοπ΄ον) где су биле куће хетеријарха Калидала и његове сестре Фокене, а за које су они манастиру плаћали годишњи закуп.[119] Из овог фрагментарног пописа види се да је манастир св. Јована Продрома имао у граду Серу и седам млинова о чему је добио и хрисовуљу Андроника III Палеолога.[120] Даље се наводи виноград у крају св. Василија, стечен поклоном од неког Филипа.[121] Најзад, попис показује да је манастир св. Јована Продрома поседовао у Серу и шест кућа, добијених разменом са Ксеном Мурмуром, као и других пет кућа од његовог нећака.[122] Познато је да је крајем септембра

---

[113] Ibid. No. 9, 55. Све је то поновљено у хрисовуљи Андроника II Палеолога са истим датумом. Cf. Ibid. No. 10, 58.

[114] Ibid. No. 24, 87 sq. Хрисовуља истог цара (маја 1332) потврђује да се оба манастира посвећена св. Јовану Продрому — на Меникејској Гори и у самом Серу — налазе под једним игуманом и да треба несметано да поседују сва имања. Cf. Ibid. No. 26, 92—95. Из јула 1339. потиче акт монахиње Ипомони која дарује св. Јовану Продрому на Меникејској Гори манастир св. Георгија Крионерита који се налазио сасвим близу бедема Сера. Cf. Ibid. No. 34, 112 sq.

[115] У старијем издању (*Соловјев — Мошин* бр. 42, 323—331) практик је датиран у време око 1345. године.

[116] За тај локалитет види план средњовековног Сера у BZ 3 (1894) pl. I.

[117] Archives de Saint Jean Prodrome No. 35, 116.

[118] Ibid. No. 35, 116. У коментару се каже да се кула св. Николе налазила близу Царске Капије. Cf. BZ 3 (1894) pl. I.

[119] Archives de Saint Jean Prodrome No. 35, 116.

[120] Да та хрисовуља потиче од Андроника III Палеолога cf. *Dölger*, Reg. IV, No. 2834a

[121] Archives de Saint Jean Prodrome No. 35, 116. За локалитет св. Василија cf. BZ 3 (1894) pl. I.

[122] Archives de Saint Jean Prodrome No. 35, 117. Затим следи набрајање низа њива које се нису налазиле у самом граду Серу. Cf. Ibid. No. 35, 117 sq.

1345. године богат и напредан град Сер дошао под власт српског краља Стефана Душана, а та промена се повољно одразила на положај манастира св. Јована Продрома на оближњој Меникејској Гори. Јер, неке поседе споменуте у попису из 1339—42. године краљ Стефан Душан потврђује манастиру већ хрисовуљом из октобра 1345. године. Тако су овде у граду Серу наведене различите радионице код Царске Капије, као и куће за издавање по разним крајевима града.[123]

Међутим, Сер је као економски и административни центар имао велики значај у животу светогорских манастира, утолико пре што се у широј околини града у долини реке Струме налазио читав низ њихових поседа. Зато је сасвим разумљиво што су атоске монашке обитељи биле заинтересоване за стицање поседа у Серу, али се подаци о њима срећу доста касно, тек у актима из XIV века. Хрисовуља Андроника II Палеолога из маја 1239. потврђује манастиру Ватопеду бројне поседе, па и неке који се налазе у Серу. То су куће са двориштем затим куће за издавање и виногради, поседи купљени од неког Куртикија; спомиње се кућа εἰς τὸ ἐμπόριον τῶν Σερρῶν коју је манастиру даровао неки Кентарх.[124] Садржај хрисовуље показује да је Ватопед 1329. имао бројне поседе у Серу, које су његови монаси стекли у првим деценијама XIV века, јер у потврдној хрисовуљи Андроника II Палеолога из јула 1301. међу бројним поседима Ватопеда још не налазимо ниједан који би се налазио у Серу.[125] Природна је била жеља монаха Ватопеда да различитим путевима увећавају непокретну имовину, па и поседе у граду Серу. О томе сведочи хрисовуља српског цара Стефана Душана (април 1348) који, поред бројних поседа, Ватопеду потврђује баштинске винограде, њиве и млинове код серске Мале Капије, као и куће у граду, даровање од кир Георгија Фокопула.[126] Из септембра 1356. потиче потврдна хрисовуља Јована V Палеолога Ватопеду која спомиње и метох Богородице Одигитрије у Серу.[127]

Од светогорских манастира поседе у граду Серу имао је и Ивирон, иако прве податке о њима налазимо у документима каснијег времена. То је хрисовуља Стефана Душана (јануар 1346) која Ивирону потврђује куће у Серу. Потврдна хрисовуља истог цара од априла 1346. такође спомиње куће у Серу које припадају Ивирону.[128] У хрисовуљи Јована VI Кантакузина из јула 1351. Ивирону каже се да он посе-

---

[123] Ibid. No. 39, 127—131. Старије издање *Соловјев — Мошин* бр. 2, 7 сл. На почетку повеље се констатује да је Јоаким, митрополит Зихне, подигао манастир св. Јована Продрома на Меникејској Гори као и онај посвећен истом светитељу у граду Серу, па да обе обитељи треба да живе под једним игуманом. Манастир у Серу треба да буде метох монаха на Меникејској Гори.

[124] *Regel*, Χρυσόβουλλα No. 4, 16 sq. О садржају повеље уп. *Панченко*, Крест. собственность 200 сл.; *Поляковская*, Городские владения 206.

[125] *Regel*, Χρυσόβουλλα No. 2, 6—9; *Dölger*, Reg. IV, No. 2239.

[126] *Соловјев — Мошин* бр. 18, 142. *Поляковская*, Городские владения 205 каже да се овде ради о њивама и виноградима у граду Серу величине од 500 модија, иако се ти подаци тичу једног поседа у околини Сера.

[127] *Gudas*, Βυζ. ἔγγραφα No. 15, 239; *Dölger*, Reg. V, No. 3059.

[128] *Соловјев — Мошин* бр. 6, 7, 44. У другој хрисовуљи спомиње се и метох св. Јована Богослова који се налази „εἰς τὰς Σερράς" што се исправно преводи са „код Сера". Cf. Исто бр. 7, 47.

дује манастирић св. Јована Продрома код Сера, заједно са његовим кућама у граду, као и манастирић св. Николе у самом Серу са кућама.[129] Августа 1357. године цар Јован V Палеолог потврђује Ивирону и метох св. Јована Богослова код Сера,[130], а истовремено се спомињу и куће у Серу, које су вероватно припадалае овом ивирском метоху.[131]

Доста рано у односу на друге угледне светогорске манастире поседе у Серу почео је да стиче и Хиландар. Тако већ хрисовуља Андроника II Палеолога (јун 1321) спомиње разне хиландарске поседе, па и баштинску кућу Нићифора Амакса у Серу, стечену поклоном.[132] Занимљиво је да је Хиландар дуго поседовао ову кућу у Серу, јер се она наводи међу бројним манастирским поседима и у хрисовуљи Јована V Палеолога из јула 1351. године.[133] Током следећих година Хиландарци су различитим путевима стицали нове поседе у Серу. Октобра 1323. настао је акт јеромонаха Калиника који је одлуком царских хрисовуља стекао као доживотни посед манастир св. Николе у Серу., али је он одлучио да га пре смрти дарује монасима Хиландара заједно са њивама, виноградима, баштама, вртовима, млиновима и свом осталом имовином .[134] Да је јеромонах Калиник и остварио своју намеру сведочи хрисовуља Стефана Душана из 1348. која Хиландару потврђује и метох св. Николе у Серу са земљом, виноградима и воденицама.[135] Септембра 1324. године Ана Добрин са ћерком Маријом из Сера продаје Хиландару један врт са плодоносним дрвећем и њиву; иако се у акту то изричито не наглашава ти су се поседи по свој прилици налазили у Серу.[136] Маја 1325. Михајло Комнин Пеларгос продаје Хиландару за 180 златника куће у Серу μετ' αὐλῆς καὶ πόρτης а уз напомену да 10 златника дугује Ксену Бају за кућу која му је била дата као мираз.[137] Непосредно после тога априла 1326. године монаси Хиландара купили су од неке Станимаки кућу близу оних здања која су некада била својина Меланхрине, а сада такође припадају Хиландару. Та новокупљена кућа близу царског пута продата је за 40 златника.[138]

У повељама XIV века налазимо занимљиве податке и о поседима које је у Серу имао светогорски манастир Кутлумуш. Тако октобра 1323. Теодора Кантакузина дарује монасима Кутлумуша разна

---

[129] *М. Гедеон*, Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες, Атина 1936, 44—49; *Dölger*, Reg. V, No. 2980.

[130] В. нап. 128.

[131] *Dölger*, Schatzk. No. 9, 44. *Dölger*, Reg. V, No. 3068 погрешно верује да се манастирић св. Јована Богослова налазио у самом Серу.

[132] Actes de Chil. I, No. 62, 146 sq. То се понавља и у хрисовуљи Андроника III Палеолога истог датума. Cf. Ibid. No. 63, 149.

[133] Ibid. No. 138, 293.

[134] Ibid. No. 94, 200—202.

[135] *P. Šafarik*, Okázky občanskeho pisemniztoi, Praha 1870, 102; *Грујић*, Топографија хиландарских метохија 531.

[136] Actes de Chil. I, No. 98, 206 sq.

[137] Ibid. No. 105, 216 sq. Уп. *Поляковская*, Городские владения 206.

[138] Actes de Chil. I, No. 108, 222. Уп. *Поляковская*, Городские владения 206. Из времена између 1323. и 1326. године потиче акт сељака из Сера који продају разне поседе Хиландару, али се ни за један од њих не каже да се налази у Серу. Cf. Actes de Chil. I, No. 109, 223—227; *Поляковская*, Городские владения 205.

добра у Серу: две баште, куће и пекару (μαγκιπεῖον).[139] Познато је да је манастир Алопа био спојен са Кутлумушом, а из фебруара 1341. потиче акт Николе Маргарита, васељенског судије Ромеја, који говори о башти (περιβόλιον) у Серу; посед је Манојло Пеларгос продао Андронику Липинарију, који га је касније даровао манастиру Христа Спаситеља, такође метоху манастира Алопа.[140] Да је та башта заиста била власништво манастира Алопа сведочи повеља из августа 1375. која говори о доласку монаха Игњатија у Сер, послатог од монаха Алопа а због спора око баште (κηποπερίβολον) близу емпорија код цркве Богородице Спаситељице. То је био посед Алопа а преко њега и манастира Кутлумуша.[141]

Повеље пружају обавештења о још неким поседима које су светогорски манастири имали у Серу. Тако 1292. године Андроник II Палеолог потврђује разне поседе манастиру Филотеју, па и пет кућа са двориштем у Серу.[142] И хрисовуља српског цара Стефана Душана из априла 1346. говори о кућама Филотеја у Серу.[143] Фалсификована хрисовуља Андроника II Палеолога Ксиропотаму, сачињена свакако према веродостојној повељи чуваној у манастиру, потврђује монасима метох у Серу, али без обавештења коме је посвећен; уз метох се спомиње црква, извор и три радионице.[144] У српској хрисовуљи из 1349. цар Стефан Душан дарује манастиру св. Пантелејмона поред других поседа и Георгија Лукериса, житеља Сера са децом, кућом и свом непокретном имовином.[145] Сачуван је и један непотпуни текст, вероватно пројект, грчке хрисовуље Стефана Душана истом манастиру који доста нејасно говори о Георгију Лукерису.[146] Занимљиво је да су у Серу поред светогорских монашких обитељи поседе имали и неки други удаљенији манастири. О томе сведочи повеља из фебруара 1313. године којом Козма Панкалос, монах Козма, дарује цариградском манастиру Пантократора многа добра у Серу. Пре свега, овде се наводе три радионице у трговачком делу Сера у тзв. Клопотици (εἰς τὸ ἐμπόριον τῶν Σερρῶν εἰς τὴν λεγομένην Κλοποτίτζαν).[147] Затим се спомињу две пекаре једна купљена од про-

---

[139] Actes de Kutlumus No. 18, 86. Уп. *Поляковская*, К вопросу о характере 77; иста, Городские владения 207. На основу овог акта *Каждан*, Аграрные отношения 169 закључује да је Теодора Кантакузин поклонила Кутлумушу занатске радионице и пекару. У овој повељи се спомиње и храм Богородице Милостиве који се налазио изван градских бедема. *P. Papageorgiu*, Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, BZ 3 (1894) 256 ставља ову цркву у сам град Сер.

[140] Actes de Kutlumus No. 19, 89.

[141] Ibid. No. 33, 128—130.

[142] Actes de Philothée No. 6, 19. Није јасно зашто *Поляковская*, Городские владения 206 каже да су ове куће припадале манастиру Ивирону.

[143] *Соловјев — Мошин* бр. 8, 54.

[144] Actes de Xéropotamou, App. III, 234. Податке ове хрисовуље не треба сасвим одбацивати, јер је *Dölger*, Reg. IV, No. 2245. уверен да је настала на основу веродостојног оригинала који се чувао у Киропотаму.

[145] Акты Пантелеймона No. 21, 174. *Панченко*, Крест. собственность 198 сл. погрешно сматра да се овде ради о метоху у Серу.

[146] *Соловјев — Мошин* бр. 17а, 136.

[147] Actes de Kutlumus No. 8, 12. Поставља се питање значења израза ἐμπόριον: да ли он показује да је у Серу постојао неки трговачки део.

тоновилисима Харитола и друга коју је из темеља подигао сам дародавац; ту су и девет кућа, као и воду (πηγάδιον) „μετὰ ἰδιοπεριορίστου καὶ μονομεροῦς αὐλῆς". Куће је делимично обновио сам дародавац.[148]

Подаци докумената показују да су манастири стицали и поседовали бројна добра у Серу, томе важном граду позновизантијске епохе. Пре свега, овде су се налазиле некретнине манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори, чији су монаси сасвим природно били посебно заинтересовани за поседе у оближњем великом граду. Осим тога овде се налазе и бројна имања угледних светогорских манастира, што показује да је Сер, као велики град, привредни, црквени и административни центар био посебно привлачан за атоске монахе. Међутим, уочљиво је да сви подаци о добрима које су у Серу имали поједини манастири потичу искључиво из повеља XIV века, па чак и из оног времена када се град налазио под влашћу српске државе. Та околност је веома значајна, јер дозвољава да се наслути једна важна етапа у животу овог града у средњем веку. Манастири су овде стицали по врсти и намени необично различите поседе баш као што се и може очекивати када је у питању развијен средњовековни град, жариште привредног и административног живота читаве једне области. У повељама се као манастирски поседи овде спомињу куће, од чијег издавања су монаси убирали обилне и сталне приходе. Спомињу се и бројне радионице (пекаре, уљаре) које су имале велики значај у условима тадашње уситњене и затворене производње. Њихова појава истовремено показује да је Сер у XIV веку постао важан производни центар који је занатским артиклима пре свега снабдевао своје бројне житеље, као и становнике шире околине. Подаци повеља XIV века о манастирским поседима у Серу показују још једну важну карактеристику: манастири често купују поседе у Серу, што није увек био случај у другим византијским градовима. То свакако говори о ужурбаности монашких обитељи да стекну поседе у Серу, граду који се брзо развијао баш у XIV веку; очекивања да ће им побожни власници уступати своје поседе могла су успорити манастире у настојањима да брзо стичу добра у цватућем Серу и да тиме држе корак у оштрој конкуренцији са сабраћом из других светих обитељи. Куповина је била сигуран начин да се тај корак одржи.

* * *

Иако градски живот у Византији није био онако развијен како се то запажа у неким другим земљама средњовековне Европе, територија царства била је посута низом градова. У тим већим или мањим центрима стицали су и имали поседе разни провинцијски манастири. Разуме се да у њиховом посматрању треба почети од оних монашких обитељи које су се налазиле у непосредној близини таквих градова, јер оне ипак чине посебну категорију поседника. Цар Алексије I Комнин маја 1087. године дарује св. Христодулу читаво оствро Липсо, као и

[148] Ibid. No. 8, 52. О садржају акта в. *Каждан*, Аграрные отношения 169; *Поляковская*, Городские владения 207.

половину кастела Панталије на Леросу.[149] У практику Евстатија Харсијанита (јул 1087 — април 1089) наводи се половина кастела Панталије, али се истовремено манастиру Христодула додељује и друга половина.[150]

За време Комнина у европским деловима Византијског царства основано је неколико угледних манастира међу којима се налазио и манастир Бачково, чији је ктитор Григорије Пакуријан, истакнути великаш из доба цара Алексија I Комнина. Типик ове монашке обитељи пружа драгоцена сазнања о стварима које нас овде занимају. При крају његовог текста налази се списак докумената који се чувају у цариградској Великој цркви, па се наводе и хрисовуље о манастирским поседима у Филипопољу, Теодосиопољу и Мосинопољу.[151] Конкретни подаци типика на жалост само у нечему обогаћују наша сазнања о поседима манастира Бачкова. Тако се спомињу места за куће у Мосинопољу која је купио ктитор да би овде и сам подигао куће. Такође се наводе и куће у истом граду, купљене од Вародана, човека самог Григорија Пакуријана, као и метох. Већ на почетку своје историје манастир Бачково имао је двориште у граду (κάστρον) Перитеориону, посед којим је господарио Апасије, брат покојног топарха Ахсартина.[152]

Други велики манастир у европским крајевима царства основао је 1152. године севастократор Исак, син цара Алексија I Комнина. Била је то обитељ Богородице Космосотире, недалеко од трачког приморског града Еноса. Типик овог манастира даје занимљиве податке о његовим поседима. Овде се доста уопштено говори о непокретним добрима манастира у самом Еносу, али се ипак издвајају куће које су монаси овде поседовали.[153] Типик даје занимљиве податке о трговини монаха у оближњем граду Еносу, где су они једном у години могли да продају уље.[154] Најзад, редови типика показују да је манастир Богородице Космосотире имао поседе (τοπία) и у граду Трајанопољу, који су раније припадали самом севастократору Исаку Комнину.[155]

У повељама XIII и XIV века налазимо још неке случајне податке о поседима појединих провинцијских манастира у оближњим градовима. Тако хрисовуља Михајла VIII Палеолога из априла 1259. потврђује бројне поседе Новом Манастиру на Хиосу, па и неке који су се налазили у самом граду Хиосу: куће, баште, напуштена имања, два купатила и

---

149 М. М. VI, 26. Исто говори и акт од јуна 1087., што је истог месеца потврдила и Ана Даласена, мајка цара Алексија I Комнина. Cf. Ibid. 29, 32 sq. О садржају ових докумената в. још *Панченко*, Крест. собственность 147 сл.

150 М. М. VI, 34, 36, 40.

151 Typikon de G. Pacourianos, ed. *L. Petit*, Виз. врем. 11 (1904) 54. Cf. *P. Lemerle*, Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Pariss, 1977, 154.

152 Typikon de G. Pacourianos 11; *Lemerle*, Cinq études 135.

153 Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos, ed. *L. Petit*, ИРАИК 13 (1908) 52 sq., par. 69.

154 Ibid. 49, par. 63. Уп. *Поляковская*, Городские владения 208. Полазећи од каснијих података Критовула, *Горянов*, Поздневиз. феодализм 279 обраћа пажњу на трговачки значај Еноса који је трговао са оближњим јегејским острвима али и са неким далеким земљама.

155 Typikon de la Kosmosotira 53, par. 69, 73 sq. par. 116.

цркву звану Политикон.[156] Из априла 1287. потиче хрисовуља Андроника II Палеолога која манастиру Богородице код Стиларија потврђује и метох св. Јована Богослова у граду (κάστρον) Стиларију, као и куће раније дароване простагмом истог цара.[157] На сасвим другој страни византијске територије недалеко од Трикале у Тесалији налазио се манастир св. Георгија у селу Завлантији. Хрисовуља Андроника II Палеолога из 1336. године поред других манастирских поседа наводи и манастирриђ св. Николе и Трикали са свим правима и опсегом.[158]

Прелазећи на други тип поседа које су провинцијски манастири стицали по градовима доста удаљеним од њих, прво морамо обратити пажњу на светогорске монашке обитељи. Пошто у непосредној близини Свете Горе није било већих градова, то се међу градским поседима тамошњих манастира јавља само оваква врста некретнина. Већ препис хрисовуље цара Нићифора III Вотанијата Ватопеду (јануар 1080) наводи као манастирски посед и метох у граду (κάστρον) Хрисопољу са придошлим житељима манастира.[159] Хрисовуља цара Алексија I Комнина (фебруар 1082), сачувана само у препису, каже да су монаси Ватопеда имали у Хрисопољу куће за издавање, заједно са купатилом; ти поседи у граду (κάστρῳ) Хрисопољу, као и све што је Ватопед поседовао изван њега, ослобађају се свих дажбина.[160] Знатно каснији документи такође сведоче о добрима Ватопеда у Хрисопољу. Хрисовуља српског цара Стефана Душана из априла 1348. потврђује Ватопеду цркву и кућу у граду (κάστρον) Хрисопољу, које је поклонио дворанин царства војни судија Маврофор, стекавши их од мираза, баштине и куповине. Затим се спомињу и друге куће у граду, свакако Хрисопољу. Нешто даље се наводи и имање у Хрисопољу величине 150 модија којим је раније господарио велики папија Арсеније Цамплакон. [161] На крају ове опширне хрисовуље сасвим уопштено се спомињу ватопедски метоси у Драми, Зихни, Серу, Солуну и Верији.[162]

Када је у питању стари и угледни светогорски манастир Ватопед уочљиво је да су његови монаси имали поседе и у другим градовима континенталне Грчке. Хрисовуља Андроника III Палеолога из маја 1329. говори да је метох св. Георгија у Перитеорину са свим правима и опсегом припадао Ватопеду.[163] Повеља Андроника III Палеолога спо-

---

156 M. M.V, 11; *Dölger — Wirth*, Reg. III, No. 1870.

157 Actes de Philothée No. 3, 11; *Dölger*, Reg. IV, No. 2121. *Поляковская* Городские владения 207 каже да су манастири продирали и у мање градове тврђаве (κάστρα) а као пример наводи да је манастир Филотеј имао у близини Стиларија гостионицу, радионице, млин, баште и њиве.

158 N. *Veis*, Σερβικὰ καὶ βυζαντιακὰ γράμματα Μετεώρου, Βυζαντίς 2 (1911), No. 16, 56; *Dölger*, Reg. IV, No. 2826. Исти посед потврђује и хрисовуља Симеона Палеолога из августа 1359. године. Уп. *Соловјев — Мошин*, бр. 31, 220.

159 *Gudas*, Βυζ. ἔγγραφα No. 2, 121.

160 Ibid. No. 63, 124—128.

161 *Соловјев — Мошин бр.* 18, 142, 144. *Weiss*, Joannes Kantakuzenos 91, n. 606 погрешно каже да се овај посед налазио у Солуну и да га је српски цар даровао манастиру Ивирону.

162 *Соловјев — Мошин*, бр. 18, 144.

163 *Regel*, Χρυσόβουλλα No. 4, 17. Тај метох св. Георгија, звани Каламицин у Перитеориону наводи се и у потврдној хрисовуљи Јована V Палеолога из септембра 1356. а са свим поседима у граду и изван њега. Cf. *Gudas*, Βυζ. ἔγγραφα No. 15, 239; *Dölger*, Reg. V, No. 3039.

миње и један посед Ватопеда у граду (κάστρον) Водену: кућу за издавање, купљену од великог стратопедарха покојног Анђела. Ту кућу је после његове смрти Ватопеду даровала царева тетка велика доместикиса Евгенија Палеологина, што је простагмом потврдио и сам цар Андроник III Палеолог.[164] Пошто се та зграда у Водену не спомиње у потврдној хрисовуљи Андроника II Палеолога из јула 1301. године,[165] може се претпоставити да су је монаси Ватопеда стекли после тога датума а свакако пре маја 1328. године. Горе споменута хрисовуља Андроника III Палеолога из маја 1329. поред бројних поседа потврђује Ватопеду и манастир св. Јована Продрома назван Петра у граду (πόλει) Верији. Овај веријски манастир, подигнут од неког Сарантина, имао је куће са двориштима, куће за издавање, врт, млинове и винограде. Све је то већ раније царевом простагмом даровано Ватопеду.[166] Хрисовуља Андроника II Палеолога из јуна 1324. године даје сасвим прецизне податке о ктитору овог манастира у Верији: био је то скутерије Теодор Сарантин.[167] Много каснија повеља солунског митрополита Доротеја и Георгија Дуке Цикандила из јуна 1375. године јасно одређује и време када је Теодор Сарантин поклонио Ватопеду манастир св. Јована Продрома у Верији: каже да је то било пре 47 година, дакле1328. године.[167a] Манастир у Верији потврђен је Ватопеду и хрисовуљом Јована V Палеолога из септембра 1356., где се каже да је дарован од покојног Сарантина са свим припадајућим поседима.[168] Иста хрисовуља потврђује Ватопеду и кућу у Зихни, као и поседе у трачкој Хераклеји и Хариупољу: код Златне Капије башту, коју је Ватопеду недавно поклонио монах Нифон Катанесит, а код Ловачке Капије четвртину оставе коју је манастиру даровао Исак Раул са супругом као део њеног мираза. Најзад, овде се наводи и земља у Хрисопољу, названа Алеврова.[169]

Манастир Ивирон је такође спадао у славне и традицијама богате светогорске монашке обитељи, па су и његови монаси тежили за сти-

---

[164] *Regel*, Χρυσόβουλλα No. 4, 17. На основу података ове хрисовуље *Dölger*, Reg. V, No. 2746. исправно закључује да је постојала и једна простагма Андроника II Палеолога, издата пре маја 1329. године. У горе споменутој хрисовуљи Андроника III Палеолога (мај 1329) Ватопеду се потврђује гостионица (ξενοδοχεῖον), четири млина, виноград и башта. За све се то каже да се налази „εἰς τά. Βοδενά". *Dölger*, Reg. IV, No. 2744 верује да се и ови поседи налазе у самом Водену, али нам се чини да за то нема основа, јер се у повељама увек јасно каже да се неки посед налази у граду. Ако стоји само „εἰς τό . . . " значи да је само у близини наведеног града.

[165] *Regel*, Χερσόβουλλα No. 2, 6—9; *Dölger*, Reg. IV, No. 2239.

[166] *Regel*, Χερσόβουλλα No. 4, 18. *Dölger*, Reg. IV, No. 2745 датира ову простагму непосредно пре маја 1329. године,. Полазећи од ових података, *Поляковская*, Городские владения 206 само наводи да је Ватопед поседовао куће у Верији.

[167] *Г. Теохаридис*, Μία διαθήκη καὶ μία δίκη βυζαντινή. 'Ανέκδοτα βατοπεδινὰ ἔγγραφα τοῦ 'ΙΔ' αἰῶνος περὶ τῆς μονῆς Προδρόμου Βέροιας, Солун 1962, 11—14, No. 1.

[167a] Ibid. 43, No. 4. *E. Zahariadu*, Οἱ χριστιανοὶ ἀπόγονοι τοῦ 'Ιζζεδὶν καϊκαοὺς Β' στὴ Βέροια, Μακεδονικά 6 (1964—5) 65, n. 5 верује da je то било јануара 1328. године када је цар Андроник III Палеолог стигао у Солун.

[168] *Gudas*, Βυζ. ἔγγραφα No. 15, 239. Марта 1376. Алексије Цамплакон склопио је споразум о закупу са манастирићем св. Јована Продрома у Верији. Мало пре издавања овог акта Јован V Палеолог је простагмом потврдио Ватопеду право на посед баште његовог метоха св. Јована Продрома. Cf. *Г. Теохаридис*, Οἱ Τζαμπλάκωνες, Μακεδονικά 5 (1963) 151; *Dölger*, Reg. V, No. 3149.

[169] *Gudas*, Βυζ. ἔγγραφα No. 15, 239—241; *Dölger*; Reg. No. 3059.

цањем поседа у градовима европских делова Царства. Њихови погледи су се пре свега окретали према оним градићима који су били ближе Светој Гори. Потврдна хрисовуља Јована V Палелога (август 1357) међу осталим поседима Ивирона помиње и манастирић св. Георгија Каламејског код Мелника (εἰς τὸ Μελένικον) који је поседовао куће у самом граду (κάστρον) Мелнику.[170] Иста хрисовуља потврђује Ивирону и метох св. Георгија у Анакторопољу са кућама, виноградима, земљом и млином, а одмах иза тога наводи и куће у Зихни.[171] Метох св. Георгија Каламејског са кућама у Мелнику као и куће у Зихни споменуте су и у другој хрисовуљи цара Стефана Душана Ивирону од априла 1346. године, . Тај документ је занимљив и због податка о кућама које је Ивирон имао у Рендини, као и о двојици парика занатлија (корпари) такође овде настањених; то недвосмислено показује да су светогорске монашке обитељи имале и парике занатлије у оближњим градићима.[172]

Изненађује околност да је Лавра св. Атанастија, најстарији светогорски манастир, имала малобројне поседе у оближњим градовима. О томе налазимо само један податак у хрисовуљи цара Михајла VIII Палеолога (јануар 1259) који Лаври потврђује и метох св. Николе у Зихни.[173] У истом граду имао је поседе и светогорски манастир Филотеј; био је то метох св. Арханђела Михајла, кула и куће, споменути у хрисовуљи цара Стефана Душана из априла 1346. године. Иста повеља обавештава да је манастир Филотеј поседовао куће и у граду (κάστρον) Рендини.[174] Хрисовуља Стефана Душана од априла — маја 1346. показује да је манастир Есфигмен такође имао куће у граду (κάστρον) Рендини, као и у граду Стефанијани.[175] Светогорски манастир Пантократора основали су Алексије и Јован Палеолози, познати великаши

---

[170] *Dölger*, Schatzk. No. 9, 44. У потврдној хрисовуљи Јована VI Кантакузина из јула 1351. такође се помиње овај метох као посед Ивирона, али без података о кућама у самом Мелнику. Cf. *М. Гегеон*, Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες, Атина 1936, 46 sq. Чини се да *Dölger*, Reg. V, No. 2980 погрешно закључује да се метох св. Георгија налазио у самом Мелнику.

[171] *Dölger*, Schatzk. No. 9, 44.

[172] *Соловјев — Мошин* бр. 7, 44, 46, 48. Куће и парици у Рендини споменути су и у потврдној повеље цара Јована V Палеолога Ивирону од августа 1357. године. Cf. *Dölger*, Scatzk. No. 9, 44. За исправно читање и разумевање овог значајног податка в. *Г. Острогорски*, Две белешке о Душановим хрисовуљама светогорском манастиру Ивирону, Зборник Матице српске 13—14, 1965, 80 (= Сабрана дела I, 223—226). На основу овог податка *Поляковская*, К вопросу о характере 80 каже да су парици радили у манастирским радионицма по градовима.

[173] Actes de Lavra II, No. 71, 70 sq, Cf. *G. Rouillard*, La politique de Michel VIII à l'egard des monastères, REB 1 (1943) 82. У недатираном попису поседа Лавре св. Атанасија спомиње се метох св. Николе звани Кусалија у Зихни са свим правима. Cf. Actes de Lavra I, App. II, 362—363.

[174] *Соловјев — Мошин* 8, 56, 58. Те поседе је нова српска власт привремено одузела манастиру.

[175] Actes d'Esphigménou No. 22, 142 sq. Старије издање *Соловјев — Мошин* бр. 13, 96—103. *Панченко*, Крест. собственность 205 регииструје овај податак о метоху Есфигмена у граду Стефанијани. Практик манастира Есфигмена из јануара 1318. године наводи неке винограде величине 15 модија „εἰς τὰ Στεφανιανά (cf. Actes d'Esphigménou No. 14, 109), али се овде ради о поседима у околини Стефанијане.

византијске историје друге половине XIV века.[176] Као ктитори даривали су своју задужбину бројним добрима, па и неким која су се налазила у градовима под њиховом управом или влашћу. То се види из хрисовуље Манојла II Палеолога од јануара 1394. године која међу поседима Пантократора наводи манастирић Богородице у Хрисопољу са кућама, виноградима, пресом за уље (τζημηλαρεῖον). Мало даље се спомиње манастирић Богородице Камициотисе у Хрисопољу са кућама, виноградима, и њивама, као и манастирић Пантократора у Елефтеропољу са кућама, виноградима и њивама.[178] Српска хрисовуља Стефана Душана из 1349. године потврђује манастиру св. Пантелејмона право да сваке године на празник св. Георгија добија у Хрисопољу 20 кошница соли.[179] Српски цар Стефан Душан поклонио је марта 1349. светогорском манастиру Дохијару градић (καστέλλιον) Равеникију са кулом, парицима и елевтерима, као и виноградима и њивама.[180] Из знатно познијег времена (1431) потиче простагма Јована VIII Палеолога који манастиру Кутлумушу потврђује поседе у Рендини.[181]

Природно је претпоставити да су и други манастири а не само светогорски имали поседе у градовима и градићима европских делова царства. На жалост о томе постоји само један податак повеље цара Стефана Душана који је октобра 1345. потврдио манастиру св. Јована Продрома на Меникејској Гори и метох у Зихни са виноградима и млиновима; осим тога потврђује се и један Јеврејин у истом граду.[182]

Када се посматрају манастирски поседи у мањим градовима не могу се мимоићи и области које су током времена изашле из оквира Византијског царства. У градовима које царство одавно више није држало стицали су поседе пре свега они светогорски манатири, чији су оснивачи или доброчинитељи били страни владари и феудалци. Међу таквим светогорским монашким обитељима најугледнији је био Хиландар, чији је значај нарочито порастао у позним столећима византијске историје, а са јачањем угледа и моћи српских владара. Већ у повељи краља Драгутина, издатој између 1276. и 1281. године, Хиландару се даје право на посед цркве св. Димитрија у Призрену са виноградима, њивама

---

[176] О њима в. *Г. Остроїорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 28—31, 147—154 (= Сабрана дела IV, 464—471, 615—624); *Љ. Максимовић*, Генеза и карактер апанажа у Византији, ЗРВИ 14—15 (1976) 140 сл.

[177] Actes de Pantokrator No. 8, 21. У тексту повеље стоји да се поседи налазе у Христопољу, али *Dölger*, Reg. IV, No. 3182 то исправља у Хрисопољ, полазећи од других података о овим поседима. Панктократора. Израз τζιμηλαρεῖον недоследно се тумачи: једном као Juwelierwerkstätte а други пут као Ölpresse. Cf. *Dölger*, Reg. V, No. 3182, 3242.

[178] Actes de Pantokrator No. 8, 21. Полазећи од почетних редова хрисовуље, *Dölger*, Reg. V, No. 3182 верује да је постојала и претходна хрисовуља Јована V Палеолога (око 1386) којом је он даровао ове поседе монасима Пантократора. Ти поседи су потврђени у акту патријарха Антонија из јуна 1394. године. Cf. Actes de Pantokrator No. 9, 28.

[179] Акты Пантелеймона No. 48, 356 sq. Уп. *Р. Грујић*, Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку, Историјски часопис 5 (1955) 58, 69.

[180] *Соловјев — Мошин* бр. 22, 170.

[181] Actes de Kutlumus No. 47. 162. Датирање документа преузели смо према *Dölger*, Reg. V, No. 3434.

[182] *Соловјев — Мошин* бр. 2, 12. Уп. *Панченко*. Крест. собственность 186 сл.

млиновима, а људи цркве се ослобађају од свих работа[183]. И хрисовуља Стефана Душана из 1348. године спомиње ову цркву у Призрену као хиландарски посед са метосима и људима са баштинама, али и са човеком Рајком и његовом баштином.[184] Хрисовуља Стефана Дечанског из фебруара 1327. спомиње хиландарске методе у Призрену, а констатује да је краљ манастиру даровао св. Богородицу са градом Призреном, млиновима, виноградима и њивама.[185] У хрисовуљи краља Стефана Душана (1344) наводи се црква св. Николе у Призрену као посед Хиландара заједно са свим приходима од царине.[186] Поред Призрена Хиландарци су имали добра и по другим градовима српске државе. Тако већ хрисовуља краља Милутина, издата између 1293. и 1302. године, потврђује Хиландару и оно што је у Штипу купио протосеваст Хреља, тј. двориште, воденице, винограде, и њиве, као и трг у Штипу.[187] Хрисовуља византијског цара Андроника III Палеолога, издата непосредно после 1332., спомиње као хиландарски посед манастир св. Арханђела Михајла у Штипу, дар царевог дворанина доместика Стефана Хреље; поред тога манастир је имао у граду (ἐντὸς τοῦ ἐμπορίου Στύπου) 50 паричких стасова са правима, са купљеним виноградима, њивама и млиновима, као и сајам.[188] Године 1336. хрисовуља Стефана Душана потврђује Хиландару и цркву св. Арханђела у Штипу са свим поседима, подигнуту од протосеваста Хреље.[189] Хрисовуља краља Стефана Душана из марта 1345. потврђује Хиландарцима некадашњу имовину неког Рудла у околини Струмице, као и све што је поседовао у самом граду Струмици.[190] Маја 1355. године цар Стефан Душан поред разних села и метоха Хиландара спомиње и оно што има „оу пеки оу трьгоу", тј. покосиште, стас, виноград и стуб.[191] Августа 1381. Константин Драгаш потврђује Хиландару и цркву св. Николе Хипопсифијева у Штипу са баштама, земљом, њивом и виноградима.[192]

Свакако да су монаси Хиландара стицали највише поседа у градовима на територији државе Немањића, али у повељама постоје подаци који показују да су у познијим столећима таква добра стицали и други светогорски манастири. Око 1380. настала је хрисовуља Јована

[183] Actes de Chil. II, No. 6, 390. Та црква са метосима и људима спомиње се и у хрисовуљи краља Милутина (1309—1314). Cf. Ibid. No. 16, 416; *К. Хвостова*, Взаимоотношение Хиландарского монастыря и некоторых его метохов в XIV в., Виз. врем. 18 (1961) 38.

[184] Actes de Chil. II, No. 38, 490.

[185] Ibid. No. 21, 446.

[186] Ibid. No. 33, 477.

[187] Ibid. No. 8, 397 sq.

[188] Actes de Chil. I, No. 131, 275 sq. Хронологија документа по *Dölger*, Reg. IV, No. 2788.

[189] Actes de Chil. II, No. 27, 458—461. О хронологији повеље в. *Г. Острогорски*, Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд 1951, 139, n. 352 (= Сабрана дела I, 296, n. 352). Уп. *Хвостова*, Взаимоотношение хиланд. монастыря 32. Хрисовуља Стефана Душана из 1348. године потврђује Хиландару и посед цркве св., Арханђела у Штипу са стасовима, људима, виноградима и правима. Cf. Actes de Chil. II, No. 38, 496.

[190] Ibid. No. 35, 481 sq.

[191] Ibid. No. 46, 517.

[192] Ibid. No. 67, 542 sq.

и Константина Драгаша са потврдом бројних поседа манастиру св. Пантелејмона, па се ту наводе у Штипу шест стасова и црква св. Арханђела са читавим метохом, као и црква св. Стефана кнеза Кириака у Струмици са људима, виноградом и земљом.[193] Ови занимљиви подаци сведоче да је у бурним временима после смрти Стефана Душана црква св. Арханђела у Штипу променила власника: из руку Хиландараца прешла је у власништво монаха св. Пантелејмона. Руски манастир на Светој Гори добио је још издашније дарове у далекој српској земљи хрисовуљом кнегиње Милице, односно монахиње Јевгеније, и њених синова Стефана и Вука. Године 1395. они додељују његовим монасима човека Станка у граду Сталаћу, а у граду Крушевцу кућу и човека Радослава Бугарина; у граду Прокупљу (св. Прокопија) дарује се кућа Вукоте Богдашевића са баштином, као и два човека Радослав и Добромир. Иста повеља спомиње и цркву св. Николе у босанској Сребрници коју је даровао војвода Никола Зојић са супругом Видославом.[194] Најзад, из јула 1417. године потиче повеља деспота Стефана Лазаревића који манастиру Ватопеду дарује годишњу ренту од 60 литара сребра из Новог Брда.[195]

Горе изнети подаци јасно показују да су провинцијски манастири у Византијском царству често имали поседе и у мањим градовима, расутим по областима које су још биле у његовим границама. Разуме се да су они манастири који су оснивани близу неког града, тежили да стекну разноврсне поседе иза његових бедема; због непосредне близине већег или мањег града таква добра су представљала извор уносних прихода. Посебну категорију манастирских поседника и овде чине светогорске монашке обитељи, чији су монаси одувек тежили да стичу поседе у градовима који су се налазили у ширем залеђу Солуна. За Светогорце су били занимљиви градићи у доњем току Струме и њених притока, јер су овде највећим делом сконцентрисани њихови поседи. Занимљиво је да светогорски манастири овде стичу и неке људе — занатлије, који се баве одређеним пословима важним за живот манастира. Подаци које налазимо у документима јасно показују да се као поседници таквих добара јављају најугледнији и најмоћнији светогорски манастири, претежно у познијим столећима византијске историје. Посебну врсту таквих поседа чине они које су светогорски манастири, превасходно Хиландар, стицали у далеким градовима на територији српске државе Немањића и њихових наследника.

---

[193] Акты Пантелеймона No. 53, 376. Уп. *Р. Грујић*, Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку, Историјски часопис 5 (1955) 62,70. *В. Петковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 353, 312 региструје ову цркву св. Арханђела у Штипу, али каже да није идентификована; исто тако региструје и цркву св. Стефана у Струмици.

[194] Акты Пантелеймона No. 58, 395 sq. О неким одлукама ове повеље уп. *М. Динић*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 76 сл. Та повеља наводи кућу и два човека Консантина и Дражеја у Лесковцу, као и кућу Мартина Врле и Дафину са мужем и цркву Богородица у Холгоши,'а све у Новом Брду. Ни за Лесковац а ни за Ново Брдо се не каже да су градови. Уп. *Грујић*, Руска властелинства 75.

[195] *M. Lascaris*, Acstes serbes de Vatopèdi, Byzantinoslavica 6 (1935) No. 5, 179 sq. То потврђује 1427—8. године и Стефанов наследник Ђурађ Бранковић, Cf. Ibid. No. 6, 180.

* * *

У проучавању поседа које су провинцијски манастири имали по градовима Византијског царства, наш поглед се мора окренути и према престоници Цариграду. Током дуге византијске историје Цариград је несумњиво био најјачи и најразвијенији привредни, политички, административни и културни центар, па је разумљиво што су бројни манастири, расути по унутрашњости царства, увек били заинтересовани да у престоници стичу неке поседе. У трагању за њима најпре ћемо обратити пажњу на монашке обитељи у близини саме престонице које су већ због тога биле упућене да траже и стичу поседе иза њених чврстих бедема. Манастир Богородице Доброчинитељке, основан средином XI века, налазио се по свој прилици у непосредној близини Цариграда. Антоније Новгородски (1200) пише да је приликом доласка у Цариград св. Сава боравио у метоху овог оближњег манастира; вероватно да је у питању манастир св. Андрије „in Crisi“, познат још и у XV веку.[196] На самом почетку XIII века цар Алексије III Анђео потврдио је (октобра 1202) повластице Ђеновљанима и у томе акту се често спомињу куће у Цариграду које су припадале манастиру Ипсиле. Р. Жанен верује да се тај манастир налазио у самом Цариграду или у његовом европском предграђу.[197] У житију св. Илариона Ивирског постоје подаци о ивирском манастиру близу Цариграда, основаном у другој половини IX века; из описа Антонија Новгородског изгледа да је овај манастир имао метох у самој престоници.[198]

Ако су доста оскудне вести о добрима које су престоници ближи манастири имали у оквиру њених бедема, знатно су богатија обавештења о таквим поседима удаљенијих монашких обитељи. Тако се већ у другој половини IX века спомиње цариградски метох Свих Светих који је припадао витинијском манастиру у Хераклиону. У овај метох, који се вероватно налазио на страни Влахерна, повукао се 884. године св. Антоније Млађи.[199] У ранијим столећима поседе у престоници имао је и угледни Нови Манастир са Хиоса, што показују подаци хрисовуљног сигилиона цара Константина IX Мономаха који маја 1046. манастиру дарује прихватилиште за странце (ξενοδοχεῖον) у Цариграду, које треба да осигура одређене приходе у новцу и натури.[200] Јуна 1084. исти цар дарује Новом Манастиру кућу у Цариграду у крају Ангурија а близу св. Николе. Са разним околним објектима кућа је требало да служи као боравиште монасима који би послом долазили у престоницу.[201] Оснивачи великих манастира у унутрашњости царства често су се трудили да њиховим монасима осигурају неопходна боравишта у Цариграду.

---

[196] *B. de Kitrowo*, Itinéraires russes en Orient, Geneve 1889, 103. За локализацију метоха cf. *Janin*, Les églises 190 sq.

[197] M. M. III, 49, 51—53. Cf. *Janin*, La géographie ecclésiastique 507.

[198] Ibid. 265 sq.

[199] Analecta Bollandiana 52 (1944) 213, 216, 222. За локализацију cf. *Janin*, La géographie ecclesiastique 405.

[200] M. M. V, 5 sq. Cf. *Dölger*, Reg. II, No. 878.

[201] M. M. V, 6 sq. *Janin*, La géographie ecclésiastique 13 верује да се ова кућа — метох налазила у крају Мангана а не на малоазијској обали Босфора где је постојао крај звани Ангурион.

То показује типик манастира Богородице Космосотире који је 1152. године подигао севастократор Исак, син цара Алексија I Комнина. Међу разним категоријама монаха а према повереним им пословима, овде се помињу пекари, мазгари, економи и др., али и они који су одлазили у Цариград (οἱ ἐν τῇ πόλει στελλόμενοι).[202] Да би се таквим монасима обезбедио смештај још је оснивач севастократор Исак Комнин даровао манастиру Богородице Космосотире цркву св. Стефана Аурелијана у Цариграду: одредио је да се овде одмарају и бораве монаси, а да тројица од њих стално буду присутни у овом метоху.[203] У хрисовуљи цара Алексија III Анђела Ђеновљанина из октобра 1202. наводе се куће у Цариграду које су као метох припадале манастиру Елегма из Витиније, а служиле су за боравак монаха који су због разних послова долазили у престоницу. У ово време куће су већ припадале цариградском манастиру св. Басијана.[204] Из друге половине XIII века потиче податак о малом манастиру св. Николе у Цариграду који је био метох манастира са острва Оксије.[205]

Досада смо обраћали поажњу на поседе које су пре XIV века оближњи и удаљенији манастири имали у византијској престоници. У већ споменутим истраживањима М. Пољаковска констатује да у позновизантијској епоси неизмерно расту поседи провинцијских манастира по градовима, па и у самом Цариграду. Стицањем поседа у престоници провинцијски манастири су добијали могућност да буду уз царски и патријаршијски двор, а од таквих добара су имали и знатне материјалне користи, јер су се у престоници окупљали бројни страни трговци. Цареви и патријарси су очекивали политичку подршку светогорских манастира, па су их средином XIV века даривали имањима у самом Цариграду.[206] Оцењујући положај и значај Цариграда, К. Мачке наглашава да су овде манастири имали велики број радионица, пекара, млинова и винара, које су сами користили или су их издавали под закуп. Такви објекти су монасима били веома важни, јер је Цариград био велики трговачки центар у коме су они могли да продају разноврсну робу. Монаси су овде одржавали и уносне везе са страним трговцима.[207]

Подаци о поседима светогорских манастира у византијској престоници потичу скоро искључиво из средине XIV века, а из знатно ранијег времена јавља се усамљена вест да је средином XI века Ивирон поседовао метох у Цариграду и то „dans la région du Xérolophos“.[208] О важности трговачких веза које су светогорски манастири одржавали са Цари-

[202] Typikon de la Kosmosotira 40, par. 39.

[203] Ibid. 70 sq., par. 108. Податке о овој старој престоничкој цркви прикупио је *Janin*, La géographie ecclésiastique 488 sq.; црква се налазила близу манастира Перивлепте.

[204] M. M. III, 50; *Janin*, La géographie ecclésiastique 114.

[205] G. Pachymeres I, ed. Bonn. 270; *Janin*, La géographie ecclésicastique 390.

[206] *Поляковская*, Городские владения 202 сл.

[207] *K. P. Matschke*, Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jahrhundert. Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341—1354, Berlin 1971, 76 sq. Аутор верује да је после победе екстремног исихазма наступио известан застој у престоничкој трговини, јер су исихасти забрањивали такву делатност.

[208] Histoires monastiques géorgiennes, Anal. Boll. 36—37 (1917—1919) 139; *Janin*, La géographie ecclésiastique 265.

градом а и другим приморским градовима, сведочи хрисовуљна хоризма цара Јована V Палеолога (септембар 1356) која дозвољава монасима Ватопеда да са бродом од 700 модија могу да тргују у престоници и свим другим градовима царства.[209] Децембра 1342. године настала је необично занимљива хрисовуља Јована V Палеолога која говори о једном ксенону у престоници, обновљеном од стране монаха Нифона. Сазнавши да је Лавра св. Атанасија веома осиромишила, и дошла на ивицу пропасти, монах Нифон је одлучио да јој помогне даровањем свога ксенона са свим поседима а затражио је да то буде потврђено и повељом самог цара. Зато ова опширна хрисовуља подробно набраја поседе које ја Лавра св. Атанасија стекла у Цариграду заједно са овим престоничким ксеноном. Пре свега спомињу се објекти код капије св. Јована Продрома: [210] радионица за тканине од свиле (χυλισταρεῖον) добијена од Манојла Цамада; [211] куће купљене од Манојла Рендакина а преправљене у зграде на спрат, као и два складишта (χαμάραι) добијена од Романа и Калогера а преправљена у кућу за становање; затим се наводи 20 мењачница (καταλλακτικὰ τραπέζια), чији су власници делимично споменути,[212] као и радионица за мирисе (μυρεψικὸν ἐργαστήριον) Каломисида. Затим се спомињу кућа купљена од Литарита, друга од Вартоломеје, куће Петрина и Франгопула, затим протасикрита, ћерке Полара, монахиње Евпраксије Савенцине и друге три куће Мелија. У средњем делу (μεσόκαστρον) исте капије Лавра је стекла кућу Георгија Полара, три куће купљене од неког евнуха Хрисима, као и једну купљену од ћерке Калохата, затим радње за поврће од ненеког Андроника Саха, Јована Спата и неке жене Ирине, које су претворене у радионице за мирисе и зачине.[213] Ту је и кућа неког Мелита са кулом која је преправљена у трговину мириса; затим три радионице зачина ранија својина неког Аспиета, као и четири куће купљене од Теофилакта Палеолога са пантектом Фоком и шест Јевреја. Изван капије св. Јована Продрома на обали наводе се следећи поседи: куће Николе Марула, куће Калохата које су преправљене па сада служе као радња за жито,[214] као и кућа Вентура; затим две сазидане из темеља до самог Ксенона, кућа Акрита и Јована Каталакта. Најзад, Лавра је стекла и три дрвене куће разних власника, које су доносиле приход од 700 перпера. У акту се даље наводи да је исти монах Нифон поклонио болници са 70 кревета такође смештеној у Цариграду поседе близу капије св. Васкрсења [215] То су куће неког Евдокима Стравсскела претворене у радио-

---

209 *Regel*, Χρυσόβουλλα No. 7, 25 sq. Уп. *Каждан*, Аграрные отношения 167; *Dlöger*, Reg. V, No. 3060.

210 О овој капији cf. *R. Janin*, Constantinople byzantine, Paris 1964, 288 sq.

211 Израз χυλισταρεῖον *Dölger*, Reg. V, No. 2885 преводи као Pferdetumelplatz али издавачи аката Лавре верују да је у питању радионица или остава за свилу. Cf. Actes de Lavra III, ed. *P. Lemerle*, etc., Paris 1979, 22.

212 *Matschke*, Konstantinopel 77 sq. као да схвата да су све мењачнице припадале некој царевој рођаци пинкерниси Палеологини. Она је била власница само једне мењачнице.

213 Полазећи од ових података, *Matschke*, Konstantinopel 77 наводи да су монаси Лавре имали различите трговачке радње у престоници.

214 *Matschke*, Konstantinopel 76 sq. на основу овог исправно закључује да су монаси поседовали и куће које су служиле као место за трговину житом.

215 О овој престоничкој капији cf. *Janin*, Constantinople 288.

нице, затим радионице ексера (χαρφαρεῖα) купљене од Вријенија,[216] кућа Карианита, три мењачнице неког Магула, као и још једна мењачница. Најзад, спомињу се и три дрвене куће на обали које доносе приход од 200 перпера. Подаци овог необично занимљивог документа[217] показују да је најстарији светогорски манастир Лавра св. Атанасија стекао у престоници бројне и разноврсне поседе који су својим приходима могли да неизмерно подигну материјално благостање његових монаха. Тако богате некретнине није раније у Цариграду имао ниједан светогорски манастир.

Међутим, то нису били и једини престонички поседи Лавре св. Атанасија. Хрисовуља цара Андроника III Палеолога из јануара 1329. године говори о цариградском манастиру Богородице Животворног Извора; цар га дарује са свим приходима патријарху Исаији под условом да после његове смрти пређе у власништво монаха светогорске Лавре.[218] Права Лавре на овај посед потврђује препис једне простагме Јована V Палеолога из 1354—5. године, јер је један од овамо послатих економа хтео да од престоничког метоха начини приватну својину.[219] То несумњиво показује да су светогорски манастири наилазили на велике тешкоће у управљању удаљеним поседима, чак и када се радило о самој престоници. Повеља патријарха Филотеја из фебруара 1367. потврђује Лаври право на метох Богородице Животворног Извора у Цариграду, објашњавајући то потребом њених монаха да имају где да бораве приликом бављења у престоници. Међутим, у акту се наглашава да је за монахе који долазе у престоницу потребно да имају још један метох и то преко пута Галате, па патријарх дарује Лаври метох св. Димитрија код капије Платеје.[220]

Сасвим је разумљиво да су поред Лавре св. Атанасија и други угледни светогорски манастири желели да стекну поседе у Цариграду. Простагма Јована VI Кантакузина из октобра 1347., сачувана само у препису мелничког митрополита Митрофана, наводи да су монаси Ватопеда молили цара да им подари манастир у престоници неопходан као место боравка и одмора. Излазећи у сусрет њиховим жељама, Јован VI Кантакузин им је доделио цариградски манастир Богородице

---

216 *Matschke,* Konstantinopel 76 региструје ове радионице ексера.

217 Actes de Lavra III, No. 123, 23—26. Садржај повеље резимирају *Dölger*, Reg. V, No. 2885 и *Поляковская*, Городские владения 204.

218 Actes de Lavra III., No 119, 10 sq. О овом престоничком манастиру cf. *Janin*, La géographie ecclésiastique 232—237. Манастир се налазио код западног бедема а близу Капије Извора, која је стајала према главној улици. Уп. *Поляковская*, Городские владения 204. Протокиниг Јован Ватац сачинио је марта 1334. године практик поседа овог престоничког манастира, али се они налазе у околини Цариграда. Cf. Actes de Lavra III, No. 122, 17—19.

219 Actes de Lavra III, No. 134, 53.

220 Actes de Lavra III, No. 144, 95 sq. *Janin*, La géographie ecclésiastique 95 верује да се ради о цркви св. Димитрија испод Акропоља која се још спомиње и код писаца XIV и XV века. *Поляковская*, Городские владения 204 исправно упозорава да се у овом акту каже да се црква св. Димитрија налазила у престоничком пристаништу а преко пута Галате. О капији Платеје cf. *Janin*, Constantinople 414.

Психосострије[221] са свим поседима, метосима и осталим стварима у самом граду и изван његових бедема. Одлуком раније хрисовуље Андроника II Палеолога тај манастир је припадао охридском архиепископу.[222] Октобра 1347. патријарх Исидор потврдио је одлуке наведене простагме.[223] Одлуке простагме из 1347. Јован VI Кантакузин желео је да оснажи, па у хрисовуљи из децембра 1349. набраја поседе манастира Богородице Психосострије у Цариграду који су сада постали својина монаха Ватопеда. Овде се најпре наводе околне куће, подигнуте од монаха, као и куће према северном делу, које је охридски архиепископ Григорије купио од Калоидине, о чему постоји и одговарајући купопродајни акт. Близу ксенона св. Пантелејмона манастир је поседовао цркву св. Николе μετὰ τοῦ προαυλίου αὐτοῦ и кућама; из ове хрисовуље се сазнаје да је манастир Богородице имао низ поседа изван престоничких зидина.[224] Корист коју су монаси Ватопеда стекли власништвом над овим престоничким манастиром није се састојала само у непокретним добрима. Монаси Богородице Психосострије имали су брод од 100 модија којим су довозили робу у Цариград; сада су нови власници монаси Ватопеда добили дозволу на већи брод од 300 модија, а у трговини им је царина смањена од 10 на свега 2 процента.[225] Повеља патријарха Исидора из јануара 1350. потврђује оно што је Јован VI Кантакузин хрисовуљом даровао Ватопеду. При томе црквени поглавар констатује да се због разних недаћа престонички манастир Богородице Психосострије нашао у крајњој беди, тако да се једва назиру његови остаци; за светогорски манастир Ватопед такође се каже да се налази у тешком положају.[226] Хрисовуља Јована V Палеолога из септембра 1356. потврђује да Ватопед има у Цариграду манастир Богородице Мавромала са свим што му припада у самом граду а и изван њега [227]

---

221 *Dölger*, Schatzk. 123 не одређује положај овог престоничког манастира. *Janin*, La géographie ecclésiastique 252 такође не зна где се он налазио, али каже да се крајем XI века спомиње његов игуман Теодосије. После 1204. године запосели су га Млечани. До краја византијске историје Богородица Психосострије остала је метох Ватопеда.

222 *Dölger*, Schatzk. No. 43—44, 122; *Dölger*, Reg. V, No. 2931. *Поляковская*, Городские владения 203 верује да су у дугом грађанском рату монаси Ватопеда били уз Јована Кантакузина због чега је он по преузимању власти (фебруара 1347) хтео да их награди.

223 *А. Ваѿоӣедски*, Γράμματα τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Ψυχοσωστρίας, BNJ 13 (1937) 308 ε' 308 ς'.

224 То су куће у граду Хераклеји, метох св. Арханђела Михајла у тврђави Хариупољу, два манастирића у Памфилији и најзад манастир Кенхра са манастирићима, млиновима и виноградима који се налазио на европској страни Босфора. Cf. *Janin*, La géographie ecclésiastique 29.

225 Хрисовуља је објављена у *А. Ваѿоӣедски*, Γράμματα 308 ς' — 308 ια; *Dölger*, Reg. V, No. 2956; *Поляковская*, Городские владения 204; *Matschke*, Konstantinopel 77.

226 *А. Ваѿоӣедски*, Γράμματα 308 .

227 *Gudas*, Βυζ. ἔγγραφα No. 15, 240. *Janin*, La géographie ecclésiastique 205 не зна за ове податке хрисовуље Јована V Палеолога, већ само наводи да се овај престонички манастир спомиње у XVI веку и да се налазио скоро на врху европске стране Босфора. Cf. *Dölger*, Reg. V, No. 3059.

О поседима других провинцијских манастира у византијској престоници постоје само случајни подаци. Тако синодски акт патријарха Калиста из фебруара 1361. каже да је мали женски манастир Богородице Варагиотисе, који се налази одмах иза олтара св. Софије, метох манастира Плимарија смештеног негде у унутрашњости царства.[228] Најзад, недатирана хрисовуља цара Андроника II Палеолога говори о сједињавању цариградског манастира Васкрсења са Богородичиним манастиром на брду Галесија, тако да ове свете обитељи треба да буду под једним игуманом.[229] Ово је свакако био један од опробаних начина којим су провинцијски манастири могли да продру у престоницу.

Подаци докумената показују да су светогорски манастири тек у XIV веку стицали бројније и разноврсније поседе у византијској престоници. Веома је упадљиво да су у томе успевале само врло угледне и традицијама богате монашке обитељи, као Лавра св. Атанасија и Ватопед. Остали манастири нису могли да се у тој мери наметну централној световној и духовној власти. С обзиром на време у коме се такви поседи јављају, природно је повезати њихово добијање са збивањима у дугом грађанском рату (1341—1347) и његовим последицама. Јован V Палеолог је још 1342. богато обдарио монахе Лавре бројним поседима у Цариграду, а слично је поступио и Јован VI Кантакузин према Ватопеду после преузимања власти почетком 1347. године.

Резултати овог рада, посвећеног поседима византијских провинцијских манастира у градовима, дозвољавају да се учине и неки закључци о тој важној појави у животу Царства. Током његове многостолетне историје по разним странама ницали су бројни манастири, често као усамљена пребивалишта монаха, али понекад и окупљени на одређеном простору као групе манастира. Природно је да су монаси таквих заједница рано осетили интерес за стицање поседа у оближњим и даљим градовима, свесни да ће им та нова врста непокретних добара донети знатне материјалне користи. На то су их упућивале и потребе трговине разноврсним производима које су добијали са бројних имања. Међутим, иако такве жеље монаха постоје од првих деценија живота њихових заједница, намеће се закључак да провинцијски манастири стичу поседе у градовима у познијим столећима византијске историје (XIII и XIV век). Нема сумње да је из тога времена сачувано и највише повеља, праве ризнице података за проучавање непокретне имовине манастира, па и оне која се налазила по градовима. Са друге стране треба потсетити и на околност да је позновизантијска епоха обележена порастом значаја и угледа градова као центара привредног и трговачког живота. Иако се са изузетком Цариграда и Солуна ти градови нису онако развијени као у неким другим крајевима средњовековне Европе, сасвим је природно да су монаси имали интерес да у њима добијају нове поседе.

Према географском положају манастира, односно њиховој удаљености од средњовековних урбаних центара, разазнају се две основне

---

[228] M. M.I, 423—425. Cf. *Janin*, La géographie ecclésiastique 165 sq.

[229] M. M. V, 264—267. Cf. *Dölger*, Reg. V, No. 2085; *Janin*, La géographie ecclésiastique 249. *Dölger*, Reg. V, No. 2174 наводи још један пример уједињавања манастира: манастира Волакоса са Пентепоптом манастиром у Цариграду (1194).

врсте њихових градских добара. Многи славни манастири били су смештени у непосредној близини појединих градова, па су њихови монаси од самог почетка живота својих заједница тежили да стекну поседе у оближњем граду. Такви поседи су им доносили богате новчане и натуралне приходе, чије убирање због близине града није наметало особите тешкоће. Осим тога оближњи град је представљао природно тржиште за пољопривредне и друге производе, добијене са манастирских поседа.

Другу врсту поседа византијских провинцијских манастира по градовима чине она добра која су они стицали у удаљенијим градским центрима. Ти градови се нису налазили у непосредној близини манастира, а међу њима су најзначајнији били Цариград и Солун, највећи центри византијског света. У њима су манастири стицали бројне и разноврсне поседе који су неизмерно обогаћивали изворе прихода монаха. Подаци повеља показују две значајне ствари: прво да су поседе у удаљенијим већим и мањим градовима ипак превасходно добијали најславнији и најугледнији манастири, поготово ако се ради о светогорским монашким обитељима; друго је околност да се највећи број таквих поседа јавља у доба развијеног византијског феудализма (XIII и XIV век), када су неизмерно и стално увећавани земљопоседи, па и они који се налазе у црквеним рукама.

Подаци повеља сведоче да су угледни манастири различитим путевима и начинима стицали непокретна добра у византијским градовима. Разуме се да су, као и када су у питању остали поседи, монаси користили религиозност поданика царства, житеља градова који су разним прилозима и завештањима даривали овакве свете обитељи. Међутим, релативно брзи развитак појединих градова у позновизантијској епоси приморавао је велике и славне манастире да у међусобној конкуренцији траже брже путеве за стицање поседа у градовима. Један од најсигурнијих начина да се то постигне била је куповина, тако да је забележено доста случајева да су монаси куповали разноврсне градске поседе од њихових ранијих власника. Разуме се да има примера да су градски поседи мењали власнике, прелазећи од једног манастира другом.

Најзад, подаци докумената илуструју велику разноврсност добара које су манастири имали по градовима, што може бити драгоцено не само за историју њихових поседа, већ и за уочавање неких карактеристика лика тадашњег византијског града. Провинцијски манастири често у градовима добијају метохе са свим поседима које оно имају у дотичном граду. Осим тога манастири у градовима често стичу куће, различите величине а прављене од различитог материјала. Нема сумње да су у условима средњовековног живота те куће представљале извор сталних и сигурних новчаних прихода; у великом броју случајева се изричито наглашава да су монаси те куће по градовима издавали под закуп. Међутим, монаси су по градовима стицали и друга добра; често су то различите радионице које у условима уске средњовековне производње имају велики значај у животу града и читаве околине, па могу бити и извор сталних прихода. Најзад, с обзиром на околност да је позновизантијски град у оквирима својих бедема често имао парцеле обрадиве земље (њиве, баште, виногради), природно је да су манастири овде добијали и такве поседе. А у условима средњовековне производње они су опет били

извори сталних прихода, јер су производе добијене од њих монаси могли да непосредно продају у самом граду. То је свакако било нарочито уносно ако су у питању многољудни градови, као нпр. Цариград или Солун. Завршавајући овај рад, верујемо да смо допринели бољем разумевању неких аспеката крупног манастирског поседа, важне компоненте у животу Византијског царства, нарочито у познијим вековима, када су и манастири неизмерно повећавали своје поседе, користећи нове повољне услове феудализараног византијског друштва.

Božidar Ferjančić

DOMAINES DES MONASTERES PROVINCIAUX BYZANTINS EN VILLES

Une place importante parmi les grands propriétaires terriens appartenait en Byzance aux monastères qui possédaient de nombreux biens sur le territoire entier de l'Empire. Les domaines que les monastères tenaient dans les villes byzantines ont fait déjà l'objet de recherches de M. Poljakovska, mais depuis l'apparition de ses travaux les circonstances avaient assez changé: dans les nouvelles éditions des actes ont été publiés pour la première fois certains documents dont on ignorait l'existence auparavant, tandis que certains autres ont été présentés d'une nouvelle manière critique. Tout cela a perfectionné et élargi nos connaissances des documents, ce trésor de données pour l'étude de toutes les biens des monastères byzantins, même de celles qui se trouvaient en villes. Les règles du typique des monastères athonites de la première période de leur histoire défendaient aux moines de pratiquer le commerce et d'acquérir les domaines en villes. Ceux-ci, cependant, mûs par leurs propres besoins et intérêts vitaux, ont vite commencé à transgresser ces dispositions stirctes et à acquérir diverses possessions, avant tout dans les villes proches et ensuite aussi dans les villes plus éloignées. L'auteur considère d'abord les propriétés que le monastère de Lemviotissa avait dans la ville de Smyrne. Les données qu'offrent les actes de ce monastère à l'ouest de l'Asie Mineure et qui datent du XIIIe siècle, montrent que ses moines avaient des possessions, nombreuses et variées, dans la proche Smyrne (métochions, maisons, salines, parcelles de terre cultivable) qu'ils avaient acquises par différentes voies (dons, achats). En outre, les moines de Lemviotissa possedaient des biens aussi dans certaines autres villes de l'Asie Mineure occidentale (Magnésie, Nymphaion). Aux environs de la grande et florissante ville de Trébizonde il y avait des monasteères célèbres, mais les chartes conserveés n'offrant que quelques données sur leur domaines dans la ville même.

Par contre, beaucoup plus nombreuses sont les données relatives aux domaines urbains des monastêres dans les parties européennes de l'Empire. Il s'agit, avant tout, de Thessalonique, grand centre économique et administratif, dans lequel les monastères athonites voisins aspiraient de bonne heure

à obtenir des possessions. Le plus ancien des monastères athonites, la Lavra de St. Athanase a certainement eu, au milieu du XIe siècle déjà, les domaines à Thessalonique et ensuite les données relatives à celles-ci apparaissent dans les actes des siècles ultérieurs (XIIIe — XIVe siècles). L'autre grand et célèbre monastère athonite Vatopédi avait également des biens à Thessalonique, mais les données qui s'y rapportent datent seulement des actes de la fin du XIIIe siècle. Le monastère athonite d'Iviron avait également un grand nombre de diverses possessions à Thessalonique; les données relatives à celles-ci peuvent être suivies à partir de la seconde moitié du XIe jusqu'à la première moitié du XVe siècle. C'étaient des métochions, parcelles de terre cultivable, ainsi que les maisons que les moines louaient en retirant d'importants bénéfices. Les moines d'Iviron possédaient à Thessalonique aussi de grands jardins potagers et vendaient les légumes qu'on y cultivait dans la ville même. Les documents de la fin du XIIIe et de la première moitié du XIVe siècle montrent que les autres monastères athonites, avant tout Chilandar, Zographou et le monastère russe de St. Pantéléimon acquéraient également des domaines à Thessalonique, et puis aussi certains autres monastères aux traditions moins glorieuses et moins anciennes (Philothée, Esphigmenou, Xéropotamou et autres). Dans la vie des monastères athonites a joué un rôle important Serrès, ville grande et prospère, car ils possédaient toujours, non loin de cette ville, dans le cours inférieur de la Struma, de nombreuses et vastes propriétés. Quant à Serrès, pourtant, il est bien naturel que le plus grand nombre de domaines y appartenaient au monastère voisin de St. Jean Prodrome sur le Mont Ménécée. Au cours du XIVe siècle ses moines acquéraient à Serrès de nombreuses et variées possessions (métochions, ateliers, maisons à louer, moulins, parcelles de terre). Toutes ces possessions représentaient aux moines de ce monastère des sources de revenus plus sûrs et grands. Au cours du XIVe siècle, les monastères athonites, avant tout ceux qui étaient les plus éminents et les plus puissants, tels que Vatopédi, Iviron et Chilandar, acquéraient aussi des biens à Serrès. Un grand nombre des données, relatives à ces domaines, proviennent des documents datant de la période ou Serrès se trouvait sous la domination serbe (1345—1371).

Dans les provinces européennes du bas Empire byzantin il y avait une série de villes qui vivaient comme centres èconomiques et administratifs des régions particulières. A l'acquisition des biens dans ces villes étaient intéressés en premier lieu les monastères construits aux envirous immédiats de celles-ci. C'étaient, par ex., le monastère de Bačkovo aux envirome environs de Péritheorion ou le monastère de la Vierge Cosmossotira qu'avait construit à proximité de la ville maritime thrace Ainos le sèbastokratôr Isaac Comnène. L'arrière-pays du Mont Athos et de toute la presqu'île de Chalcidique était parsemé de villes, dans lesquelles les monastères athonites acquéraient de nombreuses possessions. C'étaient Chrysopolis, Christoupolis, Zichna, Mélénikon, Voden, Verria etc. Il est intéressant que les données des actes montrent que certains monastères athonites avaient des domaines dans les villes en dehors des frontières de l' Empire byzantin. Il s'agit, en premier lieu, de Chilandar, auquel les souverains serbes faisaient de riches donations — biens dans les villes sur les territoires soumis à leur autorité (Prizren, Štip, Strumica). Vers la fin du XIVe siècle, les moines du monastère russe de St. Pantéléimon obtenainent aussi des biens dans les villes de l'ancien Etat serbe (Štip, Kruševac, Prokuplje, Stalać).

Dans l'étude des domaines urbains des monastères provinciaux byzantins, le chercheur doit tourner son regard aussi vers Constantinople. Il est tout à fait compréhensible que les nombreux monastères, disséminés dans les environs, avaient des domaines à Constantinople, mais il faut avouer que les sources en offrent fort peu de données. Les moines des monastères athonites étaient également intéressés à l'acquisition des domaines dans la capitale: ils représentaient pour eux avant tout une source de revenu provenant du commerce et ils leur étaient aussi nécessaires pour le séjour des moines qui arrivaient à Constantinople pour différentes affaires. Le plus ancien des monastères athonites, la Lavra de St. Athanase, avait de nombreuses possesions de toutes espéces à Constantinople. Un document de l'année 1342 montre que c'étaient des maisons, magasins, bureaux de change, dépôts et ateliers. Certains autres documents du XIVe siècle parlent d'autres possessions que la Lavra de St. Athanase avait à Constantinople. Seulement le célèbre et éminent monastère athonite de Vatopédi a réussi à acquérir aussi les domaines dans la capitale byzantine. Les documents datant du XIVe siècle parlent des métochions et des maisons des moines de Vatopédi à Constantinople. Autres monastères athonites n'ont pas réussi à s'imposer dans une telle mesure aux autorités séculière et spirituelle pour obtenir des biens dans la capitale. Les résultats du présent travail montrent qu'il y avait deux espèces des domaines urbains des monastères provinciaux byzantins. Tout d'abord, certains monastères étaient situés à proximité des villes et il est tout à fait naturel que leurs moines aspiraient à acquiérir les domaines à l'intérieur de l'enceinte de la ville voisine. Cependant, il apparaît une autre espèce des biens que les monastères byzantins, célèbres et éminants acquéraient aussi dans les villes plus éloignées. Les premiers à obtenir de grands domaines en différentes villes byzantines étaient, bien entendu, les monastères du Mont Athos, grâce à la renommée dont il jouissait et à l'influence qu'ils exerçaient sur les autorités séculière et spirituelle.

Зборник радови Византолошког института, XIX, 1980.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XIX, 1980.

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ЖИТИЈЕ АРХИЕПИСКОПА ДАНИЛА II КАО ИЗВОР ЗА РАТОВАЊА КАТАЛАНСКЕ КОМПАНИЈЕ

О Каталанској компанији постоје прилично бројни извори. У њима се говори о доласку Каталанаца у Византију, одметању од Царства и њиховим ратовањима у Тракији, Македонији, Тесалији и Атици. У тим, често веома детаљним извештајима, вести о нападима Каталанаца на Свету Гору су веома оскудне. Савремени византијски писци, уколико говоре о невољама и страхотама које су Светогорци трпели од напада Каталанаца, то чине сасвим успут, излажући остале догађаје везане за Компанију. Западни хроничари, чак ни Рамон Мунтанер, један од вођа и учесника у походу Компаније од Галипоља према Касандрији, не спомињу Свету Гору. Због тога сматрамо да је корисно детаљније проучити податке Житија архиепископа Данила II, који је био игуман манастира Хиландара све време трајања каталанских напада. По детаљима које износи, ово Житије представља јединствен извор о тим догађајима, те је већ одавно привукло пажњу научника[1]. Имајући у виду да је Данилов биограф непрецизан у погледу хронологије и тока каталанских напада, сматрамо корисним да податке које пружа Житије расветлимо одговарајућим вестима других извора.

Причање о најезди Каталанаца на Свету Гору и посебно на Хиландар у Житију се надовезује на излагање о постављању Данила за игумана Хиландара и његовом доласку у манастир. Оно започиње кратким уводом о дотадашњим каталанским ратовањима која су се, према писцу Житија, десила „мало времена" пошто је Данило преузео старешинство Хиландара. Данилов биограф о томе обавештава овако:

---

[1] *Ст. Новаковић* (Срби и Турци XIV и XV века, Београд 1960, 60—73) је дао у целини, преведену на савремен српски језик, „стару српску причу о каталонско-турском нападу на Хиландар" и осврнуо се на историјску тачност података које даје Данилов биограф. *С. Ћирковић* (Допуне и објашњења, исто дело 433—470) исправио је и допунио Новаковићева тумачења. Текст Даниловог Житија такође су користили: *G. Schlumberger*, Expédition des „Almugavares" ou routiers Catalans en Orient, Paris 1902, 339—41; *A. Rubio y Lluch*, La Compagnie catalane sous le commandement de Thibaut de Chepoy, L'Hellénisme contemporain, 2e série, IX (1955) 45—48; *E. Dade*, Versuche zur Wiedererrichtung der lateinischen Herrschaft in Konstantinopel im Rahmen der abendländischen Politik 1261 bis etwa 1310, Jena 1938, 131—132; *A. Laiou*, Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Andronicus II 1282—1328, Cambridge, Mass. 1972, 221—222, 132. У овој књизи је дата и најпотпунија литература о Каталанској компанији.

„Када је овај блажени господин мој био у Светој Гори, . . . подигоше се многи народи, и великом силом спремивши се за борбу, завојеваше многе крајеве грчке земље, чак и до самога Цариграда, и све опустеше, и заробљенике одведоше у ропство“[2].

Познато је да су Каталанци започели отворени рат са Византијом после убиства њиховог вође Рожера де Флора (априла 1305). Међутим, Данило тада још није био игуман Хиландара. Он је могао доћи на тај положај најраније у другој половини 1305. године[3]. Спомињање Цариграда у наведеној реченици Житија показује да се она односи на ратовање Каталанаца у Тракији, а хронолошки управо обухвата време од друге половине 1305. до одласка Компаније на запад, јула 1307. године. Пораз војске Михаила IX, савладара Андроника II, у бици код Апра (јули 1305) учинио је Каталанце господарима Тракије. Утврђени у Галипољу, они су предузимали пљачкашке походе којима су пустошили подручје источно од реке Марице до Цариграда. Р. Мунтанер у вези са битком код Апра каже: „Од тада читава Романија беше покорена и ми смо их (Византинце) толико плашили да се није могло викнути „Франци“, а да се одмах не разбегну. И тако се вратисмо радосни у Галипољ. И затим смо сваког дана јездили до капија Цариграда“[4]. Страх који су Каталанци својим понашањем улили трачком становништву доиста је био огроман. Мунтанер ипак претерује тврдећи да су Каталанци свакодневно стизали до Цариграда. Исти хроничар обавештава само о једном таквом походу после битке код Апра, дакле у лето 1305, када је војсковођа Феран Ксименес де Аренос, са делом каталанске војске извршио упад до Цариграда[5]. И поред жеље за освајањем византијске престонице, Каталанци, будући да нису имали довољно снаге, морали су од тога одустати. Једино су успели да освоје добро утврђене градове Родосто (лето 1306) и Мадитос, који су им користили као заштитне тврђаве, слично Галипољу. Тако Пахимер, говорећи о заузимању тврђаве Мадитос, обавештава да су Каталанци „употребивши је као упориште, сами нава-љивали посвуда у Тракији чинећи велике страхоте“[6]. И Нићифор Григора говори о томе како се још пре битке код Апра један део каталанске војске укрцао на бродове под командом Беренгара д'Ентенца, а „други поневши пуну опрему кренуше на пленење и уништавање остале Тракије, крстарећи дању и ноћу и нанеше јој велику штету“[7].

---

[2] *Даничић* изд. Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, Загреб 1866 (репринт 1972) 340; прев. *Л. Мирковић*, Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, Београд 1935, 257—258.

[3] *Вл. Мошин—М. Пурковић* су (Хиландарски игумани средњег века, Скопље 1940, 21) на основу овог податка из Житија, закључили „да је Данило биран за игумана најраније негде 1306 г., па можда и 1307 г., јер „мало времена“ после Даниловог доласка у Хиландар почиње напад Каталонаца на Св. Гору“.

[4] *J. A. Buchon*, éd. Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle, Paris 1841, p. 443.

[5] Muntaner, chp. 223; cf. *Laiou*, op. cit. 167 и *Dade*, Versuche, 120.

[6] G. Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim II, ed. I. Bekker, Bonae 1835, 578, 13—14.

[7] N. Gregorae byzantina historia I, ed. L. Schopeni, Bonnae 1829, 227, 12—15.

На себе скреће пажњу податак да су „многи народи" напали Свету Гору. Данилов биограф их обично назива „безбожницима" и према његовом обавештењу:

> „... ови безбожни народи: Фрузи, Турци, Јаси, Татари, Моговари и Каталани, и остали многоимените народи ..."[8]

сачињавали су Каталанску компанију. На први поглед се чини да су бројни народи били саставни део каталанске војске. Стога ћемо обратити пажњу на поједина њихова имена. Фрузи је назив који се односи на Франке (Φράγκοι), а тако су ретко називани западњаци, у овом случају Шпанци[9]. Да се на њих односе и називи Моговари (Амогавари: 'Αμογάβαροι) и Каталани (Κατελάνοι) види се из тумачења Н. Григоре. Он прича да је Рожер де Флор део својих ратника „називао Каталанцима, пошто су већином водили порекло из тога народа; а друге ... Амогаварима, јер тако Латини називају пешаке у ратовима"[10]. Будући да је Каталанска компанија пре доласка у Византију била у служби краља Сицилије Фридриха, византијски писци истичу њено сицилијанско порекло (οἱ μὲν ἐκ Σικελίας ὁρμώμενοι). У томе смислу их спомињу и као Латине и Италијане (Λατίνοι, 'Ιταλοί)[11].

Турци су сачињавали значајан део каталанске војске. Њих су Каталанци позвали за савезнике још пре битке код Апра (10. јули 1305)[12]. Тако је са Каталанцима на запад кренуло више од две хиљаде Турака, пешака и коњаника, које су предводили Мелик и Халил[13]. Да се Јаси и Татари нису могли наћи у редовима каталанске војске већ је указано у научној литератури.[14] Јаси су Алани, познати још и као Осети. Н. Григора их назива Масагетима и прича да су се борили на страни Византије против Каталанаца[15]. У лето 1306. они су прешли у Бугарску, да би ступили у службу Теодора Светослава. Међутим, Каталанци, код којих је створена дубока мржња против Алана још од момента када су алански војници убили Рожера де Флора (30. априла 1305), поклали су их на бугарској територији[16]. Каталанску компанију су, дакле, сачињавали Шпанци и Турци. Вероватно да су због њихове бројности називани и Велика компанија (Μεγάλη Συντροφία)[17].

---

[8] *Даничић*, 341; *Мирковић*, 259.

[9] Тако их једном назива Muntaner, p. 443.

[10] Gregoras, 220, 7—10.

[11] Cf. *R. I. Burns*, The Catalan Company and the European Powers, 1305—1311, Speculum 29/4 (1954) 765—766.

[12] Pachymeres, 543, 3—4 и 550, 3—4; Gregoras, 228, 22 sqq; према Мунтанеру (chp. 228) то је било после битке код Апра. Cf. Dade, Versuche, 105—106.

[13] Gregoras, 245, 3—5 и 248, 18—19.

[14] *К. Јиречек* (Ст. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, Зборник Константина Јиречека I, 1959, 447) исправља мишљење Новаковића да су Јаси „турски народ" из Мале Азије и каже да је „само хвалисавост Даниловог биографа ставила њих и Татаре међу „Фруге" (Франке) и „Каталане". Уп. *Ћирковић*, Допуне и објашњења, 437.

[15] Gregoras, 228, 2—3; 229, 9; 230, 1, 7—8 etc. *Cf. G. Vernadsky*, Sur L'Origine des Alains, Byzantion 16/1 (1944) 81—86.

[16] Pachymeres, 601—602; Gregoras, 232—233; Muntaner, chp. 226. Cf. Laiou, op. cit. 170, такође и 146, 162.

[17] *J. Schmitt*, ed. The Chronicle of Morea, London 1904, 473, 7272—7273.

После реченице у којој су споменута ранија ратовања Каталанаца писац Даниловог Житија одмах прелази на причање о нападу Каталанаца на Свету Гору и посебно Хиландар. Да би било јасно када и како се Каталанска компанија нашла на Халкидици укратко ћемо се осврнути на збивања која су томе претходила. Својим пљачкашким походима Каталанци су „исцрпли подручја Галипоља, Цариграда и Адријанопоља“[18]. Р. Мунтанер саопштава податак да су Каталанци док су боравили у Галипољу „опустошили целу област на десет дана унаоколо и поубијали све становнике, да се ту ништа није могло покупити“[19]. Због тога су били принуђени да напусте та потпуно опустошена подручја и крену на запад у потрази за земљом која ће им пружити могућности за опстанак. О тешком стању у коме се Компанија нашла сазнаје се и из писма које је Кристифор де Спинола упутио, јуна 1307. из Ђенове, арагонском краљу Јакову II, обавештавајући га о новостима „са ових страна“. У њему се каже да су „у Романији животне намирнице врло скупе и да Каталанци који се налазе у Галипољу и у оним крајевима трпе велику оскудицу животних намирница“[20]. Каталанци су, већ крајем пролећа и почетком лета 1307, како даље извештава де Спинола „ставили под опсаду једно место које се зове Аспероза (Палеокастрон) које је добро и богато и, ако њега успеју добити, људи верују да ће напустити Галипољ због велике несташице која тамо влада“[21]. Пошто опсада Палеокастрона није успела, Каталанци су се усмерили према Халкидици: Светој Гори, Касандрији и Солунском краљевству.

Чим је правац кретања Компаније постао јасан, Андроник II, који је читаво време своје владавине (1282—1328) изузетну бригу посвећивао Светој Гори, лично је упозорио Светогорце о предстојећој опасности. У Житију Саве Млађег о томе се каже следеће: „Пошто није могао да је (Свету Гору) одбрани оружјем и војском позвао је (цар) својеручним писмима разасуте усамљенике и монахе манастира без зидина да побегну у утврђене и тешко освојиве манастире или још боље у најближе градове да би се тамо сакрили“[22]. Многи Светогорци, међу којима и Савин духовни отац (ὁ τοῦ θαυμαστοῦ Σάβα μυσταγωγὸς) тада су напустили Свету Гору и отишли у Солун.

Намера Каталанаца да опљачкају Свету Гору била је позната и Пахимеру, који о томе каже: „А са запада Амогавари, оставивши оно што су држали, прелазе реку Марицу и тамо прешавши ослободили су се невоља, да би се, ако би било могуће, вратили кући, као што су говорили, и успут опљачкали Свету Гору, ако би, наравно, без крви могли да пређу клисуре које су им биле на путу“ (ἐκ δύσεως δὲ Ἀμογάβαροι

[18] Muntaner, chp. 233, p. 464.

[19] Muntaner, chp. 231, p. 460.

[20] A. Rubió y Lluch, Diplomatari de l'Orient Català (1302—1409), Barcelona 1947, No. 33.

[21] За Асперозу (Палеокастрон) Спинола каже: qui est foris Bucam avi in partibus Saroniche. Cf. *Laiou*, op. cit. 182, n. 94.

[22] А. Пападопулос-Керамевс, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας V, Петерсбург 1896: Τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως κυροῦ Φιλοθέου, Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάβα τοῦ Νέου, 211, 4—11.

ἀφέντες ἃ κατεῖχον . . . ἐφ' ᾧ προσβάλλοιεν Ἄθω . . .)[23]. И у Мунтанеровом веома сумарном опису кретања Компаније од Галипоља до Касандрије, помињу се велике тешкоће на које је наишла приликом прелажења христопољске клисуре[24].

Оба писца одмах затим обавештавају о доласку Каталанаца на Касандрију. Пахимер о томе говори у вези са свађама насталим међу вођама Компаније за које каже да су „стигли на Касандрију у великој неслози и тамо су гледали један другог да преваре"[25]. Мунтанер обавештава да Компанија „током свога кретања дође до рта Касандрије, који је уздигнут рт на сто двадесет миља удаљен од Солуна"[26]. Н. Григора даје више података о доласку Каталанске компаније у Македонију, те обавештава да су Каталанци „желећи да припреме потребну храну за зиму напали села Македоније. И пошто су тамо веома много уништили и наситили се великим добитком плена поставили су логор око Касандрије"[27]. Византијски писац очигледно овде подразумева стари град Потидеју који се налазио на најужем делу Касандрије. Он за њега каже да је „некада био чувен, а сада је остао без становника" (πόλις δὲ αὕτη πάλαι μὲν οὖσα περιφανής, νῦν δὲ καὶ τῶν οἰκητόρων ἔρημος)[28]. Уз то, у Потидеји је био заштитни зид који се у изворима помиње као „Врата Касандрије" (Πόρται τῆς Κασσανδρίας). Тако је полуострво Касандрија, будући са копном повезано само уском превлаком, заједно са утврђеном Потидејом, било веома повољно за смештај Компаније и пружало јој је, попут Галипоља, добро склониште. Врло је вероватно да су Каталанци, док су боравили на Касандрији (1307—1309), порушили поменути зид, тако да се он у хрисовуљи Јована VII Палеолога (фебруар 1407) помиње као разорен (. . . εὗρον ἐπὶ τοσοῦτον αὐτὸ ἐριμμένον καὶ διαλυθὲν)[29].

Као у Тракији, и овде су каталански ратници, да би се снабдевали намирницама и другим животним потребама, као и ради богаћења, предузимали пљачкашке походе изван Касандрије. Из Даниловог Житија се види да су и Свету Гору напуштали, да би се повукли на Касандрију, после харања по Атосу:

„И ти безбожници све опустеше, и опет се враћаху у своја места"[30].

О њиховом начину ратовања говори и Тома Магистар, познатији као монах Теодул: „Пошто су морали прећи Македонију, поставили су логор у Палини, а изишавши оданде, све пљачкаху" (Ἐπεὶ δὲ καὶ πρὸς

---

23 Pachymeres, 651, 12—16.

24 Muntaner, chp. 233.

25 Pachymeres, 652, 2—4.

26 Muntaner, ibid. p. 463.

27 Gregoras, 245, 8—11.

28 Ibid. 245, 11—13.

29 Actes de Xéropotamou, ed. J. Bompaire (Archives de l'Athos III), Paris 1964, 28, 11; cf. not. p. 204—205 и *St. Binon*, Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint Paul de l'Athos, Louvain 1942, 20.

30 *Даничић*, 348; *Мирковић*, 264.

Μακεδονίαν ἔδει τουτουσὶ διαβῆναι, διαβαίνουσι μὲν καὶ στρατοπεδεύουσιν ἐν Παλήνῃ κἀκεῖθεν ἐξιόντες, ἐληΐζοντο πάντα)[31].

Пошто су Каталанци, како смо видели, идући према Касандрији, опустошили сву Македонију, сасвим је вероватно да су тада, дакле јула—августа 1307, по први пут напали и Свету Гору која им је била на путу. Од тада, па читаво време трајања каталанских ратовања у Македонији, што значи до пролећа 1309, Света Гора је била изложена њиховим беспоштедним навалама. У Житију Данила II о томе се каже:

> „Јер ови завојевавши дођоше са својим силама у Свету Гору, и опколивши је, разграбише сва богатства сабрана у њој, и скоро је сву опустеше . . .“[32]

Без обзира што у причању Даниловог биографа има претеривања, ипак је каталанска најезда по јачини својих напада и времену њиховог трајања премашила многе друге. Добро је познато да је од времена оснивања монашких центара Света Гора била изложена нападима разноврсних пирата, а од краја XIII века у томе су предњачили турски гусари. Сви ти нападачи на првом месту су угрожавали усамљене подвижнике, док су зидови утврђених манастира пружали својим монасима потпуну безбедност. Имајући то у виду, Андроник II је упутио Светогорцима поменуто писмо. Међутим, за разлику од осталих нападача, Каталанци, привучени причама о великом богатству светогорских манастира, своје нападе су усмеравали управо на њих. Пљачкање манастира спомиње и Данилов биограф:

> „Јер ови безбожни народи . . . дошавши на Свету Гору, многе свете храмове огњем упалише и све њихово сабрано богатство разграбише и заробљенике одведоше у ропство, а остали њихови остаци скончаваху од најљуће смрти глади“[33].

Приликом нападања утврђених манастира Каталанци су примењивали исту тактику као када су заузимали утврђене трачке градове: најпре су покушавали да их освоје оружјем, а затим, уколико им то не би пошло за руком, настојали су да глађу приморају њихово становништво на предају[34].

Захваљујући подацима Даниловог Житија најбоље смо обавештени о оном шта се дешавало у Хиландару. У Житију се прича да су Каталанци успели да дођу до манастира „са великом победом“, очигледно не наилазећи успут на озбиљнији отпор. А тада:

---

[31] Тома Магистар, у похвалном говору за војсковођу Хадрина (Πρεσβευτικὸς πρὸς τὸν βασιλέα Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον), ed. I. F. Boissonade, Anecdota Graeca II, Paris 1830 (repr. 1962), p. 195.

[32] *Даничић*, 340; *Мирковић*, 258.

[33] *Даничић*, 341—342; *Мирковић*, 259.

[34] Најбољи пример је освајање утврде Мадитос. Према обавештењу Мунтанера (chp. 223), Каталанци су је опседали осам месеци. Настала је таква глад да су њени становници „били принуђени да једу забрањено“, те их је то приморало да се предају: Pachymeres, 578, 1—14; cf. *Laiou*, Constantinople and the Latins, 169, n. 38.

„велика множина њих почеше једни сећи врата славнога манастира Хиландара, а други део од њих, позади разбијаху зидове града, хотећи ући унутра. Јер стреле падаху као капље дажда, пуштане рукама безбожника, и ратне трубе кликтаху, и сами једногласно се дераху устремљујући се напред. Јер страшно беше видети њихов убојни строј“[35].

Зидине манастира су одолеле овој навали. Нападачи се нису повукли, већ су продужили да га опседају. За време опсаде:

„. . . многоимено богатство хране у том славном манастиру Хиландару нестаде, тако да овај блажени (Данило), и они који су с њим, нису имали шта окусити. Само су по прашини избирали љуске сочива и њих гризли“[36].

Сви нису могли то издржати, те су излазили напоље и умирали. О судбини таквих Данилов биограф говори још на једном месту:

„А многи од монаха који су били у том манастиру, не могући трпети такве туге, оставише овога господина мојега . . . кир Данила самога, и сами бежаху. . . Јер такве ухватише безбожници, једне убише, а друге у ропство одведоше“[37].

Поменути податак о несташици хране није довољан да се нешто више закључи о дужини трајања опсаде Хиландара, пошто је манастир тада служио као склониште великом броју људи, те су намирнице могле бити брже потрошене. Време трајања каталанских опсада није, како се понекад сматра, по правилу било кратко, што најбоље показује дуготрајна опсада утврђења Мадитос[38]. Најзад, када нису ни оружјем ни глађу принудили становнике Хиландара на предају, нападачи су га морали напустити са намером да се поврате, о чему се у Житију каже:

„А када ови злолукави видеше да не могу ући унутра у град, уседоше на своје коње и отидоше распаљивани великим гневом и јарошћу, претећи овом блаженом да ће, опет вративши се, уништити га“[39].

Каталанци су поново напали Хиландар током 1308. године, пошто су сазнали да га је Данило напустио. Овај „више ратник, дипломата и управник неголи монах“[40] веома је успешно и са много вештине и сналажљивости руководио одбраном манастира, тако да су Каталанци сматрали да ће у њега успети да продру у Даниловом одсуству. Он је, схвативши сву тежину и озбиљност положаја у коме се Хиландар нашао,

---

[35] *Даничић*, 342; *Мирковић*, 259.

[36] *Даничић*, 343; *Мирковић*, 260.

[37] Даничић, 341; Мирковић, 258.

[38] Вид. н. 34. Каталанцима је такође требало много времена да заузму Родосто и Енос: cf. *Laiou*, op. cit. 167 и 169.

[39] *Даничић*, 343; *Мирковић*, 260.

[40] Н. Радојчић, предговор уз издање превода Архиепископа Данила, *Л. Мирковића*, стр. VIII.

и посебно имајући у виду могућност новог напада, одлучио да манастирске драгоцености повери краљу Милутину у Скопљу. Житије говори о великим тешкоћама и многим опасностима са којима су се Данило и његови пратиоци суочавали на томе путу, и то нарочито приликом повратка из Скопља, преко Рендине, за Свету Гору:

> „Јер тада се није могла наћи ниједна стаза којом би се могло ићи мирно, без борбе и ратника“[41].

Да је кретање по Халкидици било веома тешко потврђује и Житије Саве Млађег. Из њега се сазнаје да Сава, који није кренуо у Солун одмах, после писменог упозорења Андроника II, касније то није могао учинити, „јер је пут према Солуну био затворен“ (τῆς γὰρ φερούσης εἰς Θεσσαλονίκην, μᾶλλον δὲ καὶ πάσης κλεισθείσης διεξόδου)[42]. О веома тешком стању у области Солуна и читаве Халкидике, насталом због каталанске најезде, говори и Монах Теодул. При томе је неопходно скренути пажњу на чињеницу да он подручје Солуна, укључујући и Свету Гору, у својим реторским списима назива Тесалијом[43]. Тако, пишући у Солуну, он каже да су се Каталанци заједно са Турцима „као гром сручили на нас, да би разорили целу Тесалију“ и затим веома сликовито приказује њихову навалу: „Ништа, дакле, нису оставили недирнуто својом навалом, напредујући по тој области све до самог краја, ни планину, ни равницу, ни јаме, ни гребене, ни обалу, ни путеве, ни подножја планина, ни шуме, ни брежуљке, ни увале, ни шпиље, ни ливаде, ни њиве, ни лугове. Све је уништено, све је нападнуто. Све је пуно мртвих и лешева и великог убијања и страшног за све покоља. А потоци крви, уместо неког другог таласа, текли су на све стране...“[44].

Сва ова сведочанства показују да су Каталанци харали и палили по Халкидици, нарочито на подручју између Солуна и Свете Горе. Међутим, имајући у виду начин њиховог ратовања који се сводио на пљачкашке походе, јасно је да су поједини предели били изложени повременим, а не сталним нападима. Стога је разумљиво да је храбри и умешни Данило успео у своме, ван сваке сумње, веома одважном подухвату. За време, дакле, његовог одсуства, Каталанци су поново опсели манастир (1308). О томе Житије обавештава причајући о Даниловом повратку:

> „И када је дошао у дом Пресвете... и нађе оне мужеве којима беше поверио тај манастир. А хтели су га предати у руке поганика, да није преподобни тако брзо дошао. Јер и они су били у невољи, јер беху дуго затворени на једном месту, гинући од глади и жеђи“[45].

---

41 *Даничић*, 345; *Мирковић*, 261.

42 'Ανάλεκτα V, 214, 8—9.

43 То је веома стари назив за ту област: в. *P. Lemerle*, Philippes et Macédoine Orientale, Paris 1945, 114, n. 3 и 122, n. 3, где је наведена литература о томе. Да тај назив употребљава Монах Теодул скренуо је пажњу *I. Ševčenko*, The Imprisonment of Manuel Moschopulos in the Year 1305 or 1306, Speculum 27/2, 1952, 153, n. 57.

44 Тома Магистар овако пише у писму филозофу Јосифу, које је заправо извештај о нападу Каталанаца и Турака (Τῷ ἰσαγγέλῳ πατρί μου καὶ φιλοσόφῳ 'Ιωσὴφ περὶ τῶν ἐν τῇ 'Ιταλῶν καὶ Περσῶν ἐφόδῳ γεγενημένων), Boissonade, Anecdota Graeca II, 219—220.

45 *Даничић*, 347; *Мирковић*, 263.

Данилу је, дакле, пошло за руком да уђе у манастир и тада „давши своје много злато", очигледно помоћ коју је добио од краља Милутина, најпре је прибавио храну за људе у манастиру, а затим и најамнике за његову одбрану. Каталанци су о томе дознали, како се сазнаје из причања Даниловог биографа:

> „А ови безбожници чувши да је преподобни дошао, и како има храбре људе за победу њихову... не хтедоше те године доћи на то свето место (Хиландар),"

него су предузимали нападе по другим деловима Свете Горе, те су

> „сакупили велики плен из целе Свете Горе"[46].

Данилов биограф спомиње још само један окршај Хилaндараца с Каталанцима. До њега је дошло када је

> „један њихов део ишао једном близу места званог Хиландар..."

Данилови ратници су изашли из манастира и, напавши из заседе, веома успешно савладали непријатеља:

> „...тада изненада устадоше деца преподобнога и једнодушно устремивши се ускочише посред њих, и многе умртвише, и друге ранише, и множину од њих ухвативши одведоше у манастир ка преподобноме, а заробљенике отпустише у слободу."[47]

Веома је занимљив опис напада Каталанаца на руски манастир св. Пантелејмона. У њега се Данило склонио са својим пратиоцима бежећи пред нападачима. Ови су успели да продру у манастир тако што су га најпре опколили, а затим:

> „пробивши градске стене ускочише унутра као крилати, слично зверима, све грабећи".

После тога су, како даље обавештава Данилов биограф, запалили манастир:

> „И тако у један час божанствену цркву и све зграде (палате) тога манастира упалише, а велику множину дрвета свукавши прислањаху око пирга, у коме беше преподобни, лесе и даске, снопове лана свукавши ужегоше, док се није тај пирг зажарио као и огњена пећ. Јер они лукави и безбожни ратници разјариваху већи пламен, који је високо досизао"[48].

Паљење ватре да би помоћу ње освојили неко утврђење била је пракса коју су Каталанци примењивали и у Тракији[49]. Висина манастирског

[46] *Даничић*, 348; *Мирковић*, 264.

[47] Ibid.

[48] *Даничић*, 351—352; *Мирковић*, 266—267.

[49] Тако се сазнаје (Pachymeres, 554, 17 sqq.; A. E. Martini, ed. Manuelis Philae Carmina inedita, Neapoli 1900, no. 44) да су Каталанци, приликом покушаја да заузму Једрене, у пролеће 1306, запалили ватру на једном делу градског зида. Међутим,

пирга изгледа да је била пресудна за спасавање оних у њему. Сведочанство о овом пожару налази се у хрисовуљи Андроника II од септембра 1311; у њој се каже да су монаси Руског манастира „изгубили старе хрисовуље и остале исправе о правима манастира у пожару који се изненада догодио“ (τὰ... παλαιγενῆ χρυσόβουλλα καὶ λοιπὰ δικαιώματα ἔγγραφα ὑπὸ ἐπισυμβάσης ἀποβαλόντες πυρκαϊᾶς)[50]. Према причању Житија нападачи су неочекивано одустали од даљег покушаја да се дочепају Данила и оних који су се са њим затворили у пирг:

> „И наједанпут настаде међу њима велика узбуна и метеж, јер узимајући оружје своје брзо уседаху на своје коње, и могло се видети како беже“[51].

Објашњење које за овакав поступак Каталанаца даје Данилов биограф да

> „начелници њихови беху отишли са својим силама, а они сами беху остали, и зато побегоше за њима бојећи се да не буду побијени“

може се повезати са свађом међу вођама компаније Беренгаром Рокафортом и Тибоом Сепуа. Њихови рђави односи су се током зиме 1308/ /1309. још више погоршали[52]. Податак да се Каталанци нису више појавили на Светој Гори наводио би на закључак да се поменути напад на Пантелејмон десио 1309, свакако пре одласка Каталанаца са Касандрије, у пролеће те године.

Премда наш извор, како је изнесено, обавештава о нападима ратника Каталанске компаније на само два манастира, из њега се јасно види да су нападачи харали по читавој Светој Гори:

> „Тешко је описати све зло које је тада снашло људе, јер горе и пећине, брда и долине, и сва распућа беху пуна мртвих телеса, нагих и непогребаних, дајући страшан и дирљив призор гледаоцима“[53].

Овај опис „рана и страдања“ Светогораца донекле подсећа на наведени приказ тешког стања солунског подручја у спису Монаха Теодула.

Да је доиста причање Даниловог биографа о навалама Каталанаца по читавој Светој Гори и невољама које су чинили њеним монасима тачно, потврђују и неки други извори. Међу њима, због вредности по-

---

ветар је променио правац и ватра је изгорела њихове мердевине. Град нису успели да заузму (cf. *Laiou*, op. cit. 168).

[50] Акты Русского на св. Афоне монастыря св. великомуч. Пантелеймона, Киев 1873, стр. 162—164; *Вл. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик 91 (1939) стр. 67.

[51] *Даничић*, 353; *Мирковић*, 268.

[52] Muntaner (chp. 239) о томе говори веома детаљно; Cf. *A. Rubió y Lluch*, La Compagnie catalane sous le commandement de Thibaut de Chepoy, L'Hellénisme contemporain, 2e série, VIII, 1954, 510.

[53] *Даничић*, 348; *Мирковић*, 264.

датака које пружа, посебно место заузима писмо арагонског краља Јакова II[54]. На основу његове садржине сме се закључити да су се Каталанци, прешавши читаво Атоско полуострво, спустили до самог његовог краја и да су напали највећи светогорски манастир, Лавру св. Атанасија. Због тога је почетком лета 1308, а можда још и раније, из луке поменутог манастира отпловила делегација са намером да тражи помоћ и заштиту од злостављања Компаније. Апел Лавриних монаха био је упућен арагонском краљу Јакову II, кога је Компанија увек сматрала за свог врховног господара и који је као такав и иступао[55]. На своме путу за Валенцију, вероватно на папском двору у Авињону, где су Лаврини изасланици по свој прилици затражили интервенцију папе Климента V, дошли су у везу са чувеним каталонским лекаром и медицинским писцем Арнолдом Виланова. Био је то човек широких интересовања, који је будно пратио све политичке догађаје свога времена, међу којима га је посебно привлачила судбина Византинаца. Као краљев саветник, користећи свој утицај на Јакова II, Арнолд Виланова је по једном од поменутих монаха послао краљу писмо у коме се заузео за монахе Велике Лавре. Из одговора Јакова II, од јула 1308, који је управо наш главни извор о овим догађајима, каже се да га је Арнолд Виланова уверавао да би „Свевишњем било драго, ако бисмо наше људе који бораве у Романији зауздали да не наносе неприлике монасима манастира Светог Атанасија“. Јаков II даље обавештава Арнолда Виланова да је једном од двојице поменутих монаха предао своју писмену одлуку (rescriptum) којом је изричито наредио „коњаницима и пешацима, нашим земљацима који бораве у Романији, а исто тако“ замолио „оне нама одане и наше пријатеље да не наносе штету, узнемиравања или друге терете горе поменутом манастиру односно њему припадајућим . . .“[56]. Остаје непознато да ли су се Каталанци повиновали наредбама Јакова II, будући да нема више вести о њиховим нападима на Велику Лавру.

Од савремених извора свакако треба навести већ споменути спис Монаха Теодула у коме он, пошто је изнео тешке прилике у читавој солунској области, посебно јадикује над судбином Свете Горе: „О леле! доживео је и Атос ову несрећу. . . Јер за мало није изгубио све оне који су становали на њему. . . оне који су више волели да се без милости лише живота, него да се види да се плаше смрти . . .“ (Παραπολέλαυκε δ' οἴμοι καὶ Ἄθως τῆς συμφορᾶς . . . πάντας ἐποίκους ὀλίγου δεῖν ἀπολωλεκώς . . . ἑλόμενοι μᾶλλον τοῦ ζῆν ἀνηλεῶς ἐστερῆσθαι ἢ δόξαι δεδοικέναι τὸν θάνατον. . .)[57]. Из Теодуловог излагања које је, због обиља реторских фигура, често тешко пратити, јасно се види да је Света Гора била нападнута и да су монаси у сукобима са Каталанцима гинули, држећи се при томе веома

[54] Rubió y Lluch, Diplomatari de l'Orient Català, No. 40. Такође га је објавио *Сп. Ламброс*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ οἱ Καταλώνιοι, Νέος Ἑλληνομνήμων 6 (1909) 319—320.

[55] Cf. *Burns*, Catalan Company, 768—769.

[56] Rubió y Lluch, Diplomatari No. 40, p. 50. Cf. *Laiou*, op. cit. 222; *D. A. Mundó*, Alphonse V d'Aragon et le Mont Athos, Le Millénaire du Mont Athos 963—1963. Etudes et Mélanges I, 150—152; *Rubió y Lluch*, Compagnie catalane, Hellen. contem. IX, 50—52.

[57] Boissonade Anecdota Graeca II, 223—224.

храбро. Видели смо да и Данилово Житије спомиње убијање и заробљавање монаха.

У светогорским документима, изузев поменуте хрисовуље Андроника II од 1311, нема изричитог помена о каталанским нападима. Међутим, садржина протатских аката, насталих релативно кратко време после одласка Каталанаца, дозвољава да се наслуте претходни догађаји. Тако се у аренги акта прота Теофана од новембра 1310. каже да је „монасима мир потребнији више него другим људима" и спомиње се „ђаволска тиранија и напад" (τῷ πονηρῷ τῆς καθ' ἡμῶν αὐτοῦ τυραννίδος καὶ ἐπιθέσεως)[58]. Податак да је протат дозволио Дохијару да откупи 1312. имања манастира Кохлијара (τοῦ Κοχλιαρᾶ), наводи на помисао да је овај манастир настрадао током каталанских напада[59]. Такође сматрамо да се на напад Каталанаца односи реченица „напад безбожних народа коме се није могло одупрети и који је поново срушио пирг" (ἡ τῶν ἀθέων ἐθνῶν ἀνυπόστατος ἔφοδος εἰς γόνυ τοῦτον αὖθις κλιθῆναι πεποίκε) манастира Кали Агре. Овај напад је споменут у акту прота Теофана из 1313/1314, којим је протат продао Кали Агру у трајно власништво Алипијском манастиру[60]. Од каталанских напада је настрадала и келија Св. Саве у Кареји, поред које су Каталанци сигурно прошли, предузимајући пљачкашке походе по Светој Гори. Због тога се њен држалац, јеромонах Теодул, двадесетих година XIV века, потрудио да је осигура подизањем пирга[61].

Поред ових, прилично оскудних вести о нападима Каталанаца и Турака, занимљиво је навести да се на Светој Гори дуго чувала традиција о томе како су неки припадници Компаније прешли у православну веру и постали монаси. У вези са тим Р. М. Докинз, који је тридесетих година овог века обилазио Свету Гору, оставио је опис фреске у хиландарском параклису, саграђеном на путу од манастира према пристаништу. Параклис је посвећен Богородици Тројеручици, најзнаменитијој икони манастира, те је дуга легенда приказана на свим фрескама, изузев оне „на левом зиду трема гледајући од улаза"[62]. На тој фресци је представљен напад на манастир, а сматра се да је у питању напад Каталанаца на Хиландар. Легенда о томе каже да је необична магла пала на манастир, збунила нападаче, те су, како обавештава натпис фреске, „окренули своја оружја једни против других". Сви су били убијени осим тројице, који су прихватили православље и постали монаси[63]. Слична традиција постоји и у манастиру Ивирону. Она говори о томе како је турски на-

58 Actes de Kastamonitou, ed. N. Oikonomidès (Archives de l'Athos IX), Paris 1978, 2, 1—5.

59 ΕΕΒΣ 7 (1930) стр. 115; в. *И. П. Мамалакис*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Солун 1971, 108.

60 Actes de Kutlumus, ed P. Lemerle (Archives de l'Athos II) Paris 1945, 9, 28—29.

61 Actes de Chilandar, Deuxième partie: Actes slaves publiés par B. Korablev, Виз. Временник 19 (1912), Приложение, 17, 96 сл. Вид. *М. Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови у средњем веку, Београд 1972, 95, 98.

62 *R. M. Dawkins*, The Catalan Company in the Traditions of Mount Athos, Homenatge a A. Rubio i Lluch, Miscellània d'estudis literaris, historics i lingüistics I, Barcelona 1935, 268—269.

63 Легенда је повезала ову тројицу припадника Компаније са мученицима Мануилом, Савелом и Исмаилом, насликаним повише врата хиландарске трпезарије.

падач, припадник Компаније, мачем озледио икону Богородице Портаитисе. Он је затим примио хришћанство и постао монах Варварос[64]. Докинз такође износи и предање о томе да су Каталанци напали Хиландар на Велику суботу. Напад је учинио тако велики утисак на монахе да су се од тада манастирска врата тога дана држала затворена све до свршетка литургије. Ако би у основи предања био истинит догађај, напад се могао десити уочи Ускрса 1308. или чак и 1309. године, пре повлачења Каталанаца у околину Солуна[65].

Изнели смо да је први напад ратника Каталанске компаније на Свету Гору био у лето 1307. године. Од тада, па све до пролећа 1309. Света Гора је била изложена њиховим беспоштедним навалама, што значи, непуне две године. Стога је очигледно претерано тврђење Даниловог биографа да

„они безбожни и злоимените погани народи, ... дошавши на Свету Гору, стојаху у њој три године и три месеца, чинећи погубну дрскост"[66].

Пошто су напади били у све три године: 1307, 1308. и 1309, према обичају средњовековних писаца, састављач Житија је то заокружио на три године, а да би тврђење било што уверљивије, још је додао и три месеца. Тиме је још више желео да истакне и увелича заслуге игумана Данила, који је одиграо главну улогу у одбрани Хиландара.

Више од самих светогорских манастира, харању и обесном понашању припадника Компаније били су изложени бројни манастирски поседи на Халкидици. Поред наведеног, Монах Теодул каже да су они „претили да униште читаву Тесалију и Македонију" (... Θετταλίαν πᾶσαν καὶ Μακεδονίαν ἀπειλούντων ἐκτρίψειν)[67]. Изложени таквим страшним нападима многи житељи манастирских властелинстава, бројне сељачке породице, били су принуђени да потраже заклон унутар утврђених светогорских манастира. Тако се у Даниловом Житију на самом почетку причања о нападима „безбожника" спомиње да је у Хиландару била

„...и велика множина световних људи са имања тога манастира, који беху унутра прибегли са женама својима и децом"[68].

Имена мученика су помогла учвршћивању легенде: хришћанско име Мануил у Шпанији је веома распрострањено, те са муслиманским именом Исмаилом чини пар припадника Компаније у којој су хришћани били помешани са Турцима. Cf. *Dawkins*, op. cit. 270. *З. Кајмаковић* (Георгије Митрофановић, Сарајево 1977, 258) је идентификовао поменуту тројицу персијских мученика.

[64] Cf. *Dawkins*, ibid; *Laiou*, op. cit. 222.

[65] Ускрс је био 14. априла 1308, а 30. марта 1309. године: *H. Grotefend*, Handbuch der historischen Chronologie des deutschen Mittelalters und der Neuzeit, Hannover, 1872, 136, 166.

[66] *Даничић*, 353—354; *Мирковић*, 268.

[67] Boissonade, Anecdota Graeca II, 200.

[68] *Даничић*, 340; *Мирковић*, 258.

Да је тако било и у другим светогорским манастирима може се закључити из податка о плену који су Каталанци и Турци скупили:

„. . . сабравши велики плен из целе Свете Горе, вођаху људе и жене, младиће и девојке, као четвороноге животиње ужима свезане и вођене у ропство“[69].

Међутим, ни светогорски манастири нису могли у то време пружити безбедно уточиште:

„И те године дође љуће зло на ово зло, да је цео род људски гинуо од глади. . . Велико је било страдање и такве ране, и почеше, дакле, људи и све животиње скончавати од глади. Јер умрлим матерама деца сисајући дојке сама умираху, и људи од глади зијајући сударяху се и падаху као пијани, и обузети глађу, нису могли ни гледати. А други од њих ничице лежећи, као и животиња траву зубима кидајући, издисаху[70].

Податак о присуству толиких световних људи, посебно жена и деце, којима је, према светогорским типицима, приступ на Свету Гору био најстроже забрањен, најречитије говори о сасвим изузетним приликама у којима се нашла „земља монаха“ у доба каталанске најезде.

И поменута наредба Јакова II којом је упозорио своје „поданике у Романији“ да не угрожавају безбедност манастира Велике Лавре односи се и на „њему (манастиру) припадајуће метохе, породице или друга њихова добра“ (. . . ne monasterio supradicto seu adiacentibus suis *metochiis*, familiis aut aliis bonis suis. . .)[71]. Очигледно је реч о узимању у заштиту како манастира Велике Лавре тако и његових бројних поседа са паричким породицама. Премда се овај податак односи само на метохе Велике Лавре, сигурно је да су и поседи осталих светогорских манастира били изложени једнаким злостављањима Каталанске компаније.

Пљачкашким начином ратовања, а нарочито својим суровим и безобзирним понашањем према домаћем становништву, Каталанци су створили потпуну пустош на читавој Халкидици, а посебно на подручју између Солуна и Свете Горе. О томе је Данилов биограф забележио:

„Јер тела људи сасецаху као пољску траву, јер не беше места, где не лежаху мртваци. Божанствене цркве и многи домови падоше, и нестадоше многа места, тако да се нису могла лако ни познати (где беху) . . . Јер тада не беше дома у коме није било плача“[72].

Међутим, византијски војсковођа Хадрин, послат да помогне царској војсци на челу са великим стратопедархом Анђелом Палеологом, својим

---

[69] *Даничић*, 348; *Мирковић*, 264.

[70] *Даничић*, 340—341; *Мирковић*, 258.

[71] У тексту писма стоји monachiis, те је *Сп. Ламброс* (Τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ οἱ Καταλώνιοι, 321, н. 1) изнео мишљење да је вероватно у питању грешка и стога треба читати metochiis, пошто се familiis мора односити на паричке, а не монашке породице.

[72] *Даничић*, 354; *Мирковић*, 268—269.

нападима 1309. зауставио је пљачкашке походе Каталанаца на околну територију и приморао их да се затворе на Касандрији (. . . εἰς Παλήνην αὖθις συγκλείσας. . .)[73]. Тиме је онемогућио да дођу до извора намирниша. Уз то, околна територија је већ била превише исцрпљена да би могла снабдевати храном веома бројну Компанију. О тешком положају у коме су се нашли Каталанци говори и Н. Григора: „Недостајало им је неопходно (намирнице), пошто су водили толику коњицу, имали су са собом велики број заробљеника, а њих самих је било не мање од осам хиљада; јасно је да им је претила опасност да брзо умру од глади“ (μηδὲ γὰρ ὄντων αὐτοῖς τῶν ἐπιτηδείων τοσαύτην τε ἵππον ἄγουσι, τοσούτους δὲ αἰχμαλώτους, οὐχ ἧττοσιν ἢ ὀκτακισχιλίοις οὖσι δὴ καὶ αὐτοῖς, κίνδυνον εἶναι προφανῆ φθαρέντας οἴχεσθαι τῷ λιμῷ)[74]. Због свега тога дошли су на идеју да се врате у Тракију:

> „А кад све опустоше, тако да ни они сами нису налазили хране, хтедоше опет ићи чак и до Цариграда, хвалећи се да ће силом опустити многе земље“[75].

О таквој намери говори и Н. Григора: „са наступањем пролећа (1309), дигли су се ратници из Касандрије, и једни су поставили логоре око солунских предграђа, а други су отишли за пљачком. А пошто су нашли да је читава земља без становника, и да им није било стада крупне и ситне стоке, и да су градови били добро утврђени, одмах су одлучили да се врате у Тракију“[76]. Међутим, „пут за Тракију био им је непроходан, будући да је пре кратког времена“ тј. после одласка Каталанаца на запад у лето 1307, по наредби Андроника II, био „подигнут код Христопоља дуг зид (од мора до Родопа) који их је потпуно спречавао“[77]. Да ли су Каталанци о томе сазнали, пошто је неки одред њихове војске покушао да оствари поменуту замисао, како сматра Данилов биограф:

> „и када су дошли до Христопоља, устадоше многе државе грчкога царства и учинише им зидом велику преграду, од горе до горе, тако да се више нису могли вратити натраг. И названо је то место Кавала“[78],

или их је о томе обавестио неки заробљеник (. . . καὶ πυνθάνονται παρά του τῶν αἰχμαλώτων), како мисли Григора, остаје неизвесно. Византијски писац уз то саопштава да их је сазнање о немогућности повратка у Тракију довело у велику неприлику, јер поред страха од глади, плашили су се и удруженог напада суседних народа (Ἰλλυριοί τε δηλαδὴ καὶ Τριβαλλοὶ καὶ Ἀκαρνᾶνες καὶ Θετταλοί), што их је приморало да потраже спас на другој страни[79].

---

[73] Boissonade, Anecdota Graeca II, 197.

[74] Gregoras, 246, 23—24 и 247, 1—2.

[75] *Даничић*, 354; *Мирковић*, 269.

[76] Gregoras, 246, 16—21.

[77] Ibid, 247, 3—7.

[78] *Даничић*, 354; *Мирковић*, 269.

[79] Gregoras, 247, 4 и 7sqq.

Податак Житија свакако показује да је Данилов биограф био добро обавештен о подизању зида, као и о судбини Каталанске компаније. Он даље износи да:

> „они нечастиви када видеше да немају куда да се врате, завојеваше околне земље тих места, наваливши на славни град Солун и Бер...[80].

О померању Каталанаца у околину Солуна видели смо да говори и Григора. По свој прилици да су они, сместивши се у близини тога града, извршили и неки напад на њега, што Данило потврђује, обавештавајући уз то и о опсади Бера. У питању је, дакле, напад на Солун који се десио у пролеће или можда током лета 1309. Познато је да су Каталанци по први пут напали Солун у пролеће 1308. године. Податак Даниловог биографа о поменутом нападу допуњава извештај анонимног састављача „Описа источне Европе", који саопштава: „Познато је да између Македоније, Ахаје и Солуна јесте неки народ врло велики и простран који се зове Блази ... Земљу њихову (Blachorum) која је велика и богата, готово целу, заузела је војска господина Карла (Валоа), која је боравила у крајевима Грчке, и стога се окренула на Солунско краљевство и походом на суву и мору нападоше град Солун са околном облашћу" (Notandum (est hic) quod inter machedoniam, achayam et thesalonicam est quidam populus ualde magnus et speciosus qui uocantur blazi ... Terram (enim) horum blachorum que est magna et opulenta exercitus domini karuli qui in partibus grecie moratur fere totam occupavit et ideo conuertit se ad regnum thesalonicense et actu mari terraque, expugnant ciuitatem Thesalonicensem dictam cum regione circumadiacente)[81]. Напад на Солун о коме извештава Аноним не може се односити на време после преласка Компаније у Тесалију, него само на напад учињен приликом њеног одласка из Македоније.

Када је Каталанска компанија боравила у близини Солуна, према Даниловом Житију, у њој је дошло до поделе:

> „...и ту их предобри Бог раздели на њихову погибију, да скончају својом непобожношћу. Једини од њих Фрузи и Римљани, звани Каталани и Моговари, одоше морем у своју земљу, а Мелекил са својом силом ка благочастивом краљу Урошу"[82].

---

[80] *Даничић*, 354; *Мирковић*, 269.

[81] *O. Górka*, ed. Anonymi Descriptio Europae Orientalis, Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia. Anno MCCCVIII exarata, Cracoviae 1916, 12—13. Према овом изд. *J. Белчовски*, Опис на Источна Европа од 1308 година, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија II, Скопје 1977, 464. Гурка је пажљивим проучавањем списа закључио да је састављен 1308. године. У томе му је један од главних ослонаца податак (ed. *Górka*, 34) да је Милутин „frater iunior intrans regni possessionem nunquam ipsi fratri restituit, licet conualuisset, sed tenuit iam per XXVI annos et adhuc tenet ueridicus..." тј. од 1282. до 1308. године. Вид. *В. Ћоровић*, Један нови извор за српску хисторију XIV в., Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 4 (1924) 70—71. Приликом утврђивања хронологије појединих догађаја поменутих у спису изгледа да није узето у обзир да су Каталанци заузели Тесалију (terram Blachorum) 1309. године, што би померило унапред време настанка овог списа. Cf. *Dade*, Versuche, 131—132. Компанија је, још док је боравила на Касандрији (1308), положила заклетву верности Карлу Валоа.

[82] *Даничић*, 354; *Мирковић*, 269.

Податак о одласку Каталанаца морем односи се на уклањање вође Компаније Беренгара Рокафорта, кога је Теобалд Сепоа у јесен 1309. одвео у Калабрију[83]. Вест Житија да су тада Турци под Меликом прешли у службу краља Милутина потврђују и други извори. У Житију краља Милутина о томе се каже: „(краљ) дозва један део тих безбожних Персијанаца у Богом даровану своју државу . . .“[84]. Према Григори, „док су Каталанци путовали ка Тесалији“, Турци су почели да се дижу против њих, сумњајући у њихово савезништво. Заповедници турских одреда (οἱ τῶν Τουρκικῶν στρατευμάτων ἡγεμονεύοντες) Мелик и Халил, предложили су мирно разилажење, што је каталански вођа (ὁ τῶν Κατελάνων ἀρχηγὸς) спремно прихватио[85]. С обзиром да су Каталанци, како Григора даље обавештава, после одвајања Турака, зимовали у Тесалији, сасвим је прихватљиво причање Житија да се поменуто разилажење у Компанији десило у околини Солуна, тј. током лета или јесени 1309. године. Монах Теодул такође говори о преласку Турака под Меликом на страну краља Милутина. Овде опет треба водити рачуна да одлука Каталанаца да „одмах напусте Тесалију“ (εὐθὺς Θετταλίας χωρεῖν ἔγνωσαν) стварно значи њихов одлазак из Македоније за Тесалију[86]. Догодило се тада да је „архонт Тривала прекршио споразум са Ромејима и због тога је настојао да настани Турке, а како је нашима ишло лоше, покушавао је (нападе) против нас. . . и дошавши у сукоб једни са другима, на границама оних (Тривала) борили су се“ (Τοῦ δὲ Τριβαλλῶν ἄρχοντος τὰ πρὸς Ῥωμαίους ἠθετηκότος, καὶ διὰ τοῦτο τοὺς μὲν Πέρσας περιυποκίσασθαι πειρωμένου, τῶν δ' ἡμετέρων ἥκιστ' ἐόντων, ἐπὶ γὰρ ἡμῶν ἐπειρᾶτο, καὶ ξυμβαλόντες ἀλλήλοις ἐν τοῖς ἐκείνων ὁρίοις ἐμάχοντο). Монах Теодул, очигледно да би што више истакао заслуге војсковође Хадрина, говори о томе да је „рат постао жесток и будући да су варвари били навикнути на непогодност терена, највећим средствима су се трудили против нас и нису мислили ни на какво средње решење . . . Хадрин је од лучио да им се супротстави“ (Τοῦ δὲ πολέμου καρτεροῦ γιγνομένου, καὶ τῶν μὲν Βαρβάρων τῇ τε τραχύτητι τοῦ χωρίου τότε ξυνήθεις αὐτοὺς εἶναι, μεγίστοις ὁρμητηρίοις καθ' ἡμῶν κεχρημένων καὶ μέτριον μηδὲν ἐννοούντων... οὕτω ταῦτα περιέστησε Χαδρηνός)[87]. Осврћући се на овај податак византијског ретора, М. Динић је указао да су односи између Србије и Византије у то време били добри и закључио да је Тома Магистар реторски преувеличао некакав локални погранични сукоб . . . који је свакако у вези

[83] *Новаковић* (Срби и Турци, 56) је сматрао да је Рокафорте одведен у јесен 1308. О његовом уклањању најдетаљније говори Muntaner chp. 239; cf. *Laiou*, op. cit. 225—226.

[84] *Даничић*, 143; *Мирковић*, 108. И у Милутиновој хрисовуљи Хиландару о селишту Уљарима исто се о томе говори: Споменик Срп. краљ. академије III, 1890, стр. 22.

[85] Gregoras, 248, 15—23 и 249, 1—3.

[86] Boissonade, Anecdota Graeca II, 199.

[87] Ibid. 201—202; *М. Ласкарис* (Византиске принцезе у средњевековној Србији, Београд 1926, 78), по свој прилици не обраћајући пажњу на географско значење појма Тесалија у списима Монаха Теодула, читав догађај је ставио у време после победе Каталанаца над војском атинског војводе Валтера Бријена код Копаиса (март 1311).

са његовим (Милутиновим) врбовањем најамника када се спремао да оконча рат са братом“[88].

У Житију се одмах затим говори о судбини Мелика и његових Турака:

> „Савећавши са друговима својима против овога зао савет, био је ухваћен, и сконча љутом смрћу“[89].

Реч је о побуни Меликових Турака у српској служби, коју је Милутин савладао. О томе сам говори у хрисовуљи о селишту Уљарима: „Краљевство ми сабра војску . . . ми њих напослетку победисмо, те се оружје њихово забоде у срце њима самима, лукови им се поломише и не оста ни трага од њиховог безбожног гњева“[90]. Ова побуна турских најамника била је крајем 1311. или почетком 1312, „јер су Турци учествовали у завршним борбама Милутина и Драгутина“[91].

Према писцу Житија поменута подела у Компанији обухвата и одвајање Турака под Халилом:

> „А Халик са многим војницима рашири се на земљу влахиотску и на Ливадију и остале друге земље да их завојује. А Фрузи ливадијски заратише с њима, али им не могоше одолети“[92].

Упадљиво је да Данилов биограф, не спомињући Каталанце, говори само о преласку Турака под Халилом у Тесалију (земљу влахиотску). Видели смо да је он изузетно добро обавештен о догађајима које описује, тако да је тешко поверовати да ништа није знао о одласку Каталанаца у Тесалију. Са друге стране, према причању Григоре, који је такође веома поуздан извор о Каталанској компанији, Каталанци су сами прешли у Тесалију (јесен 1309), а Халил је са хиљаду триста коњаника и петсто пешака остао у Македонији[93]. Тако, док су према Даниловом Житију Халилови Турци савладали војску атинског војводе Валтера Бријена у Беотији, близу места где се река Кефис улива у језеро Копаис, 15. марта 1311, према Григори, то су били Каталанци.

Због неслагања наведених вести, занимљиво је видети шта о овим догађајима говоре још два извора. Пре свега Р. Мунтанер који, премда

---

[88] *М. Динић*, Однос између краља Милутина и Драгутина, ЗРВИ 3 (1955) 63—64, н. 52. Образлажући ово, аутор се позива на *К. Јиречека* (Историја Срба I, Београд 1952, 197) који је узимање турских најамника под Меликом од стране краља Милутина ставио у 1308, јер „тада су баш Каталани стајали код Солуна“.

[89] *Даничић*, 354; *Мирковић*, 269.

[90] Споменик III, стр. 22; такође и у Житију краља Милутина: *Даничић*, 144; *Мирковић*, 109. Интересантно је да се у аренги хрисовуље Андроника II (окт. 1313) у којој цар говори о помоћи краља Милутина у савладавању Турака у Тракији, о победи над њима говори скоро истим речима: „а сламају се сви лукови њихови, а мач којим су махали и претили нама, окреће се и продире у њихова срца. . .“ (συντρίβεται δ' αὐτῶν πάντα τόξα, καὶ ἣν ῥομφαίαν ἀνέσεισαν καὶ ἠπείλησαν καθ' ἡμῶν, στρέφεται καὶ εἰσελαύνει τὰς αὐτῶν καρδίας): Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs, publiés par L. Petit, Виз. Временник 17 (1911), Приложение, 26, 43—45.

[91] *Ћирковић*, Допуне и објашњења, 439.

[92] *Даничић*, 354; *Мирковић*, 269.

[93] Gregoras, 254, 17—19.

више није био учесник у кретањима Компаније, прилично детаљно је описао битку код Копаиса. Он говори о присуству Турака у Беотији, али из његовог извештаја се чини да је постојала извесна подвојеност између њих и Каталанаца. Тако, када је дошло до мешања војски атинског војводе и Каталанаца „Турци и Туркополи су се сместили у оближњем месту, не желећи нипошто да се мешају са Компанијом, јер су сматрали да се то догађа по споразуму једних и других, да би њих (Турке) уништили". Међутим, када су Турци ускоро видели да стање постаје веома озбиљно, ступили су у борбу на страни Компаније[94]. И према Морејској хроници Каталанска компанија је у Тесалији имала у својим редовима више од хиљаду Турака[95]. Узимајући у обзир све изнесене податке, може се закључити да у време када је Мелик са својим Турцима пришао краљу Милутину, Халил је са својим одредима, заједно са Каталанцима, прешао у Тесалију (јесен 1309). По свој прилици да је тамо дошло између њега и вођа Компаније до неког размимоилажења, на основу чега је настала вест о њиховом потпуном одвајању, коју је, могуће, Григора прихватио. Писац Даниловог Житија је знао да су Халилови Турци, који од сада њега првенствено интересују, учествовали у бици код Копаиса. Међутим, имајући за циљ да истакне помоћ коју је краљ Милутин послао Андронику II приликом савлађивања Халилових Турака, Данилов биограф губи из вида Каталанце и прича једино о Турцима. Он прати њихово кретање после битке у Беотији:

> „Опустивши све крајеве тих земаља, рекоше у себи: „Ми сами разделивши се од својих другова, скончаћемо од силе некога царства, ако чују за нас". И известивши се код грчкога цара да су под његовом руком, са преваром дођоше у Калипољ. И ту одметнувши се, почеше војевати против цара пленећи државе његове"[96].

Ово веома сажето причање Житија слаже се са даљим Григориним излагањем о судбини Халилових Турака у Тракији. Византијски писац обавештава да је Халил „тражио да се споразуме са Римљанима по два питања, да им (Турцима) се дозволи да пређу клисуре код Христопоља и да, пошто римским бродовима пређу Хелеспонт, оду кући заједно са целим пленом који су задобили"[97]. Споразум са Андроником II био је постигнут. Цар је послао војсковођу Сенахирима са три хиљаде коњаника да спроведе Турке из Македоније у Тракију до Хелеспонта. Међутим, када су Византинци видели колики плен Турци носе, одлучили су да им не дају бродове за превоз у Азију, већ да их током ноћи нападну. План се није остварио, јер су Турци за њега сазнали. У сукобу са Халиловим ратницима војска Михаила IX била је у потпуности поражена.

За разлику од Григоре, Мунтанер обавештава да су се Турци споразумели са Ђеновљанима за превоз преко Хелеспонта, тако да њима приписује и превару Турака. Према његовом причању, Турци су били истребљени: један део је продан у Апулији, Калабрији и Напуљу, а други

---

[94] Muntaner, chp. 240.

[95] *Schmitt*, Chronicle of Morea, 473, 2283—2284.

[96] *Даничић*, 354; *Мирковић*, 269.

[97] Gregoras, 254, 19—22.

су савладале царске трупе[98]. Премда оба писца говоре о превари Турака, сасвим је сигурно да су Григорини подаци поузданији. И други савремени извори потврђују вест да је Андроник II ратовао против Турака у Тракији и да се тада обратио краљу Милутину за помоћ, коју му је овај послао. Спомињањем те помоћи у Даниловом Житију се завршава причање о судбини народа који су напали Свету Гору:

»А благочастиви и христољубиви краљ Урош поможе му, пославши своје великаше са многом силом изабраних војника, и уништи их, као што је знано. Јер рече: „И погибоше нечастиви због свога безакоња«[99].

Да би се што тачније утврдило време упућивања српске војне помоћи за рат против Турака у Тракији, неопходно је упознати се са свим подацима које извори о томе дају. Међу њима су најпотпуније вести Н. Григоре. Он обавештава да су Турци после поменутог пораза војске Михаила IX остали да пљачкају по Тракији: „У то време после оне победе, поставши дрски, колико год су више могли за кратко време су опустошили и разорили ромејску земљу у Тракији, тако да Ромеји . . . нису могли нити орати, нити сејати за скоро читаве две године“[100]. Пошто је стање у Тракији било тако тешко, брзо се јавило „код Ромеја свако настојање да позову најамничку војску са било које стране“. Григора, додуше, даље каже да је „утрошено не мало времена“ (. . . ἐτρίβετο χρόνος οὐ μέτριος) у размишљања о великом трошку који ће оптеретити царску благајну; затим наставља: „При свему, дакле, томе, пошто је потреба за миром допуштала (да се утроши) веома мало времена, (цар) се обраћа зету по ћерци, краљу, мислим, Србије, с позивом на савезништво“ (ὅμως μέντοι τῆς ἀνάγκης ἠρεμεῖν ἥκιστα συγχωρούσης πέμπει πρὸς τὸν ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρόν, τὸν Κράλην λέγω Σερβίας, ὁ βασιλεὺς Ἀνδρόνικος συμμαχίαν μεταπεμπόμενος)[101]. Када се има у виду датум битке код Копаиса, 11. март 1311, излази да су Халилови Турци кренули у Тракију у другој половини тога месеца и, ако се узме у обзир поменута победа над војском Михаила IX и пљачкање трачке области које је томе уследило, могло би се закључити да се Андроник II обратио Милутину са позивом за помоћ негде средином 1311. године. Из даљег излагања Н. Григоре јасно се види да је прошло извесно време од момента када је Андроник II затражио војну помоћ, до стизања српских трупа у Тракију. Византијски писац прилично опширно прича о успесима протостратора Фила Палеолога у ратовању против Турака „пре него што је оданде стигла савезничка војска“ (. . . πρὶν ἐκείνην ἐκεῖθεν ἀφικέσθαι τὴν συμμαχίαν) и наставља: „При таквом стању ствари стигла је раније позвана српска савезничка војска Трибала, две хиљаде одабраних коњаника“ (τούτων οὕτως ἐχόντων ἧκει καὶ ἡ πάλαι κληθεῖσα τῶν Τριβαλλῶν συμμαχία, λογάδες ἱππεῖς δισχίλιοι)[102].

---

98 Muntaner, chp. 241.

99 *Даничић*, 354; *Мирковић*, 269.

100 Gregoras, 262, 20—24.

101 Ibid. 263, 5—13.

102 Ibid. 263, 13 sqq. — 268, 1—3.

За разлику од Даниловог биографа и Н. Григоре, према којима је Милутин послао помоћ за борбу против Халилових Турака, из аренге хрисовуље коју је Андроник II издао Хиландару, октобра 1313, види се да је у питању била велика турска војска, која је у Тракију прешла из Азије: „Јер се скупља на истоку мноштво персијске војске на велико и веома много. После прелазе у Тракију, ову, дакле, кажем, која је под нама и наша, и са свих страна њима се придружују снаге и постају непријатељи нашима, нешто велико мислећи и намеравајући". Тој војсци придружио се Халил са својим одредима: „И многи онима од истородних прилазе одмах и још брже" (καὶ συχνοὶ τούτοις ἐκ τῶν ὁμογενῶν προσρέουσιν αὖθις, καὶ μάλα αὖθις . . .[103]. Цар затим говори о њиховој великој снази, тако да су „неки изгледали као они којима се не може супротставити и који су незаустављиви у снази напада", уз то „су били понесени великом охолошћу и јуришали су посвуда навалама". Аренга затим детаљно излаже о успешној борби византијске војске против Турака, па тек после тога обавештава о српској помоћи: „А нашим тада војскама. . . српска војска је помогла и суделовала; сама је снажна и храбра, напредује заједно против непријатеља и против њих се спремно подиже. Јер изабире ово моје многовољено чедо ту (војску) од својих (ратника) и наоружава не само њихова тела бронзаним оружјем, већ и душе њихове је храбрио подстичућим и побуђујућим речима; и на тај, дакле, начин и таквим припремама улива им храброст, и убеђује их и наговара да се јуначки крену на непријатеље који наваљују и да се са њима боре и устрају. А сећали су се ови његових наредаба . . ."[104].

За утврђивање времена овог ратовања у Тракији донекле може да помогне редослед у даљем излагању тока догађаја аренге. У њој се готово повезује крај рата у Тракији са одласком византијске војске за борбу против Турака у Малој Азији: „Пошто су ови непријатељи, сви заједно, у потпуности пали и били уништени, и пошто се посвуда дигла нека велика галама против целе Турске, прелазе наше војске против оних у самој непријатељској земљи[105]. На први поглед се чини као да је у питању иста ратна операција: византијска војска је после савлађивања Турака у Тракији, прешла у Малу Азију. Међутим, да је ипак прошло извесно време између ова два ратовања показује податак да у Малу Азију „заједно прелази друга савезничка српска војска" (συνδιαβαίνει καὶ τῶν Σέρβων αὐτῶν, σύμμαχος αὖθις ἑτέρα δύναμις. . .)[106]. Са друге стране, према Житију краља Милутина, борбе против Турака у Тракији биле су после угушивања Меликовог устанка у Србији, што би упућивало на 1312. годину[107]. На основу свега произлази да је протекло неколико

---

[103] Chil. I, 26, 18—29.

[104] Ibid. 1. 55—65: τοῖς δ' ἡμετέροις τότε στρατεύμασιν οὐ μικρὰ δήπουθεν ἔστιν ἐν οἷς καὶ συνήρατο καὶ συνέπραξε καὶ ἡ Σερβικὴ δύναμις... ἐκλέγει καὶ γὰρ ταύτην ἐκ τῶν ἑαυτοῦ ὁ ἐμὸς οὗτος φίλτατος παῖς, καὶ καθοπλίζει οὐ τὰ σώματα μόνον αὐτῶν ὅπλοις χαλκοῖς, ἀλλ' ἤδη καὶ τὰς ψυχάς.

[105] Ibid. 1. 67—70.

[106] Ibid. 1. 70 sqq.

[107] *Даничић*, 145; *Мирковић*, 109. И досада су историчари били мишљења да је Милутин упутио војну помоћ Андронику II 1312. године: *Динић*, Однос између краља Милутина и Драгутина, 63; *Новаковић*, Срби и Турци, 90; *К. Јиречек*, Историја Срба I, 198 је сматрао да је то било 1311.

месеци, можда и пола године, од када се Андроник II обратио Милутину за помоћ, па до часа када је српска војска стигла у Тракију. То потврђује и наведено причање Григоре кад каже да је стигла „раније" (πάλαι) позвана војска Тривала. Према томе, српска војна помоћ о којој говори Данилов биограф највероватније се борила у Тракији негде почетком 1312. године.

Узимајући у обзир све што је изнесено, може се закључити да је Данилово Житије поуздан извор за нападе Каталанске компаније на Свету Гору. По начину описивања догађаја, с пуно појединости, види се да је писац Житија очевидац тих догађаја. Међутим, желећи у исто време да што више уздигне и похвали дела свога учитеља, склон је претеривању. То на пример читалац одмах запажа код податка да Данило:

> „проведе на једном месту седећи у пиргу (кули) тога манастира (Хиландара) три године и три месеца, страдајући од такве скрби и беде..."[108].

Овде је писац не само продужио време трајања каталанских напада на Свету Гору, како је изнесено, него је исто учинио и са обавештењем о Даниловом заточеништву у хиландарском пиргу; видели смо да одмах затим следи причање о његовом путовању у Скопље, склањању у манастир Пантелејмон и сл. Приказивање кретања Каталанске компаније, од момента напуштања Касандрије, у пролеће 1309, до битке код Копаиса, марта 1311. и ратовања у Тракији, Данилов биограф је изнео сасвим кратко, јер ти догађаји више нису имали директне везе са главним јунаком Житија, који је остао на Светој Гори. Са свим претеривањима, уобичајеним за овакву врсту књижевности, може се рећи да је Житије архиепископа Данила II драгоцен извор првенствено за изучавање догађаја у времену од 1307. до 1309. године, за сазнавање догађаја преко којих остали извори ћутке прелазе.

Mirjana Živojinović

THE LIFE OF ARCHBISHOP DANIEL II AS A SOURCE ON THE WARRING OF THE CATALAN COMPANY

The Life of Archbishop Daniel II, Abbot of Chilandar for the duration of the Catalan incursions on the Holy Mountain of Athos is an extremely valuable source of information on those events. The attacks and lootings of the warriors of the Company from the first attempt on the Holy Mountain in the summer of 1307 to the departure from Cassandreia in the spring of 1309 are described in great detail in the Life. Daniel's biographer devotes a considerable amount of space to the attacks on Chilandar and St. Panteleemon. Chilandar was besieged at least twice. The siege lasted a long time

[108] *Даничић*, 341; *Мирковић*, 258.

but the monastery held out against the enemy. When St. Panteleemon was under attack, the enemy succeeded in penetrating the monastery and setting fire to it. The height of the monastery pyrgos saved Daniel and those who had taken refuge there. The Life narrates that, besides the attacks on the two monasteries, the Catalans looted all over Mount Athos. Daniel's biographer also reveals that numerous monastery possessions on Halcides were also exposed to Catalan attacks. It is particularly interesting that paroikoi from the monastery lands and their families sought refuge within the monasteries on the Holy Mountain. The presence of women and children on the Holy Mountain, strictly forbidden by the Mount Athos typika, is the most explicit illustration of the quite exceptional circumstances in which the „land of monks" found itself at the time of the Catalan incursions.

Events which were no longer directly connected with the hero of the Life of Daniel but related to the Catalan Company from its departure from Cassandreia (in the spring of 1309) until the Battle of Kopais (March 1311) and the departure of Chalil's Turks to Thrace are recounted quite briefly.

Comparison between the information in the Life and the descriptions of contemporary sources shows that its author was extremely well informed and possibly an eye-witness of these events. In the wish to elevate and praise the works of his hero Daniel, however, he is apt to exaggerate. Thus in respect of the duration of the Catalan attacks on Mount Athos he states in confusion that they lasted „three years and three months". But they lasted for a matter of less than two years, within 1307, 1308 and 1309. In spite of certain exaggerations, typical of this type of literature, it may be said, however, that the Life of Archbishop Daniel II is an extremely reliable source especially for the period 1307—1309 concerning events about which other sources are silent.

Зборник радова Византолошког института, XIX, 1980.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XIX, 1980.

LEONIDAS MAVROMATIS

À PROPOS DES LIENS DE DÉPENDANCE EN EPIRE À LA FIN DU XIVe SIÈCLE

Dans un travail antérieur j'avais déjà essayé de commenter sommairement un document, alors inédit, du despote Thomas Preljubović et de son épouse Maria pour approcher quelques aspects de la mentalité de la haute noblesse serbe au XIVe siècle.[1] L'édition de ce document ainsi que la fin de mes recherches[2] m'autorisent maintenant à toucher de nouveau certains points qui ne concernent pas seulement l'idéologie et la pratique de ce prince mais aussi l'histoire des liens de dépendance en Epire, en Serbie et à Edessa (Vodéna) ainsi que le problème de la chancellerie de la métropole de Janina.

L'histoire de l'Epire attend toujours son auteur, surtout pour la période allant du XIIIe au XIVe siècle. Les quelques sources et les travaux consacrés à cette période permettent cependant d'affirmer que les nobles de l'Epire, même s'ils s'appellent Ange, Philanthropène ou encore Paléologue, forment progressivement une conscience «locale» qui, si elle ne s'exprime pas dans une formation politique achevée, leur permet de s'éloigner de l'idéologie «oecuménique» de Nicée et de Constantinople. Les nobles locaux, Epirotes (ou Thessaliens) quand ils opteront, de gré ou de force, pour leur reintégration dans l'empire byzantin, ou quand ils auront à faire face à la conquête serbe, obtiendront des privilèges considérables sinon un état d'autonomie, prêts toujours à se débarasser d'une coûteuse dépendance d'un «centre» plus faible que lointain. Les nobles de Janina, dans la deuxième moitié du XIVe siècle, choisiront d'être gouvernés par un serbe et deux latins, Thomas Preljubović, Esaù de Buondelmonti et Charles Tocco. La féodalisation complète des liens de dépendance où le droit à l'héritage et le degré de parenté se substituent à la notion de l'Etat, déjà confuse dans le monde byzantin du XIVe siècle, ressort clairement des chartes des princes de Janina de cette période.

En 1366/7 Thomas Preljubović et son épouse Maria Paléologue, maîtres de Vodéna, prirent le pouvoir à Janina. En 1385, un an après la mort de Thomas, Maria épousa Esaù de Bundoelmonti. De cette période du pouvoir de Maria et de ses époux ont été publiés jusqu'à aujourd'hui deux documents:

---

[1] L. Mavromatis, Ἡ σερβικὴ κοινωνία στὸν ΙΔ' αἰῶνα, Βυζαντινά, 10, 1978/9 (sous-presse). Cet article était prêt depuis 1975/6.

[2] Cf. A. Guillou, P. Lemerle, Denise Papachryssanthou, N. Svoronos, *Actes de Lavra*, vol. III, Paris, 1978, № 146. (*Lavra* III).

— Une donation de Thomas et de Maria au monastère de Lavra au Mont-Athos (1375).[3]

— Une donation de Maria pour les moines de Météora (1386).[4]

Les deux documents suivent en grande partie le modèle de l'acte privé byzantin. Comme j'essaierai de le montrer, cette caractéristique au premier abord singulière, est en réalité un choix délibéré des princes. L'analyse des données tant diplomatiques qu' historiques, surtout du premier document très riche en informations, permet d'appréhender ce choix, un exemple encore de la profonde différenciation de l'Epire des autres régions hellénophones de l'époque (la Thessalie étant évidemment dans le même contexte que l'Epire).

Voici les parties du document de 1375:

— *Protaxis* des donateurs († Θωμᾶς δεσπότης Κομνηνὸς ὁ Πρεάλυμπος · : · † Μαρία βασίλισσα Ἀγγελίνα Δούκαινα ἡ Παλαιολογίνα · : ·)[5].

— Invocation trinitaire, mention de donateurs, motifs de la donation.

— Liste des biens.

— Sanctions spirituelles, mention du scribe (Nicolas *anagnôstès* et *nomikos* de la métropole de Janina), date.

Il faut retenir qu'il n'y a pas de souscriptions ni mention de témoins. En revenche, l'acte de Maria de 1386 n'a pas de *protaxis* mais il est souscrit par la donatrice: † Μαρία βασίλισα Ἀγγελίνα Δούκενα ἡ Παλαιολογίνα.[6] Ici non plus il n'y a pas de témoins. Aux autres points les deux documents sont presque identiques et ils sont qualifiés comme:

1375: ἐκδοτήριον ἔγγραφον, ἐκδοτήριον γράμμα[7].

1386: ἐκδοτήριον καὶ ἐξισαστικὸν καὶ ἀποδεικτικὸν ἔγγραφον. Ἀποδεικτικόν, ἐκδοτήριον καὶ ἐξισαστικὸν γράμμα[8].

Si les auteurs de nos deux documents choisissent pour leurs donations le modèle de l'acte privé byzantin, ils omettent l'élément le plus important d'un acte privé, à savoir la garantie de l'authenticité du contenu et des souscriptions des parties contactantes par des témoins. Mises à part quelques rares exceptions,[9] les actes privés byzantins comportent les souscriptions des témoins.[10] Thomas et Maria ou Maria seule n'éprouvent pas le besoin de

---

[3] *Lavra* III, № 146 (le № 147 est l'inventaire des objets donnés à Lavra par le couple).

[4] A. Solovjev — V. Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara*, Belgrade, 1936, № 39 (*Grčke povelje*).

[5] *Lavra* III, № 146, 1. 1—3.

[6] *Grčke povelje*, № 39; comme il a été déjà remarqué (Lavra III, № 146, notes) les deux souscriptions de Maria sont differentes paléographiquement (p. e: les fautes de la deuxième souscription *basilisa* au lieu de *basilissa* et Doukena au lieu de Doukaina. Il faudrait, à mon avis, reprendre la question sur les souscriptions en général. Le cas p. e: des signatures de Stefan Dušan pose le problème de l'autographe.

[7] *Lavra*, III, № 146, l. 6, 57, 61.

[8] *Grčke povelje*, № 39, l. 25, 57, 66—67.

[9] Cf. J. Bompaire, *Actes de Xéropotamou*, Paris, 1964, № 8, (acte du sébastokrator Nicéphore Pétraliphas); P. Lemerle, *Actes de Kutlumus*, Paris, 1945, № 14 (acte du prôtostratôr Théodore Synadènos), № 18 (acte de Théodora Cantacuzène souscrit cependant par Jean Cantacuzène), № 24 (acte de Michel Hiérakès).

[10] Même des personnages très importants font recours à l'acte privé, cf. par exemple, L. Petit, *Actes du Pantocrator*, *Vizantijskij Vremennik*, *Priloženie*, 1903, № 3 (acte de donation avec la protaxis de la *pinkernissa* Anna Tornikina et de son époux Démétrius, les *signa* de leurs quatre enfants et les souscriptions de trois témoins).

recourir à cette règle qui contrasterait avec leur rang de despote et de *basilissa*. La volonté écrite d'un empereur ou d'un despote ne peut pas être mise en doute. Il s'agit, en d'autres termes, d'une première donnée, c'est à dire la contradiction entre la formule diplomatique choisie et le rang des auteurs, qui m'amène à nier le caractère «privé» de ces documents et à les considérer comme des actes officiels des princes de Janina.

Thomas et Maria donnent à Lavra une église à Vodéna avec ses biens et un village en Serbie. a) Vodéna. L'église de la vierge Maria Gabaliôtissa avait été entièrement reconstruite par les donateurs et se trouvait dans un lieu qu'ils possédaient par héritage (τόπος κληρονομικός) du prôtovestiaire Andronic Paléologue.[11] Lavra recevait tous les biens à Vodéna, *intra* et *extra muros* qui constituaient l'héritage (ἀπὸ γονικότητος) du prôtovestiaire.[12] En effet, Maria, fille de Siméon Uroš et de Thomaïs, était une descendante directe d'Andronic[13] et avait reçu, sans doute au moment de son mariage avec Thomas, ces biens à titre de dot; procédure donc habituelle car la présence et la souscription de Maria étaient indispensables pour la réalisation de la donation. La reconstruction de Gabaliôtissa avait été décidée et exécutée durant le séjour du couple à Vodéna; «quand nous étions les *souverains* (αὐθεντευόντων ἡμῶν) de la *toparchia* entière et de la ville de Vodéna».[14] La mère de Thomas, la *kaisarissa* kyra Irène, après la mort du césar Preljub, avait épousé, à la cour de l'empereur Uroš le noble serbe Radoslav Hlapen, maître déjà de la région de Berroia. Selon la chronique de Janina, Thomas et Maria, après leur mariage avaient suivi Hlapen et Irène.[15] Je pense que l'expression «souverains de la toparchia entière et de Vodéna» signifie que Thomas avait succédé à Hlapen, probablement décédé, et avait pris le pouvoir sur le territoire jusqu'alors gouverné par Hlapen et résidait à Vodéna, où Maria possédait des biens patrimoniaux. En effet, le terme αὐθεντεύω ou αὐθέντης[16] signifient, si nous regardons les documents de l'époque, prince indépendant, souverain. C'est le «seigneur» féodal. C'est pour cela d'ailleurs que Thomas qualifia sa principauté de toparchia en utilisant, comme j'ai déjà essayé de le montrer, un terme depuis longtemps abandonné et qui au XIVe siècle n'avait qu'un sens littéraire et vague.[17] Ce n'était pas seulement le souci de Thomas (et du *nomikos* Nicolas) d'éviter un terme emprunté à l'actualité et dont le sens serait inévitablement administratif (p. e. θέμα) mais aussi l'absence d'un vocabulaire politique précis pour désigner en grec un état de choses inconcevable dans le langage politique byzantin. Les gens de la principauté de Serrès avaient, eux, trouvé le mot πολιτεία[18]. b) Le village en Serbie. Les donateurs cèdent à Lavra le village de Sousitza (Sušica). Ils écrivent notamment: Μετὰ τούτων πάντων τὰ νῦν προσθέτωμεν ἰδίως ἐν τῇ τοποθεσία τῆς Σερβίας τὸ ἀπὸ γονικότητος ἡμῶν χωρίον λεγόμενον

---

[11] *Lavra* III, № 146, l. 29.

[12] *Lavra* III, № 146, l. 32.

[13] Cf. l'arbre généalogique de Maria ci-dessous.

[14] *Lavra* III, № 146, l. 17—18.

[15] L. Vranoussis, Τὸ χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων, Athènes, 1965, p. 77—79.

[16] *Grčke povelje*, № 31 ou № 40. Cf. B. Ferjančić, *Tesalija u XIII i XIV veku*, Belgrade, 1974, p. 262.

[17] L. Mavromatis, Ἡ σερβικὴ κοινωνία στὸν ΙΔ΄ αἰῶνα, Βυζαντινά, 10, 1978/79 (sous-presse).

[18] G. Ostrogorsky, *Serska oblast posle Dušanove smrti*, Belgrade, 1965, p. 81.

τὴν Σουσίτζα μετὰ πάντων ὧν ἔχει καὶ τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτοῦ καὶ τῆς πλανινῆς, ὅπερ ἔχωμεν καὶ διὰ χρυσοβούλλων τῶν ἀοιδήμων αὐθεντῶν ἡμῶν εὐσεβεστάτων βασιλέων Σερβίας.... [19] Le couple donc donne au monastère le village de Sušica qui se trouve dans la *topothésia* de Serbie qu'il possède par héritage (ἀπὸ γονικότητος) et remet aux représentants de Lavra deux chrysobulles confirmant la possession, de Dušan et de son fils Uroš déjà décédés. La chance a voulu que le document de l'empereur Uroš soit conservé dans les archives de Lavra.[20] Le successeur de Dušan avait en effet, en avril 1357, confirmé, à la demande da sa «soeur», la *kesarica* kyra Irène, veuve du césar Preljub, et de son fils Thomas, la possession paı ceux-ci de la *baština* jadis possédée par Preljub quand il était encore *vojvoda* à la cour de Dušan, qui avait déjà émis un chrysobulle.[21] Notre Sušica est le premier village dans la liste contenue dans la charte d'Uroš. Tous ces biens se trouvaient évidemment en Serbie; très probablement Sušica aussi, se trouvait dans la région du mont Selečke et de Mariovo (au sud de Prilep).[22] A la fin de son chrysobulle, Uroš stipulait qu'Irène et son fils pouvaient jouir entièrement de leur *baština* et la léguer à qui ils voulaient y compris l'Eglise, comme il était déjà précisé dans le chrysobulle de Dušan.[23]

Nous pouvons aisément reconstruire l'affaire. Peu après la mort de Dušan (1355) mourut le césar Preljub (1355/6). Irène fut chassée de Thessalie par le despote Nicéphore II (1356)[24] et se réfugia auprès d'Uroš qui en avril 1357 fut officiellement reconnu comme empereur par le *sabor*.[25] A l'occasion de cet événement sans doute (le chrysobulle d'Uroš est daté du 15 avril 1357) mais, sans doute aussi, du mariage d'Irène avec Hlapen[26], celle-ci aurait demandé au nouvel empereur de confirmer ses droits ainsi que ceux de son fils à l'héritage du césar. En 1375, Thomas cèda une partie de sa *baština*, le village de Sušica, à l'Eglise (à Lavra). Le *nomikos* Nicolas prit soin de copier assez attentivement la description de Sušica contenue dans l'acte d'Uroš qu'il avait sous les yeux: село Соушицоу Засєлиомь Сєлцємь и планиномь с мєгами и сь всѣми правинами сєла того.[27] Reprenons la phrase grecque: χωρίον λεγόμενον τὴν Σουσίτζα μετὰ πάντων ὧν ἔχει καὶ τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτοῦ καὶ τῆς πλανινῆς.

Comme nous l'acons vu, selon notre document Sušica se trouve dans la τοποθεσία de Serbie. Cette expression a dérouté les éditeurs du document qui ont voulu y voir la ville de Σέρβια en Thessalie en raison du passé militaire et administratif du césar Preljub.[28] En dehors des données déjà évoquées, cette hypothèse ne peut pas être retenue pour plusieurs raisons. Le bourg de Servia n'est jamais attesté dans les sources autrement que sous la forme *kas-*

---

19 *Lavra* III, № 146, l. 43—46.

20 St. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Belgrade, 1912, p. 312—314. Cf. M. Laskaris, Deux chrysobulles «serbes» pour Lavra, *Hilandarski zbornik*, 1, Belgrade, 1966, p. 9.

21 St. Novaković, *op. cit.*, p. 313.

22 Cf. R. Mihaljčić, *Kraj srpskog carstva*, Belgrade, 1975, p. 14—15.

23 St. Novaković, *op. cit.*, p. 313—314.

24 B. Ferjančić, *op. cit.* p. 237—241.

25 R. Mihaljčić, *op. cit.*, p. 17.

26 L. Vranoussis, *op. cit.*, p. 78.

27 St. Novaković, *op. cit.*, p. 313.

28 *Lavra* III, № 146, notes.

Michel VIII Paléologue

- Andronic II
- Anne Paléologue
  - Prôtovestiaire Andronic Paléologue
    - Anne Paléologue épouse Jean II Orsini
      - Thomais

Stefan Uroš III Dečanski
- Simeon Uroš

Simeon Uroš .... épouse .... Thomais

- Marie Ange Doukas Paléologue

épouse:

(a) Thomas Preljubović

(b) Esaù Buondelmonti

L'arbre généalogique de Marie Paléologue

tron tôn Serviôn ou tout simplement Servia; il serait d'ailleurs difficile d'admettre, et ceci a retenu l'attention des éditeurs, que dans le même document le scribe ait pu attribuer deux sens au mot Serbie (les *basileis Serbias* et *topothésia tès Serbias*). Mais, il convient d'ajouter un argument plus décisif. La Thessalie avait été soustraite au pouvoir serbe, voire de celui de la *kaisarisa* Irène en 1356 et le despote Nicéphore avait «rapatrié» la veuve en Serbie.[29] Outre le fait qu'il serait hasardeux de supposer que Preljub durant l'exercice de ses fonctions en Thessalie y avait constitué une *baština* pour lui confirmée par Dušan, je ne vois pas pour quelle raison Uroš aurait émis en 1357 un chrysobulle pour confirmer un bien qui se trouvait dans une région qui n'appartenait ni à lui ni à la veuve de Preljub et, encore, comment en 1375 Thomas pouvait disposer de biens patrimoniaux à Servia.

L'emploi du terme τοποθεσία a ici un sens géographique général et ne signifie que le *pays* de Serbie. Ce choix avait été dicté au rédacteur de l'acte, de Janina où il se trouvait, par son souci de désigner la Serbie de son temps. L'emploi d'un terme politique étant exclu, parce qu'en 1375 il n'y avait plus une entité politique Serbe qui pourrait être désignée en langue grecque par un terme, le nomikos avait opté pour un sens géographique, tout comme il avait essayé, pour définir le pouvoir de Thomas à Vodéna, d'employer le mot toparchia. Un peu plus tard l'auteur de la chronique de Janina, un dignitaire sans doute de la métropole, qui savait manier le grec infiniment mieux que le nomikos Nicolas, se référant aux circonstances qui obligèrent Irène à rentrer en Serbie, il écrira: Ὁ γὰρ... δεσπότης Νικηφόρος ὁ Δούκας... τὴν εἰρημένην Πρελούμπισσαν τῆς ἀνδρῴας ἀρχῆς ἐκβαλών, πρὸς τὴν τῶν Σέρβων ἐκπέμπει γαῖαν σὺν τῷ ταύτης υἱῷ Θωμᾷ[30]. Τοποθεσία τῆς Σερβίας pour l'un, γαῖα τῶν Σέρβων pour l'autre; c'est l'absence ou le refus d'un vocabulaire politique et sa substitution par des mots plus ou moins litteraires et génériques, géographiques et ethniques.

En 1375 donc, Thomas et Maria se trouvent à Janina et possèdent déjà les titres de despote et de *basilissa*, ils emploient l'expression ἡ βασιλεία ἡμῶν mais ils considèrent le despotat comme leur héritage. Selon la chronique de Janina qui indépendamment de son caractère pamphlétaire (parce que Thomas avait mis la main sur les biens de l'Eglise), est une source excellente, Preljubović envoie, en 1382, chez l'empereur Manuel, l'higoumène Gabriel qui rentre accompagné de l'archonte Mangaphas — de la cour de Manuel — et remet au despote les insignes de son rang.[31] Jusqu'à présent on supposait que Thomas avait été nommé despote à ce moment là.[32] Nous sommes obligés de reprendre la question et de chercher la date de la nomination de Thomas. A défaut de renseignements, nous sommes réduits à construire l'hypothèse que Thomas aurait été nommé despote par l'empereur Siméon, son beau-père, quand il «accepta» de devenir αὐθέντης et ἡγεμὼν de l'Epire.[33] Ceci nous oblige, en même temps, à admettre que pour des raisons que nous ignorons,

---

[29] L. Vranoussis, *op. cit.*, p. 78.

[30] L. Vranoussis, *op. cit.*, p. 78.

[31] L. Vranoussis, *op. cit.*, p. 93.

[32] B. Ferjančić, *Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama*, Belgrade, 1960, p. 80—81.

[33] L. Vranoussis, *op. cit.*, p. 79.

Thomas n'avait pas en 1367 reçu solennelement les insignes et que ce ne fut qu'en 1382 qu'il sollicita l'investiture, mais d'un autre empereur.

L'expression κληρονομία τοῦ δεσποτάτου qui signifie que Thomas et Maria possèdent un pouvoir héréditaire sur le despotat, traduit non seulement la mentalité du couple mais aussi la raison pour laquelle la chancellerie de la métropole de Janina choisit parmi tant de modèles byzantins de diplômes, celui de l'acte privé. Il est clair que cette expression n'est pas byzantine et qu'elle appartient à un monde féodal non géré par Constantinople. A cette époque, Simeon Uroš, empereur des Romains et des Serbes, emploie la même expression: καὶ ἡ βασιλεία μου καταλαβὼν περὶ τὴν κληρονομίαν μου τὴν Βλαχίαν,[34] et il considère que Trikala est sa φυσικὴ κληρονομία[35]; les descendants de Siméon, eux, ne sont que des «héritiers-successeurs» (κληρονομοδιάδοχοι).[36] Enfin, l'auteur de la chronique de Janina considère que la *basilissa* Maria est la «souveraine naturelle» (φυσικὴ κυρία)[37] pour souligner que le «tyran» Thomas n'a pas un droit direct sur l'héritage du despotat. En revanche, à Serrès, le despote Jean Uglješa, même s'il est un prince souverain, ne songe pas à modifier les habitudes du milieu bureaucratique byzantin et se référant à son pouvoir, il écrit dans un style propre à Constantinople ou au Mont-Athos, ou encore à la chancellerie de Stefan Dušan: καὶ οἱ πρὸ ἐμοῦ ἐκεῖνοι τρισμακάριστοι καί ἀοίδιμοι βασιλεῖς καὶ πατέρες μου[38]. Même si Maria s'appelle Angelina Doukaina Paléologina et Thomas, Comnène (Préalympos), même si ils portent les titres despote et *basilissa* et emploient l'expression «notre majesté» et souscrivent à l'encre rouge, la réalité politique, économique et sociale dans laquelle ils évoluent, est autre que celle de Constantinople ou de Thessalonique. Il s'agit de la fameuse Δύσις.

Dans notre document de 1375, il n'y a question que d'héritages: des biens fonciers à Vodéna ou en Serbie mais aussi le pouvoir à Janina. En d'autres termes, pour Thomas et Maria la seule source de leur pouvoir sur le despotat est l'arbre généalogique de Maria. Il ne s'agit pas d'un trait particulier de Preljubović seulement; le despote Esaù, lui aussi, émettra des actes «privés» mais signés par un despote.[39] Force est de constater qu'en Epire, dans la deuxième moitié du XIVe siècle, les rapports entre le prince et son pouvoir, entre le prince et ses sujets s'expriment en des termes exclusivement de possession; il s'agit des affaires de famille et dans ce contexte la chancellerie du prince (la métropole de Janina) opte pour la formule de l'acte privé byzantin revêtu de l'autorité du prince.

---

[34] *Grčke povelje*, № 34.
[35] *Grčke povelje*, № 31.
[36] *Grčke povelje*, № 34.
[37] L. Vranoussis, *op. cit.*, p. 86, 94.
[38] *Grčke povelje*, № 38.
[39] *Grčke povelje*, № 39; mention de l'ἐκδοτήριον γράμμα d'Esaù. Sur les actes d'Esaù cf. les renseignements de L. Vranoussis, Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, Athènes, 1968, p. 29 et n. 4.

Зборник радова Византолошког института, XIX, 1980.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XIX, 1980.

SPEROS VRYONIS, JR.

DECISIONS OF THE PATRIARCHAL SYNOD IN CONSTANTINOPLE AS A SOURCE FOR OTTOMAN RELIGIOUS POLICY IN THE BALKANS PRIOR TO 1402

The scope of this essay is a restricted aspect of a vast topic, a topic which ultimately concerns the Muslims, Christians, and Jews inhabiting the Ottoman Empire and their relations to the Ottoman government. Specifically an effort will be made to examine and evaluate the body of synodal decisions emanating from the patriarchal synod of Constantinople during the period beginning with the appearance of the Ottomans in the Balkans and ending in 1402, the year of the defeat of Bayazid at the hands of Timur. In evaluating this material we shall also be able to ascertain aspects of Ottoman religious policy in part of the Balkans prior to the capture of Constantinople and to the reorganization of the patriarchate of Constantinople in 1454, a reorganization which institutionalized certain tendencies that pre-existed but which in effect marked, at least in part, a change in Ottoman religious policy toward the Orthodox church. The geographical coverage has as its primary focus Thrace, Macedonia, Theassaly and certain adjacent peripheries (the region of Asia Minor has already been treated elsewhere). Because of the nature of the documentation, therefore, this analysis will deal only with a portion of the religious communities affiliated with the Byzantine church in Constantinople prior to and after the Ottoman conquests of these communities.

In order to place this specific treatment within a broader, and hopefully comprehensible, context one should say something about the previous interest in and scholarship on Ottoman religious policy, society and institutions as they relate to my topic. Wittek's theory of the rise of the Ottoman dynasty-state as a ghazi, and therefore a religious principality has some bearing on Ottoman religious policy in the Balkans. Babinger's studies of popular Islam in the Balkans and his specialized focus on the religious movement of Shayh Badr al-Din present the aspect of triumphant Islam operative without direct and official sponsorship of the state.[1] The symposium on the millets recently

[1] *P. Wittek*, The Rise of the Ottoman Empire (London, 1938). F. Babinger, "Schejch Bedr ed-Dīn, der Sohn des Richters von Simāw, " Der Islam, XI (1921), 1 ff; XVII (1928), 100 ff. *Kissling*, "Das Menāqybnāme Scheich Bedr ed-Din's, des Sohnes des Richters von Samāvnā," Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, C (1950), 111 ff. "Badr al-Dīn B. Kādī Samāwnā," EI_2.

held at Princeton University, focussed on Ottoman religious policy after the conquest of Constantinople and so studied an Ottoman institution which had already attained a classical form and consequently does not illuminate the period during which the specific historical conditions were created for the emergence of this particular form. Immediately relevant to the question of Ottoman religious policy is a series of studies on the phenomenon of Islamization. Two general surveys of this phenomenon, which attempt to establish the general patterns and chronological course of Islamization, have appeared in the last decade. The first examined religious change in Asia Minor from the eleventh through the fifteenth century (1971), and the second one attempted to do the same for the Balkan peninsula between the fourteenth and sixteenth century (1972).[2] The Bulgarian scholar Petrov studied what he termed the assimilation policy of the Turks from the fifteenth to the nineteenth century in Bulgaria.[3] Stadtmüller attempted to establish the general lines of Islamization which made of the Albanians, formally, a predominantly Islamic people.[4] Hidiroglu examined the events and conditions which turned an island originally Christian into one which came to include an important Muslim minority.[5] Đurđev's short but significant article in the new Encyclopedia of Islam established the historical framework for following the progress of Islam in the important Ottoman province of Bosnia.[6] A model study of the Islamization of a formerly Byzantine and Christian district is the recent dissertation (1977) of Dr. Heath Lowry which is in effect a demographic analysis of the Trebizondine region from the time of the fall of the Greek state there in 1461 until the second half of the sixteenth century.[7]

From this rapid and incomplete survey one sees that research on Ottoman religious history and institutions in the immediately relevant area has been conducted sporadically. It has dealt with a specific Islamic theory of the early Ottoman state, with religious syncretism between Christian and Muslim on a popular basis, with the so-called millet system in its post-1453 state, and with studies on the Islamization of various regions, particularly regions in the Balkans. There is no systematic, comprehensive study of Islamization or of Ottoman religious policy toward non-Muslims in the period down to the conquest of Constantinople. The present paper does not undertake such a survey, but rather restricts itself to the coverage of an important aspect of this problem.

---

[2] *S. Vryonis*, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century (Berkeley, Los Angeles, London, 1971). *Vryonis*, "Religious Changes and Patterns in the Balkans, 14th—16th Centuries," in *H. Birnbaum & S. Vryonis*, Aspects of the Balkans: Continuity and Change (The Hague and Paris, 1972), 151—176; "The Conditions and Cultural Significance of the Ottoman Conquest in the Balkans," Proceedings, International Congress of Balkan Studies (Athens, 1970), 1—10.

[3] *Petrov* Assimilatorskata politika na turskite zavoevateli. Sbornik ot dokumenti za pomohamedanchvaniia i poturchvaniia (XV—XIX v.) (Sofia, 1964).

[4] *G. Stadtmüller*, "Die Islamisierung bei den Albanern, "Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N.F., III (1955), 404—29.

[5] *P. Hidiroglu*, Das religiöse Leben auf Kreta nach Evlija Çelebi (Leiden, 1969).

[6] *B. Đurđev*, "Bosna,", EI_2

[7] *H. Lowry*, The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Urban Demographic History: The Case of Trebizond (ca. 1486—1583) (Los Angeles, 1977).

The interrelated subjects of Ottoman religious policy and Islamization in the Balkans and in Asia Minor from 1300 to 1453 constitute a difficult historical problem primarily because of the sparsity of historical sources. The majority of the surviving Ottoman archives post-date this period. For this earlier history we must rely largely on Christian historians and chroniclers, who, unfortunately, give no systematic coverage of the subject. The Turkish chroniclers give some data but they are later and tend to embellish. The archives of the Byzantine state have perished, an irreparable loss for the historian. Fortunately significant portions of the archives of Mount Athos, the systematic publication of which is now well along, have survived, though they deal primarily with that particular monastic community and so are of restricted value to us here. A recent study of Dr. Elizabeth Zachariadou shows that the Athonite monks, after the initial raids on Mount Athos, as well as on other monasteries, understood that the Byzantine state was no longer capable of patronizing or defending the monasteries. Consequently the Athonite monks inaugurated a new period of diplomatic rapprochement with the sultans and so were able to preserve their monasteries and many of their holdings.[8]

The Ottoman administrative documents become plentiful only in the second half of the fifteenth and in the sixteenth century. It is these documents, supplemented by Bulgarian monastic chronicles, that Petrov utilized as the basis of his book. To date the results were most satisfactory in Đurđev's study of Bosnia where, on the basis of the Ottoman archives, he found that though Islamization had made considerable headway in Bosnia 26 years after the conquest the Christians were still a majority in 1489. The dissertation of Lowry on the Trebizondine region is in many ways ideal, for the Ottoman documentation is more extensive, inasmuch as the period from the conquest, 1461, to the second half of the sixteenth century falls within the period of rich documentation. The Ottoman archives have, to date, provided rich data as to demographic and sectarian information for the si×teenth century, as well as for the payment of haradj, all well known from Barkan's books and articles.[9]

Unfortunately relevant data and documents from the Ottoman archives, which cover in detail the Ottoman Balkans from 1354 to 1402, are lacking. In another realm of source material, the corpus of Christian and Muslim inscriptions still remains an unachieved desideratum. Aside from the obvious chronological importance of such inscriptions they are important documentation for the religious history of the Balkans. There remains the body of religious literature and the materials issuing from religious institutions. On the Muslim side the most imortant body of such documents is concerned with religious endowments. The waqf archives have not been satisfactorily

---

8. *E. Zachariadou*, "Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495—1520," Südost Forschungen, XXX (1971), 1—35; "Early Ottoman Documents of the Prodromus Monastery (Serres)," Südost Forschungen, XXVIII (1969), 1—12. *N. Oikonomides*, "Monastères et moines lors de la conquête ottoman," Südost Forschungen, XXXV (1976), 1—10: »Le haradj dans l'empire byzantin du XVe siècle," Association International d'Études du Sud-Est Européen, III (Sofia, 1969), 681—88. *G. Ostrogorsky*, ,"Sveta Gora posle maričke bitke," Zbornik Filozofskog Fakulteta, XI—1 (Belgrade, 1970), 277—82.

9 *O. Barkan*, "894 (1488—89) yılı cizyesinin tahsilâtına âit muhasebe bilânçolarî." *Belgeler*, Turk Tarih Belgeleri Dergisi, I (1964), 1—117;. "Esquisses sur les données statistiques des registres de recencement dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles," Journal of the Economic and Social History of the Orient, I (1958), 9—36.

edited or studied, though their importance for both Islamization in the Balkan districts and Ottoman religious policy is richly evident in Gökbilgin's research on the district of Adrianople.[10] The dervish literature, most important of which is the extensive Menakibname of Sheyh Badr al-Din, demonstrates the nature of religio-social conditions in the newly conquered Balkan area. On the Christian side the hagiographical and homiletic literatures are both numerous and important. They have attracted the attention of scholars in the realm of the Ottoman impact on Christian society and institutions. These texts, though still not systematically exploited, in the end cannot provide us with anything systematic.

The most important body of documents emanating from the Christian institutions consists of decisions of the patriarchal synod in Constantinople. What are these decisions, what period and area do they cover, what degree of historical validity do they possess, what finally do they tell us about the religious history of the Balkans and about Ottoman religious policy there prior to the conquest of Constantinople?

The acta represent a type of document that emerged from the proceedings of the patriarchal chancellory and must have been copious in quantity and detailed in nature. Only two such compilations have survived and this because de Busbecq brought them from Istanbul to Vienna in the mid-sixteenth century. The two codices in question were edited in 1860—2, and have since been utilized in, among other areas, the study of the Greek church in Asia Minor and its collapse under the impact of the Turkish conquests and settlements in that peninsula. "These acta, as they have been characterized are, for the most part, decisions issued by the patriarch in session with the synod and are concerned with matters of ecclesiastical administration and discipline. Hence these decisions are specific answers to pressing problems of the moment, and as such are a very reliable and valuable source for contemporary church history. Unfortunately they have not come down intact (probably only a very small portion has survived), so that this body of documents is not numerically all-inclusive and comprehensive. Does this mean, then, that the picture they give is substantially lacking and incorrect, and, further, that the validity of conslusions based on them is affected?[11] This question must be answered by taking into account the geographical and chronological limits of the documents and the particular aspects of the problem we are considering. Most of the documents fall in the fourteenth century, though they spill over into the very beginning of the fifteenth century. Within the fourteenth century they are most satisfying for Asia Minor and are of such a quantity (140 acta) and of such geographical dispersion (they cover almost every general area of Asia Minor and fifty metropolitanates), that it may be safely assumed that these documents give an accurate overall picture of the conditions of the Orthodox church in Anatolia at that time. The coverage which the synodal acta give us for the Balkans is unfortunately less comprehensive. The series of documents, which begins with 1318 and ends in 1402, is relevant only from 1354, the date of the capture of Gallipoli by the Turks and therefore the beginning of their invasions, conquests and settlements in the Balkan peninsula. From 1354 until our documentation runs out in 1402, a period of 48 years, there are

[10] *T. Gökbilgin*. XV—XVI asIrlarda Edirne ve Paşa Livasi (Istanbul, 1952).
[11] *Vryonis*, The Decline etc., 289.

88 documents which deal with 29 metropolitanates and bishoprics of the Constantinopolitan patriarchate in the Balkans. Of these, six (Athens, Christianoupolis, Diauleia, Patras, Eleutheropolis, Corinth) were in territories held by Latins and so are not immediately relevant to the question under discussion. The Orthodox churches of Serbia and Bulgaria were independent, and so do not figure significantly in our documentation. Therefore the synodal decisions of Constantinople have not only a temporal restriction (from 1354 to 1402) but also a spatial one. They cover, essentially, what was once Byzantine Thrace, Macedonia, Thessaly, and a portion of the present day Bulgarian Black Sea coastline. Though restricted in time and space, the information emerging from these patriarchal administrative documents is of the first order of importance first, because other contemporary documentation is so scarce, second, because it informs us about the first half century of Ottoman religious policy in the Balkans, and third because it gives us information about the core area of Ottoman control in the Balkans.

Finally, before discussing and analyzing these synodal decisions a brief outline of key dates in the Ottoman conquests of this core Balkan area will facilitate the interpretation of the texts, though here too we must acknowledge the fact that the exact dating of the Ottoman conquest has not as yet been satisfactorily established and that many of the dates given here are subject to dispute. Five years after the capture of Gallipoli (1354) there ensued a major Ottoman expansion along the Maritza river in 1359 which resulted in the capture of several Byzantine sites, most important of which were Tzurulum and Didymoteichus (by 1361).[12] Between 1363—65 the Ottoman armies conquered southern Bulgaria and Thrace, and the important city of Philippopolis fell. Soon thereafter, possibly in 1369, Adrianople fell to the conquering Turkish armies.[13] In 1371 at the battle of Chernomen and with the defeat of the Serbs a period of vassalage of the Balkan rulers was inaugurated,[14] In 1383 the Byzantine city of Serres fell,[15] followed by Sofia in 1385, Nish in 1386, and Thessaloniki in 1387.[16] During these early conquests the Ottomans pursued an active policy of colonization of Turks in the frontier regions of Thrace, the Maritza and the Tundza valleys. In 1391 Skopje fell, in 1393 Danubian Bulgaria, in that same year they occupied Thessaly, began their incursions into the Peloponnese, and in 1398 took Vidin[17]. It is within this brief chronology of military events that the fate of the Greek ecclesiastical sees must be examined.

In the records of the synodal proceedings has been preserved a copy of an interesting letter which the patriarch Neilus sent to Pope Urban VI in 1384.

---

12 *F. Babinger*, Beiträge zur Frühgeschichte der Turkenherrschaft in Rumelien (14. — 15. Jhdt.) (Munich, 1944), 46; "Dimoteku," EI_2.

13 *E. Zachariadou*, "The Conquest of Adrianople by the Turks," Studi Veneziani, XII (1970), 211—217. *Beldiceanu—Steinherr*, "La conquête d'Adrinople par les Turcs: La pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes," Travaux et Mémoires, I (1965), 436—61.

14 *D. Nicol.* The Last Centuries of Byzantium 1261—1453 (London, 1972), 286.

15 Ibid., 287.

16 Ibid., 296, 298—99

17 *H. Inalcik*, "Bayazid," EI_2. On the Ottoman conquest more generally, *D. Angelov*, "Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs," Byzantinoslavica, XVII (1956), 220—75.

The occasion was a discussion with the Latin bishop of Diaulia (a see of the metropolitanate of Athens) on the subject of papal primacy. The Latin bishop has brought an oral message from the pope, so he alleged, and the patriarch replies that he will answer the pope only after he has received the message in writing from the pope himself. The bishop had evidently alleged that the pope's letter had been intercepted by the Turks. To this allegation the patriarch replied as follows:

"Nor is it true that all letters sent to us first go to the Turks. We do suffer (at the hands) of the Turks by God's permission and because of our sins, except that we have complete freedom to receive and to reply and to send letters, to ordain and send bishops wherever we wish, and lo perform without hindrance ecclesiastical affairs even in the midst of the land of the impious ones. We inform your blessedness of this so that you might write to us unhindered."[18]

The historical significance of this document on first sight is evident. In a dispute between the Latin bishop and the Greek patriarch, the latter asserts that ecclesiastical administration proceeds unhindered in the areas conquered by the Turks at the time of his writing, 1384, thirty years after the appearance of the Ottomans in Europe. But the validity of the assertion that clerics were free to come and go and that ecclesiastical affairs proceeded unhindered in the newly conquered provinces are partially and strongly contradicted by other evidence.

One year prior to the letter, in 1383, the city of Serres was captured by the Turks.[19] The metropolitan of that city, Matthew Phakrasis, was taken away in captivity by the Ottomans and the city remained without a metropolitan. The Constantinopolitan synod heard his case four years later in 1387 at which time he managed to appear before that body. The synodal note reads:

"This is the fourth year from that time during which he fell into the most evil enslavement, being always subject to shackles and jails and oppressed by the hardships from such. At this time, having been ransomed for a high price and having given as bondsmen two pious Christians, he came out (from his bondage) and wandering about he seeks charity from the Christians so that he might free himself and his bondsmen. Since such a (long) time has (transpired) and he was not free to perform his priestly functions, so as to (be able) to partake of communion with the life-giving mysteries of Christ and to be sanctified, he beseeched our humility, with permission, to do this."[20]

---

[18] *F. Miklosich et I. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana (hereafter M. et M.) (Vienna, 1862), II, 87.

[19] *G. Ostrogorsky*, "La prise de Serrès par les Turcs," Byzantion, XXXV (1965), 302—319. Phakrases appears in the correspondance of Chortasmenus. *H. Hunger*, Johannes Chortasmenos (ca 1370-ca. 1436—37). Briefe, Gedichte und Klein Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text (Vienna, 1969), 59, 102—03, 184—85. The letters of Chortasmenus reflect also on the conditions prevalent in the ecclesiastical see of Berrhoia, 88—89, 168—70. For further details in and around Serrès just before and after the Turkish conquest of the city: *J. Beldiceanu—Steinherr*, "La prise de Serrès et le firman de 1372 en faveur du monastère de Saint-Jean Prodrome," Acta Historica, IV (Munich, 1965), 13—24. Also, *N. Beldiceanu*, "Un Paléologue inconnu de la région de Serrès," Byzantion, XLI (1971), 5—17; "Magarid: un timar monastique," Revue des Etudes Byzantines, XXXIII (1975), 227—255. J. Lefort, Actes d'Esphigménou (Paris, 1973), 172—173.

[20] M. et M., II, 77.

From this document we learn that at the time of the Ottoman conquest the metropolitan of Serres was taken captive and put in prison in some other area, where he remained for four years, without having been allowed to return to his church in Serres. It is of further interest that though the metropolitan of Serres appears in the synodal documents nine times after his departure from Turkish prison (in 1387, 1389, 1390) he had not been able to return to his seat and so remained in Constantinople where he frequently took part in the synodal sessions.[21] In documents of 1394—95 there is a strong implication that a metropolitan had not yet been able to go to Serres (the metropolitanate of Philippi, formerly held by the metropolitan of Serres, was now given κατὰ λόγον ἐπιδόσεως to the metropolitan of Ainus).[22] The example of Serres openly contradicts the statement of the patriarch Neilus to Pope Urban in 1384. Is this example of Serres an exception, oı is it characteristic of other regions as well?

Let us take the examples of Gallipoli Aprus and Tzurulum, the first conquered in 1354 and the last in 1359. Gallipoli is last mentioned by the synodal documents in 1354 and it never again appears (though there was a short Byzantine interregnum there, 1367—1376),[23] and the same is true of the Thracian metropolitanate of Aprus.[24] It is highly probable that the Ottomans never again allowed a hierarch into the two cities during the period under consideration. In 1364 the bishop of Tzurulum (Corlu) was moved to the metropolitanate of Berrhoia, and the episcopate of Tzurulum is never again mentioned in the synodal documents.[25] Though this is not specifically stated it must be assumed that as key areas in the early Ottoman advance Gallipoli, Aprus, and Tzurulum were areas henceforth forbidden to the church hierarchy which after all was centered in Constantinople.

The case of the metropolitanate of Bizye or Vize, in Thrace, presents us with slightly more specific data and details. In a synodal act, to be dated, probably, 1355 we read the following interesting details:

"Since the most holy metropolitan of Bizye... under (the pressure)" of the growing anomaly of affairs (by God's permission because of our multitude of sins), has left (his church) and has declined to that poverty which he has attained, our humility judged that he should not be neglected and should not be without economic sustenance ... Whence, since the most holy archbishopric of Dercus is widowed (ie. without its archbishop),our humility bestows it upon the most holy... metropolitan of Bizye κατὰ λόγον ἐπιδόσεως (by reason by sustenance). He shall take this (archbishopric) over and everything appertaining to it, and he shall have permission to function as a clergyman in it, to appoint readers, subdeacons, and deacons, and to ordain priests... to consecrate churches, and generally to carry out all those things which a genuine archbishop is allowed to do, without (however) the (right) of being installed in the synthronos ... (when) God allows (and) there is peace in affairs,

---

21 M. et M., II, 96, 98, 105, 109, 125, 129, 405, 406, 409, 411, 417—419.

22 M. et M., II, 234.

23 M. et M., I., 338. Nicol, op. cit., 280, 290—91. Inalcik, "Gelibolu," EI_2.

24 M. et M., I, 326.

25 M. et M., I, 454. *Darrouzès*, Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, (Paris, 1977), I, v, 391—92.

this same most holy . . . metropolitan of Bizye shall return to his (metropolitanate), and he shall guide the appropriate flock that (was) entrusted to him.."[26]

This particular document has a number of important details, which are to be found in other ecclesiastical sees that have fallen to the Turks. First, the metropolitan has abandoned his church and the implication is that he cannot return. Second, he has lost his revenues. Third, inasmuch as the archbishopric of Dercus is vacant the metropolitan of Bizye receives it κατὰ λόγον ἐπιδόσεως, "by reason of sustenance." This type of grant, which occurred frequently in the twelfth and again in the fourteenth century when the Turkish conquests disrupted ecclesiastical administration in Asia Minor, was a make-shift arrangement to make a viable economic unit of two or more churches and hierarchs who had suffered impoverization. In this case of Bizye the synod states that the metropolitan is to return to Bizye when political affairs allow it. But in several synodal meetings (1356, 1358, 1359, 1361, 1365, 1367, 1368) we see that the metropolitan is probably still in Constantinople.[27] In 1365 he received the metropolitanate of Methymna κατὰ λόγον ἐπιδόσεως[28] and in another but undated document he is said to administer the church of Stauroupolis (τὸν τόπον ἐπέχοντι τοῦ Σταυρουπόλεως)[29]. In 1368 the metropolitan of Bizye, who still administers the church of Stauroupolis, is finally transferred to the metropolitanate of Mesembria on the Black Sea.[30] The church is not mentioned again in the patriarchal proceedings.

In 1354 also came the turn of the metropolitan of Traianoupolis, who had fled his see "... because of the storms of the barbarian invasions . . ."[31] The patriarchate writes to the congregation of the church of Peritheorium that henceforth the metropolitan of Traianoupolis is to reside in Peritheorium and is to have rights over all church property whether fields, vineyards, watermills, orchards or whatever. In addition he is to interest himself in the situation of the Christians taken captive by the Turks.[32] From 1354 he seems, like many other churchless hierarchs, to have spent much time in Constantinople attending the meetings of the synod. In 1365 the situation in Traianoupolis was hopeless, it was no longer possible even to think of sending the metropolitan of Traianoupolis to his church and so the patriarchal synod transferred him to Lacedaemonia in the Peloponnese. The decision commences:

"It had been ordained from the beginning that transferrals . . . from churches to churches and from metropolitanates to metropolitanates should occur properly and according to just and appropriate reason."

The justification of the metathesis in the present circumstances is explained before the synod.

"The metropolitan of Traianoupolis having pastured his flock well . . as a result of the anomaly and confusion of affairs and because of the mul-

---

26 M. et M., I., 355—56. *Darrouzès*, I, v, 314.
27 M. et M., I. 362, 390. 418, 429, 432, 459, 461.
28 M. et M., I, 463. *Darrouzès*, I, v, 403—4.
29 M. et M., I, 471.
30 M. et M., I, 50. *Darrouzès*, V, 458—59. *S. Eustratiades*, „Μητροπολῖται τῆς Θρᾴκης", Θρακικά, VI (1935), 53.
31 M. et M., I, 331, 32.
32 M. et M., I, 332. *Darrouzès*, I, v, 331—32.

titude of our sins, this city also fell captive to the godless enemies. (Now) it is necessary for every shepherd to have a flock for otherwise how could he justifiably be called a shepherd? The holy church of Lacedaemon is now for a long time without a legitimate hierarch."[33]

The synod decides that the metropolitan of Traianoupolis is now to be transferred, is to become metropolitan of Lacedaemon but is to continue to hold Traianoupolis (ἐπέχειν τε καὶ τόπον τοῦ Τραιανουπόλεως). That Traianoupolis had been abandoned emerges in a document of 1371 which indicates that the metropolitan of Serres is henceforth to hold it.[34]

The case of the metropolitanate of Peritheorium adds a new element to the general picture of the conditions of the churches under the Turks. In 1368, because of poverty, the metropolitan of Peritheorium received the church of Tenedus "by reason of sustenance."[35] In 1381 its metropolitan, Dorotheus by name, was imprisoned in the local tower by imperial decree. Having succeeded in escaping he fled to the Turks and with the assistance of Turkish troops re-established himself as metropolitan of Peritheorium. In return he agreed to return to the Turks all escaped captives. The patriarch had summoned him thrice to appear before the Constantinopolitan synod, and upon his refusal the patriarch ordered the Christians of Peritheorium not to accept him, as he had had recourse to the Turkish authorities. He is to be punished according to the canons which forbid a cleric to resort to the civil authorities in order to seize a church. Here the infraction is two-fold, for the civil authorities to which he resorted were not even Christian but were Muslim. Dorotheus openly proclaimed that he had the Turks as emperors, patriarchs, and protectors.[36] If he continues with the Turks he is to be excommunicated. Here we see, if only briefly, a crucial situation both in ecclesiastical discipline and in the general relationship of the church in Constantinople to the Turkish rulers. The patriarchate within its church claims priority of jurisdiction. A cleric who has recourse to the Turks acts in violation of the canons and is subject to excommunication. On the other hand, the temptation for rebellious clergy to appeal to the Ottomans is an obvious one.

In Macedonia yet another metropolitanate, that of Philippi, seems to have had increasing difficulties as a result of the Turkish conquests, and from 1371 to 1395 it remained unoccupied, having been given first κατ' ἐπίδοσιν to the metropolitan of Drama in 1371,[37] and finally to the metropolitan of Ainus in 1395,[38] the latter of which by 1395 also received the church of Drama.

The archbishopric of Maroneia in Macedonia had, apparently, disappeared as a result of the nature of the Turkish conquests. Since the archbishop of Maroneia was forced to stay in Constantinople without a church in 1364—65 he was given as epidosis the bishopric of Polystylus and that of the isle

---

33 M. et M., I, 467—68. *Darrouzès*, I, v. 411—12.

34 M. et M., I, 558. *Darrouzès*, I, v, 515—16.

35 M. et M., I, 501. *Darrouzès*, I, v, 460.

36 M. et M., II, 38, „φανερῶς γὰρ ἔλεγεν ἐκεῖνος ἐνώπιον παντῶν, τοὺς Τούρκους ἔχειν καὶ Βασιλεῖς καὶ πατριάρχας καὶ προττάτας ἰδίους".

37 M. et M., I, 558—60. *Darrouzès*, V, 517—18.

38 M. et M., II. 234.

of Thasus.[39] Some years later in 1371 he is still found to be in possession of the bishopric of Polystylum,[40] but the archbishopric of Maroneia must have been abandoned as lost by that time and indeed destroyed. Such is the information of a synodal document ordering the transfer of the metropolitan of Maroneia to the metropolitanate of Mesembria, a document probably to be dated around 1372. It commences with what is, by now, a familiar theme.

»This ecclesiastical law was correct from the beginning and maintained the order of the church. (That is the law which) transfers those that have taken on hierarchical rank from churches to (other) churches and to higher ecclesiastical thrones . . . and this (is) especially (good) when those who preside over the church wish to struggle against the changes of time and the instability of affairs and (who) wish to assist and to save those regions and cities which have remained, (and so) assure them of spiritual assistance. For they do not deem it just . . . that the property of the (church) which receives one of them (as hierarch) (should be so insufficient) that the hierarch is not only unable to live there but is also not able to travel there."[41]

This introduction sounds a note, by now familiar: first, the inability of the hierarch to enter his church and, second, the drastic impoverization of many churches. The synodal decree continues:

"The most holy metropolitan of Maroneia having accepted the spiritual wardship of Maroneia by virtue of synodal decision and being about to go there, the upheaval of th times and the . . . alteration of affairs prevented him and completely hinder his going there. The incursions of the godless foreigners... grinding poverty and immense confusion prevail (in Maroneia), and even before this situation prevailed (in Maroneia) it was not sufficiently prosperous to support worthily its shepherd, but now especially they (Turks) have obliterated it, and ravaging the former beauty of the land and burning and scorching, they rendered it beautiless . . . and worthy of many lamentations. Since it (Maroneia) is practically destroyed, and daily it awaits yet worse . . . it is not just for him (the newly appointed metropolitan of Maroneia) to lie about idle . . ."[42] He is to be appointed metropolitan of Mesembria.

Another metropolitanate, that of Melanicus, also was impoverished as by 1371 its metropolitan received the isle of Rhodes.[43] The hierarch of Christoupolis seems to have had a similar fate.[44]

Many years later, in 1400, the patriarchal synod ordains the metropolitan of Heracleia exarch of all Thrace, Macedonia, and the western coast of the Black Sea. The patriarch entrusts to him the governance of all vacant metropolitanates and churches in these areas. For, the patriarch says:

"It is impossible for us at present to install legitimate hierarchs there."[45] The document cointinues:

"You shall visit these (widowed) churches and you shall carry out all hierarchical functions in these churches as exarch until, by God's permission,

---

[39] M. et M., I, 468—72, 474, 475—78. *Darrouzès*, I, v, 414.
[40] M. et M., I, 558—59. *Darrouzès*, I, v, 517—18.
[41] M. et M., I, 593. *Darrouzès*, I. v, 543—44.
[42] M. et M., I, 594. *Darrouzès*, I, v, 543—44.
[43] M. et M., I, 558. *Darrouzès*, I, v, 516—17.
[44] M. et M., I, 338, 362, 433, 475—76, 552; II, 204, 235. *Darrouzès*, I, v—vi, passim.
[45] M. et M., II, 450.

legitimate hierarchs shall be ordained there."[46] The reason for his inability to send hierarchs there is expressed in the phrase διὰ τὸν καιρὸν ἐμποδισμοῦ ὄντος, no doubt a general reference to difficulties arising from the side of the Ottomans. But what is of interest is that the metropolitan of Heracleia, head of a church now in Ottoman territory, is to go to the areas of Thrace, Macedonia, and the western littoral of the Black Sea (areas within the Ottoman state) and to carry on the function of a hierarch. This is a document which is difficult to evaluate. It seems to imply that because of Ottoman obstacles many churches remain without hierarchs, and yet if we are to believe that the metropolitan of Heracleia actually went to those widowed churches, as he was ordered by the patriarch, it means that the Ottomans were, to that limited degree, willing to allow the church tc function in this circumscribed manner.

The impact of the Turkish conquest on the church is most clearly revealed in the synodal documents dealing with Adrianople. The acta illuminate the fact that the Ottoman conquest and settlement crushed the church's organization in that city. In a synodal document of 1380, it is stated that the metropolitan seat of Adrianople, "was seized years before by the hand of the barbarian, with God's permission, and the greater portion of it, also, was taken away captive, especially the better class with its own shephard and teacher; the remainder (of the populace) was kept there and has remained without a leader until the present. Nor was that protector of the church able to return to this queen of cities (Constantinople) so that he even passed away there (in captivity)."[47]

A new metropolitan is finally appointed but the document does not say whether he was able to enter the city of Adrianople. Another of the synodal proceedings, issued in 1389, gives more specific details as to the difficulties that the church was experiencing in Adrianople. It seems that as of 1389 the metropolitan had not yet been able to enter Adrianople. The document mentions that the metropolitan is in Constantinople taking part in the proceedings of the synod itself, as was the custom of many of the ecclesiastics who had been displaced from their seats because of the troubled times. He is actually presenting a petition to the patriarch in which he laments the conditions of the church in Adrianople.

„His most holy metropolitanate formerly boasted of many and great good things within the empire of the Rhomaioi, and it was so prosperous that is was able to provide for the many poor people and to furnish them generously with the necessities. But by permission of God, this city was also wasted by the Turks, as every city and land of ours was, and those inhabiting the city became captives. Shortly thereafter Christians returned and settled in the city, but the metropolitanate (ie. his residence in the city) and all the famous churches were taken by the foreigners, as were also all lands and properties and yearly revenues so that it is not (now) known if ever they existed. Not even cells remain for the dwelling and rest of the metropolitan. Now he asked of the synod for

---

[46] M. et M., II, 450.

[47] M. et M., II, 18—19. *Vryonis*, The Decline etc., 321—22. K. Amantos, "Zu den Bischofslisten als historischer Quellen," Akten des XI. internationalen Byzantinisten-Kongress München 1958 (Munich, 1960), 21—23. *V. Laurent*, "La liste épiscopale du synodicon de la métropole d'Adrinople," Echos d'Orient XXXVIII (1939), 1—34.

the most holy bishopric of Agathopolis, which is under him and which is without its own shpeherd, so that he might have for his own relief the said bishopric of Agathopolis which is under the Rhomaioi and near the sea."[48]

It had already been decreed by the patriarch Macarius, years before, that Agathopolis could not become a metropolitanate in place of Adrianople but was to be reserved for the temporary relief of the metropolitan of Adrianople for so long as Adrianople was held by the Turks. So soon as Adrianople should become Greek again, the metropolitan would proceed to Adrianople and a bishop would finally be reappointed to Agathopolis.

If we accept 1369 as the date of the conquest of Adrianople, then it follows that for 20 or 21 years the Turks had not allowed a metropolitan to take his seat in that city.[49] The mass confiscation of church properties and revenues, to which the documents refer, is confirmed in detail by the examination cf the later Turkish documents carried out by Gökbilgin.[50] Finally the economic and administrative pressures and tensions which such conditions created between a metropolitan and his bishops are clearly documented. The metropolitan of Adrianople is mentioned only five more times in the synodal proceedings. On four occasions it is noted that he is resident in Constantinople.[51] In the fifth document, dated 1401, the synod is concerned with the election of a new metropolitan of Adrianople. The patriarch remarks that the position of the metropolitan of Adrianople had lain vacant for more than two years. In the election which ensued the synod elected the bishop of Melania as the new metropolitan of Adrianople. Since the bishop was resident in his seat of Melania in Ottoman lands of Asia Minor, there was the problem of his getting to Constantinople for the formal proceedings essential to his metathesis and consecration. The patriarch writes to the metropolitans of Prousa and Nicaea of the election, of the bishop of Melania and orders them to inform the bishop in question,

„so that he shall strive . . . to the degree possible, to get permission from the authorities (Turks) to come (to Constantinople) so there might be consummated his metathesis as (metropolitan of Adrianople) . . . If after having done everything he is not able to get permission from the local authorities, and indeed it is unjust for the tyranny of the impious to impede ecclesiastical affairs, we have decided on a second recourse and we send the credo of the church of Christ which is customarily rendered by all hierarchs. Let it be read in your presence, and he having accepted and signed it on the recto according to ecclesiastical custom, then to you also sign it on the verso as witnesses . . then send it to our humility and to the divine and holy synod. Then . . . shall be sent to the bishop the document of his transferral and he shall be promoted as legitimate metropolitan of Adrianpole . . ."[52]

Unfortuantely the remainder of this particular story has not survived in the documents, but the precautions which the patriarch takes in case the Turkish authorities of Bithynia should not allow the bishop of Melania to come to Constaninople is a clear reflection of the confusion which prevailed in the

---

48 M. et M., II, 130.
49 See note 13 above.
50 *Gökbilgin*, op. cit., passim.
51 M. et M., II, 135, 138, 159, 164.
52 M. et M., II, 561—62.

relations between the church and the Ottoman authorities after one century of the existence of the Ottoman state.[53]

It is time to set forth some conclusions after the dreary recitation of the contents of these dry, administrative documents. First, we see that at least eight metropolitanates, archbishoprics, and bishoprics had to be abandoned as a result of the Turkish takeover of the provinces of Thrace, Macedonia in the second half of the fourteenth century. The document of 1400, empowering the metropolitan of Heracleia to function as exarch in all of Thrace, Macedonia, and the west coast of the Black Sea, indicates that many more ecclesiastical sees lay vacant at that time. Second, many hierarchs were imprisoned, others chased out of their churches, others fled, still others were prevented from entering their sees. Third, there emerges a picture of the impoverization of the church, as confiscation of ecclesiastical property, grants of epidosis and of patriarchal property, and quarrels over property appear in the synodal documents. Fourth, the absence of hierarchs from their sees had a detrimental effect on Christian leadership and ecclesiastical discipline in the Christian communities now within Ottoman domains. We hear of the danger which Islamization presents to such leaderless communities,[54] and also of erosion of ecclesiastical discipline emerging from the conflict of administrative authority between Ottoman and patriarchal governance. The case of the hierarch of Peritheorium and his recourse to Turkish authority was not unique. From these four points we reach in important general conclusion about the decline of the state of the church and Christian communities under early Ottoman rule in Thrace, Macedonia, and the Black Sea coastal region. During the first half century of rule in the Balkans the Ottomans did not apply, uniformly or substantially, the policy in effect throughout the Ottoman Empire after 1454 by which the Christian hierarchical structure, property, revenues and other rights were by and large respected. That is to say, Ottoman religious policy in this area of the Balkans up to 1400 differed from Ottoman religious policy as we see it later.

It must be remarked, however, that all the hierarchical sees did not disappear, that a number survived in the area under consideration, and from time to time hierarchs eventually made their way to their churches, always on an ad hoc basis with the Ottoman rulers. We have seen the uncanonical ad hoc arrangements of the hierarch of Peritheorium with the Turkish rulers, and the putative difficulties of the bishop of Melania who was to be transferred to the see of Adrianople. Here the conflict of administrative prerogative of the Ottomans and the patriarchate is evident and we may surmise that Ottoman

---

[53] M. et M., I, 475—76, 501; II, 204, 234, 235.

[54] *Ch. Patrinelis*, "Μιὰ ἀνέκδοτη Διήγηση γιὰ τὸν ἄγνωστο Νεομάρτυρα Γεώργιο (+1437)", 'Ορθόδοξος Παρουσιά, I (1964), 66—73, gives very interesting details on this with specific reference to Adrianople in the first half of the fifteenth century. The Greek text of the martyrdom of the neomartyr George, a Christian soldier in the Ottoman armies, reports that extensive Islamizations had taken place among the formerly Christian inhabitants of Adrianople,of which city the author remarks, „τῇ ποτὲ μὲν μακαρίᾳ, ὡς ἐνεγκαμένῃ χριστώνυμον πλῆθος, ἤδη δὲ δυστυχεῖ, βριθούσῃ τῇ πλάνῃ", p. 67. He takes up the theme again, p. 71, „ἐπεὶ οἱ πλείονες ἀπὸ τοῦ καθ' ἡμᾶς ἐξωλίσθησαν γένους, ἐφημέριοι ὄντες καὶ πρὸς μόνην τὴν ἀνθρωπίνην ὑπεριδόντες εὐημεριάν". See also *P. Karlin-Hayter*, "La politique réligieuse des conquerants ottomans dans un texte hagiographique (c. 1437)," Byzantion, XXXV (1965), 353—58.

religious policy was conditioned by the preeminence of Ottoman political control in the administrative sphere. This policy also predicated the pre-emptive rights of the conquerors to the lands, buildings, revenues and serfs of the church in conquered areas. After all the Byzantine church had its head in Constantinople, the seat of the Ottomans' principal political foe, and its body in Ottoman domains. Therefore the provincial hierarchs were, through the patriarchat, associated with a hostile state. The patriarchate, and the hierarchs, were no doubt seen as agents of the Christian emperors. This conflict of interest is obvious in cases where the patriarch condemns recourse to Ottoman authority. It is no accident that Islamization and Turkification in the Balkans made such an impact in the areas under discussion. Of the taxable hearths recorded in 1520—30, 82.1% in Adrianople, 61.3% in Serres, 90.2% in Larissa, 75% in Monastir, 74.8% in Skopja were Muslim, and the Districts of Tchirmen (89%), Vize (56%), and Gallipoli (56%) had Muslim majorities.[55]

[55] *Barkan*, "Essai sur les données etc. . ." 7-36. For more specific details in regard to Serres, *P. Nasturel—N. Beldiceanu*, "Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zichna aux XIV et XVe siècles," Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, XXVII (1978), 272, 280—81. The authors give the statistiques from 1464-5, 1478-9, 1513.

Muslim	houses	bachelors	widows	Christian	houses	bach.	widows
				1464-5			
	493		70		494		235
					total units 1292		
				1478-9			
Muslim	534	25	75	Christ.	282	3	64
				total units		985	
				1513			
Muslim	966		238	Christ	493	37	256
Jewish	56		3				

These figures for Serres are of particular interest as they allow us to catch a glimpse of the process of Islamization. In 1464/5 the Muslims already constituted 43.6% and the Christians 56.4% of the population. Fourteen years later the Muslims came to constitute a clear majority, 64.4% whereas the Christians had declined to 35.4%. In 1513 the Muslims constituted 58.8%, the Christians 38.4%, and the newly arrived Jews 02.8%. According to the above mentioned study the Christians, by contrast, remained a strong majority in the cities of Zichna and Drama.

The decline of the Christians in Adrianople is confirmed by a patriarchal-synodal decision of 1517—18, which speaks of the crushing poverty of the community there, *Papadopoulos-Kerameus*, 'Ανάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας (1891), I, 479, and which takes fourteen villages from the metropolitanate of Philippoupolis and gives them to Adrianople

'Επεὶ οὖν καὶ αἱ μητροπόλεις ἥ τε τῆς 'Αδριανουπόλεως καὶ Φιλιππουπόλεως συνορίτιδες οὖσαι κατὰ ποσὸν ἄνισοι διατελοῦσι παντάπασι, δεῖν ἔγνωμεν συνοδικῶς συνελθεῖν καὶ διακρίσει χρησάμενοι ἀφαιρέσει καὶ προσθέσει ταύτας θεραπεῦσαι καὶ πρὸς τὴν ἰσότητα καὶ τὸ δίκαιον τὴν ἀνισότητα καὶ ἀδικίαν ἐπαναγαγεῖν· ἡ μὲν γὰρ ὀλίγην κέκτηται ἐνορίαν, ἡ 'Αδριανούπολις δηλαδή, ὡς φάναι μηδὲ ἀρχιερέα δύνασθαι τρέφειν, ἀλλ' οὐδὲ τὸ ἐπέτειον τέλος τὸ αὐθεντικὸν ἀποτίειν, κἀντεῦθεν δίχα ποιμαντικῆς ἱερᾶς τοὺς πλείονας διαμένειν χρόνους, μὴ ἐθέλοντός τινος τὴν τοιαύτην προστασίαν αὐτῆς ἀναδέξασθαι. Εἰ δὲ καὶ συνέβη τινὰ γενέσθαι, εὐθὺς μετ' ὀλίγον φυγάδα γενέσθαι, τῆς πενίας αὐτὸν ἀποπεμψάσης, καὶ οὕτω λοιπὸν μένειν ἀνάγκη τὴν 'Αδριανούπολιν ἄνευ ποιμαντικῆς ἱερᾶς, ἥτις τὰ μὲν δευτερεῖα τῆς. Κωνσταντινουπόλεως ἔχει, τὰ πρωτεῖα δὲ πασῶν τῶν κατὰ Δύσιν πόλεων ἁρμοζόντως αὐχεῖ. 'Αλλ' οὐ δίκαιον οὕτω μένειν, οὐδ' ἐπινοηθῆναι τοῦτο χρεών. "Ομως γοῦν ἡ 'Αδριανούπολις οὕτως ἐστένωται. The greatest destruction, disruption, and displacement during the Ottoman conquest of the

With the conquest of Constantinople in 1453 much of the Balkans and Asia Minor was reunited under one political authority, in 1454 the Ottomans appointed their first patriarch, and whatever had remained of the Christian sees, churches, buildings and properties became the basis for the reorganized existence of the church within the so-called millet system. The significance of this in terms of the church is evident from two cities at the opposite ends of the Ottoman Empire. Athens, conquered three years after the fall of Constantinople, was spared the turmoil of long sieges, conquests, upheavals, finally was divested of the grip of the Latin clergy, and entered the already regulated millet system. Consequently in the Ottoman hearth census of 1520—30 it consisted of taxable hearths that were 99.5% Christian and 0.5% Muslim. Trebizond, conquered only in 1461, experienced a somewhat similar history.[56]

Balkans occurred precisely in the areas of Thrace and Macedonia, *P. Charanis*, "Town and Country in the Byzantine Possessions of the Balkan Peninsula during the Later Period of the Empire," in Aspects of the Balkans: Continuity and Change (The Hague, 1972), 127—28. By far the largest number of villages was deserted in the fourteenth century. Of 458 villages deserted at that time, 136 were deserted in the first half of the fourteenth century, and 322 during the second half of the fourteenth century. The majority of these was located in Macedonia and Thrace. 58 villages were deserted in the first half of the fifteenth century and 123 in the second half. The statistics are drawn from *H. Antoniadis—Bibicou*, "Villages desertés en Grece. Un bilan provisoire," Rivista di storia dell' agricoltura (1966), 343—79. The panic and disruption which were induced are reflected sporadically in the documents. *P. Lemerle*, Actes de Kutlumus (Paris, 1945), II, 123, "τὸ δὲ νῦν ἀμήχανον διὰ τὴν ἔφοδον τῶν Μουσουλμάνων" P. 136—37, the capture and putative ransoming of monks by the Turks in 1378. P. 109, the destruction of churches, cells, vineyards by the Turks in 1369, „οὔτε ναοὶ ἵστανται τῶν τοιούτων κελλίων οὔτε κελλίων οἰκοδομαὶ οὔτε ἀμπέλια οὔτε ἐλέαι, ἀλλὰ ἄπορα πρὸ πολλῶν ἐτῶν καὶ διαφθαρμένα εἰς τὸ παντελὲς διὰ τὰς πυκνὰς ἐφόδους, τῶν ἀθέων Τούρκων." The hagiographical texts also occasionally refer to disorders. *F. Halkin* "La vie de S. Niphon, ermite au Mont Athos," Analecta Bollandiana, LVIII (1940), 24—26; "Un ermite des Balkans au XIVe siècle. La vie inédite de Saint Romyle," Byzantion, XXXI (1961), 129—31, 142—43. "Deux vies de S. Maxime le Kausokalyvite ermite au Mont Athos (XIVe s)," Analecta Bollandiana LIV (1936), 48—49, 51, 92, 95. *I. Pomjalovskij*, Žitie iže vo svjatykh otsa nashego Grigoriia Sinaita, Zapiski istoriko-filologičeskago fakulteta imperatorskago S. Peterburgskago universiteta. XXXV (1894), 33—34. 38, 40. In the historian Ducas-Grecu, 127, we read of the mass conversion of churches into mosques by Bayazid I, precisely in the area that concerns us; as related by Musa the son of Bayazid:

„ἣν διὰ πολλῶν ἱδρώτων ὁ ἐμὸς πατὴρ ἐκληρώσατο καὶ τοὺς βωμοὺς τῶν εἰδώλων εἰς ἱερὰ τεμένη τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ προφήτου μετέστησαν."

Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster (Leipzig, 1894), 195—203, reproduces a document, dated 1394, but the authenticity of which has been doubted by *R—J. Loenertz*, "Isidore Glabas, Metropolite de Thessalonique (1380—1396)." Revue des Études Byzantines, VI (1948), 183—87, though the author admiss the probability that the section dealing with the condition of the monasteries is authentic, 197; Πλὴν μονύδρια πολλὰ ἐκ βάθρων ἐρράγησαν ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν καὶ ἕνεκεν τούτου καὶ ἡ τάξις αὐτῶν παρῆλθεν ἕτερα δὲ ἀνανεώθησαν ὑπὸ τῶν πιστῶν." But the document, *Meyer*, pp. 203—210, is an authentic chrysobull issued by Manuel II in 1406, and again it refers to the devastations wreaked on Athos by the Turks, 203—204. „ἐπεὶ γοῦν καὶ ἐν ταῖς κατὰ τὸ ἅγιον ὄρος τὸν ἄθω σεβασμίαις μοναῖς, ἠμελήθη τὰ πλείω τῆς μοναχικῆς πολιτείας, τῇ τοῦ καιροῦ καὶ τῶν πραγμάτων ἀνωμαλία, δεῖν ἔγνω ἡ βασιλεία μου ἐκεῖνα τῶν ἠμεληθέντων ἀν.. σασθαι πρὸς τὸ κρεῖττον, ὅσα νῦν πάλιν δίδωσιν ὁ καιρός, μήποτε τῇ κατὰ μικρὸν ἀμέλεια, φροῦδα γένηται τὰ τῆς μοναχικῆς ποτιτείας. *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches (Munich, 1965), V, #3243, #3312.

[56] *Barkan*, as in note #55 above. *Lowry*, op. cit., passim.